અર્પણ

મ્હારા પ્રચ્છન્ન મિત્રોને

આભાર સાથે

નિવેદન

"ગુજરાત" માસિકની ઉત્પત્તિ સાથે 'સ્મરણમુકુર'નો જન્મ છે. તન્ત્રી રા. કન્હૈયાલાલ મુનશીએ મ્હને કહ્યુંઃ ગુજરાતના પાછલા પાંચ છ દસકાની રસમય મૂર્તિયોનો પરિચય કરાવનારી લેખમાળા હમને આપો. કલ્પના મ્હને ગમી. હું સમત થયો. એ લેખમાળાનો જયી એક લઘુ ગ્રન્થ જેટલો થવાની સાથે પુસ્તકરૂપમાં મ્હારા બન્ધુઓને ચરણે સમર્પું છું.

આ પ્રકારના લેખો આપણા પ્રાન્તમાં અપરિચિત વસ્તુ હોવાથી મ્હારા લેખોએ ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયોને જન્મ આપ્યોછે. અરુચિ જે'ને થઈ હોય ત્હેને એટલું જ હું કહીશ કે ષટરસની સામગ્રીના બધા રસની કદર કરવા માટે વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિ બાજૂ ઉપર રાખીને કહું છું કે આ ચિત્રોનાં દર્શન કરવા કરાવવામાં કોઇ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને આઘાત કરવાનો ઉદ્દેશ મ્હારો અણુમાત્ર હતો નહિં. છતાં કોઈને ક્ષોભ થયો હોય તો હું નિરુપાય છું.

"ગુજરાત"ના અંકોમાં આ લેખો જે'વા હતા ત્હેવા ને ત્હેવા જ આ પુસ્તકમાં બહુ ભાગે આપ્યાછે. અપવાદ માત્ર બે સ્થળે છેઃ (૧) ભાણ્ડારકર વિશેના લેખમાં કૃષ્ણાજી લક્ષ્મણ નૂળકરનો પ્રસંગ (પૃષ્ઠ ૧૮૭ મે); (૨) દલપતરામ અને નર્મદ વિશેના લેખમાં પૃષ્ઠ ૧૦૩ જામાંની ફુટનોટ;— આ બે ઉમેરા પાછળથી કર્યાછે.

આ લેખમાળાને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવામાં 'સાહિત્ય પ્રેસ'ની અસાધારણ મદદ મ્હને મળીછે. આવડું પુસ્તક બે માસની અંદર તૈયાર કરી પ્રેસમાંથી બ્હાર પાડવું એ રમતની વાત ન્હોતી. રાત્રિદિવસ છાપવા કરવાનું કામ ચાલૂ રાખીને આ સિદ્ધિ આણવા માટે પ્રેસના પ્રિંટર તથા કંપોઝિટરોનો આભાર માનું છું. અને એ સર્વ કાર્યની પછાડી પ્રેરકબળની સબળશક્તિ અને શુદ્ધિની યોજના કરનારા પ્રેસના વ્યવસ્થાપક રા. લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટની અથાગ મહેનત તથા સહકારિતાનું મૂલ્ય આંકવું અશક્ય છે. માત્ર ઉપકાર માનીને જ વિરમુછું

વાંદરા,
તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૯૨૬. } નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

અનુક્રમણિકા

સ્મ ર ણ મુ કુ ર

(પ્રસ્તાવના.)

"આ મુકુર માંહિં અનન્ત દીસે રૂપની સંસૃત."

ગુજરાતનાં પાછલાં પચાસ વર્ષમાં જે જે પ્રતિબિમ્બ મ્હારા સ્મરણ ઉપર પડ્યાં છે તે ચિત્રો વાચકવર્ગ આગળ ખડાં કરવાની આજ્ઞા થવાથી આ પ્રયાસ આરમ્ભુંછું. આમ આજ્ઞાને અનુસરીને થનારી કૃતિમાં સ્વયંભૂ કૃતિનાં ગુણલક્ષણ ના આવે તો દોષ મ્હારો નહિં, આજ્ઞા કરનારનો.

મુકુર અર્થાત્ આરસો અમુક કોણ રાખીને ધરવાથી પોતાનું પ્રતિબિમ્બ ટાળી સકાય, અન્ય જનોનાં, પદાર્થોનાં, પ્રતિબિમ્બો ઝીલી સકાય. આ પ્રકારની કલા હું બનતા લગી સાધીશ. પણ આ પ્રસંગ અને જરૂર પ્રગટ થતાં દર્પણકોણ હું જરા ફેરવીશ અને મ્હારુ પ્રતિબિમ્બ પણ અન્યસંપર્ક- માં પ્રગટ થશે,—તો તે માટે વાચક ક્ષમા કરશે એમ આશા છે. વસ્તુતઃ કોઇ

પણ મનુષ્ય આત્મસમ્પર્કની છાયાથી વિમુક્ત ચિત્ર ઉપસ્થિત કરી શકે એ ન્હુધા અસમ્ભવનીય છે પરલક્ષી કૃતિની વાત જુદી છે, પણ આ પ્રકારનાં સ્મરણપ્રતિબિમ્બોમાં આત્મ એક સૂત્રરૂપે રહેજ. આ જગતના સર્વ અનુભવો, હેમાનુ સર્વ પરામર્શરૂપ જ્ઞાન, આત્મલક્ષી જ હોય એ તત્ત્વ દર્શનની વાત બાજૂએ મૂકીશુ પરતુ પરલક્ષી ચિત્ર ચીતરવામાં પણ આત્મફલક ઉપર પડેલા બિમ્બનુ જ પ્રદર્શન થાય, એટલે આત્મલક્ષી દર્શનથી છૂટવુ જ અશકયવત્ છે

દર્પણની સ્હામે દર્પણ ગોઠવીને એકમા નજર નાખીશુ તો એકની પાછળ બીજુ એમ અનેકાનેક પ્રતિબિમ્બોની પરમ્પરા જણાશે—એ અનુભવ ઘણાને થયો હશે અખા ભગતે આ દૃષ્ટાન્ત આપી માયામા પ્રતિબિમ્બ પરમ્પરા પ્રગટ થાય છે તે માટે નીચેની પંક્તિયો કહીછે—

“ જ્યમ દર્પણ મૂકીએ સહામસહામા તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમા
તે અન્યોઅન્યે અનંત થાએ ને દૃષ્ટ પોહોચે છેકમા
અનંત ભાસે સહામ સાહામા એકના ઉદયમાં એક,
સિદ્ધાન્તને તે ઈમ જાણો કહુ વસ્તુવિવેક
આદર્શ નિર્મલ અતિઘણુ પરબ્રહ્મ સ્થાની તેહ,
ત્યાહા અજા આછી અણુકતી ભાઈ આવી ભાસી તેહ
અજા મધ્યે ઉપાધ્ય બોહોલી તેહ જાણે અદ્ધકૃત્ય
જ્યમ મુકુર માહે અનંત દીસે રૂપની સમૂત્ય ’
(અખેગીતા, કડવુ ૨૨, કડી ૬, ૮, ૯, ૧૦)

આ દૃષ્ટાન્તમાના મુકુર તથા હેમાની પ્રતિબિમ્બમાના અને હુ જે, સ્મરણમુકુરમાં દર્શન કરી કરાવવાને પ્રવૃત્ત થયોછુ તે બેની વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે અજા (અર્થાત્ માયા)ના મુકુરમા તો એક બિમ્બરૂપ બ્રહ્મના અનેક વિવિધ પ્રકારનાં રૂપો પ્રગટ થતા કહ્યાછે સ્હામસ્હામા ગોઠવેલા મુકુરમા એક જ બિમ્બના અને એક જ પ્રકારના પ્રતિબિમ્બોની પરમ્પરા પ્રગટ થાયછે, મ્હારા સ્મરણમુકુરમા અનેક બિમ્બોની અનેક પ્રતિબિમ્બ વડે “ અનંત થાશે રૂપની સમ્રુત્ય ” આ વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં રાખીને રૂપકની મર્યાદા ભાગી નહિ , એટલી વિનતિ વાચકમન્ડુને કરુછુ

(૨)

પાછલાં પચાસ વર્ષનું ગુજરાત! અર્થાત્ મ્હારા બાલપણથી માંડીને આજ સૂધીના સમયમાં મ્હારા સંપર્કમાં આવેલી મૂર્તિયોની ચિત્રમાલ આલેખવાનું માથે લઉંછું તે વખતે એ કામના મહત્ત્વનો અને મ્હારા સામર્થ્યની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં સહજ ઉદ્ગાર થાયછે કે

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्.

વળી, હું ગુજરાતની બ્હાર ઘણાં વર્ષ ભટકયોછું; હજી પણ તળ ગુજરાતથી દૂર વસુંછું, તો ગુજરાતનું ચિત્ર આપવાનો અધિકાર મ્હને ખરો કે નહિં ?

ગમે તેમ હો, પણ બે કારણો આ શંકાને દૂર કરવાને બસ ગણુંછું. હું ગુજરાતની બ્હાર રહ્યો તે સમયમાં પણ ગુજરાતી મટ્યો નથી; ગુજરાતનાં સંચલનો, જાણવાજોગ વ્યક્તિયો, સર્વ સાથે સંપર્ક રાખી સકયોછું. તેમ જ ગુજરાતની બ્હાર "બૃહદ્ ગુજરાત" પણ છે એમ મ્હારા મિત્ર રા. મ. ક. ઠાકોર કહેછે. તો તે બૃહદ્ ગુજરાતમાં ગુજરાતી તેમ જ ગુજરાતને અસર કરનારી મૂર્તિયોનો પણ "ગુજરાત"માં સમાવેશ કરવાને બાધ નથી. મ્હારા હૃદયમાં ગુજરાતને લઈને હું ફર્યોછું તેમ મ્હારા સંપર્કમાં આવનારાને કેટલાકને ગુજરાતી અપૂર્વ અર્થમાં બનાવવાનો ચમત્કાર કરી શક્યોછું. આમ ગુજરાત શબ્દનો કાંઈક અર્થવિચાર કરવા માટે પ્રગલ્ભ થયનો બોલુછું.

આ ચિત્રમાલામાં કેટલાંક ચિત્રો ભૂતકાલની દૂર, દૂર, સદૂર પશ્ચાદ્ભૂમિમાં પડવાથી વખતે ઝાંખાં પડશે; કેટલાંક અર્ધસ્પષ્ટ રેખાવાળાં ઊઘડશે, કેટલાંક સ્પષ્ટરેખ પ્રગટશે. એ સર્વ વાત ગુણરૂપે કે દોષરૂપે વાચકને સહન કરી લેવાની વિનંતિ છે.

(૩)

એક દીનવર્ગનું ચિત્ર પ્રથમ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે;—જે'ને હમે દુઃખમાં "મા" કહીને બોલાવતા ત્હેનું ચિત્ર. એ 'મા' તે સ્ત્રી નહિં, પુરુષ

હતા. પ્રભુરામ નામે વીસનગરા નાગર હતા મ્હારા પિતાનો પણ બાલ્યકાળ ત્હેણે જોયેલો, હેવા એ કુટુમ્બના જૂના આશ્રિત, કુટુમ્બમંડળના અંતરગ વ્યૂહમાના એ હતા મ્હે તો હેમને વૃદ્ધ જ દીઠેલા, ધોળી પાઘડી, સૂકુ ખારેક જેવુ મુખ, શરીરે, લાકડીથી દૃઢ ઊભા રહી શકે ને ચાલી શકે એટલા, જર્જર, એ વૃદ્ધની છબી મ્હારી નજર આગળ સજીવ ઊભી છે મ્હારા બાલ્યકાળમા ગુજરાતી નિશાળે હુ જતો ત્હારે મ્હારી જોડે રોજ આવે, નિશાળનો ઘટ વાગે ને હુ પચાસ કદમ દૂર હોઉ તે વખતે દફ્તર "મા"ના હાથમા મૂકીને હુ ગમરડી મારીને ઘટ પૂરો થતા પ્હેલા કલામમા દાખલ થઈને પ્રકુલ્લ થાઉ, હચૂક, હચૂક, કરતા "મા" આવીને દફ્તર આપે, પછી નિશાળના ઓટલા ઉપર દૃ ટિયુ વાળીને "મા" બેશી રહે ક્યહાર સુધી એ મ્હારા અગરક્ષક રહ્યા તે સ્મરણમાથી ભૂસાઈ ગયુ છે એક પ્રકાર સ્ફુરણુ પામેછે સાઝે મ્હારા દાદાએ બાધેલી હવેલીની આગલી મેડીમા કોચ ઉપર હુ પડુ, કોચની નજીકની જ બારીના ઉંબર ઉપર 'મા' લાકડી પકડીને કે આડી નાખીને બેઠેલા હોય, ઝોક પણ ખાતા હોય, કોચ અને બારીની વચ્ચેના કમાડને હુ રમતમા લાત મારુ, કમાડ વાગે ને "મા" જાગે, હુ શરમાઉં, બાલક ગતિયે ક્ષમા માગુ તે પ્હેલા તો ક્ષમા મળી પણ ચૂકી હોય

"મા"નુ એક બીજુ ચિત્ર પ્રગટેછે મ્હારાથી ચાર વર્ષ ન્હાના મ્હાર બન્ધુ કૃષ્ણરાન ઘોડિયામા ઝૂલતા હતા, ત્યહારે 'મા' ઘૂમરડી ધાવે અં હાલરડા ગાય નહિ, પુકારે, સ્ત્રીજનોચિત હાલરડા નહિ, પુરુષયોગ્ય હાલરડા "અજો...જો...જો જોઃ હાલો, બાળુડા ભાઈને હાલો!"

"મા"ને માટે મ્હારા પિતામહના વખતથી સ્વતત્ર ઘર હતુ ઘરક "મા" અને (એ પ્રભુરામ મ્હેતાના પત્ની) 'મ્હેતી', અને હેમની એક ગા એટલા રહેતા મહેતી આરમ્ભથી જ સન્તાનહીન હતા ગાય સાથે એ ઘોડી પણ ઘરના પાછલા ભાગમા બધાતી એ ઘોડી ઉપર બેશીને 'મા હમારા ઇનામી ગામ નિકોલ સુધી—ત્રણ ગાઉની—મુસાફરી કરતા; ગામશીમમાના આમાવાડિયામાથી જે આંબો સરસમા સરસ ફળ્યો હોય

મેઘાણી મા

[પૃષ ૧

"આ મ્હારો વાવેલો આંબો" કહીને હેના ફળ પોતે વેડાવી લે એમ દરસાલ "મા"નો આંબો બદલાય અને હેના સ્વામિત્વનું legal fiction નહિ પણ moral fiction પ્રબળ બને. એ સ્વામિત્વ વિશે કોઇ પણ શંકા કાઢતુ જ નહિં, છતા 'મા' ખોખારા કરીને કહેતા—"આ મ્હારો આંબો!" આ ચિત્ર હવે મુકુર ફેરવીને ખશેડી દઉંછુ

(૪)

હવે જરાક ખૂણો બદલીને મુકુર ધરુછું, તો કોણ પ્રગટ થાયછે મા! મ્હારી મા! મ્હારી જનની! મ્હને ૭ વર્ષનો મૂકીને જે પ્રભુના દરબારમાં હાજર થઈ તે મ્હારી જનની! હેની સ્મરણમુકુરમા છબી ઝાખી તો નહિ પડે, પરતુ પ્રસગો અપસંખ્ય હોઈ એ ચિત્રમા વિવિધતા નહિં પ્રગટે હેમા મ્હારો દોષ નથી, તેમ મ્હારી માતાનો પણ દોષ નથી "નમેરા કાળ"ને જ દોષ દઉં?

૭ વર્ષની મ્હારી ઉમર હતી તે વખતે હુ નમાયો થયો, એટલે મુખ્ય ચિત્રરખાઓ ગણીગાંઠી આવશે માનવપ્રાણીની સ્મરણઘટના વિલક્ષણ છે બાલ્યકાળ પછીના પ્રસગો સ્મૃતિપટમાંથી લુપ્ત થાય અને શૈશવાવસ્થાના, ને હ્‌હેના પણ આરમ્ભના પ્રસગોની છાપ દૃઢ પડે—હેવુ બહુવાર બનેછે આ રીતે મ્હારી દોઢ બે વર્ષની, બહુ તો ત્રણ વર્ષની, ઉમરનું ચિત્ર સ્પષ્ટરેખ હુ જોઉંછુ હમારા ઘરના ચોકમા હમે બાળકો રમતા હોઇયે, સન્ધ્યાકાળનો અર્ધાન્ધકાર પ્રબળ થવા માડયો હોય, ઘરની ખડકીમા પગલાં સભળાય, તરત હુ દોડતો ખડકી અને ચોકની પડાળી વચ્ચેના બારણામા જઈને ઊભો રહુ, મ્હારી "મંમા"ની પ્રિય, રમ્ય, મૂર્તિ ખડકીના અન્ધકારમા પણ સુદૃશ્ય ઉભી થાય, અને વત્સલતાભર્યા સ્મિતમય વદનથી નિહાળતી "મંમા"ની કોટે હુ ઉલ્લાસભેર વળગી પડું! આ પ્રકારનો પ્રસગ નિત્યનો બનાવ હતો, છતા એ અનુપમ સુખપ્રસગમા નિત્ય નવીનતા જ વિકસતી શાથી? પ્રભુ જાણે! પ્રભુ એકલો શુ કામ જાણે? માતાના પુત્રો સર્વ કોઇ જાણી સકે ના જાણી સકે તે ભાગ્યહીન!

મ્હારી માતા શરીરના બાધામાં કાંઈક નાજૂક હતી, ઊંચાઈમા વચલા

વડની, મુખશોભામા માધુર્ય, સૌન્દર્ય, અને સસયમ ઉલ્લાસ વિલક્ષણ આકર્ષણ પૂરતા હતા આ ચિત્ર મ્હારી કલ્પનાનુ નથી, પ્રેમના પક્ષપાતનું નથી, પણ સ્નેહાળ પુત્રના સાચા સ્મરણમુકુરમા સ્થપાયલા પ્રતિબિમ્બરૂપે પ્રગટ થયેલુ છે કાને મોતીના કાટા, નાકે કીમતી, પાણીદાર મોતીનો કાટો (હાલ તો નવી ફેશનની જડ પ્હેરનારીઓ જાણતી પણ નહિ હોય, હેવો કાંટો), કાઈંક ન્હાના કપાળ ઉપર નીચા હોલેલા વાળથી દેખાવમા વિનીતતા દીપાવનારી રચના, ગળામા મોતીની મેર હાથમા મોતીની તેમ જ સોનાની ચીપોથી મઢેલી ચૂડીઓ ઘેરા કાથિયા રંગનુ કસબી કોરનું લૂગડુ,—આ સર્વ અશોથી સજ્જ થયેલી મધુર મૂર્તિ સ્મરણમુકુરમા પ્રગટ થાયછે તે સાથે જ ત્રણ વર્ષનો બાળક બની જાઉંછુ, અને "મંમા!" કહીને હેને કઠે લટકી પડુછુ! ચિત્રકાર! તુ કુશળ હોય તો રેખાચિત્ર દોરી લે, રગ પછી પૂરજે, મ્હારી માના મુખની દીપ્તિ અને મ્હારા મુખ ઉપરનો બાલોલ્લાસ ત્હારી પીંછી વડે ઉમેરીને સજીવ ચિત્ર રચજે હુ તો મ્હારી અસમર્થ લેખની નીચે મૂકી દઉંછુ

મુકુરમા બે એક અલ્પ પ્રતિબિમ્બો ધશી આવેછે

મ્હારી મ્હોટી બ્હેન અને એક હમારી એવડી જ ફોઈની દીકરી મ્હને આગળ કરીને મંમા કને મોકલેછે, 'મંમા! ઉંહ!' 'મંમા! ઉંહ!' એટલુજ હુ ઠણકતો બોલુછું, મંમા સમજેછે, ત્રીજા પ્હોરનો વખત થવાથી ઓ્ો ઊઘાડીને બધાને ખાવાનો મગજનો લાડુ આપે છે, હુ દરેક હાથમા અકકેકો લાડુડી લઈ વારાફરતી એક આખીને આખી મ્હોમા, એમ બને સ્વાહા કરી જાઉંછુ!—આ ચિત્ર ખસી જાયછે વળી એક દિવસ અમદાવાદમા નગરશેઠનો બગનો સગાવ્હાલાને બતાવવા ગયા ત્હા મ્હારી મ્હોટી બ્હેનનો બાળક પુત્ર એકાએક અન્તકાળની સમીપ આવ્યો, અને ઉતાવળા પાછા ઘેર આવિયે છિયે, મેનામા મંમા જોડે હુ એકલો બેઠોછુ,—બીજાં બધાં ગાડીઓમા બેઠેલા, મંમાના મુખમાથી "શ્રી રણછોડરાય!" "શ્રી ડાકોરનાથ!" એટલુંજ નામોચ્ચારણ નિશ્વાસો સાથે થયા કરેછે હુ ત્રણ ચાર વર્ષનો બાળક કશુ સમજતો નથી હવે સમજુછુ, પ્રભુ! મ્હને શા માટે મમજણો થવા દીધો!

વળી ચિત્ર બદલાયછે એક કુટુમ્બનો નોકર દુર રહી મ્હને રમાડવાના હેતુથી પણ અનિષ્ટ નર્યા કરેછે, મંમા શાન્ત રીતે મ્હારુ ધ્યાન અન્યત્ર ખેચેછે, કુમાર્ગ તરફ વિમુખ કરી સન્માર્ગ તરફ સમુખ કરનારી–'ઇશ્વિર કરુણા ખરે! મ્હને એ માતૃસ્વરૂપે સ્મિત કરી પ્રીતિભરે ભરે આલિંગન શુ એ!'

અને, ખરે, મ્હારાથી અજાણી રહીનેજ, મ્હારા અખંડ જીવનમ મંમાનો આત્મા મ્હને સદા વીંટી લેતો, અલૌકિક વાતાવરણમા દોર્યે જતો, આજ જણાયછે હુ મ્હારુ વ્યક્ત સ્વરૂપ ભૂલી જાઉં છુ ક્લારોફોર્મ જેવી, પણ આધ્યાત્મિક કોઇ શક્તિને બળે ચોતરફ વીંટાઈ વળતા કોઇ અવર્ણ્ય સાગરજળમા ડુબી જાઉં છુ મંમા દિવ્ય લોકમા રહેલી મ્હને ઉત્સંગમા લઈને બાથમા પકડી રાખેછે, અને અવ્યક્ત દશામા વ્યક્ત સ્વરૂપે પ્રગટ થાયછે એકાએક મ્હારી જનની મટી જઈ અદ્ભુત પરિવર્તન–દિવ્ય પરિવર્તન–ને બળે સહસા **જગજ્જનની** પ્રગટ થઈને મ્હને સમેલી લેછે, અમૃતસ્વરૂપને આત્માના ઊંડાણમા અનુભવુ છુ "જગજ્જનની!" એમ પુકારુ છુ, ને પાછી મંમા પ્રગટ થાય છે મંમા! મ્હને ત્હારા ઉછંગમાં સદા રાખ્ય! આવુ? "જ્યારે જગજ્જનની આજ્ઞા કરે ત્હારે"!—અરે! હુ શુ કામ જાગ્યો?

—ઇતિ પ્રસ્તાવના—

વાંદરા, ૫–૪–૨૨

(૨)

સ્વ. ભોળાનાથ અને મિત્રમંડળ

જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં
સ્વપ્નલીલા બધી સત્ય લોપી

હું શુ કામ જાગ્યો?—આ ઉદ્‌ગાર મ્હેં કર્યો ખરો. પણ જે આદેશને મ્હારે પૂર્ણ કરવાનો છે, તે માટે સત્ય સ્વપ્નસૃષ્ટિ છોડીને પણ જગતની દૃઢ ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યા વિના છૂટકો નથી. સ્મરણમુકુરની રૂપસંસૃતિ વાચકની સમક્ષ, તે વિના, મૂકાય એમ નથી. વાચકબન્ધુ! ત્હને હાઝરાત ભરનાર કદી કોઇ મળ્યો હતો? એકાદ દર્પણમાં સ્થિર નયને જોઈ રહેવાની એ ત્હને આજ્ઞા કરે પછી પૂછે—"શું દેખાયછે?"; "કાંઇ નહિં." "કાંઇ નહિં? જો, જો, પેલું શું આવેછે? જટાધારી બાવો?" —એટલે ખરે, જટાધારી બાવો દેખાશે. દર્પણને બદલે સફેદ કાગળ ઉપર શાહીની ચતુષ્કોણ આકૃતિમાં શાહી ભરી દઈને એ કાળા પ્રવાહી ચોરસમાં સ્થિર જોવાનું પણ કરાવાયછે. અને એ ખેલાડીની પ્રધાન ઇચ્છાશક્તિના બળથી અને સૂચકતાની કળથી જોનારની આગળ વિવિધ મૂર્તિયો, વૃત્તાન્તો, એ ખડાં કરાવેછે; જોનારનું ઇચ્છાશક્તિનું બળ બતાવનારના એ બળ કરતાં ઓછું હોવું જોઇયે. મ્હારી ઇચ્છાશક્તિનું બળ વાચકના એ બળ કરતાં વધારે પ્રભુત્વવાળું હશે, તો હું પણ આ સ્મરણમુકુરમાં એ રીતે અનેક મૂર્તિયો, વૃત્તાન્તો, પ્રત્યક્ષ કરાવી સકીશ; અને

કંઇ ભૂતાવળ કારમી મુકુરમાં ઊભી કરું

રણછોડલાલ છોટાલાલ

મહીપતરામ રૂપરામ

[પૃષ્ઠ ૮

ગોપાળરાવ દેશમુખ

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

એમ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સફળ કરીશ, ભૂતકાળમા વર્તમાન હતા તેવા ભૂત જનોની આવલી, વર્તમાનકાળમા જે વ્યક્તિયો છે ત્હેમનામા ભૂતકાળમા સ્થાપી રખાય હેવા લક્ષણોના બનેલાં ભૂત શરીરોની આવલી,—હેવી ભૂતાવળ ઊભી કરીશ

(૨)

આપણી ગુજરાતની રંગભૂમિ ઉપર એક રિવાજ ઘણુંજ જોવામા આવે છે, નાટકને અંતે નાટકનાં બધાં પાત્રોનું 'ગ્રુપ' રંગભૂમિ ઉપર ભેગુ કરવામા આવે છે, આમ બધી વાનીઓની થાળ મિત્રરુચિ પ્રેક્ષક મંડળમાની બધી વ્યક્તિયોની તૃપ્તિને અર્થે ધરાવવામા આવે છે એથી કાઈક ઉલટો ક્રમ આદરીને આ 'સ્મરણમુકુર'ના પાત્રોનું સમગ્ર ગ્રુપ —સમગ્ર નહિ તો મુખ્ય પાત્રોનું ગ્રુપ—મુકુરમાં પ્રગટ કરવાનુ મન મ્હને થાય છે એ 'ગ્રુપ'ની મધ્યમૂર્તિ, મ્હારા પક્ષપાતને બળ ભક્તિભાવને પ્રભાવે એકજ સંભવે છે

મુજ પૂજ્ય પિતાતણી મૂર્તિ હૃદે
ધરી નિત્ય ફરૂં હું પદેપદે

એ વચન—આજથી પાત્રીસ વર્ષ ઉપર ઉચ્ચારેલુ વચન—જો સત્ય હોય, —અને સત્ય છેજ —તો એ મૂર્તિ જ આ ગ્રુપના કેન્દ્રસ્થાને આવશે પ્રિય વાચક! જો મુકુરમા એ ભવ્ય મૂતિ ખડી થઈ તું એ મુખાકૃતિમા શું જુવે છે? કરુણરસનુ ચિહ્ન, છતા દિવ્ય શક્તિનુ પ્રતિબિમ્બ —હેવી એક પાઘડી, અને અન્ય સાદા પણ ઉચ્ચ વર્ગના વસ્ત્રોથી સાદાઈની સાથે ઉદાત્ત ગુણ દર્શાવનાર પરિસ્થિતિમા મુખમુદ્રા ઉપર પ્રગટ થતુ અલૌકિક, ધાર્મિક જીવનનુ, દીર્ઘ તપથી સંચિત થયેલુ તેજ ત્હને નથી જણાતું? જીવનના આરમ્ભ સમયમા જે ક્રોધરિપુને વશ હતા, તે ઉત્તર કાળમાં અક્રોધેન જિને ક્રોધ એ બુદ્ધ મહાત્માના ઉપદેશને અક્ષરશ અનુસરનાર આ સમર્થ વ્યક્તિની મુખરેખાઓમાં શાન્તિની દીપ્તિમા એ ક્રોધરિપુની કાળી રેખાઓ કેવી વિલુપ્ત થઈ ગઈ છે! એ રિપુની શ્યામ પદપંક્તિ આ મુખરેખાઓમા કદિ પણ જણાય છે? નિપુણ સામુદ્રિકશાસ્ત્રીને એ પદપંક્તિ ઝાખી ઝાખી જણાય તો કોણ જાણે

પત્નીનું, જીવનના કઠણ પ્રસંગમાં, દીર્ઘ પરિચયમાંથી જીવનયુગ્મનો સમ્બન્ધ દૃઢ થવાથી એ સમ્બધનો વિચ્છેદ દુઃખમય વિશેષ બને હેવા પ્રસંગમાં, અવસાન, તે આઘાત ખમવાનું સામર્થ્ય ધર્મબળથી મળીને જીવનપ્રયાણમાં થોડાંક સમય આગળ વધ્યા ના વધ્યા અને તરુણ પુત્રનું અકાલ મરણ, દુઃસહ એ આઘાત, વળી ધર્મભાવનાની સતત સક્રિય સેવાના સાધનથી સંપાદન કરેલી દિવ્ય શાન્તિને ફરી ક્ષુબ્ધ કરાવનારો બીજો પ્રસંગ—જ્યેષ્ઠ પુત્રનું મરણ,—આ વિષમ આઘાતોએ આ દિવ્ય શ્રદ્ધાપૂર્ણ મુખમુદ્રા ઉપર કાંઈક ગમ્ભીર રેખાઓ આંકેલી પ્રિય વાચક! ત્હને શું જણાતી નથી? છતાં એ ગમ્ભીર રેખાઓને ઢાંકી દેતી બીજી રેખાઓ બતાવું નિરંતરનો ધીર આનન્દી સ્વભાવ, માનવગણના સ્વભાવલક્ષણોમાંથી રમૂજી અંશો ખેંચી કાઢી તે રમૂજથી જોવાની અને દેખાડવાની શક્તિ, બાલકો સાથે બાલક, તરુણ સાથે તરુણ, આનન્દી સાથે આનન્દી, બનવાની અસાધારણ નટકલા,—નટકલા નહિ, સમભાવજનિત શુદ્ધ તદ્રૂપતાની શક્તિ,—આ શક્તિયે એ મુખમુદ્રા ઉપર દિવ્ય સ્મિતમય રેખાઓ અંકિત કરેલી જો, હેમાં પ્રભુની કૃપાનો, આનન્દસ્વરૂપ પિતાનો, વિજય જણાયછે પ્રિયજનોના શબ ઉપર પગ મૂકીને જીવનસંગ્રામમાં પ્રયાણ કરીને દુર્ગગ્રહણ કરવાની શક્તિ પ્રગટ કરનારી રેખાઓ એ ભવ્ય મુખમુદ્રામાં હું દેખુંછું ને ત્હને દેખાડુંછું,—[હું હવે સમજુંછું કે મ્હારામાં એ શક્તિ, મ્હારા જીવનના વિષમ પ્રસંગોમાં ટકાવનારી શક્તિ મ્હને ક્યહાંથી મળી,—વડવાનલ ઊંડો ધરી સિન્ધુલહરી હસવવી—એ કળા પણ મ્હને ક્યહાંથી પ્રાપ્ત થઈ તે હવે સમજુંછું]

આ અસાધારણ ધર્મબળ ધારણ કરનાર ભોળાનાથ સારાભાઈની મૂર્તિનું દર્શન મ્હારા મુકુરમાં આજે વિશેષ રીતે કરાવું. હું કહી ગયોછું કે મ્હારી છ વર્ષની ઉમર હતી ત્યહારે મ્હારી માતા પ્રભુના દરબારમાં હાજર થઈ ગુજરાતી નિશાળમાં હું ભણવા જતો હતો. ત્યહાં એક વાણિયા શેઠિયા કુટુમ્બના મ્હારા સહાધ્યાયીએ મ્હને પૂછ્યું "ત્હમારા બાપા ફરીથી પયણશે કની?"—આ હેની દુ:ખમાં ભાગ લેવાની પદ્ધતિથી મ્હારા બાલક

હૃદયને જે આઘાત થયો તે શી રીતે દર્શાવું ? મ્હને ક્રોધ ચઢયો તે મ્હે મ્હારાણે શમાવ્યો મ્હને તે વખતે ખબર નહિ કે મરણથી ના હારતા એક પછી બીજી એમ પત્નીઓ કરની એ અમુક વાણિયા વર્ગમા રૂઢ માર્ગ થઈ ગયેલોછે કેટનાક વર્ષ પછી અન્ય પ્રસગે મ્હારા પિતાએ, બ્હાર ફરવા ગયેલા પાછા આવ્યા ત્હારે, વાત કરી કે આજ ફલાણા શેઠ રસ્તામા મળ્યા, હેમની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ અને નવી સ્ત્રી કર્યા બાબત પૂછ્યુ: "શેઠ! આ બીજી કે ત્રીજી ? એટને શેઠ, કાંઈક પરાક્રમ અને કુળના ગૌરવના અભિમાનથી જોરથી બોલ્યા "અરે, શેઠ! આ તો સાતમી–સાતમી!" આ જે વર્ગની ભાવના તે વર્ગનો બાળક મ્હારો ગોઠિયો ઉપરની પેઠે મ્હને મ્હારી માતાના મરણ માટે આશ્વાસન આપે એ સ્વાભાવિક જ હતુ પણ મ્હારુ નિર્દોષ હૃદય એ ખમી સક્યુ નહિ મ્હારા પિતા, મ્હારી માતાના સ્વર્ગવાસ પછી, લગભગ ત્રીસ વરસ વિધુર જીવન ગાળીને સ્વર્ગવાસી થયા એ જીવન મા હેમને ધર્મબળે, અને ઉત્તરોત્તર વધતી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિયો વડે, જે સરલતા મળીછે તે વિચારતા એ જીવન તરફ માન અને આશ્ચર્યના ભાવ સ્ફુરેછે

(૩)

એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો આરમ્ભ અમદાવાદમા 'ધર્મસભા' નામની ન્હાની સરખી સસ્થા ઊભી કરવાની સાથે હતો એ સભાની કાર્યધુરા ધારણ કરવામા મ્હારા પિતાને હેમના બાળમિત્ર સ્વ રણછોડલાલ છોટાલાલ સહકારી હતા એ વિરલ ગુણવાળી વ્યક્તિની મૂર્તિ એકાએક મુકુરમા પ્રગટ થાયછે આરમ્ભમા કહ્યુ તે 'રૂપ' હવે મુકુરમા અકિત થતુ જુવો, ભોળાનાથ સારાભાઈ–ધર્મની મૂર્તિ પછી તીક્ષ્ણ નયનો,–ઝીણા, ભૂરા ગૂઢ અગ્નિ જેવા ચળકતા નયનો, સ્થૂલ, મન્દ, શરીર અવ્યવસ્થિત, અણઘડ વસ્ત્રોની કાંઈક ક્ષુદ્રતાને ઢાકી નાખનારી પ્રતાપી મુખચર્યા, વખનો વખત દૂર જોવાના ચસમા અથવા આવળા કાચના goggles આખ્યો ઉપરથી, નાક ઉપર કે કપાળ ઉપર ખસેડીને ઠેરવતા વાદવિવાદની ઉશ્કેર ણીના જોસમા ધાટા પાડતા સ્નાના લોકોના કાન વીંધનારા, ધર્મસભામા બેઠેલા રણછોડલાલનુ સ્વરૂપ પ્રથમ આલેખાયછે વળી બીજી મૂર્તિ,

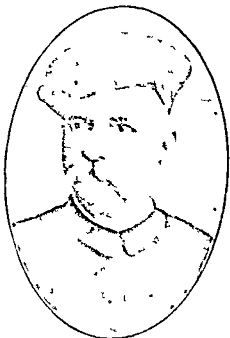
મુકુરમાં અંકિત થઈ; મહીપતરામ રૂપરામ; પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્પત્તિકાળ
થી મ્હારા પિતાને સતત અને સમર્થ, ઉત્સાહભેર અને અંતઃકરણથી મ
કરનારા હેમના જમણા હાથ જેવા એ મહીપતરામ; બાંધી દઢીનું શરીર
મુખમુદ્રા ચૂંચળી આંખો અને રેખાઓની વિચિત્ર રચનાને લીધે પ્રથ
દર્શને નજીવા માણસનો ભાસ આપતી, પણ બારીકીથી જોતાં દઢતા, આગ્રહ
તીવ્ર બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ બળોની રેખાઓ પ્રગટ થતાં વ્યક્તિત્વના સામર્થ્યવાળી;
હેવા મહીપતરામની છબી જુવો આ ત્રણ મૂર્તિયોની પાછળ કોણ ઊભ
છે?–લાલશંકર ઉમિયાશંકર, ચચલ સંચલનવાળા, અસ્થિર જણાતા આ
થી તેમ ને તેમથી આમ ઘૂમનારા, ગણિતશાસ્ત્રની પ્રવીણતા જે બુદ્ધિશક્તિ
મળેલી તે શક્તિ જીવનમા અનેક રૂપે સહાયતામા લેઈ પ્રવૃત્ત થનારા: ઉત્સા
થી, ઊભરાઈ જતા ઉત્સાહથી, નિરંતર કાર્યપ્રવૃત્તિ કરનારા, ભોળાનાથ
પ્રાર્થનાસમાજના બીજા સ્તમ્ભરૂપ, લાલશંકરની છબી પ્રગટ થઈ વ
જુએ, પેલા કોણ દેખાયછે? ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ ગુજરાતમા અમ
દારી જીવન લગભગ આખું ગાળીને વેસમાં અને ઉચ્ચારમાં નહિ, બા
ભાષામા તથા જીવનના વ્યાસંગમાં ગુજરાતી બની ગયેલા એ ગ્રહસ્થનુ મુ
બિમ્બ જુદી જ જાતની વ્યક્તિતા બતાવેછે: ગૌરવર્ણ અને માંજરી આંખ
—કોકણસ્થ બ્રાહ્મણનાં વિદેશી બીજ સૂચક એ લક્ષણો મુખમુદ્રામાં પ્ર
થાયછે, અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવ અને આત્મપ્રયામની દઢતા એ મુખમુ
માં મુદ્રિત જણાય છે; બે ઓઠ બીડેલા છતાં હેની એક ખૂણાની સહ
વક્રતામાં રમૂજનો રસ સમજવાની અને ભોગવવાની શક્તિ લક્ષ્યાલક્ષ્ય રિ
વડે દીપે છે. અને આ મુખ્ય મંડળ–ભોળાનાથ, રણછોડલાલ, મહીપતરા
લાલશંકર, ગોપાળરાવ, એ મુખ્ય મંડળ—આ પડખામાં બે મૂર્તિયો પાછ
થી પ્રગટેછે; અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને નવલરામ લક્ષ્મીરામ; બ
વિદ્યાખાતામા કાયમ છાપ મૂકી ગયેલા, વિદ્યાદેવીની ભિન્ન ભિન્ન રીતે મે
કરનારા; એક સમયે સાંસારિક સુધારાના પ્રચારમાં પૂર ઉત્સાહથી સ
ભાગ લઈ ઉપરના મંડળને ખરા સહાયક બનેલા; એ બેમાંથી એક
પ્રકૃતિ—નવલરામની—ચિન્તકની ગમ્ભીરતાવાળી, હેમની એક ઊંચી ર
એક નીચી રહેલી ભમરમાં સબળરૂપે છપાયલી છે; બીજા અંબાલાલમાં ‌ઃ

નવલરામ લક્ષ્મીરામ

અંબાલાલ સાકરલાલ

નન્દશંકર તુલજાશંકર

પ્રકારની, કાઇંક સખત નિયમસયમના પૂજક ને પ્રવર્તકના લક્ષણ દર્શાવતી, Stoicના જેવી પ્રકૃતિ દઢ રેખાઓમા જણાયછે, હોઠના ખૂણાનુ અર્ધ પ્રકટ સ્મિત પણ રમૂજનુ નહિ પણ કઇંક જગતને ઉપહાસથી જોનારુ હોય એમ જણાયછે, છતા હૃદયના ઉદાર ગુણો એ રેખાઓમાથી વખતો વખત ડોકિયા કરતા હુ દેખુછુ, વાચકવૃન્દને પણ સમભાવથી જોશે તો, આ ગુણો પ્રત્યક્ષ થશે

(૪)

આ ચિત્ર—આ ગ્રૂપ—વિલુપ્ત થાયછે અને વળી હાઝરાતની કળાથી બીજુ ન્હાનુ ગ્રૂપ બતાવુછુ વચમા મ્હારા પિતા અને આજુબાજુ નંદશકર તુળજાશકર, દુર્ગારામ મંછારામ, પાછળ ઝાખી ઝાખી અ કાયલી મૂર્તિવાળો કવિ નર્મદ, અને સૂરતમા જે વર્ષો મ્હારા પિતાએ નોકરીને પ્રસગે ગાળ્યા તે સમયમા ખાવાપીવાનુ શોકીન સૂરતનુ નાગર અને મધ્યસ્થ વર્ગનુ કાઇંક મડળ, કાઇંક ગમ્ભીર જીવનવ્યવહારથી વિમુખ આનન્દી એ મડળ જણાય છે—એક પ્રસગ યાદ આવેછે મ્હારા ન્હાના બન્ધુની વરગાણ્ય નિમિત્તે સૂરતના મિત્રમડળને જ્યાફત આપીછે બધા આવ્યા એક મિત્ર (નામની જરૂર નથી એક મિત્ર) નથી આવ્યો શોકનુ કારણ બતાવ્યુ, મ્હારા પિતાએ ખાસ તેડી લાવવાને એક ઘરના અગત સગાને મોકલ્યો, મહા મહેનતે અમથા તો મ્હો બતાવી જાઓ મ્હોએ ના કહેજો—એમ સમઝાવીને એ સૂરતી મિત્રને આણ્યા મ્હારા પિતાએ અને બીજાએ બહુ આગ્રહ કર્યો, એટલે નિરુપાય થયા અને અમથા ખાવીજનાર મિત્ર બગલમા સતાડેલુ સોળુ (પીતામ્બર) જમવા બેસતે પ્હેરવાને કાઢ્યુ અને ન્હાવાને ગયા ખાવાપીવાનું શોકીન મંડળ તે આ!

દુર્ગારામ અને નદશકરના સ્વરૂપો જુદા જ પ્રકારના હતા તે સર્વે ચિત્રોનું છૂટક દર્શન કરીશુ ત્હારે જોવાશે હવે તો મુકુર ઉપર ફૂક મારુ છુ, પ્રથમનુ ગ્રૂપ તો લુપ્ત થયુ હતુ આ ન્હાનુ ગ્રૂપ પણ ઊડી જાયછે, અને જુવો, માત્ર મ્હારા પિતાની છબી મુકુરમા બિમ્બિત થઈ રહેછે હુ

દર્શન કરું છું અને અનેકાનેક વૃત્તાન્તો ઉપસ્થિત થાયછે, મુકુરમાં, દૂર દૂરના પ્રતિમુકુરમાં, મૂર્તિપૂજક ભોળાનાથ સારાભાઈ દેખાયછે, ભસ્મ, ત્રિપુંડ્, રુદ્રાક્ષની માળા આચમની પવાલું ત્રાંબટ સાથે મહાદેવની પૂજા કરવાને બેઠેલી એ મૂર્તિ જોઉંછું, ત્ય્હારે અન્ધશ્રદ્ધાની નહિ, પણ વિલક્ષણ ઊંડી, ઊંધી છતાં ઊંડી, શ્રદ્ધાની દીપ્તિ એ મુખમુદ્રા ઉપર દેખું છું

મન પત્ર ને શ્રદ્ધાની લેખણી,
ભક્તિરંગે લખે ત્હારો દાસ,
રાખી વિશ્વાસ,
પધારો આ અવસરે ”

એમ અંબામાતાને લગ્નપ્રસંગે કંકોત્રી મોકલનાર ભોળાનાથની શ્રદ્ધા તે અન્ધ શ્રદ્ધા કેમ હોય? કેમકે

‘ દીનદાસ ત્હમારો હું છું માજી,
હેતુ કહેતાં આવ્યાં અકસ્માત,
અબે સાક્ષાત,
પધાર્યાં આ અવસરે ”

એમ અંબાજીને પ્રત્યક્ષવત્ દેખનાર ભક્તકવિના હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરીને જુવો, એ અન્ધ શ્રદ્ધા તો નહિ જ ‘અબે અખિલ બ્રહ્માણ્ડ વિરાજોછો’—એમ નિમંત્રણનો આરંભ કરનાર જડ મૂર્તિનો પૂજક સંભવે જ નહિ

(૫)

એ જ ભોળાનાથ દસકા બે દસકામાં મૂર્તિપૂજાને અજ્ઞાન વર્ગનો અધમ માર્ગ માનનારા “પરા ભક્તિની લેહ મુને લાગી” એમ લાગણીવાળા, ઊંચા ક્રમે ચ્હડેલા ભોળાનાથનું દર્શન આપણને જુદા જ પ્રદેશમાં લઈ જાયછે શ્રાવણ માસમાં રોજ રાત્રે પાર્થિવેશ્વરની પૂજા બ્રાહ્મણોની ગર્જના વચ્ચે થતી, જે'માં હું પણ મ્હારા બાલ્યકાળમાં મ્હારો વારો આવતાં ભાગ લેતો, અને પૂજાને અંતે મોદકનું ભોજન લેવામાં બ્રાહ્મણો જેટલો જ આનન્દ હું મેળવતો,—એ ચિત્રો બધાં સરી જાયછે, અને ઘરમાં એકાન્ત

સ્થળમાં સ્નાનશુદ્ધ, શ્વેત વસ્ત્રધારી મ્હારા પિતા, આરસની પાટ્ય સ્હામી મૂકેલી તે ઉપર અગરબત્તી, પુષ્પ વગેરે સામગ્રી–કેવળ સૌન્દર્યદ્વારા આત્માને વિશુદ્ધ વાતાવરણમાં વીંટનારી સામગ્રી–વચ્ચે, નિરાકાર પ્રભુનાં વિલક્ષણ ભક્તિબળે ધ્યાનદર્શનમાં નિમગ્ન જોઉંછું; આર્યનામાળાનાં પોતાનાં ભજનો ગમ્ભીર પણ સંગીતબદ્ધ સ્વરે ગાતા સાંભળુંછું; છેવટે કુટુમ્બના જૂના ગવૈયા, કુનેહલાલ, ગાંધર્વ લોકની વ્યક્તિ વ્યક્તિની જુદી તરેહની બાંધેલી પણ સર્વમાં એક ચપટો આકાર રાખનારી પાઘડી પ્હેરેલા, ઘોઝિયાથી અર્ધવિકરાળ બનેલા, હાથમાં તંબૂરો લઈને સ્હામે બેઠાછે ને પ્રાર્થનાનાં ગીતો હેમના બુલંદ અવાજે ગાયછે: આ ગુપ્ત, પવિત્ર સ્થળમાં, પેશીને દર્શન કરવાની ધન્ય દશા મ્હને મળી તે વાચકબન્ધુ! સ્મરણમુકુરમાં એ ચિત્ર ઝીલીને ત્હને પણ પ્રાપ્ત કરાવું તો હું સદ્ભાગ્ય ગણીશ.

આરમ્ભમાં દૃઢ મૂર્તિપૂજક અને અન્તે શુદ્ધ અમૂર્ત પૂજાના આગ્રહી એ બે એકાએક ક્રમાન્તર ન્હોતાં; મ્હારા પિતાના બાળમિત્ર રણછોડલાલ છોટાલાલની ભલામણથી Blair' Sermonsનું પુસ્તક મ્હારા પિતાએ વાંચ્યું; અને ક્રિશ્ચન ધર્મ ઉપર તો અણુમાત્ર એ ના વળ્યા; પરંતુ ઇશ્વરના સત્ય સ્વરૂપ તરફ હેમની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઊઘડી; અને રણછોડલાલ છેવટ સુધી મૂર્તિપૂજાના હિમાયતી રહ્યા, ત્ય્હારે ભોળાનાથ અમૂર્ત ઇશ્વરની ઉપાસનાના દૃઢ સેવક થઈ એ માર્ગનું સત્ય સ્વરૂપ લોકોમાં પ્રચરિત કરનારી પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક, ચાલક, અને અંતકાળ સુધી એ સંસ્થાના પ્રાણરૂપ બનીને રહ્યા. આ અંતિમ ઉચ્ચ ક્રમે આવવાની પૂર્વે, સ્થૂલ મૂર્તિપૂજાનો ત્યાગ કરી, માત્ર વૈશ્વદેવ ઇત્યાદિ વૈદિક ક્રિયાઓનો વચલો ક્રમ સ્વીકારીને અન્તે નિરાકાર ઇશ્વરની શુદ્ધ પૂજા તરફ એઓ આવ્યા. જે સત્સદર્શન ધાર્મિક વિષયમાં થયું, તે જ દર્શન, અને ત્હેવા જ ક્રમોએ, સામાજિક સુધારામાં પણ મ્હારા પિતાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. આ સર્વ વાતના વીગતવાર વર્ણનનો અહિં પ્રસંગ નથી. આજ તો મ્હારા પિતાનું દર્શન આ રીતેજ અને આટલું જ બસ છે. હેમના જીવનના છૂટક પ્રસંગોનું, જીવનચરિત્રમાં ના આવેલા ન્હાના પ્રસંગોનું, દર્શન હવે પછી કરીશ ને કરાવીશ.

(૩)

સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ

'ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવન ચરિત' પ્રસિદ્ધ થયે ત્રણ દસકા થઈ ગયાછે. એ પુસ્તકમાં 'એઓનું સ્વરૂપચિત્ર જેટલું આવ્યુંછે ત્હેનો સ્પર્શ કરીને અહિં પુનરુક્તિ હું નહિં કરું. અહિં તો એ વ્યક્તિના ચિત્રની આજ લગી અજ્ઞાત રહીને ગૂઢ રહેલી સ્વરૂપરેખા હું આંકીશ અને વૃત્તાન્તો કહીશ.

મ્હારા બાલ્યકાળનું એક સ્મરણ: મ્હારા પિતા ખેડાના પ્રિન્સિપાલ સદર અમીન હતા તે વખતે આગગાડીનો 'અનિષ્ટ' સંપર્ક અમદાવાદને થયેલો ન્હોતો. દર રવિવાર મ્હારા પિતા અમદાવાદમાં ગાળતા; અમદાવાદથી ખેડા બાર ગાઉ; શનીવારની સાંઝે એક લાંબા 'પેરેમ્બ્યુલેટર'માં મ્હને બેસાડેલો હું પોતાને જોઉં છું; અમદાવાદના રાયપુરા દરવાજા બ્હાર કામેશ્વર મહાદેવના ઓટલા આગળ એ 'બાબાગાડી' ઊભી છે; સન્ધ્યાકાળની અર્ધસંદિગ્ધ શાન્તિમાં, દિવસ અને રાત્રિના જયપરાજયની સંદિગ્ધ દશામાં, દૂરથી, દૂરથી, પેલો હૃદયને—મ્હારા બાલક હૃદયને—ઉલ્લાસ પ્રેરતો ઘં—ઘં—ઘં—નાદ સંભળાયછે; સગરામમાં મ્હારા પિતા ખેડેથી આવેછે, તે સગરામના ગંભીર, ઉમદા, બળદની કોટમાં લટકતાં ચંગ (ઘંટ) નો એ નાદ. (એ નાદ હજી હું સાંભળુંછું અને હૃદય પ્રફુલ્લ બનેછે.) સગરામ મ્હારી 'બાબાગાડી' પાસે ઊભું રહેછે; અને તરત મ્હને કોઈ અંદર બેસાડી દેછે; આઠ દહાડે પિતાના દર્શનથી અસાધારણ આનન્દ અનુભવુંછું; આટલી મ્હારી ન્હાની મુસાફરીથી પણ એ આનન્દ પુષ્ટ થાયછે; સગરામમાં પિતાની સાથે ઘેર જાઉંછું. દરેક શનિવારે આ દૃશ્ય ભજવાતું હતું.

ભોળાનાથ સારાભાઈ

[પૃષ્ઠ ૧૬

હવે હુ મ્હોટો થયોછુ બાર અને સોળ વર્ષની ઉમરનો ગાળો હવે છે, મ્હને મ્હારા પિતાએ પિંગળનુ જ્ઞાન આપ્યુ છે, હેનો વિનિયોગ હેમને જ સહાયભૂત થવામા હુ કરુછુ 'પ્રાર્થનામાળા' મ્હારા પિતાની છ ગ્રંથ છે, રોજ જમવા બેઠા હોઇયે તે વખતે સ્હામે ખડકીના બારણામા 'યુનાઇટેડ પ્રિંટિગ પ્રેસ માથી એક વાણિયો પ્રુફ શીટ લઈને આવેલો બડલ હાથમા લાણુ ધરીને ઊભો રહ્યો છે, હુ ચીઢાઉ છુ, પ્રુફ તપાસવાનુ કામ મ્હારે માથે છે, નિરાંતે જમવા પણ નથી દેતો એ 'જગલી' આ 'પ્રાર્થનામાળા'ના પદ્યોમા કવચિત્-વિરલ પ્રસગે-છન્દમા દોષ જણાતાં મ્હારા પિતાને બતાવુ છુ સૌજન્યથી આનન્દથી, ભૂલ્ય સુધારેછે શિષ્ય આટલે જ અંશે ગુરુ બનેછે તેથી એઓને આનન્દ જ થાયછે, તે કહેછે—प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्र मित्र वदाचरत् ॥

હવે હુ ખેડામા ગામ બ્હારના એક ટેકરી ઉપર આવેના બગનામા મ્હારા પિતાની સાથે રહેતો, મુકુરમા પ્રગટ થાઉં છુ મ્હારા પિતા રોજ પ્હેરોડમા ઊઠીને મ્હને અને મ્હારી બ્હેનને જગાડીને બગલાના વિશાળ 'કામ્પાઉંડ'મા ઝાંપા સુધી દસ બાર વખત આંટા ફેરવેછે, હમને સાથે લઈને ચાલેછે પ્રાતઃકાળમા ઊઠીને તાજગી મેળવવાનુ સુખ થોડાક જ જાણતા હશે આ અભ્યાસ બાલ્યકાળમાથી જ મ્હને પાડેલો તેથી મ્હને અનેકાનેક લાભ થયાછે, તનને, મનને,-ધનને તો પરોક્ષ રીતે ગણાય તો ગણાય પિતા નગના મા જાયછે, હમે કાઠીના ઝાડ કોમ્પાઉંડમા ઊભેલાની નીચે પડેલી કોઠની સાખો લઈને ખાઈયે છિયે, કોઈ જોતુ તો નથી?—મુકુરમાથી આ ચિત્ર લુપ્ત કરુ છુ

મુબાઈનુ 'ઇન્દુપ્રકાશ' પત્ર ટપાલવાળાની ટપાલમા આવ્યુ, ઊતારીને મ્હને મ્હારા પિતા આપેછે, મરાઠી આવડે ના આવડે તો પણ મ્હારે એ વાચવુ અને હેમણે સાભળવુ, આમ મરાઠીના શિક્ષણનો આરમ્ભ કર્યો લાભ આગળ જતા અણધાર્યો થયો, દક્ષિણમા સરકારી નોકરીને અગે હુ ગયો ત્યહારે મરાઠીનો અભ્યાસ સુગમ થયો, તેમ જ મુંબાઈમા હુ આવીને રહ્યો તે વખતે ઘાટીને કે મરાઠા શાક વેચનારને કે હેવાને "ના" નો ઉત્તર

દેવા માટે મરાઠી જાણનારા મિત્રને હું બોલાવીને ન્હોતો મ્હેતો કે–"—બાઈ! આ માણસને ના કહો ને"

ફારસીનો અભ્યાસ હમારા કુટુમ્બમાથી નાબૂદ ના થાય એમ મ્હારા પિતાને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી હેમના પિતા તો ફારસીના ઉત્તમ અભ્યાસી હતા, ફારસી કવિતા કરતા મ્હારા પિતા ફારસીમા પ્રવીણ સારી પેઠે હતા આ ભાષાનુ જ્ઞાન વંશમા પ્રવાહિત રહે એ ઇચ્છાથી મ્હને—સ્કૂલમા સંસ્કૃત શીખતો હતો તે ઉપરાંત—ઘેર ખાનગી સમયમા ફારસી શીખવવાને એક મુનશી આવતા મુનશી ગોદડઅલી કુટુમ્બના જૂના મિત્ર,—અર્ધઆશ્રિત જેવા—હતા એટલે હેમનો વક્કર હમે રાખતા નહિ તેથી કાંઈક, કાંઈક ફારસીની લિપિમા અનાચ્યતાના દૂષણને પોષક અંશો સિદ્ધ છે તેથી, કાંઈક મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસલી આખુન્દજીની રીતની નીરસ હતી તેથી, 'આમદન', 'કરીમા' (થોડેક સુધી જ) અને 'હિકાયાત-ઇ-લતીફ' (થોડીક વાર્તાઓ સુધી) એટલેથી જ અટકીને મ્હારો અભ્યાસ બંધ પડયો, મ્હારા પિતાનો આગ્રહ કમી ના થયો, મ્હારા એક બે ભત્રીજાએ અને એક ભાણેજે, એ ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસ કર્યો મ્હારો ભાણેજ 'કરીમા' શીખતો હતો તે વખતે મ્હારા પિતાએ પૂછ્યુ 'મકુન તકિયે બર ઉમરે નાપાયદાર' ("અસ્થિર જીવન ઉપર આધાર ના રાખીશ") આ પંક્તિનો અર્થ શો? તરત ઉત્તર મળ્યોઃ—'ઉમગ ઉપર અશીકુ કરીને સૂઈ જવુ નહિ" આ દૃશ્ય અત્યારે મ્હારી નજર સમક્ષ ખડું થાયછે, મ્હારા પિતા બધાની સાથે પેટ ભરીને હસવામા શામિલ થાયછે

મ્હારા પિતા કનેથી મળેલી અનેક રમૂજી વાતો–વણીખરી સાચી બનેલી વાતો, anecdotes ના ટુચકારૂપ વાતો—બધી એકઠી કરુ તો રસમય સંગ્રહ થાય એટલો જથો બને અહિ હેને માટે સ્થાન નથી બે એક કહેવાનું મન થાયછે હેમણે આપેલા વર્ણનનેજ ચિત્રમા મૂકુ એઓમાં મ્હારા પિતા મુનસફ હતા તે વખતમા અમદાવાદમા પ્રથમ વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થયુ,–'અમદાવાદ સમાચાર' કે એ નામ હતુ, બુધવારે પ્રગટ

થતુ તેથી એ પત્રનુ નામ "બુધવારિયુ" પડ્યુ હતું—એ એટલે સુધી કે તે પછી જે કોઇ વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થયા તે બધાને માટે 'વર્તમાનપત્ર' ના સાધારણ અર્થમા 'બુધવારિયુ' એ સામાન્ય નામનો શબ્દ થઈ ગયો હતો મ્હારા પિતાની કોર્ટમા બે કારકૂનો ટપાલની રાહ જોતા બેઠા છે, ટપાલ આવી, દરેકના પોતપોતાના 'બુધવારિયા' આવ્યા (એકજ પત્રની પ્રતો), પાણી પીવાની ઓરડીમા બને ઉત્સાહભેર જાયછે, અને એક વાચે છે ને બીજો પોતાની પ્રત તપાસેછે, અને "વાહ! શબ્દે શબ્દ બરોબર છે, લગારે ભૂલ્ય નથી, ત્હારી ને મ્હારી નકલ બરોબર છે"—એમ આશ્ચર્ય તથા માનનો ભાવ દર્શાવતા બને પાછા જાયછે, બુધવારિયા મેળવી જોયાથી આમ સતોષ અપૂર્વ મેળવનાર આ કારકૂનોના પ્રતિરૂપ આ જમાનામા નહિ મળે

એ બનાવ પછી ઘણે વર્ષે મ્હારા પિતા કોર્ટમા એક કામનો ફેસલો આપવાને તૈયાર થયા તેવખતે સ્હામે બે પક્ષના વકીલોની તકરારો સભળાઈ રહીછે, આખર ફેસલો આપ્યો, એક વકીલ જીત્યો, બીજો હાર્યો એમ જ બને કની? હાર્યો તે વકીલ મ્હારા પિતાના આશ્રયથી જ કારકૂનીમાથી ચડતે ચડતે—અસલ ગુજરાતીમા વકીલની પરીક્ષાઓ અપાતી હતી તે આપીને—વકીલ થયેલો, તે જરાક ઘરના માણસ જેવો પરિચયવાળો એટલે કોર્ટમા ઉચિત વર્તણુક ભૂલી જઈને બોલેછે—'અરે સાહેબ! આમ ફેસલો આપોછો! શુ ગાડા બાડા થયા?" મ્હારા પિતા શાન્ત મન રાખી, આ બનાવમાના હાસ્યરસના સ્વરૂપનુ જ દર્શન કરી, ઠડા રહીને, જરાક સ્મિત કરીને કહેછે "ના, હુ ગાંડો નથી થયો"

એક ધોળકાના ફોજદારની–સાચી બનેલી વાત–મ્હારા પિતાને મુખે સાભળેલી અમર થવા લાયક છે, મ્હારા લખાણથી તેમ થશે કે નહિ તે પ્રશ્ન નથી, પરંતુ મુખપરપરાથી થાય તે કરતા લેખમા સ્થપાયાથી જેટલી વિશેષ સ્થિરતા મળે તેટલી તો સાધીશુ અસલના વખતમાં ધોળકામા એક મુસલમાન ફોજદાર સાહેબ પોતાના ઘરના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા હુક્કો

પીએછે; લોકોનાં ટોળાં–વાણિયાઓનાં–અબોટિયાં પ્હેરેલા, ઉપર કદોરાથી અબોટિયાં કબજે રાખેલાં હેવા, હાથમાં પતરાળાં, પાણીના કળશિયા, લઈ જનારા, વાણિયાનાં ટોળાં રસ્તે થઈને જાયછે; ફોજદાર સાહેબનું કુતૂહલ જાગ્યું; "અબે જમાલ! એ સબલોક કહાં જિમનેકું જાતે હૈ?" જમાલઃ–"ઓ તો, હુઝૂર, ગિરધર શેઠકે વહાં બડા "વરા" હૈ વહાં ખાનેકું જાતે હે."–"હાં! જબ તો વહાં 'પાટ' હોગી, નહિ?" (પાટ=નાત જમે ત્હોરે સંભાવિત ગૃહસ્થો, જોવાને મ્હોટી પાટય ઉપર બેસવાનો રિવાજ જાણનારા આ શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ સમઝશે.)–"લેકિન, અપનકું ઇઝન કયું નહિં દિયા ભલા?–શાયદ ભુલ ગયા હોગા, લેકિન અપન ઉસકું ઇઝત દેનેકું જાના ચાહિયે. ચલો" ફોજદાર સાહેબ અને બે એક સિપાઇયો આવતા જોઈ ગિરધરશેઠ માન આપવાને ઊઠયા; આવો આવો, ફોજદાર સાહેબ!" કહી ગાદી તકિયે–પાટય ઉપર–બેસાડ્યા. એ વર્ગના રિવાજ પ્રમાણે નાતમાં પીરસવાનાં પકવાનની ટોપલીઓ, પાટે બેઠેલાને બતાવવાને માટે લાવવામાં આવી. નાતીલાઓએ જોઈને પકવાન વખાણ્યાં ફોજદાર સાહેમ કને ટોપલી આવી એટલે–"અબે જમાલ! જા; મકાનકું એ મીઠાઈ કી ટોપલી લે જા; ઓર બીબીકું બોલના કે હમ તો જિમનેકું યહાં ઈ બેઠ જાઇંગે"—બિચારા ગિરધરશેઠ! પકવાનની ટોપલી ફોજદાર સાહેબને ઘેર રવાના કરી અને તે ઉપર ફોજદાર સાહેબ માટે ઠામ મંડાવીને હેમને જમાડ્યા.

'મનોરંજક ટુચકા' લખવાને હું બેઠો નથી, એટલે આટલેથી બસ.–પણ એક બનાવ યાદ આવેછે; ડુંગરપરા નામની નાગરની શાખા છે; એ વર્ગ અસલ અમદાવાદમાં નાગરોને ઘેર રસોઈ કરવાને આવેલો; તે એટલે સુધી કે 'ડુંગરપરો' શબ્દનો વાંચ્યાર્થ જ 'રસોઇયો' એમ થઈ ગયેલું. કાલક્રમે એ વર્ગમાંના કેટલાક સારી પદવીએ, ધંધામાં, ચઢયા, તે પછી પણ એ વર્ગની ગંધ છૂટી નહોતી. ળકારનો ઉચ્ચાર રકાર કરવાની એ વર્ગની એક ખાસિયત હતી; 'થાળી,' 'પાળી," ઇત્યાદિ ડુંગરપરાના મુખમાં 'થારી,' 'પારી,' ઇત્યાદિ રૂપે પ્રગટ થાય. આ ળકારનો રકાર

ટાળવો એ ડુંગરાપરા મટીને વડનગરા થવાનુ ચિહ્ન મનાતુ એક ઊંચી પદવીએ પ્હોચેલો ડુંગરપરો મિત્ર મ્હારા પિતા કને મળવા આવેલો, ત્હેને મુખે આ વડનગરા બનવાના પ્રયાસનુ રમૂજી સ્વરૂપ સાભળીને, બીજે દહાડે એ મિત્રને બોલાવીને કુટુબના પુત્રપુત્રીઓ પૌત્રપૌત્રીઓ–એ મડળમા મ્હારા પિતા એ મિત્રને લાવ્યા, પછી પૂછ્યુ–"—ભાઈ! ત્હમને ગળામા દરદ થયેલુ ત્હેની હકીકત કહો ને, શાથી મટ્યુ?"–'મિત્ર –એ તો સાહેબ મ્હને ગળામા 'ચોળિયા' થયા હતા તે હેવા દૂખતા હતા"–ઇ ઇ 'ચોરિયા' કહે તો ડુંગરપરા ગણાય–માટે આ વિપરીત શબ્દસસ્કાર! હમે બધા પ્હરાણે હસવુ રોકી રાખતા બેઠા–પછી એ મિત્ર વદાય થયા

ઘણીનાર સામાન્ય અશિક્ષિત–અર્થાત્ અર્ધશિક્ષિત–વાણિયા મ્હારા પિતા કને આવતા ત્હારે અનેક રમૂજી બનાવ બનતા, એક હેનો આવ્યો "સાહેબ! મ્હારે એક ફ્રમાવવાનુ છે" (બિચારો નમ્રતાનો વાચક ગણીને એ શબ્દ બોલ્યો) મ્હારા પિતા ઠાવકુ મ્હો રાખીને, માહિથી ગૂઢ સ્મિત હમેજ જોઈ સકિયે તેમ, બોલ્યા –"ફરમાવો, શુ છે?"

એક દિવસ એક શેર–કુટુબના જૂના પરિચિત મિત્ર–મળવા આવ્યા ' વાતે વાતે પોતાની ગૃહવ્યવસ્થાની એક વાત બોલ્યા –'ભોળાનાથભાઈ! હુ રોજ બે ભેળા લાવુંધુ એક ખાઉંછુ, અડધુ મ્હારી માને આપુછુ, ને અડધુ વધેછે તે દાળમા નખાવુછુ, એટલે છોકરા ને રંડી બધાને મળે"–(રંડી=પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાઓની વહુઓ એ કહેવાની જરૂર છે?)–આ શેઠ લક્ષાધિપતિ હતા એ કહેવાની જરૂર તો છેજ

મ્હારા પિતાનો સ્વભાવ અસન્ત restless શારીરિક ચપલવૃત્તિવાળો હતો ઘરમા કદી એક સ્થાને પાચ તો શુ બે મિનિટ પણ, બેશી રહેતા નહિ, આ ખડમાથી આ ખડમા –લખવાની પેટી પણ જાતે ઊચકી લાવીને –આવે, ખુરશી ઉપરથી હીંચકે ને હીંચકા ઉપરથી ખાટલા ઉપર, કોચ ઉપર, અનેક સ્થળે બેસે, અને કુટુબ મડળી જોડે સુખવાર્તા કરે હીંચકો હેમને બહુજ પ્રિય હતો હીંચકા પ્રત્યે પ્રેમ મ્હારો પણ એટલો જ હતો. એ

કારણથી હીંચમાની સ્પર્ધાનુ ચિત્ર 'મુકુર'મા દેખુ છુ મ્હોટાભાઈ (મ્હારા પિતાને હમે મ્હોટાભાઈ કહેતા, મ્હોટાભાઈ) ખાટય, ટીંચકા, ઉપરથી હેમની ચચલવૃત્તિને અનુરોધે ઊઠયા, ફરવા લાગ્યા, તરત હુ કૂદીને ખાટ્ય ઉપર ચઢયો ને હીંચકા ખાવા લાગ્યો મ્હોટાભાઈ પાછા આવ્યા, મ્હને ઊઠાડયો, હુ ઊઠયો, એ બેઠા એ પાછા ઊઠયા, હુ પાછો ચઢી બેઠો, વળી મ્હને ઊઠાડયો, આ 'સિનેમા' ચિત્ર મુકુરમા નત્લક્ષ થાયછે અને હું આનન્દથી, પિતાની સાદાઈ તરફ પુજ્યભાવથી પૂર્ણ થાઉ છુ

રણછોડલાલ છોટાલાલ

[પૃ૰ ૨૩

(૪)

સ્વ. રણછોડલાલ છોટાલાલ

કેટલાક વાચકો અધીરા થયાછેઃ કુટુમ્બનાં ચિત્રો તો બહુ થયાં; હવે "સાક્ષરો"નું ચિત્રદર્શન ક્‌હારે કરાવશો ? એમ ફરિયાદ સાંભળુંછું. આ સજ્જનોને એટલું જ સ્મરણ આપુંછું કે પાછલાં પચાસ વર્ષની ચિત્રાવલિ ઉદ્દિષ્ટ હોય, ત્‌યાં આ ઉતાવળભરી અધીરાઈ ન્યાયયુક્ત ના ગણાય; તેમ જ મ્‍હારી આરમ્ભની પ્રતિજ્ઞા જોશો તો જણાશે કે "સાક્ષરો" જ મ્‍હારા આલેખનવિષય ગણ્યા નહોતા; અને આ મુકુરદર્શનમાં પરલક્ષીઅંશ અને આત્મલક્ષી અંશનું મિશ્રણ અનિવાર્ય છે. બસ; હવે પ્રસ્તુત ચર્ચામાં આવું. માત્ર એક સામાન્ય ચેતવણી આપી મૂકું: મુકુરમાં દર્શન થયાનાં જ પ્રતિબિમ્બોનું આલેખન આવવાનું છે એટલે મુકુરમાં આ ચિત્ર આવ્યું, પેલું દર્શન થયું, એમ વારંવાર હવે પુનરુક્તિ નહિં કરું; વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં જેમ એક સૂત્ર તે પછીનાં સૂત્રોમાં સર્વાંશે લાગૂ પડેછે ત્‍હેને અધિકારસૂત્ર કહેછે, તેમ આ "સ્મરણમુકુર"માં "મુકુરમાં દીઠું" એ વચન અધિકારસૂત્રરૂપે વાચકે સમઝી લેવું.

સમય–આજથી ૫૦ વર્ષ પૂર્વની લગભગ;

સ્થળ–લાખા પટેલની પોળ્ય; ભોળાનાથ સારાભાઈનું ઘર; આગલી મેડી. (ભોળાનાથ કુટુમ્બમંડળમાં બેઠાછે; પોતે હીંચકા ઉપર છે.)

નન્જુમિયા—(નીચે દેવડી ઉપરથી જુના રસ્તે ચઢીને, મેડીના બારણા આગળ ઊભા રહી, વાકા વળી, લાબો હાથ કરી, મુખ બનાવટી ગમ્ભીર રાખી, ભોળાનાથને કહેછે) ગભરાશો નહિ, પેલો આવ્યોછે"

પેલો=રણછોડલાલ છોટાલાલ અમદાવાદને સતની મિલનો ઉદ્યોગ પ્રથમ સ્થાપીને, મ્યુનિસિપાલિટીમા પ્રેસિડટની પદવી લેઈ ને અનેક આરોગ્યાદિકને પોષક સુધારા દાખલ કરી નાગરોમા ઉચ્ચ પદવી આપનાર રણછોડલાલ છોટાલાલ, ભોળાનાથના બાળમિત્ર પાછળથી સી આઈ ઈ પદ પામેલા, પુત્રપૌત્રને અઢળક ધન આપનાર જે ને પરિણામે હેમના પૌત્ર સર ચીનુભાઈ બારોનેટની અસાધારણ પદવી મેળવી સક્યા, તે રણછોડલાલ છોટાલાલ રોજ સાઝ થતા પ્હેલા રણછોડભાઈ ને આવવા બેસવાનુ સ્થાન ભોળાનાથનુ ઘર કલાકના કલાક સુધી અનેક તકરારો, ચર્ચાઓમા ધાટાધાટ પાડી, નાકરો વગેરેને કટાળો આવે કે તે રણછોડભાઈ કદી જાણતા નહિ હેમને તેડવા આવનાર ફાનસ લઈ ને નીચે ઓટલા ઉપર નીરાત્યે ઊંઘે, નન્જુમિયા અફીણની લ્હેરમા આવી ઉપર દિવાનખાના મા થતી ધાટાધાટમા પોકાર બોલેઃ 'એ તો આવ્યો તે ગૂદ ને ગગળ લઈ ને ચ્હોટવાનો" હ હ

નન્જુમિયા જૂના નોકરનુ ઉપર કહેલુ વિનોદવચન સાભળી હસતા હસતા ભોળાનાથ આગલી મેડીમાથી દીવાનખાનાની મેડીમા જાયછે, ત્યહા ઉનાળામા બપોરથી આવી ગાદી તકિયે અઢિંગી બેઠેલા એક જોશી, સાંકળેશ્વર આશારામ, વૃદ્ધ, કાળાવર્ણની કચ્ચોલાયલી ચાબડીવાળુ મુખ ધારણ કરનારા, ધોળી પાવડી (દક્ષણી ઘાટની) બાજૂ ઉપર મૂકી કલાક બે ત્રણની ઊંઘ એઠે બેઠે લઈ ને તાજા થયેલા હાજર છે, રણછોડભાઈ ને તકિયે સ્થાન આપેછે, બીજા કેટલાક મિત્રો ક્રમે ક્રમે આવેછે મહીપતરામ વિલાયત જઈ પાછા આવ્યા ત્હેમને નાતમા લેવા કે એ પાતકીનો નિતાન્ત બહિષ્કાર કરવો એ ચર્ચા નાતજાતમાં ચાલ્યાથી પ્રશ્ન સમુદ્રગમનનો બહુ જોસભેર મડળમા ચર્ચાયછે, રણછોડભાઈ હેમની હાવકી વાણી અને શૈલીથી કહેછે "જુઓ! ત્હા (=વિલાયતમાં) ઘઉં મળેછે, ચોખા મળેછે, દૂધ

મળેછે; શા માટે હિન્દુ પોતાનો ખાવાપીવાનો ધર્મ સાચવી ના સકે?" આ સામાન્ય સત્યને વસ્તુસ્થિતિની કસોટીથી તપાસવાનો સંભવ ઉડાવીનેજ દલીલો ચલાવાયછે. કોઇવાર વળી ધર્મનાં વિવિધ તત્ત્વોની ચર્ચા થાયછે. હેમાં પણ રણછોડભાઈ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ, સાચી તેમજ ખોટી દલીલોમાં કરીને સ્હામાનાં મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પાડેછે.

વળી દૃશ્ય બદલાયછે. એજ દીવાનખાનામાં બપોરને વખતે મ્હારા ન્હાના ભાઈની જોડે મ્હારા એક દૂરના મામા કૂતરાં ભસાવવાની રમત કરેછે અને સાંકળેશ્વર જોશી ઊંઘમાં ખલેલ થવાથી ઊઠી ચીઢથી, અંબળાઈને, મ્હારા મામાને ખીજેછે; "આ શી છોકરવાદ!" એમ કહી પાછા નિદ્રાદેવીને શરણ થાયછે. ઢીંચણ ઊંચાં રાખી બેઠા બેઠા ઊંઘતા જોશી સાંકળેશ્વરની છબી પાડી લીધી હોત તો ઠીક થાત. આ સાંકળેશ્વર જોશીનું ઓળખાણ વાચકને કરાવું: ગણિતમાં, જ્યોતિષમાં, મારા પ્રવીણ; ઘરમાં સ્ત્રીના કંકાસથી કંટાળીને હમારે ઘેર આવતા: એકવાર પત્નીએ હેમને ઓરડામાં પૂરી મૂક્યા તે વૃત્તાન્ત પણ નિખાલસ રીતે કહેતા: "પછી હમને તો પૂર્યા." (પોતાના વિશે એ માનાર્થે બહુવચનનો નિયમ પાળતા હતા). હેમણે એક બહુ ચાતુર્યવાળી રચનાનું ઘડિયાળ બનાવ્યું

સાંકળેશ્વર નામ જોડે અંકલેશ્વર નામના ધ્વનિસામીપ્ય ઉપરથી કોઇયે આ વાત જોડી કાઢી હશે કે સાચી હશે તે હું કહી સકતો નથી; પરંતુ વાત કુટુમ્બમંડળમા ચાલી આવીછે; અને સાચી ના હોય તો પણ સાચી હોવી જોઇયે હેવી એ વાત છે

સાંકળેશ્વર જોશી શેતરજ રમવામા કુશળ હતા નિત્યનિયમ પ્રમાણે ઊંઘી ઊઠીને બેઠાછે,–એ જ દીવાનખાનામા ત્હાં હમારા કુટુંબના જૂના મુનશી ગોહરઅલી–સૈયદ વંશના, મ્હને ફારસી શીખવવાનો પ્રયાસ જે'ણે કરેલો તે–આવી પ્હોચેછે શેતરજ રમવામા એ મુનશી પણ હોમીલા જોશી અને મુનશી રમવા બેઠા ગોહરઅલીએ ખુલ્લા દિલથી પ્રતિજ્ઞા કરી, "દેખો ભાઈ! હમ જૂઠ તો બોલિંગે!"–આ અસાધારણ પ્રમાણિકતા-વાળી પ્રતિજ્ઞા પછી રમત શરૂ થાયછે, મ્હારા પેલા દૂરના મામા, જે જોશીને ચીઢવવામા આનન્દ માનતા તે, મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલ (આપણા ભોગીન્દ્રરાવ દીવટિયાના પિતા), બધા શેતરજની રમતના રસિયા આસ-પાસ જોવા બેઠાછે. જોશી જોડે કરાર એ કે જે મહોરાને આંગળી અડકાડી તે ચાલવુ જ જોઇયે આ નિયમ પાળતા જોશીને વસમુ પડેછે. પેલા મામા અને રતનલાલ જોશીને અડાવેછે, તહમે આંગળી અડકાડી, ચાલવુ જ પડશે ગોહરઅલીને તો "જૂઠ બોલિંગે" એ જ સૂત્ર પૂજ્ય એટલે ફરી જાયછે, અને અંતે હારવા ઉપર બાજી આવેછે એટલે બાજી ઉછાળી નાંખીને હો, હો, હો ઘાંટા પાડીને ઊઠી જાયછે સાંકળેશ્વર મનમા ચીઢાયછે, અબળાઇને કાંઇક બોલેછે બાજી બંધ થાયછે.

ત્હાં આપણા રણછોડભાઈ આવેછે. અને શેતરંજ રમવાને કોઇવાર સાંકળેશ્વર જોડે, તો કોઇવાર ગોહરઅલી જોડે, કે કોઇવાર રતનલાલ જોડે એમ બાજી રમવા શાન્તિથી બેસેછે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી રણછોડભાઈ બહુવાર જીતેછે. પણ વખતે રતનલાલની બુદ્ધિશક્તિથી હારેછે, તો "આ હમારી ભૂલ થઈ; આ ચાલ નહોતી ચાલવી;" વગેરે બચાવ કરેછે, અને મૂછો દાંત વડે ચાવતા ચાવતા, શબ્દો અડધા ગળતા, અડધા ઉદ્ગારમાં કાઢતા, તકિયે પાછા બેસેછે.

હવે સ્થળકાળ બદલાયછે. રણછોડભાઈયે મિલનો ઉદ્યોગ આરમ્ભ્યો ત્હારથી નગરમાં હેમને "રણછોડ રૂહેંટિયો" એ નામથી લોકો ઓળખતા હતા. ગાંધીજીનો રૂહેંટિયો એ નહિં; પણ અગ્નિબળથી ચાલતો વિદેશી યન્ત્ર સામગ્રીનો રૂહેંટિયો.- રણછોડભાઈ આ વખતે હયાત હોત તો એ કિયો રૂહેંટિયો સ્વીકારત? (એક પ્રસંગપ્રાપ્ત, પણ અપ્રાસંગિક ભાસતી વાત નોંધું? રણછોડલાલ કપુરચંદ નામના એક ગૃહસ્થને લોકો રણછોડ કપુરિયો કહેતા. એકવાર બીજાપુરમાં આવેલા 'ગોલ ગુમ્મજ'માં મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને એક મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય એ સ્થળની અજાયબી ભરેલી નાદઘટના જોવા ગયા; વિશાળ ઘુમ્મટને એક છેડે ઊભા રહી ઝીણે સ્વરે બોલે તે બીજે છેડે સ્પષ્ટ સંભળાય એમ ઘટના છે. કૃષ્ણરાવ એક છેડે ઊભા, વરજભાઈ બીજે છેડે ઊભા; વરજભાઈને કહ્યું કાંઈ બોલો; વરજભાઈ બોલ્યા:"રણછોડ રૂહેંટિયો;—રણછોડ કપૂરિયો;—ને રણછોડ રંગીલો;* ત્રણ રણછોડ છે!" નામની રૂઢતા માટે સહજ જ આ વાત કરી). મિલનો ઉદ્યોગ શરૂ કરતા પહેલાં રણછોડભાઈ અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાં પોલિટિકલ ખાતામાં અમલદાર હતા. નોકરીમાં પણ પોતાની શક્તિથી છાપ પાડી. પણ "ભાવિતણા જ પ્રભાવે" લાંચના આરોપને લીધે નોકરી ખોઈ. એ પ્રસંગે જ્હારે આ આરોપની તપાસ ચાલતી હતી ત્હારે રણછોડભાઈના મન ઉપર અસંત ગ્લાનિ, વિચારમાં જ લીન રાખે હેવી મૂઢાવસ્થા વગેરે ભાવોએ હેવું જોર કરેલું કે ખેડામાં મ્હારા પિતાને ઘેર આવેલા તે ન્હાવા બેસે તે વખતે કૂંડીમાં લોટો બોળીને પાણી શરીર ઉપર નાંખતે નાંખતે અધવચ અટકે, લોટો વાંકો ને વાંકો રહે, અને રણછોડભાઈ શૂન્ય મનથી જોયા કરે. હૃદયના અન્તર્યામીનું અને વ્યવહારનાં કૃત્યોનું યુદ્ધ કે'વું ચાલતુ હશે તે કલ્પી સકાશે. બાકી મ્હારા પિતા કહેતા કે રણછોડભાઈ એમ દલીલ બતાવતા કે રાજા રજવાડામાં મૂર્ખ અજ્ઞાન રાજાઓ કને ધન પડી રહે, હેનો સદુપયોગ એ કરી પણ ના જાણે, ત્હેના કરતાં આપણી કને એ ધન હોય તો વધારે સારું.

* "આખા લીંમડામાં એક ડાળ મીઠું કે રણછોડ રંગીલો" એ ડાકોરના રણછોડરાય વિશેની પંક્તિ લોકરૂઢ છે.

ગમે તેમ હો પણ આ અનિષ્ટ ભાસતા બનાવના પરિણામ અજ્ઞાત રીતે ગુજરાતને લાભકારી નીવડ્યા રણછોડભાઈએ મિલનો ઉદ્યોગ સ્થાપ્યો અને આજ અમદાવાદ જે એ ઉદ્યોગમા ધસમસતું આવેછે તે એ રણછોડભાઈના અજાણતા થયેલા સ્ખલનનુ શુભ પરિણામ છે “Out of evil cometh good, અશુભમાથી શુભ ફળેછે” રણછોડભાઈની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, દૂર દર્શિતા, ઝીણામા ઝીણી વીગતનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, ઇત્યાદિ અસાધારણ શક્તિના લક્ષણો આ સમયથી હેમના અતકાળ સુધી પ્રગટ થતા આવ્યા મિલનું સાચાકામ ક્રિયા સર્વની વીગત આરમ્ભથી તે અત સુધી એઓ મિલ જોવા આવનારને હેવી રીતે સમઝાવતા કે હેમની ઝીણવટ અને શક્તિ થી બધા છક થતા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે અમદાવાદની અપૂર્વ સેવા રણછોડભાઈની ૯તી એ નિર્વિવાદ છે, પરતુ એ સેવામા હેમણે વાપરેલા બુદ્ધિશક્તિ ધૈર્ય ઇત્યાદિ ગુણો બધાના જાણવામા નહિ હોય અમદાવાદમાં અગાઉ દરસાલ કોલેરાનો રોગ આવતો જ સ્વચ્છ પાણી રણછોડભાઈની દૂરદર્શિતાથી આવ્યુ ત્ય્હારથી એ રોગ નાબૂદ થયો એ પાણીની યોજના તેમજ ગટરોની યોજના બનેનો નિકટ સબધ હોઈતે માટે એક expert (શાસ્ત્રનિપુણ પડિત) ને બોલાવ્યો હતો, પરંતુ એ પડિત પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરે તે પૂર્વે હેની જોડે હેના જ વિષયની ચર્ચા કરવામા, હેની ભૂલ્યો બતાવવામા, હેનો મત ફેરવવામા, એ વિષયની પોતાની સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અને બુદ્ધિશક્તિને યોગે પ્રવીણતા આશ્ચર્યકારક પ્રગટ થઈ હતી દરેક વિષયમા આ ગુણગણથી રણછોડભાઈ દીપતા હતા

આ યોજનાઓ મ્હામે આરમ્ભમા અમદાવાદના નગરજનો બહુ જ નિરોધવૃત્તિ દર્શાવતા હતા લોકોને ચઢાવનારા ખાનગી શત્રુઓ પણ હતા નગરવાસીઓના મન પોતાની યોજના તરફ વળે એ હેતુથી અમદાવાદમાં કાળુપુરના રસ્તા ઉપર આવેલા ટકશાળના કોમ્પાઉન્ડમા મ્હોટી જાહેર સભા ભરી તેમા ભાષણ કરવાને રણછોડભાઈએ શરૂ કર્યું ન કયુ અને ઉશ્કેરી મૂકેલા લોકોએ રમખાણુ મચાવ્યુ, ભાષણમા ભગ પાડયો, હોહા કરી મૂકી, અને રણછોડભાઈને માર પડશે એમ ભય જણાતા સ્નેહે હેમના

બુહામમા બેસાડીને, જાપ્તામા પોલીસની મદદથી, ઘેર વદાય કરી દીધા પણ ઉશ્કેરાયલા લોકોએ કાકરા, પથરા બુહામ ઉપર પણ ફેકના રણછોડભાઈને ઈજા ના થઈ, માત્ર જનમડળ કેવુ ઉશ્કેરાયનુ હતુ તે આ પુષ્પવૃષ્ટિએ બતાવી આપ્યુ અને આખરે પાણી સ્વચ્છ આણવા માટે એ જ લોકો કેટલાક વર્ષ પછી રણછોડભાઈને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા "ઝીણો ખરો," એ હેમની બુદ્ધિશક્તિ માટે અમદાવાદના વાણિયાઓનું બે શબ્દમા પૂરેનુ પ્રમાણપત્ર અનેકવાર સાભળેનુ છે

આ ઝીણુવટ જીવનના નિત્યવ્યવહારમા બહુ વાર અતિ ચીકાશથી વપરાતી હતી ઘરમા કોઈ માદુ પડે અને દાકતર આવી તપાશી દવા લખવા માડે એટલે ભોગ એ બિચારા દાકતરના ! આ દવાથી આ અસર થશે ને તે દવાથી તે અસર થશે આ દવાનો આટલો dose નાખશો તે ઠીક નહિ, ઇત્યાદિ ચીકણો વાદવિવાદ રણછોડભાઈ કરતા અનભવ, હેમા પણ હેમનુ જ્ઞાન બુદ્ધિ ઇત્યાદિ જણાઈ આવતા કાચોપોચો દાકતર દમાઈ જતો, જબરદસ્ત દાકતર હેમને ચૂપ રાખતો ' હમારા કામમા ત્હમે શુ જાણો ? એ શબ્દો વપરાયા એટલે દવાનના દ્વાર બધ થતા માણસ માદુ પડે કે મરી જાયછે, તે પણ પોતાની ખાવાપીવા વગેરેમા ભૂલથી જ એ સિદ્ધાન્ત રણછોડભાઈનો હતો, અને એ માન્યતાને અતિશયરૂપમા એઓ ખેચી જતા હતા લોકો હેમને આ માટે હસતા હતા

આ ચતુર એકવાર ચૂક્યા હતા બુદ્ધિને હૃદયવૃત્તિએ જીતી હતી હેનો સમય એ હતો ઉપર સરકારી નોકરીમાથી દૂર કર્યાની વાત કહી તે પ્રસગે એક ધૂતારાએ રણછોડભાઈને કહ્યુ ત્હમને પાછી નોકરી આપવાનો સરકારે હુકમ કર્યોછે, એમ કહીને એક બનાવટી સરકારઠરાવ બતાવ્યો રણછોડભાઈ છેતરાયા ધૂતારાને ઇનામ આપ્યુ અને પાછળથી જણાયુ કે આ તૂત હતુ

બાહ્ય દેખાવમા રણછોડભાઈ ગમ્ભીર જીવનના ન્હાના સ્રોતમા પગ ના બોળનારા, જણાતા હતા, તેથી કોઇને એમ લાગે કે હેમનામા રમૂજની વૃત્તિ હશે નહિ અથવા કેળવાઈ નહિ હોય પણ તેમ ન્હોતુ માત્ર જીવનનુ

સમર્પણ જે કામમા કરેતુ ત્હેમા એ હેવા વિલીન થતા કે ત્મૂજના પ્રસંગ જ હેમની આડે આવતા નહોતા બાકી એક પ્રસગ નોધવા જેવો યાદ આવેછે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની મીટિંગ ભરાઈ હતી, પ્રમુખસ્થાને રણછોડભાઈ પોતાની પદવીને યોગે બેઠા હતા, બે મેમ્બરો હેમની કને આવ્યા, એક કહે— જુવો સાહેબ! આ શખ્સે મ્હને Loafer (લોફર) કહ્યો'' બીજાએ ઉશ્કેરાઈને કહ્યુ—"સાહેબ! હેણે મ્હને લોફર કહ્યો!" શાન્ત ગમ્ભીર મુખચર્યા રાખી રણછોડભાઈ બોલ્યા શુ કામ લઢી મરો છો? હમારે મન તમે બને સરખા છો ' આ વચનમા ઝીણી ત્મજાકોર ઉદ્દિષ્ટ નહિ હોય એમ કહેવાને હુ તૈયાર નથી

બુદ્ધિની કેળવણી રણછોડભાઈયે હેવી તો સુક્ષ્મરૂપે કરી હતી કે નિત્યવ્યવહાર વાર્તાલાપ ઇત્યાદિમા બોલવા કરવાની ચોકસાઈમા એ કદી ચૂકતા નહીં † એકવાર હમારે ઘેરથી સાઝે છૂટા પડને હેમણે પૂછ્યુ બાબારાનભાઈ હાલ કિયે ગામ છે?" હમારામાથી કોઇકે કહ્યુ માણસા છે, ત્હાથી સગરામમા બેશીને કાલે આવશે" એટલે કહે "સગરામમા શેના? આગગાડી છે ને?" તે તો મેસાણા માણસા નહિ એ હેમનુ સ્ખલન થયુ હતુ સભ્યતાથી મ્હે કહ્યુ ' રેલવે સ્ટેશન તો મેસાણા છે કની?' તરત રણછોડભાઈનો હાથ પોતાના ગાલ ઉપર પડયો, "આ શુ હુ ભૂલ્યો?' એમ ચોકસાઈના ભક્તને પોતાને ક્ષમા ના કરવાની વૃત્તિ પ્રગટ થવાની સાથે પોતાને સજા પોતે કરી

મ્હારા પિતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમા રણછોડભાઈ આદ્યસહકારી હતા ધર્મ સભા નામની સસ્થા સ્થાપવામા એ બને મુખ્ય ચાલક હતા, આરિયામા એક ન્હાના ડહેલાના ભાયતળિયામા એ ન્હાની સભા મળતી ધર્મના વિષય ના વાદવિવાદ થતા, હેમા રણછોડભાઈનો ઘાંટો બહુ બળથી બહાર પડતો

† મ્હારા પિતા ક્હેતા કે રણછોડભાઈને પૂછિયે કે "કેમ ભાઈ સાહેબ! ઘેરથી આવ્યા?' –તો તરત જવાબ ના દે, ક્ષણભર થોભે, પછી કહે "હે?– હા–ઘેરથી આવ્યો,' એ ક્ષણભર અવકાશમા ગુપ્ત મનન કરી લે કે શા હેતુથી આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હશે

હતો, ઉત્તરકાળમા જે અતિમન્દ સ્વરે બોલતા, જાહેર સભામાં ઊભા થઈ ભાષણ કરે ત્યારે જે'નુ બોલવુ છેક પાસે બેઠેલા શિવાય કોઇ સાભળી ના સકે, તે આરમ્ભકાળમા ધાટા પાડનારા હશે તે કોઇ માની પણ ના સકે એ ધર્મસભા મરી ગઈ, મરી ના ગઈ, શુષ્ક ચર્ચાથી સતોષ ભોળાનાથને ના થયો, પ્રભુ જોડે નિકટ સબન્ધ સ્થાપનારી ભક્તિની ભૂખ પ્રગટ થઈ અને ધર્મસભાની ચિતાની રાખમાથી "પ્રાર્થના સમાજ" પ્રગટ થઈ, સજ્જરૂપે આવી એ પ્રવૃત્તિમા પણ રણછોડભાઇયે આરમ્ભના વર્ષોમા બહુ ઉત્સાહથી સહાયતા આપી હતી પરતુ મૂર્તિપૂજા વિશે રણછોડભાઈ અને ભોળાનાથ એ બેની વચ્ચે સબળ મતભેદ હોવાને પરિણામે ખરુ ઐક્ય એ બેનું એ કામમા જામ્યુ નહિ એક મોસમ હેવી ગઈ કે પ્રાર્થનામદિરની વેદી ઉપરથી એક રવિવારે રણછોડભાઈ મૂર્તિપૂજાપક્ષનુ મડન કરે, તો બીજે રવિવારે ભોળાનાથ ખડન કરે, એમ દ્વન્દ્વયુદ્ધ લાબો વખત ચાલ્યુ છેવટે ક્રમે ક્રમે, રણછોડભાઈની સહાયકવૃત્તિ શિથિલ થઈ અને પ્રાર્થના-સમાજની ઉપાસનાઓમા આવવાનુ ઓછુ થઈ ગયુ, ના, આવે ખરા, પણ આરતિ ગવાતી હોય તે વખતે ઉપાસનાના કાર્યક્રમને અતે, પધારે, એટલે સુધી કે કોઇક વાર તો "જયદેવ! જયદેવ!" શબ્દોચ્ચાર છેલ્લી કડીને અતે થાય અને સ્હામે દ્વારમા રણછોડભાઈની સ્થૂલ આકૃતિ આલેખાય "ભાઈ સાહેબ!" "હમે મોડા પડ્યા!" એ શબ્દો ઉચ્ચારતી, બે હાથ વડે પ્રથમ અર્ધવર્તુલની રેખા આકી અતે તાબોટા પાડવાનો અવાજ લગભગ થાય હેવી રીતે હાથેલીઓ જોડાય, અને એ રીતે નમસ્કાર કરતી, મુખડના ઊભા ટીલાથી અકિત કપાળવાળી, ખભા ઉપર શાલ નાખેલી, કરમજી પાઘડી પ્હેરેલી, કાથિયા રગનો ડગલો પ્હેરેલી, એ મૂર્તિ નયનસમક્ષ અત્યારે જોઉંછુ

થયુ ઉપાસનામા આટલી ફુલની પાખડી અર્પીને રણછોડભાઈ મ્હારા પિતાની સાથે પ્રાર્થનામદિરમાથી નીકળેછે, હમારો બગલો નજીક જ બે મિનિટને છેટે છે તે તરફ ન્હાનુ સરખું મડલ (હમારુ કુટુંબમંડળ, કોઇક મિત્રો—એટલે મડળ) ધીમે ધીમે ચાલેછે રણછોડભાઈ વાતના વાતોએ ચઢ્યાછે, (કોઇક ચર્ચામાં ચીકણી દલીલો રણછોડભાઈ ચૂ

'બગલાની બ્હાર સડક ઉપર મંડળ ઊભુ છે; ન્હાના બાળક કંટાળીને બગલામા જતા રહ્યાછે; મ્હારા પિતાને પણ ભૂખ લાગીછે અને વાતમા શિથિલભાગ લેતે લેતે આખરે "પ ણ, પ ..ણ—" એ રણછોડભાઈના લંબાવેલા શબ્દથી હેમને તોડી પાડીને એકદમ જ "વારું : ભાઈ સાહેબ!" કહી નમસ્કાર કરી રણછોડભાઈને રુખસત આપેછે "ગાડી! ગાડી!" એમ દીન કરણ સ્વરે રણછોડભાઈ પાછળ આવતી ગાડીને માગેછે, ને આમ મિત્રભાવના સ્નેહબળે રમૂજી અપમાન ખમીને ચાલ્યા જાય છે, એ ચિત્ર પણ અત્યારે નયનસમક્ષ હુ જોઉછુ.

રણછોડભાઈની કંજુસાઈ હેમના મિત્રવર્ગમા પ્રખ્યાત હતી લક્ષાધિપતિ થયા છતા લાબા સમય સુધી જૂનું સગરામ, સસ્તો ઘોડો અને અંદર હાથ ખોસવાની લાબી આરામપટ્ટીઓમા બે હાથ ભરાવીને જાતનુ રક્ષણ કરતા બ્હાવરા જેવા બેઠેલા, સાદાઈ જોડે ઉમદાઈ નહિં પણ મૂજીપણાનો ભાસ આપતા વસ્ત્રોમાથી તીક્ષ્ણ નયનદ્વારમાથી બુદ્ધિનેજ ઝરના રણછોડભાઈનુ ચિત્ર જૂનો પરિચય ખડુ કરેછે ડયુક ઑફ કૉનોટ અમદાવાદ આવ્યો તે વખતે હેના ઇસ્તેકબાલ માટે રેલવે સ્ટેશન ઉપર આવેલા મંડળમા રણછોડભાઈ હતા હેમનો મેલા જેવો, ઉપટી ગયેલા રંગનો, જૂની કાથિયા બનાતનો કોટ જોઈને તે તરફ આગળ કરીને કલેક્ટરે (જાણ્યામા મિસ્તર રીડે) કહ્યુ. "Ranchhodlal! what wretched coat you have come in!" ગૂચવાયલા, ગભરાયલા, સ્વરે રણછોડભાઈ બોલ્યા: "It is not mine, er—er—it is Chinu's" (હેમના પૌત્રનો કોટ પણ હેમને બેસતો હતો) જૂના બાલમિત્રની સાથે પણ કદી ભોજનસબન્ધ રાખી મિત્રતા કેળવવાનું હેમને સૂઝતુ નહોતુ મુક્તે ભોજયતે ચૈવ એ અન્યોન્યતાસંબન્ધને મેવીને મ્હારા પિતા પ્હેરોણાગતમાં અત્યન્ત પ્રખ્યાત હતા છતા રણછોડભાઈને કદી નિમન્ત્રણ કરી ભોજન માટે બોલાવતા નહોતા એક અપવાદનો પ્રસગ યાદ આવેછે મ્હારા પિતા પેનશન ઉપર આવ્યા પછી કેટલોક વખત રોજ રાત્રે રણછોડભાઈને બગલે નદીકિનારાની સારી હવાનો લાભ લેવાને સૂતા હતા (બંગલો એકાદ ભાડે

લેવાનો હતો તે મળતા સુધી), રાત્રે દશમી રણછોડભાઈને ઘેર જમતા, મ્હારા પિતા, મ્હારો કનિષ્ઠ બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને "મકુન્ તકિયે બર ઉમરે નાપાયદાર"વાળો મ્હારો ભાણેજ, એ ત્રણ જણ જમતા અને સૂતા પણ મ્હારો જાડો ભાણેજ તો જાણે એ બાજરીની ચાનકી, વાડકી દૂધ, ને ચાર કારેલાના કડકાની બૂમ પાડતો ભૂખ્યો જ રહેતો, પણ મ્હારા નિયતાહારી પિતા પણ એ તપશ્ચર્યા ભોગવતા હતા

પરંતુ જ્યહારે પ્હેરોણાગતની ઊર્મિ ખરા અન્તઃકરણમાથી પ્રગટી હતી ત્યારે રણછોડભાઈયે સઘા વર્ષની કજૂસાઈ ધોઈ વાળી હતી, હેવો પ્રસગ એક જ વાર બન્યો એ ખરુ મ્હને ઈ સ ૧૮૮૪ મા સ્ટેચ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમા પ્રવેશ મળ્યો ત્યહારે આપોઆપ આનન્દના જોસમા રણછોડભાઈયે નદીકિનારાને બગચે મ્હોટી જ્યાફત આપી મો બમેનુ મડળ જમના મેડુ હશે, ભોજનસામગ્રી વગેરે સર્વ રચના અમીરાઈ દર્શાવનારી હતી કજૂસાઈની છમી તો કહિ જતી રહી

રણછોડભાઈની કજૂસાઈમા હલકાઈ નહોતી, પણ કાઈક એકલસૂરા પણાનો અને સ્વાર્થ નિમગ્નતાનો ગન્ધ લાગતો હતો છતા, કજૂસાઈ અને સ્વાર્થના લક્ષણો જોડે વિરોધ ના આવતો હોય હેવા પ્રસગોમા હેમનુ હૃદય કોમળભાવ સાચો કોમળભાવ, દ્રવતુ હતુ મ્હારા પિતાની અન્તકાળની ભારે માદગી એકાએક રુધિરવાન્તિ થઈને શરૂ થઈ તે વખતે હુ એ અણધાર્યા સમાચારનો તાર મળતા સોનાપુર જિલ્લાના દૂર ભાગમાથી તત્કાળ નીકળી ને મુંબાઈ થઈ અમદાવાદ આવ્યો, મ્હનારે નવેક વાગે મેલ ટ્રેનમાથી ઊતર્યો, સ્ટેશન ઉપર મ્હારા એક મિત્ર મ્હને લેવાને આવેલો ત્હેણે કહેલી હકીકતથી આશ્વાસન કાઈક મ્હને મળ્યુ હતુ, અને તત્કાળ ભયમાથી મ્હોટાભાઈ બચ્યા છે, માત્ર પથારીવશ થોડાક વખત રહેવુ પડશે એમ જાણ્યુ હતુ છતા હુ ઘેર આવ્યો, દાદરામાથી ઉપરના ખડમા ઊભો, તો એ ખડમા અનેક સગાવ્હાલા, કુટુબમડળ વેરાઈને બેઠેલા દીઠા, સર્વના મુખ ઉપર ગ્લાનિની છાયા હતી, હુ ખડમા પેઠો ના પેઠો,

ઉપરનુ દૃશ્ય જોને ક્ષણવાર ઊભો, તરત જ સ્હામેના કોચ ઉપરથી ઊઠીને રણછોડભાઈ મ્હારી પાસે આવ્યા, લબાવેલા બે હાથ, સ્નેહવાત્સલ્ય ઝરતુ વદન, અને "હવે સા...રુ છે, હવે સા...રુ છે" એ હેમનુ આર્દ્રતાભર્યુ વચન,—આ જોઈને હુ એકદમ ગળગળો થઈ જઈ, મનને સયમમા ના રાખી સકી, પાસેના કોચ ઉપર અસહાય જેવો બેશી ગયો રણછોડભાઈની આ હૃદયની આર્દ્રતાન સ્વરૂપ અમૂલ્ય લાગ્યુ

સમભાવ, sympathy નો આર્દ્ર ગુણ રણછોડભાઈમા સર્વ લેકો જોઈ સક્તા નહિ હેમનુ જીવનકાય, મિલનો ધધો એક બાજૂ અને મ્યુનિસિપાલિટીનો તન્ત્ર બીજી બાજૂ એ બંનેથી પૂર્ણ જીવનકાર્ય એ ગુણને વિરોધી તો નહિ, પણ અપોષક થયુ હતુ તેથી એ ગુણ ઢંકાઈ ગયો હતો એજ સમભાવ બુદ્ધિવિષયક ક્ષેત્રમા કવિતાના પ્રદેશને આર્દ્ર બનાવી સકે છે તે સ્મરણમા રાખતા, કવિતાનો વિષય પણ રણછોડભાઈને અપ્રિય હશે એમ કોઈને ભાસ થવા જેવુ હતુ કેવળ જ્ઞાનવિષયક ચર્ચામાજ હેમને રસ પડતો હતો એક પ્રસગે હેમની કવિત્વ તરફની સૂક્ષ્મ અને ભાવભરી દૃષ્ટિ અદ્ભુત રૂપે પ્રગટ થઈ હતી પ્રાથનામન્દિરમા ઉપાસના ચલાવતા ઉપદેશનો વિભાગ શરૂ કરતે રણછોડભાઈએ પ્રાર્થનામાળાના ૩૦ મા અકમાની ગીતિ વિષયરૂપે હાથમા લીધી, (રણછોડભાઈ જૂના જમાનાની અપૂર્ણ ભાસતી, પણ આત્મબળથી પ્રાપ્ત કરેલી ઘરગથ્થુ કેળવણીનો પાક હતા, સસ્કૃત, ફારસી, અગ્રેજી જાતે જ સપાદન કરેલાં હતા).

> અદ્ભુત આ બ્રહ્માણ્ડે વિપુલ કીર્તિ વ્યાપી જેહ એકતણી,
> મહાન તે પ્રભુશરણે આવી ભક્તો ઊભા સુદીન બની

એમ આરમ્ભ થતુ સ્તુતિ અને પ્રાર્થનાનુ પદ્ય રણછોડભાઈએ સમઝાવી વિવેચન કરવાનુ શરૂ કર્યું હેમા રહેલા કવિતારસ, ભક્તિસ્વરૂપ,–વગેરે સર્વનુ હેતુ તો સૂક્ષ્મદર્શી અવલોકન હેમણે કર્યું કે રણછોડભાઈની બુદ્ધિ, હૃદયગુણ, અને ભક્તિપરાયણતા એ ગુણો નવે જ સ્વરૂપે શ્રોતાજનોને પ્રતીત થયા

ગહન ગગન કુહર વિશે ચમકી રહો ગણ અસંખ્ય તારાનો,
ગંભીરભાવભરિયાં દ્રુજ કીર્તિતણાં કરે સ્તવનગાનો;
સ્તવનગાન વળી ગાતાં વિવિધ સ્વરે પંખીડાં ઉષાકાળે,
સન્ધ્યાસમયે સિન્ધુ ઉપહાર ગભીર ગાનનો ઢાળે.

આ સ્તુતિગાનોનું સુંદર દૃશ્ય રણછોડભાઇયે કલાદર્શી ગુણથી ભક્તજનની સમક્ષ ખડું કર્યું તે વખતે એમજ થયું કે આ સ્તુતિગાન કરનારા તારા, પંખીગણ, અને સાન્ધ્ય સિન્ધુ, એ દિવ્ય સ્વરૂપોમાંની જ કોઇક વ્યક્તિ "ઉપહાર ગભીર ગાનનો ઢાળે" છે. અને સ્તુતિનો ભાગ બાજૂ ઉપર ખસતાં

સ્તુતિવિધિ નવ કંઇ જાણું, જાણું હું ભક્તિ એક પ્રેમભરી.

એ ભક્તિનું અંગ પ્રગટ કર્યું તે વખતે "દ્યો ભક્તિસુધા ભવાગ્નિબલશમની" એ અન્તિમ પ્રાર્થનમાં ભક્તસમાજનાં હૃદય લીન થયાં. એ અદ્ભુત ઉપાસના સાંભળનારાના હૃદયમાં અને ઉદ્ગાર એક જ સ્થિતિ થઇ:

"સાનન્દાશ્ચર્યભર્યા ધરી રહિયે મૌન હે કલાસિન્ધુ"

રણછોડભાઈને સંબોધીને હું પણ કહુંછું;

"સાનન્દાશ્ચર્યભર્યો ધરી રહું હું મૌન હે કલાસિન્ધુ!"

(૫)

સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

રણછોડલાલ છોટાલાલ પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં ભોળાનાથને સહકારી હતા તે માત્ર આરમ્ભકાળમાં જ, અને હૃદયનાં ઊંડાણમાંથી નહિં, પણ ઉપર ઉપરથી જ હતા. ભોળાનાથના બાળમિત્ર તરીકેના સંબન્ધને લીધે જ એ કાર્યમાં કેટલોક સમય સાથે વળગી રહ્યા; અંતે એ કાર્ય જોડેનો સંબન્ધ શિથિલ કર્યો. કારણ કહી ચૂકયો જ છું; એઓ હૃદયથી મૂર્તિપૂજક હોવાને લીધે પ્રાર્થનાસમાજના મૂળ પાયારૂપ સિદ્ધાન્ત—અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસના—હેમને અમાન્ય જ હોય. ધાર્મિક સુધારાના મહાકાર્યમાં ખરી સહાયતા તો ભોળાનાથને જોડે કાંઈક મોડા સમયમાં સંપર્કમાં એક દૃઢ આગ્રહી વીર તરફથી મળી હતી. એ પુરુષ તે મહીપતરામ રૂપરામ. મહીપતરામનું ઓળખાણ ત્હમને શી રીતે કરાવું? એક જૂનાગઢી નાગર ગૃહસ્થે પોતાના કાઠિયાવાડી બન્ધુને એઓનું ઓળખાણ કરાવ્યું હતું તે રીતે કરાવું? વડોદરામાં એક પ્રસંગે મહીપતરામ મ્હારા વડીલ બન્ધુ ભીમરાવને ઘેર પ્હરૂણા હતા; સાંઝે ઘરના ઓટલા ઉપર ભીમરાવ, મહીપતરામ અને બીજા એક બે મિત્રો બેઠા હતા; હેમાં પેલા જૂનાગઢી ગૃહસ્થ પણ હતા. એઓને ભીમરાવે મહીપતરામનું ઓળખાણ કરાવ્યું, તરત જ એ ગૃહસ્થ બોલી ઊઠયાઃ "આ મહીપતરામ કે? આપણી નાતમાં ધોળ ઘાલ્યો હતો તેજ આ મહીપતરામ?—ઓ—શંકરભાઈ! આમ આવો, મહીપતરામ જોવા હોય તો, આપણી નાતમાં ધોળ ઘાલ્યો'તો તે મહીપતરામ જોવા હોય તો."

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

[પૃષ્ઠ ૩૬

મહીપતરામ એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિ અને આ ગૃહસ્થની હાવી ધૃષ્ટ વર્તણુકથી અક્ષુબ્ધ રહ્યા યુવાન વયમાંના ક્રોધી સ્વભાવને ધાર્મિક ભાવનાના સેવનથી મહીપતરામ એ સમયમા જીતી સક્યા હતા. ભોળાનાથના જીવનવિકાસમા પણ ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવ્યાનુ દર્શન આપણે પાછળ કરી ગયા છિયે આ મિત્રોની શાન્તિસપત્તિ કરતા વિલક્ષણ સ્વરૂપની શાન્તિ ત્રીજા મિત્ર રણછોડભાઈમા સ્વભાવલક્ષણ રૂપે સ્થપાઈ હતી એકવાર ભરૂચમા એક ખલાસીએ પુષ્કળ અપમાનવચનો કહ્યા હતા, તે વખતે 'મૂર્ખ' છે' એટલુ જ વચન શાન્ત ભાવે બોલીને એઓ બેસી રહ્યા બીજી એક વાર અમદાવાદમા બેસતા વર્ષને દહાડે એક વણિક શેઠિયો મુબારકબાદીની મુલાકાત માટે આવ્યો, મિલની વ્યવસ્થાને સબન્ધે એ શેઠિયો રણછોડભાઈનો કટ્ટો વિરોધી હતો, હેણે તો આવતા વાત રણછોડભાઈ ઉપર અસખ્ય ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, રણછોડભાઈ શબ્દ પણ બોલ્યા વિના શાન્ત બેશી રહ્યા ભોળાનાથ, મહીપતરામ, અને રણછોડભાઈની શાન્તિ જુદા જુદા સ્વરૂપની હતી, પ્રથમના બેની શાન્તિ આરમ્ભ કાળના ક્રોધરિપુને જીતીને સપાદન કરેલી હતી, હેમાં ભોળાનાથની શાન્તિનુ બીજ કાઈક વિશાળ હૃદયશક્તિથી પોષાઈ ને વિકસિત થયુ હતુ, મહીપતરામની શાન્તિ સયમના માનસિક બળથી પ્રાપ્ત થયેલી હોઈ, દઢતાના ગુણથી સચવાયલી હતી, ભોળાનાથની હૃદયની આર્દ્રતાને સ્થાને મહીપતરામનામા દૃઢ માનસિક વ્યાપારે શાન્તિનુ ફળ પ્રાપ્ત કર્યુ હતુ, રણછોડભાઈની શાન્તિ આ બેથી જુદા જ લક્ષણબધારણથી ફલિત થઈ હતી, હૃદયની ઉદાર ભાવના અથવા દૃઢ માનસિક વ્યાપાર એ બળ કાઈક અપ્રધાન રહીને રણછોડભાઈની શાન્તિમા નિગૂઢ રૂપે વ્યવહારદૃષ્ટિની લાભાલાભતુલના—જે શૂરતાના ગુણની વિરોધિની છે હેવી તુલના—પ્રવર્તતી હશે એમ ભાસ થતો હતો —

પણ આપણે જરાક બહુ આડા ગયા. પેલા જૂનાગઢી ગૃહસ્થે ઉચ્ચારેલા — વચનમાથી મહીપતરામને ઓળખાવવાનુ સાધન, એ ગૃહસ્થની ધૃષ્ટતા આદર્યા વિના જ, આપણે કાઢી સકીશુ સામાજિક સુધારાનું એક અગ સમુદ્રપ્રયાણ હતુ તે સાહસ નાગરી નાતમા સહુથી પ્રથમ મહીપતરામે

ઈ સ ૧૮૬૦ મા આદર્યું અને વિલાયતથી કાર્યસિદ્ધિ કરીને મહીપતરામ પાછા આ દેશમા આવ્યા પછી ઈ. સ ૧૮૬૫–૬૬ મા ભોળાનાથે સુરતના કેટલાક નાગર મિત્રોને સાથે લઈને મહીપતરામ જોડે ભોજનવ્યવહાર કર્યો, અને પરિણામે સૂરત અને અમદાવાદની નાગરી નાત્યમા ભારે ઝગડો શરૂ થયો મહીપતરામ સાથેની <u>મિત્રતા</u> ભોળાનાથની સાથે આ 'નાત્યમા ઘોળ ઘલાયો' તે વખતથી આરમ્ભ પામી, ઝગડો સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યો તે વર્ષોમા <u>દૃઢ મિત્રતા</u> વિશેષ જામી, અને ઈ સ ૧૮૭૧ મા પ્રાર્થના-સમાજની સ્થાપનાથી માડીને ભોળાનાથનુ ઈ સ ૧૮૮૬ મા અવસાન થયુ ત્હ્યા સુધી ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક સુધારાના કાર્યમા બંને જણાના સહકારને યોગે એ <u>મિત્રતા</u> પરિપક્વ થઈ

ઈ. સ ૧૮૬૦ મા મહીપતરામના સમુદ્રપ્રયાણની નોંધ લેતા ભોળાનાથે પોતાની રોજનીશીમા મહીપતરામને 'હિમત બહાદુર' એમ વિશેષણ આપ્યું. એ જ વષમા એપ્રિલ માસના 'બુદ્ધિપ્રકાશમા એ બહાદુરીના કામની પ્રશસા કરનારી કવિતામા કવિ દલપતરામે ગાયું કે

> નાગર નર હારે નહીં, હારે હોય હજામ
> કહેવત તે સાચી કરી રાખી મહીપતરામ

વિલાયતથી મહીપતરામ પાછા આવ્યા તે પ્રસંગ વિશેની કવિતામાં

> મોટું એણે કીધું કામ, માટે દેશે મોટું માન,
> મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને

એ ધ્રુવ પક્તિયોવડે મહીપતરામનો મહિમા અને વીરતા કવિ દલપતરામે યથાર્થ રીતે વખાણ્યા

એ વીરતાની કસોટી દૂર નહોતી વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી, હાલ કલ્પનામા પણ ના આવે એટલી કનડગત નાતવાળાઓ તરફથી મહીપતરામને થવા માંડી; અને આખરે બે એક વર્ષ પછી હેમણે દેહશુદ્ધિ-[illegible] કર્યું અને સૂરતની નાત્યે હેમનો સંગ્રહ કર્યો. આ બનાવની

૨૧
સાથે જ સુધારાપક્ષના પત્રોએ હો હા કરી મૂકી અને મહીપતરામના ઉપર ધિક્કારના વચનો વરસાવ્યા ઈ સ ૧૮૬૭ ના "ડાંડિયા" પત્રમા (૧૫ મી નોવ્હેમ્બરના અંકમા) દલપતરામની ચ્હેથી ૧૮૬૦ ની સ્તુતિની પંક્તિયોને ઉદ્દેશીને નર્મદાશંકરે દોહરો છાપ્યો:

નાગર નર હારે નહિ હારે હોય હજામ
ઇત્યાદિક ફેરવ હવે ડાહ્યા દલપતરામ

આ સર્વ હોહાના ઉત્તરમા મહીપતરામે છપાવ્યુ કે મ્હે કાંઈ મ્હારા મનની માન્યતા બદલીને પ્રાયશ્ચિત કર્યું નથી ઇત્યાદિ, એટલે પાછા હેમને નાત્યે હાથમા લીધા, મનની માન્યતા વિનાનુ પ્રાયશ્ચિત વ્યર્થ, માટે હેમને નાતબ્હાર મૂકયા તેથી વળી બીજી વાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ પડયુ હાલ સ્મરણ કાંઈક શિથિલ છે પરંતુ એમ કાંઇક યાદ આવે છે કે આ બીજુ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યું નહિ અને મહીપતરામ નાતબ્હાર જ રહ્યા તે છેવટે ઈ સ ૧૮૭૧–૭૨ ના શુમારમા છેવટનુ પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ નાતમા હેમના કુટુમ્બનો અને અમુક મર્યાદામા હેમનો સગ્રહ થયો, વીરવ્રતમા આ ભંગ પડયો તે પડયો હેમને જ માટે આગ્રહથી સત્યપક્ષને વળગી રહેનારા ભોળાનાથે પ્રાયશ્ચિત્ત છેવટ સુધી ના કર્યું અને અમદાવાદની નાત જોડે ઈ સ ૧૮૮૨ મા સમાધાન થયુ તે વખતે ભોળાનાથને જાણ ના કરતા હેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને હેમના પક્ષના બીજા મિત્રોએ હાટકેશ્વરને પગે લાગવાની શરત પણ માન્ય કરી તે પ્રમાણે કૃતિ કરી તે વાતની ભોળાનાથને મોડેથી ખબર પડી ત્હારે એ અસતુષ્ટ થયા અને મનને ગ્લાનિ ઉપજી મહીપતરામ સૂરતમા પોતાની તકરારનો નિર્ણય કરાવી આવ્યા તે પ્રસંગે ભોળાનાથને સૂરતથી પત્ર લખ્યો કે મ્હારુ અહિં પતિ જાય છે માટે તેમ કરનાનો છુ તે જાણીને ભોળાનાથે મહીપતરામને નાતમા જવાની છૂટ આપી પણ પોતે અચળ રહ્યા સાત સાત વર્ષ સુધી વળગી રહેલા ભોળાનાથને મહીપતરામે આમ ન્હેતા મૂકયા—એમ ભોળાનાથના મન ઉપર વિરુદ્ધભાવ ઉપજાવનાર મિત્રો વિજય ના પામ્યા, મહીપતરામ તરફ ભોળાનાથનુ હૃદય મિત્રભાવથી દૃઢજ રહ્યુ

મહીપતરામની આ કૃતિયોમા વીરતાનો લાગ જણાયછે, ને એ સમયની સુધારાના પક્ષની ઉત્સાહપૂરની સ્થિતિ જોતા આશ્ચર્ય આપે એમ નથી. હાલ પણ સુધારાની ભાવનાના દઢ પૂજકો એજ દૃષ્ટિ રાખને પ્રાયશ્ચિત્ત તરફ કેવળ સાટા (bargain) જેવી દૃષ્ટિ રાખનારા હાલના કેટલાક સજ્જનો એ ભાવનાનુ સ્વરૂપ જોઈ નહિ જ સકે, તે માટે ખેદ થાય, આશ્ચર્ય પણ થાય, પણ ઉપાય નથી અસ્તુ આટલો ऐका हि दोपो गुणमनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः એમ સનોષ માટે સ્થાન છે કેમકે તે પછી મહીપતરામની સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારા વિશે પ્રવૃત્તિ ભક્તિ અને આચરણબળથી, પૂર જોસથી વધતી ગઈ ઈ સ ૧૮૬૫ મા પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ૧૮૭૧ મા છેનટનુ કર્યું, પણ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના ઈ સ ૧૮૭૧ ના ડીસેમ્બર માસમા થઈ ત્હારથી ૧૮૯૦-૯૧ સુધી મહીપતરામની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થઈ ઈ સ ૧૮૮૬ ના મે માસમા ભોળાનાથનુ અવસાન થયું, તે પછી પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યનો દ્વિગુણ ભાર મહીપતરામે પૂર્ણ બળથી વહ્યો, પણ તે પાચ વર્ષ સુધીજ, ૧૮૯૧ ના મે માસમા આ ભક્તવર્ગની સૂર્યમાળામાના મુખ્ય ગ્રહોમાનો એક એ ગ્રહ પણ અસ્ત પામ્યો, "અસ્ત થયો ગ્રહ આદિ ઊગ્યો પણ બીજે ઠામે," એમ આશ્વાસન ભક્તવૃન્દે લીધુ

અવસાન સમીપ હતુ તેથી કે કોણ જાણે કેમ, મહીપતરામની વીરતામા એક વધારે મ્હોટી ક્ષતિ ઈ સ ૧૮૯૦ મા થઈ ૧૮૮૯-૯૦ના નાતાલમા મુંબાઈમા થીઇસ્ટિક કોનફરન્સને પ્રસંગે દા આત્મારામ પાંડુરંગને ઘેર એ મડળના સર્વ પુરુષોને પ્રીતિભોજનમા નિમન્ત્રણ થયુ, બધા સાથે બેશીને વેઢમી, દૂધ, શાક, ભાત, વગેરે સર્વ રસોઈ ભાખ્યા આરોગ્યા આ 'શત્રુમેળા'ને પરિણામે અમદાવાદ અને સૂરતની નાગરી નાતમા તકરાર ઊઠી સૂરતની નાગરી નાતે મહીપતરામનો ખુલાસો પૂછ્યો, તેથી ખુલાસો આપ્યો, ત્હેમા એમ બચાવ હતો કે મ્હારે તો દાકતરને ત્હા જવુ હતુ, અને જમવાને વાર હતી, તેથી "માત્ર દૂધ પીને" હુ તો ચાલ્યો ગયો વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ આ વચન હતુ યુધિષ્ઠિરે અશ્વત્થામા હણાયા વિશે

કરેલા સત્યવ્રતના ભંગ જોડે આ પ્રસંગને સરખાવાશે ? યુધિષ્ઠિરને સંબન્ધે જે પરિસ્થિતિ હતી તે અહિં હતી ? તેટલે ઉગ્ર રૂપે હતી ? આ બંને કરુણ પ્રસંગની સરખામણી સુજ્ઞોને જ સોંપીશુ अव्यक्तमब्रवीद्राजन् हत कुंजर इत्युत એમ અસ્પષ્ટ વાણીમા પણ યુધિષ્ઠિર અસત્ય બોલ્યા, અને 'પોતાને વિશ્વાસથી વળગેલા અસંખ્ય બન્ધુઓ—સ્વજનો અને અકારણ મિત્રો—ના જીવ બચાવવા' એ હૃદયની લાગણી, અને સત્યનિષ્ઠા એ બુદ્ધિનો નિશ્ચય એ બે બળોની વચ્ચે આવેલા ધર્મરાજાની કરુણ્શાનું ચિત્ર મહાભારતના મહાકવિયે અનુપમ કૌશલથી આલેખ્યુ છે અને એ ચિત્રનુ પ્રતિબિમ્બ રા. આણંદશંકર ધ્રુવે પોતાની મધુર કલામય વાણીવડે પ્રગટ કર્યું છે, ત્હેવુ ચિત્ર—કરુણદશામા હૃદયની લાગણીના પક્ષનુ સમર્થન કરાવનારુ ચિત્ર—આ "માત્ર દૂધ"ના પ્રસંગને સંબન્ધે આલેખી સકાશે કે કેમ ? યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથનના પ્રત્યક્ષ પરિણામ-સૂચક ચિહ્ન તરીકે અત્યાર સુધી જમીનથી ચાર આંગળ ઉંચો ચાલતો ધર્મરાજાનો રથ જમીનને અડકયો—એ બનાવને પ્રતિરૂપ આ 'માત્ર દૂધ'ના પ્રસંગને અંગે શો બનાવ જડશે ?

આ પ્રસંગ ઉપરથી મહીપતરામને અન્યાય આપવાનો નથી હેમના જીવનમા નિર્ભયતા પોતાને હાનિ થાય છતા નિર્ભય રીતે, સત્ય કહેવાની ટેવ, ઇત્યાદિ ગુણો સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા જણાયછે સરકારી નોકરીમા છતા મ્યુનિસિપાલિટીમા પોતે મેમ્બર હતા તે વખતમા હેમની નિર્ભય અને અત્યપ્રિય કૃતિ અને વાણી તે સમયના લોકોથી અજાણી નથી સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજની એક લેડી સુપરિટેંડંટની જુલમી વર્તણૂક સબન્ધે તપાસનુ કામ મહીપતરામને સોંપાયુ હતુ તે વખતે એ બાઈને "તુ જૂઠું બોલી ?" એમ ઠપકો દેનાર મહીપતરામનામા બાયલાપણુ કોણ જોશે ?

વિલાયત ગયા અને પાછા આવ્યા પછી તરત મ્હારા પિતાને મહીપત-રામ જોડે પરિચય શરૂ થયો હતો પરંતુ મ્હારુ સર્વથી પ્રથમનુ સ્મરણ તો મ્હારી પાંચેક વર્ષની ઉંમર વખતનુ અત્યારે નયન આગળ પ્રગટ થાયછે હમે અજ્ઞાન બાળકો મહીપતરામની અનાકર્ષક બાહ્ય આકૃતિ અને વિલાયત જઇ

આવેલા એ કૃતિ એનો સંયોગ કરીને હેમને નિર્દોષભાવે "વિલાયતી વાંદરું" કહેતાં. આ સ્મરણથી હવે હસવા સાથે લાજ પણ આવેછે. અત્યારે હેમના અનેક ઉમદા ગુણોથી—લાંબા કાળના નિકટ પરિચયથી—મ્હારા હૃદયમાં તેમને વિશે સંમાનયુક્ત પ્રીતિની લાગણી સ્થપાઈ છે તે લાગણી એ બાલ્યકાળના બાલિશ વિનોદવચનને ઢંપકો આપેછે. પણ એ જ સમયમાં પ્હેલવ્હેલો હું મ્હારા પિતાની સાથે ડાહ્યાભાઈની વાડીમાં નોર્મલ સ્કૂલ અને એ સ્કૂલના અધ્યક્ષ મહીપતરામનો નિવાસ હતો ત્યાં ગયો ત્હારે એ મૂર્તિ દીઠી; અને હેમણે મ્હને એક લાકડાની બંદૂક આપી, હેમાંની ચાંપ દાબીને અંદરની સોટી દૂર ફેંકાતી બતાવી, તે પ્રસંગ સ્મરણમાં આલેખાયલો પ્રગટ થતાં અપૂર્વ ભાવ પ્રગટ થાયછે. હું આનન્દથી બંદૂક ઘેર લાવ્યો, અને તે વખતે તો હું એમ જ જાણતો હતો કે મહીપતરામ હેવી રમકડાંની બંદૂક વેચનારા કોઈક હશે.

મહીપતરામના કેટલાક અતિ—આગ્રહી અંગત અભિપ્રાયોનો દોષ પ્રાર્થના-સમાજના મંડળના બધા ગૃહસ્થો ઉપર ચઢાવી દેવાની ટેવ લોકમતને હતી. સરકારી બુક કમિટીના સેક્રેટરી તરીકેની લાંબી કારકિર્દીમાં મહીપતરામ અનીતિમય પુસ્તકાદિ સ્હામે ચાલૂ વાંધા દર્શાવતાં બહુ વાર અતિશુદ્ધિના દાસ થઈ જઈને બીજે છેડે જતા હતા. લોકોમાં માન્યતા હેવી હતી કે 'પ્રેમ' શબ્દથી એઓ ભડકતા હતા અને એ શબ્દ આવ્યો તો તે પુસ્તક નામંજૂર કરતા હતા. આ વાત જો કે સર્વાંશે સત્ય ન્હોતી તથાપિ મૂળ પાયે ખોટી ન્હોતી. ભોળાનાથ બુક કમિટીમાં મેમ્બર હતા, અને એઓ મહીપતરામની હાવી વૃત્તિથી તદ્દન ભિન્ન, રસદર્શનની યોગ્ય સમતોલના સાચવનારી, વૃત્તિને અનુસરીને હમેશાં મત નોંધતા હતા. આ સ્થિતિને પરિણામે એ બે મિત્રો વચ્ચે થયેલાં અભિપ્રાયનાં યુદ્ધ બુકકમિટીની જૂની ફાઈલોમાં જોઈ સકાય તો રમૂજ સાથે બોધ મળે એમ છે. આ મતયુદ્ધને પરિણામે, ભોળાનાથના મત પ્રમાણે બીજા મેમ્બરો મત આપે એ અનિષ્ટ યોગ ટાળવાના હેતુથી મહીપતરામે સરક્યુલરથી અનુક્રમે મત મેળવવાની પદ્ધતિ બંધ કરીને પ્રત્યેક મેમ્બર કને છૂટો છૂટો અભિપ્રાય મેળવવાનો ક્રમ દાખલ

કર્યો ભોળાનાથ એ યુક્તિ સમઝી ગયા, પણ મહીપતરામની કૃતિ પોતાના હકની મર્યાદાની અંદર હોવાથી વાધો કશો લીધો નહિ

મહીપતરામને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ન્હોતું, પરંતુ પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિને યોગે ભોળાનાથના સંસર્ગથી એ દિશામાં પણ સંસ્કાર હેમને સારા પ્રાપ્ત થયા હતા [સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના અત્યાચારી મ૦ ગુપ્તરામ સૂર્યરામ મહીપતરામના સંસ્કૃતના અજ્ઞાનનો ઉપહાસ કરવાને કહેતા કે–વિલાયતથી આવ્યા પછી મહીપતરામને 'સન્ધ્યા' એ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ આવડતો ન્હોતો અને સંઝા' એમ બોલતા હતા –આ ઉપહાસ કરનાર એ પંડિતને ખબર ન્હોતી કે 'સંધ્યા' શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ 'સંઝા' એ કાશીના નાગરોમાં તેમ જ સૂરતના નાગરોમાં (ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં) અતિ પ્રચલિત હતું] આમ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના મર્યાદિત જ્ઞાનનાં પરિણામે કેટલાક રમુજી પ્રસંગો ઉત્પન્ન થતા હતા પ્રાર્થના મંદિરની વેદી ઉપરથી ગાયત્રી મંત્રોના શબ્દો વાચતાં भर्गो देवस्य धीमहि એ વાક્યમાં भर्गो ને બદલે નિયમસર गर्भो એમ મહીપતરામ ઉચ્ચારતા હતા, અને ભોળાનાથ રમૂજથી સાંભળતા હતા બીજો દાખલો 'પ્રાર્થનાસમાજ' તરફથી પ્રગટ થતી કેટલીક પ્રસિદ્ધિમાં સિદ્ધાન્તવાક્ય તરીકે મૂકેલા પ્રાર્થનામાળાના એક શ્લોકમાં नीति स्वधर्म नियमो सघळा पळाय એ પંક્તિ ભોળાનાથની રચેલી હતી સ્વધર્મ ને બદલે सद्धर्म એમ મહીપતરામ મૂકયે જતા હતા, 'સ્વધર્મ' એટલે તો, અનંત પ્રસાદે તો એક કીર્તનમાં ઉપદેશસૂત્ર તરીકે લીધેલું વચન 'પાળો નિજ નિજ ધર્મ, એમ પોતપોતાનો દરેક પંથ થઈ જાય એમ મહીપતરામના મનમાં વાંધો હતો, પ્રસ્તુત પંક્તિમાં એ શબ્દને સ્થાને 'સદ્ધર્મ' શબ્દ મૂકવાથી થતો છંદોભંગ મહીપતરામને અદૃશ્ય હતો પણ ભોળાનાથના પદ્યવિધાયક શ્રવણને ખૂચનો હતો તેથી ભોળાનાથના પ્રુફશીટમાં 'સ્વધર્મ' એમ સુધરે અને મહીપતરામ પાછા 'સદ્ધર્મ' એમ ફેરવે આખરે થાકીને ભોળાનાથે नीति स्वधर्म ને બદલે सद्धर्म नीति એમ ગોઠવી બંનેના વાંધા ટાળ્યા ત્રીજો દાખલો સામાન્ય રૂપનો છે સંસ્કૃત શબ્દોને સમ્બન્ધે હ્રસ્વ દીર્ઘાદિકની શુદ્ધાશુદ્ધિમાં મહીપતરામને હાથે વિચિત્ર ગડબડગોટા થઈ

ગયેલા હેમના હસ્તલેખોમા દેખાવ દેતા, ઉદાહરતણુ તરીકે 'નીયમ' એમ અશુદ્ધ પ્રથમ લખેલુ હોય ત્હેમા દીર્ઘ 'ની' છેકી નાખી હ્રસ્વ 'નિ' મૂકે અને વળી પાછો તે છેકી પ્રથમનો અશુદ્ધ અક્ષર જ લખે

સાદી સરલ, ગુજરાતી ભાષાશૈલીની હિમાયત મહીપતરામ પૂર્ણબળથી કરતા હતા અને પોતાના મતનો વિનિયોગ કરવામા 'કેટે' ઇત્યાદિ અનાગરિક શબ્દો હેમની શૈલીના ચિન્હરૂપ બન્યા હતા ભાષણો વ્યાખ્યાનો વગેરેમા દૃષ્ટાન્તાદિકમા સસ્કૃત સાહિત્ય વગેરેનો આશ્રય કરવાને બદલે સામાન્ય સાદા, નિત્ય જીવનમાથી સામગ્રી મહીપતરામ હમેશા લેતા હતા હેમના પ્રાર્થનામંદિરમા થતા વ્યાખ્યાનો વિશે એક જણે એમ કહેતુ કે કાછિયા, ડોશી વાણિયા સુતાર લુહાર વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે નહિ તો મહીપતરામનુ વ્યાખ્યાન નહિ આ વિનોદવચનમા કાઈક અત્યુક્તિ હશે નિરાધારતા છેક ન્હોતી સાદી શૈલી તરફની મહીપતરામની ભક્તિને અગે આવતા દૂષણો હેમને વિચારશ્રેણીમા રહેલા આવેશ અને જોસ ેલીધે ઘણી વાર દબાઈ જતા મ્હને બરોબર યાદ છે, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રજાને મળવા સબન્ધી કાયદો થવાના સચલનને પ્રસગે અમદાવાદમા શેઠ પ્રેમાભાઈના વડાના વિશાળ કામ્પાઉન્ડમા એક ગજાવર જાહેર સભા મળી હતી (હાલના સમયની દસ દસ વીસ વીસ હજાર માણસોના જેવી ગજાવર તો નહિ, પરતુ તે સમયના પ્રમાણમા એ ભારે મ્હોટી સભા હતી) તે સભામા મેદાનમા લોકોના ટોળા વચ્ચે ચારે બાજૂ ફરીને ઉત્સાહના સબળ આવેશથી ભાષાની લોકોના મન ઉપર સબળ છાપ પાડનારી છટાથી, ભાષણ કરતી મહીપતરામની ધ્યાન ખેચનારી મૂર્તિ મ્હારી નજર આગળ તદ્રૂપ ખડી થયેલી અત્યારે જોઉછુ

સાદી શૈલીના ભક્ત છતા અતિ સસ્કૃતમય અને વૃથાડમ્બરી ના હોય હેવી સસ્કારી શૈલી તરફ મહીપતરામ વૈરભાવ રાખતા ન્હોતા હાના પ્રમાણમા ત્રણ પ્રસંગો મ્હને યાદ આવેછે પ્હેલો પ્રસગ-ઈ સ ૧૮૮૨ મા ભીમરાવના મેઘદૂત ઉપર અવલોકન 'બુદ્ધિપ્રકાશ મા પ્રગટ કરવાના

ઉદ્દેશથી હું મહીપતરામને હેમની ઑફિસની રૂમમાં મળ્યોઃ મ્હારો લેખ હેમના હાથમાં આપ્યો; આરમ્ભનાં ઘણાંએક પાનાં ધ્યાન દઈને એ વાંચી ગયા; શો ઉત્તર મળશે તે માટે મ્હારુ હૃદય ધડકતું હતુ; "હાવાં જ લખાણો હમારે જોઇયે છિયે," એમ ઉત્સાહથી બોલીને પોતાનો અસાધારણ આનન્દ એઓએ જણાવ્યો; અવલોકન સ્વીકાર્યું, વિશેષ લંબાણવાળું હોવાથી 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના વધારા તરીકે કડકે કડકે પ્રગટ કરવાની યોજના પસંદ કરી અને આ લખાણના બદલામાં વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો મ્હને લાઇફ મેમ્બર બનાવ્યો. બીજો પ્રસંગઃ ઈ. સ. ૧૮૮૭–૮૮ માં અમદાવાદ પ્રાર્થનામંદિરમાં 'અદ્વૈત' વિશે વ્યાખ્યાન મ્હેં કર્યું; પોતાની શૈલીથી તદ્દન ભિન્ન શૈલીનું એ વ્યાખ્યાન એકાગ્ર ચિત્તે, આનન્દભાવે, મહીપતરામ સાંભળી રહ્યા; અને ઉપાસના વિસર્જન થવાની સાથે જ, વેદી ઉપરથી હું ઊતરું છું એટલામાં મ્હારા હાથમાંથી વ્યાખ્યાનનાં કાગળિયાં મહીપતરામે, 'જ્ઞાન સુધા' માં પ્રગટ કરવા માટે, ઝડપી લીધાં, અને અસાધારણ સંતોષ બતાવ્યો. ત્રીજે પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તરફથી પ્રગટ થયેલું 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' મ્હારા ઉપર મોકલીને 'ગુજરાત શાળાપત્ર' માટે એ પુસ્તકનું અવલોકન હેમણે માગ્યું તે સંબન્ધના પત્રમાં હેમણે ઇશારો કર્યો હતો કે—આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાનુ વ્યાકરણ નહિં પણ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણની પ્રવેશિકા જેવુ જણાયછે. આ ઇશારાને આધારે એ પુસ્તકનુ સ્વરૂપ મ્હેં તપાસ્યું અને એઓના મતને મળતા આવીને તે મતનુ સમર્થન કરનારુ અવલોકન સવિસ્તર લખીને મોકલ્યું (શાળાપત્રના બે ત્રણ અંકોમાં એ પ્રગટ થયેલું છે) એ અવલોકનનો સ્વીકાર કરતાં લખેલા મહીપતરામના પત્રમાં મ્હને મુબારકબાદી આપવાની સાથે પોતાનાથી ભિન્ન શૈલીના લેખકની કદર કરનારી ઉદારભાવના પ્રગટ થતી હતી.

સરકારી નોકરીને સંબન્ધે મહીપતરામની કેળવણી ખાતાની સેવા અપ્રતિમ હતી; કર્તવ્યનિષ્ઠા અને પોતાના વ્યવસાય તરફ ઉલ્લાસભર્યો મોહ એ બે બળને પરિણામે એ સેવા અપૂર્વ બની. પરંતુ એટલેથી જ હેમની જીવનપ્રવૃત્તિ અટકી હોત તો ગુજરાતની પ્રગતિના ઇતિહાસમાં હેમનુ નામ

કાંઇક ઓછા દૃષ્ટિથી નોધાતુ એ ઇતિહાસમા વિશેષ પ્રકાશથી હેમની કીર્તિ ટકશે તે ધર્મ ને સમાજને અંગે હેમણે અર્પેલા જીવનને લીધે જ ભોળાનાથ અને મહીપતરામ એ બે પ્રાર્થનાસમાજના મુખ્ય સ્તંભ હતા, તે સમયમા પ્રવર્તતી મૂર્તિપૂજાદિક અધોગતિમાથી દેશબન્ધુઓને ઊંચે ચ્હડાવવા એ લક્ષ્ય આ બંને સમયનાયકોએ દૃષ્ટિમા અચલ રાખ્યુ હતુ તથાપિ મૂર્તિપૂજાને વિશે એ બે સહકારીઓની વૃત્તિરીતિ ભિન્ન ભિન્ન હોઈ, લોકો ઉપર અસર ભિન્ન ભિન્ન થઈ હતી નથી ધરતા અવતાર નથી પ્રભુની પ્રતિમા," અજ્ઞાની અવિચારી રે પ્રભુની પ્રતિમા માને' ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ વચનો કહેનાર ભોળાનાથની પ્રાર્થનામાળાનો ઉપયોગ કેટલાક મૂર્તિપૂજકો પણ પોતાની નિત્યોપાસનાને અંગે કરતા હતા અને ભોળાનાથની નોકરૂઢિ વિરુદ્ધ કૃતિયો માટે મહીપતરામ ભોળાનાથને બગાડેછે એમ લોકો ટોણા પરબાર્યો દેતા, ત્હારે મહીપતરામના વચનાદિકો એ લોકોને મૂર્તિપૂજાની અયોગ્ય નિંદારૂપે જ ભાસતા, જો કે મૂર્તિપૂજા નિન્દ્ય ગણવા છતા મૂર્તિપૂજકો તરફ બન્ધુભાવ અને પ્રેમ શિથિલ ના કરવો એ ભાવના પ્રાર્થનાસમાજીઓએ કદી તજી નથી આ સ્થિતિમા મહીપતરામને લોકસંઘ તરફથી મળેલા અનેક અન્યાયોમાનો એક પ્રસંગ સ્મૃતિ હોવાથી નોધુછુ પ્રાર્થનામંદિરમા વ્યાખ્યાન કરતી વખતે એક વેળા મૂર્તિપૂજાનો વિષય ચર્ચતા પોતાના બાપના વખતમા ઘરમા મૂર્તિની પૂજા થતી હતી તે વાતનો સ્પર્શ કરીને મહીપતરામે ડગલાના ગૂઝામાથી લાલજીની મૂર્તિ કાઢી, શ્રોતાજનની સમક્ષ એ મૂર્તિ હાથમા ધરીને, આમતેમ ફેરવીને, બોલ્યા કે આ લાલજીને હમે સ્નાન કરાવતા ગંધપુષ્પાદિક અર્પતા, નૈવેદ્ય ધરાવતા, ઇત્યાદિક અજ્ઞાનજન જેવા કૃત્ય કરતા હતા આ બનાવથી શ્રોતાજનોમાના કેટલાક ભાગને કાંઇક અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હશે પરંતુ મંદિરની બ્હારના જગતમા આ વાત અત્યુક્તિના અલંકારોથી અલંકૃત થઈને વિચિત્રરૂપે ફેલાઈ "મહીપતરામે પ્રાર્થનામંદિરમા લાલજીને લટકાવ્યા! માર માર્યો!"

આ ઉપર કાંઇપણ ટીકાની જરૂર નથી એટલુ જ કહીશુ કે "જગતની રીતિ છે હેવી!"

ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

[પૃ૪ ૪૭

(६)

સ્વ. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ ભોળાનાથની સાથે પ્રાર્થનાસમાજમા જોડાયલા હતા છતા છૂટા હતા પ્રાર્થનાસમાજમા વ્યાખ્યાનો પણ આપતા, અને ઘેર મૂર્તિપૂજા પણ કરતા હતા આ બાબતમા રણછોડલાલ છોટાલાલની સાથે ગોપાળરાવની સમાનતા હતી છતા ફરક મ્હોટો એ હતો કે રણછોડલાલ મૂર્તિપૂજા ઉપર હૃદયથી શ્રદ્ધા રાખતા હતા ત્હારે ગોપાળરાવને મૂર્તિપૂજા ઉપર અથવા કશા ઉપર પણ શ્રદ્ધા હતી કે કેમ એ અગમ્ય હતુ નડિયાદમા પોતાના સરકારી કામને સબન્ધે ગોપાળરાવ મહિનામા એકવાર જતા હતા હેના એક પ્રસગે નડિયાદમા પોતાને ઊતારે ગોપાળરાવ પૂજા કરવા બેઠા હતા, તે વખતે ઘી વેચનારો આ યો, ઘી તોળવા માડ્યુ, ખાલી તપેલીની ધડી બાધવા માટે સ્હામા કાટલા વેચનારે મૂકયા ત્હેમા અમુક વજનના કાટલાની ખોટય પડી વેચનારો આમ તેમ કાકરો પથરો શોધવા માટે ફાફા મારવા લાગ્યો, તરત ગોપાળરાવે પૂજાના દેવોમાથી શાલિગ્રામ ઉપાડીને ધડીના કાટલા ભેગો મૂકયો ! ગોપાળરાવને મન મૂર્તિ અને પથરા સરવે સરખા જ હતા હેમને મન આખો વિશ્વયન્ત્ર એક રમૂજ આપનાર રમકડુ જ હોય એમ હેમની મનની વૃત્તિસ્થિતિ લાગતી હતી મનુજસમૂહના વિચાર, વર્તન પ્રયાસ, સફળતા, નિષ્ફળતા, સુખ દુ ખ સર્વ બનાવો હેમના પગતળે થઈ ને ચાલ્યા જતા પ્રવાહ રૂપ હોઈએ પ્રવાહથી પોતે અસ્પૃષ્ટ હોય, છતા એ સર્વ તમાશામાં રમૂજ સાથે સમભાવનુ પણ મિશ્રણ પોતે કરતા હોય એમ હેમના હોઠના વાકા વળેલા એક ખૂણા

મા રમી રહેલુ સ્મિત બતાવી દેતુ હતુ મહીપતરામે 'લાલજીને લટકાવ્યા' તેથી હાહાકાર થયો, ગોપાળરાવે શાલિગ્રામને ત્રાજવામા લટકાવ્યા છતા, કોઈએ પણ ચર્ચા કરી નહિ પેલો બનાવ જાહેર મંડળમા બન્યો હતો, અને આ બનાવ ખાનગીમા, ઘરના ખૂણામા, બન્યો હતો એ એક કારણ હતુ ખરુ, પરતુ મ્હોટુ કારણ બીજુ હતું મહીપતરામ કોઇ પણ સાથે ઘરછોડ કરે હેવા ન્હોતા, જેવુ મનમા ત્હેવુ મુખમા—એ વર્ગના સીધા માણસ મહીપતરામ હતા, ત્હારે ગોપાળરાવ બધા ભિન્ન ભિન્ન વિચારના માણસોને અનુકૂળ થઈ જાય, અને સર્વને પ્રસન્ન કરે હેવી જનરંજની પદ્ધતિ સેવનારા હતા

ગોપાળરાવના નામથી આ જમાનાના ઘણા લોકો અજાણ્યા જ હશે માટે કાઈક હેમનુ ઓળખાણ કરાવવાની જરૂર છે એ દક્ષણી હતા છતા ગુજરાતી હતા દક્ષિણમા આરમ્ભકાળમા જીવન ગાળી ઉત્તરકાળમા અમદાવાદની સ્મૉલકૉઝ કોર્ટના જડ્જ તરીકે ગોપાળરાવે લાબી અને લોકપ્રિયતા સંપાદન કરનારી કારકિર્દી ભોગવી હતી દક્ષિણમા ઇનામ-કમિશનમા તામા ઊંચો દરજ્જો હેમણે ભોગવ્યો હતો તે સમયમા દક્ષિણના લોકોમા એ ઘણા અપ્રિય થયા હતા, ઇનામદારોના હક ખોટા ઠરાવ્યાને માટે, પુરાના સારુ રજૂ કરેલી સનદો ગોપાળરાવે બાળી નખાવી એમ હેમના ઉપર લોકનાયકાનો આરોપ હતો આ વાત સાચી હશે કે કેમ તે કહી સકાતુ નથી ખરા ન્યાયથી અસંતુષ્ટ થયેલા લોકો ઘણીવાર ખોટા આરોપો મૂકેછે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે

ગમે તેમ હો, પણ ગુજરાતમા તો ગોપાળરાવે લોકપ્રીતિ સારી સપાદન કરી હતી એ ગુજરાતી જ બની ગયા હતા ગુજરાતી ભાષા પણ માતૃભાષા જેવી સરલતાથી બોલતા હતા પ્રાર્થનામન્દિરમા વ્યાખ્યાન કરવાને ઊભેલા ગોપાળરાવની મૂર્તિ અત્યારે પ્રત્યક્ષ દેખુછું, દક્ષણી પાઘડી કાઈક વાકી પ્હેરેલી તે નીચે આડી રેખાઓવાળુ કપાળ, કાઈક ઊંચી જતી ભમ્મરો, વિચાર તથા વાણીને સ્વવશ રાખી સ્વેચ્છાથી રમાડવાની શક્તિ પ્રગટ કરતી મુખચર્યા, આ સર્વ તદ્રૂપ મ્હારા નયન આગળ આવેખાયછે, શ્રોતામંડળ

તરફ લક્ષ જ ના હોય તેમ, પોતે જાણે સ્વગત જ વાક્યો ઉચ્ચારતા હોય તેમ, અથવા તો મન્દિરના ખંડમાં માંડેલી ખુરશીઓ જોડે વાતો કરતા હોય તેમ, વિચારમાળા, વાણીની કડકા કડકા ગાંઠેલી દોરીમાં મણકા પરોવેલી માળા, ફેરવ્યે જતા ગોપાળરાવને ન્હોતી વિષયની ખોટ્ય, ન્હોતી રચનાની કળાની જરૂર, કે ન્હોતી આલંકારિક વાણીની અપેક્ષા. હેમના જ્ઞાનકોશમાં ભરતખંડના ધર્મ–ઇતિહાસની સામગ્રી એટલી ભરપૂર હતી કે ગમે તે વખત વ્યાખ્યાન, વગર તૈયારીએ, ગબડાવી શકે. "શ્રુતિકાળ ગયો પછે, પછે ઉપનિષદો, પછે બ્રાહ્મણકાળ આવ્યો, પછે સૂત્રનો સમય, પછે ઇતિહાસ પુરાણ, તંત્ર," ઇત્યાદિક ચર્ચાઓ ગમે તેમ ગબડાવ્યે જતા ગોપાળરાવ શ્રોતાઓને કંટાળો ન્હેતા આપતા તેમ આકર્ષણ પણ ન્હોતા કરતા. પ્રાર્થનામાળામાની ગદ્ય પ્રાર્થના ઉપાસના ચલાવનારે વાંચવાનો સંપ્રદાય છે તે પ્રમાણે ગોપાળરાવજી પુસ્તક ઉઘાડેછે, અને ફાસ્ટ ટ્રેનની શીઘ્ર ગતિથી ગદ્ય પ્રાર્થના, ભાડુતી પાઠ વાંચનાર બ્રાહ્મણોની પેઠે, ગગડાવી જતા હું અત્યારે હેમને સાંભળુંછું. ઈશ્વર, ભક્તિ, ઉપાસના, એ સર્વ વસ્તુઓ તરફ, અખિલ જગત તરફ સસ્મિત ઉપેક્ષાથી દૃષ્ટિ નાંખનાર તટસ્થ દ્રષ્ટાને અનુરૂપ જ આ વૃત્તિ વાણી અને વર્તન હતાં.

ઉપાસનાદિક વિધિ તરફ આ પ્રકારની ઉપેક્ષાવૃત્તિ છતાં ગોપાળરાવનો સાદો સરલ સ્વભાવ, સામાન્ય જન તરફ અનાડમ્બર સમભાવવાળું વર્તન, વગેરે ગુણો હેમને જનસમુદાયમાં અત્યંત પ્રિય બનાવનારા હતા. સ્હવારમાં રોજ એક શુક્રવારીઆ ટટ્ટૂ ઉપર બેશીને અમદાવાદ શેહેરની બ્હાર આવેલાં મહાદેવની ધર્મશાળા વગેરે સ્થાનકોમાં જઈ સાધુ, ખાખી, વેરાગીઓ જોડે અનેક પ્રકારની વાતો કરતા બેઠેલા ગોપાળરાવ; પાછા ઘેર આવતે ટટ્ટૂની જોડે ચાલનારો છોકરો નોકર થાકી જાય એટલે પોતાની પાછળ ટટ્ટૂ ઉપર હેને બેસાડીને ઘેર લાવનાર ગોપાળરાવ; પ્હોફટતે નદીમાં સ્નાન કરવા ગયેલા હોય ત્હારે બ્રાહ્મણો, બૈરાં, છોકરાં. બધાં સાથે સમાન ભાવે વાતો ગપાટા મારતા ગોપાળરાવ; અને સ્મોલકોઝ કોર્ટમાં ન્યાયાસન ઉપર બેઠેલા, હુકમનામુ લખવાને હાથમાં લીધેલી કલમ જબરદસ્તીથી પકડી રાખનારા,

"અરે સાહેબ આ શો જુલમ કરોછો ?" એમ બોલી ઘોઘાટ વડે કોર્ટને શેર બજાર બનાવી દેનારા વકીલો તરફ શાન્ત અક્ષુબ્ધ વૃત્તિથી સ્મિત કરીને સ્થિર નયને જોઈ રહેતા ગોપાળરાવ, આ બધા ગોપાળરાવ અનેક છતા એક, અને એક છતા અનેક હતા

એક દિવસ મ્હારા પિતા 'રાવસાહેબ'ને ઓટલે પાટ્ય ઉપર બેઠા હતા,–'રાવસાહેબ'ની સાથે હેમનુ મકાન ભદ્રકાળીની પૂર્વે આવેલા મેદાનમા હાલ મિડલ સ્કુલ છે અને પૂર્વે હાઇ સ્કુલ હતી તે મકાનની સ્હામે હતુ 'રાવસાહેબ'ની બેઠક ઓટલા ઉપર કે બ્હાર પાટ્ય ઉપર બહુધા ર્‌હેતી મ્હારા પિતાએ પીવાનું પાણી માગ્યુ નોકર ચાકર તો ઘરમા દૂર હશે તરત જ રાવસાહેબે રસ્તે જતી એક બાઈને બૂમ પાડી, "વીજળી! જરા અદર જઈને પીવાનુ પાણી લોટો ભરીને લાવો ને" આ વીજળી હેમની નદીએ નિત્ય સ્નાન વખતની બ્હેનપણી હતી, ભદ્રકાળીના દરશણ કરીને આવતી હતી વીજળી પાણી લાવા ઇત્યાદિ થઈ ગયુ વીજળીને આમ જોઈને મ્હારા પિતાને નવાઈ લાગી કે આ આપણા પરિચિત પુરોહિત ગોવિન્દજી પડ્યાની સ્ત્રી અહિં આમ પરિચિત કે'ની! સારાશ એ કે 'રાવસાહેબ'નુ મિત્રમડળ વિવિધ, વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક હતુ આ રીતના હેમના સાદા જીવનમા મેળવેલા જનસમુદાયના પરિચયથી ગોપાળરાવ માનવલક્ષણાદિના સૂક્ષ્મ અને ઊંડા અભ્યાસી થયા હતા, અને એ અભ્યાસ હેમણે ખાસ લક્ષ્ય તરીકે સ્થાપીને ન્હોતો કર્યો, એ તો હેમના જીવનમા શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી જ, ઇચ્છાથી અપ્રેરિત ક્રિયા હતી

શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈના અમુક ઉપકાર તળે ગોપાળરાવ હતા તેથી કાઈક અશે, અને કાઈક અશે પોતાના અક્ષોભ્ય સ્વભાવને પરિણામે, એ શેઠના ઉપહાસવચનો ગોપાળરાવ સ્મિત સાથે સાભળી રહેતા "આ વળી રાવસાહેબે નવુ તૂત ઊભુ કર્યું છે–सत्यमेवजयते ફડફડફડફડ!!" એમ કહી પ્રાર્થનામન્દિરના શિખર ઉપરના ધ્વજમાં અકિત કરેલા શબ્દોને ઉદ્દેશી ધ્વજના પવનમા થતા ફરકવાની નકલ કરીને પ્રાર્થનાસમાજનો ઉપહાસ દલપતભાઈ કરતા અને મૌનથી, સ્મિતથી શાન્તિથી ગોપાળરાવને સાંભળી

રહેતા દર્શાવનારું ચિત્ર કોણ દોરશે? પ્રાર્થનાસમાજ તરફ ગોપાળરાવનું હેવું મમત્વ પણ ઓછું જ હતું કે હેમને આ વચનથી સ્નાનસૂતક લાગે. એ મૂર્તિ પૂજતા હતા છતાં મૂર્તિપૂજક નહોતા, પ્રાર્થનાસમાજના આદ્ય ચાલકોમાંના છતાં એ સંસ્થાના પણ ઉપલક્રિયા જ ભક્ત–હેવી એ ગૃહસ્થની સ્થિતિ હતી.

એકંદર બિન જવાબદારીથી જીવનના સર્વ પ્રસંગોને જોનારા ફિલસુફ ગોપાળરાવ હતા. એ હેમની વૃત્તિ ન્હાના મ્હોટા અનેક પ્રસંગોમાં–ઘણે અંશે ન્હાના પ્રસંગોમાં–પ્રગટ થઈને રમૂજ જ ઉત્પન્ન કરતી હતી. ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ ગોપાળરાવને મળવા આવ્યા, તો ઘરમાં ખુરશી ના જડી એટલે એક પટારા ઉપર જજને બેસાડ્યા–અને તે જાણે હેમના હૃદયને લગારે સ્પર્શ ના કરે હેવી વૃત્તિથી. મ્હારા પિતા એકવાર હેમને ઘેર ગયા, તો પોતે એકલા એકલા, જામફળ કાપીને ખાતા હતા, તે એકલા જ ખાધે ગયા! મ્હારા પિતાએ મેળે તાસકમાંથી લઈને ખાધું, તો તે ખાતે પણ આનન્દ કે વિષાદ "રાવ સાહેબ"ના હૃદયને ના મળે. એ જામફળમાં નાંખવા માટે મરી તથા મીઠું બે ડબ્બીઓમાં હતાં; મરી ભરેલી ડબ્બી ઉપર ચિઠ્ઠી ચ્હોડેલી હેમાં 'મીઠું' એમ નામ હતું, અને મીઠાની ડબ્બી ઉપર 'મરી;' મ્હારા પિતા કહે–"રાવ સાહેબ! આમ કેમ?" તો માત્ર રમૂજથી સ્મિત કરીને રાવ સાહેબ ચૂપ રહ્યા. મ્હારા પિતાએ એક વાર મહીપતરામ સકુટુમ્બ, ગોપાળરાવ સકુટુમ્બ, વગેરે મિત્રોને હમારા ઇનામી ગામ નિકોલમાં ઊંધિયાની ઊજાણી આપી; ઊંધિયા જોડે બરફી વગેરે સામગ્રી ખરી જ. 'રાવ સાહેબ'ને આ આતિથ્યનો બદલો વાળવાની ઊર્મિ આવી. સાબરમતી નદીને પેલે પાર પોતાના ખેતરમાં હમને બધાને ઊંધિયાની ઊજાણી ગોપાળરાવે આપી. પરંતુ વ્યવસ્થા વગેરે માટે પોતે <u>તદ્દન મનને શ્રમ આપેલો જ નહિં</u>. પરિણામ એ થયું કે પચાશેક માણસો વચ્ચે બે ચાર રૂપિયાની બરફી હેમનો કારભારી લાવ્યો તે હમારા બધાના પેટના કિયા ખૂણામાં કરચો સંતાઈ ગઈ તે ખબર પણ ના પડી, બધાને પ્હોચી હોય તો. અને સાંઝ પછી અંધારું થઈ ગયું તે દીવાબત્તીનો બંદોબસ્ત કરો નહિં તેથી ખબર પણ ના પડી કે પતરાળામાં શું છે, ને શું ખાઈયે છિયે.

આ બધી વાતો 'રાવ સાહેબ'ને પોતાના ઉચ્ચ ભૂમિમા વિચરતા મનની આગળ, ગિરિશૃંગ ઉપરથી તળેટીના પદાર્થો જેમ ક્ષુદ્ર જણાયછે તેમ હતી પરતુ ખરી જવાબદારીના કર્તવ્ય વખતે ગોપાળરાવની સેવા અપૂર્વ હતી અમદાવાદમા કૉલેજ સ્થાપવા સંબન્ધે આરમ્ભકાર્યમા હીલચાલ કરનારા મડળમા મ્હારા પિતા, ગોપાળરાવ, મહીપતરામ, મોતીલાલ લાલભાઈ, ઇત્યાદિ ગૃહસ્થો હતા, અને એ મડળનો શ્રમ ફડ માટે નાણા ભેગા કરાવવામા અથાગ હતો પરતુ એ પ્રવૃત્તિમા ગોપાળરાવે એક પ્રસગે ભજવેલો વેશ તેમના ધૈર્ય, ચાતુર્ય કળા, ઇત્યાદિ ગુણોનો સચોટ ચીતાર આપે એમ છે કમિટી ઘેર ઘેર ફરીને ટીપમા આકડા મૂકાવતી હતી એક વાણિયા શેઠને ઘેર કમિટી ગઈ, શેઠે રૂપિયા પાચ માડ્યા! (શેઠ હતા લક્ષાધિપતિ) ગોપાળરાવે અનેક રૂપે શેઠને સમજાવ્યા એકના બે ના થયા પછી શેઠ જોડે વ્હેપારની, નાતજાતની કુટુમ્બની વગેરે અનેક અનેક વાતો કરવા માડી, વચમા વચમા આકડો વધારવાને આગ્રહ કરતા ગયા, શેઠ પીગળતા ગયા પાચના પચીસ, પચીસના પચાસ, એમ કરતે કરતે ત્રણ ચાર કલાક માથાફોડ કર્યા પછી પાચસેની કે હેની ભારે રકમ ભરાની! ગોપારાવની ધીરજ અને યુક્તિનુ જ એ ફળ થયુ

ગોપાળરાવે ગુજરાતમા લાબો વખત નોકરી કરી, તળ અમદાવાદમા જ તે સમયમા અમદાવાદના નગરજીવન, સમાજજીવન, ઇત્યાદિમા ચેતનાનું અસાધારણ બળ હતુ, એ બળને પ્રેરનાર, વધારનાર, મડળમા અગ્રસ્થાન ગોપાળરાવનુ હતુ "સ્વદેશી" ના મચવનને લોકો આધુનિક, નવીન, પ્રવૃત્તિ સમજતા હશે, પરતુ "દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન" એ ગરીબ નામથી ગોપાળરાવના સમયમા જે પ્રવાહ ચાલતો હતો તે આજની પ્રવૃત્તિના મૂળ બીજ તરીકે જ ગણવુ પડશે એ વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો ઉત્સાહભેર અપાતાં હતા ત્હેમા અગ્રસ્થાને એક દક્ષણી વ્યાખ્યાનકાર હતો, અને હેને અમદાવાદ લાવવામા સાધનભૂત આપણા 'રાવ સાહેબ' જ હતા

'રાવ સાહેબ' ની સાદાઈ દભજનિત નહોતી, અંતરની હતી પરતુ કોઇ પણ ખૂણે ભોળપણનો દોષ હેમના સ્વભાવમાં પ્રવેશ પામ્યો નહોતો

જગત્ તરફ રમૂજની દૃષ્ટિ નાંખનારી ગૂઢ હસની આંખ્યો અને હોઠનો એક ખૂણો વાંકો વળી અંદર પ્રગટ અપ્રગટ રમતું સ્મિત, એ મુખ્ય મુદ્રાઓથી અંકિત હેમની મુખરેખા જોનારને જણાય એમ હતું કે રાવ સાહેબ "પ્હોચેલી બુટ્ટી" એમ સંજ્ઞા જે'ને અપાય એ નમૂનાના, જમાના ખાધેલા, જગતને જીતેલા, જગત્‌થી ના જીતાયલા, અલૌકિક પુરુષ હતા. આ લક્ષણના પ્રમાણ તરીકે એક ખીના નોંધવા જેવી છે. તે માટે એક ઉપપાત્રનો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરાવવો પડશેઃ પોતાની આરંભની પ્રવૃત્તિમાં લશ્કર જોડે રહી સિપાહી લોકોને ધીરધાર કરી અનેક પ્રસંગોના લાભ મળતાં ધનવાન્ બનેલા, બહેચર લશ્કરી એમ નામથી ઓળખાતા બહેચરદાસ અંબાઈદાસ એ સમયમાં શેઠિયાવર્ગના પ્રદમંડળમાં નવીન ઊગેલા ગ્રહ હતા. જાતે કડવા કણબી હોઈ એ નાતમાં બાલકોની હત્યાનો દુષ્ટ રિવાજ બંધ કરાવનારો કાયદો સરકાર કને ઘડાવવામાં બહેચરદાસનો અગ્ર ભાગ હતો. કાલક્રમે મુંબાઈ સરકારની ધારાસભામાં એઓ નીમાયા ત્હારે What my friend, Mr. Rogers says is right, but I beg to differ from him એમ વચનો વડે પોતાનો સ્વતંત્ર મત દર્શાવી સકે હેવા એ હતા. જાતે માતાના ભક્ત હતા, છતાં જે અગમ્ય સંયોજક બળે ભોળાનાથને પ્રાર્થનાસમાજની સંસ્થા સ્થાપવામાં તથા ચલાવવામાં મદદ કરનારું ભિન્ન ભિન્ન મતોનું મંડળ,-મૂર્તિપૂજક, અદ્વૈતવાદી, ઇશ્વર વિશે શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધાને રમૂજનો વિષય ગણનારા તટસ્થ વૃત્તિધારી, ઇત્યાદિ મિત્રોનું મંડળ-દૃઢ સહકારિતા આપતું ભેગું આણ્યું હતુ, તે બળના આકર્ષણથી બહેચરદાસ પણ આ મંડળમાં ભળેલા હતા પ્રાર્થનામન્દિરમાં ઉપદેશ એઓ કરતા ત્હેનું સ્વરૂપ, તાત્પર્ય, શૈલી, છટા, સર્વ—"પ્રાર્થના, ભાઈ! પ્રાર્થના જે છે, તે ભાઈ! પ્રાર્થના!" એ રીતનાં વચનો—હડપચી ઊછાળી ઊછાળીને શ્રોતાવર્ગ તરફ આમતેમ જોઈને બોલાતાં વચનો—માં સમાઈ જતાં હતાં.

આ બહેચરદાસને ગોપાળરાવ જોડે કાંઈક ગાઢ મૈત્રી—આભાસમૈત્રી—નું બન્ધન ઉત્પન્ન થયું હતું એક વખત ગોપાળરાવની કોર્ટમાં

બહેચરદાસને પોતાના નાતીલાઓ સાથે કલહને અંગે વાદી તરીકે ઊભા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. બહેચરદાસે તો નક્કી જાણેલું કે 'રાવ સાહેબ' મ્હારા મિત્ર એટલે મ્હને જીતાડશે જ. 'રાવ સાહેબ' પ્હાચેલી બુદ્ધીએ જુદો જ ખેલ રચ્યો બહેચરદાસ હારે હેવો પ્રસંગ હતો. અપજસ પોતે લેવો નહોતો. તેથી એ કામની સુનાવણીને દિવસે ગોપાળરાવે ભોળાનાથને, મહીપતરામને, વગેરે કેટલાક મિત્રોને ચિટ્ઠીઓ લખી લખ્યું કે આજ કડવા કણબીની નાસનો એક બહુ જ રસ પડે હેવો કેસ ચાલનાર છે તે જોવા આવશો આ જાળમાં કોણ કોણ સપડાયા ને કોણ બચ્યા તે આજ મ્હને યાદ નથી પણ જે સપડાયા, ત્હેમને ગોપાળરાવે કેસનો નિવેડો કરવા માટે લવાદ બનાવી દીધા; અને ઠરાવ અતે બહેચરદાસ વિરુદ્ધ પંચનો થયો આ વખતથી બહેચરદાસ ગોપાળરાવની તરફ પૂર્ણ દ્વેષવૃત્તિ રાખવા લાગ્યા ઘણાં વર્ષ પછી ગોપાળરાવ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના હતા ત્હોરે હેમનુ સ્મારક ફંડ કરવાનુ કામ હેમના એક કાળે શિરસ્તેદાર અને હેમને પ્રતાપે આગળ વધેલા લાલશંકર ઉમિયાશંકરે માથે લીધું હતું. લાલશંકર, મ્હારા પિતા, અને હું મુંબાઈમાં બહેચરદાસની ઑફિસમાં મળવા ગયા. મ્હારા પિતાએ તો લાલશકરને પ્રથમથી જ વાર્યા હતા કે રાવસાહેબ માટેના ફંડની વાત બહેચરદાસ આગળ ના કાઢશો. છતાં લાલશંકર વાત શરૂ કરી: આપણા 'રાવસાહેબ' માટે ફંડ કરવાનો વિચાર છે—હેમાં આપ—" આટલું બોલ્યા ના બોલ્યા કે બહેચરદાસ ધુરકી ઊઠયા: "શું! ત્હમે હેને માટે ફંડ! હેણે અમદાવાદ માટે શુ કર્યુંછે! હેણે તો બધાને માંહિં માંહિં લઢાવી માર્યાછે!"—લાલશંકર તો ચૂપ જ થઈ ગયા; અને ડગલાના ગૂંજ્રામાંથી અડધા બહાર કાઢેલા કાગળિયા પાછા ખોશી દીધા!

આ કેવળ એક દૃષ્ટિ અને તે કેવળ સ્વાર્થદૃષ્ટિનું જ દર્શન હતું. બાકી અમદાવાદ શહેરનો મત લ્યો તો, સાદાઈ, ગરીબો ઉપર શુદ્ધ પ્રેમભાવ, નિરભિમાન વૃત્તિ, લોકહિતસાધના ઇત્યાદિ સાચા ગુણો માટે 'રાવસાહેબ'ને બહુધા સર્વાનુમતે ઇનામ મળે એમ હતું. અભિમાન એ શી વસ્તુ છે, તે જ

હેમને કલ્પનામાં આવતું નહિં હોય એમ મ્હને તો લાગેછે. અકૃત્રિમ નિરભિમાનપણું હેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત હતું. એ ખરું કે ગરીબોનું હિત સાધવામાં સ્વહસ્તે કરતાં પરહસ્તે વધારે કાર્ય કરાય એમ 'રાવસાહેબ'ને હાથે બનતું હતું. રાવસાહેબે અમદાવાદ છોડયું ત્હાર પછી હમારે ઘેર તેમ જ હેમના બીજા મિત્રોને ઘેર હરદાસ માટે ટીપ, કોઇ દક્ષિણથી આવેલા ગરીબ બ્રાહ્મણ માટે દીકરીનું લગ્ન કરાવવા માટેની ટીપ, ઇત્યાદિ ટીપો આવતી ઘડી ગઈ. અલબત, દરેક ટીપમાં પ્હેલું નામ રાવસાહેબનું અને નામ સ્હામે આંકડો પણ સારી રકમનો હોય. માત્ર એ આંકડો લખવામાં જ; પેલાને મળવાનું તે તો મિત્રોએ ભરેલી રકમોનો શરવાળો થાય તેજ. આ યુક્તિથી બધા મિત્રો ભોમિયા થઈ ગયા હતા, અને 'રાવસાહેબ'ના નામ સ્હામે આંકડો છે જ નહિં એમ માનીને ચાલતા હતા. આ હેમની રીતિથી મિત્રો ચીઢાતા નહિં, રમૂજ મેળવતા હતા. એ વિલક્ષણ વ્યક્તિના બીજા સ્નેહોત્પાદક ગુણો આગળ આ વાત અલ્પબળ બની જતી હતી. અત્યારે સ્મરણપટમાં એ સમર્થ મૂર્તિ, સાદાઈના અવતારરૂપ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજથી તેજસ્વી, સદા આનંદલ્હરી, કોરાઈ રહીછે, તે ઉપર માન, સ્નેહ, આદર, ઇત્યાદિ ભાવોની રંગચ્છાયા પડતાં એ સજીવ થઈ હૃદયને અપૂર્વ ઉલ્લાસ આપેછે. અત્યારે અમદાવાદને નગરજીવનમાં જીવતું રાખનારી એક પણ હેવી સમર્થ, વિલક્ષણ, મૂર્તિ કોઇ બતાવશો?

(૭)

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ખરેખરા જીવનસ્વરૂપ વ્યક્તિયો—ભોળાનાથ, મહીપતરામ, અને લાલશંકર એ ત્રણ ગણાય. લાલશંકર ઉમિયાશંકરનું જીવનચરિત લખવાનુ આ સ્થળ નથી પરંતુ હેમના કેટલાક જીવનપ્રસંગોનો સ્પર્શ કાંઇ કાંઇ કરવો પડશે ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખના એ કોર્ટશિરસ્તેદાર હતા, ત્હેની પૂર્વે હાઈ સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. સ્કૂલમાં શિક્ષક, સ્મૉલકૉઝકોર્ટમાં શિરસ્તેદાર, અને ત્ય્હાંથી સબૉર્ડિનેટ જજ—એમ પગથિયાં એ ત્રણ જણ ચઢેલા ત્હેમાંના લાલશંકરનું નામ, અન્ય ગુણો તથા પ્રસંગોને બળે, ગુજરાતના સામાજિક અને ધાર્મિક ઈતિહાસમાં કાયમનું કોરાઈ રહેશે <u>ભોળાનાથના તથા મહીપતરામના સહકારી–પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં એઓ હતા</u>, જો કે મહીપતરામના એઓ શિષ્ય હતા તેથી ત્હેમનાથી તેમ જ ભોળાનાથથી વયે બહુ ન્હાના હતા તેથી બ નેથી અસમાન હતા. ભોળાનાથ અને મહીપતરામ બ નેના ઉત્સાહનો વારસો લાલશંકરને મળ્યો હતો. ભોળાનાથનું પ્રતાપી સ્વરૂપ તો હેમના પછી બીજામાં પ્રગટ નહોતુ

લાલશંકરના ઉત્સાહને બળે હેમણે ઠેર ઠેર પ્રાર્થનાસમાજો સ્થાપી હતી. જે જિલ્લામાં હેમની બદલી થાય ત્ય્હાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના ખરી જ. વીરમગામના સબજજ તરીકે હેમને અમુક દિવસો ધોળકે પણ કોર્ટ ભરવી પડતી હતી, એ જે ઠેકાણે જાય ત્ય્હાં પ્રાર્થના મંડળ ભરાય; તેથી હેમની જંગમ પ્રાર્થનાસમાજ, Travelling પ્રાર્થનાસમાજ, એ નામ રમૂજમા

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

[પૃષ્ઠ ૫૬

મિત્રમંડળમાં અપાતું હતું દક્ષિણમાં પંઢરપુર અહમદનગર, વગેરે સ્થળોમાં લાલશંકરના ભક્તિભાવને લીધે, એક સાધુ જેવો મામલતદાર દક્ષિણમાં "દેવમામલતદાર" કહેવાઈ ગયો હતો તે નામસાદૃશ્યથી લાલશંકરને પણ દક્ષિણમાં લોકો "દેવમુનસફ" કહેતા હતા પંઢરપુરનો અનાથ બાલાશ્રમ લાલશંકરને લીધે જ સ્થપાયો, ટક્યો અને વૃદ્ધિ પામ્યો હતો એ સસ્થા સ્થાપવાને અંગે હેમનો પરિશ્રમ અનહદ અને અનુપમ હતો

બોલવામાં, ચાલવામાં સર્વ ક્રિયાઓમાં લાલશંકર ઉત્સાહબળને લીધે ધાંધળિયા ઊતાવળા, લપલપિયા, જણાતા હતા બોલતે બોલતે સ્મરણ શક્તિની તપાસ, સુધારો સ્થિરતા કરવાના વ્યાપારમાં—"ના, હે ?—હા"—એ શબ્દો હેમના લક્ષણરૂપ બની ગયા હતા જાતે મ્હેનત પુષ્કળ કરી, બીજા કનેથી કામ કરી કરીને લેવાની કળા હેમનામાં અજબ હતી એમ કરવામાં જરાક સત્યને ધસારો પ્હોચે તો એઓ અચકાતા નહિ "ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ" નું મકાન હેમના જ અથાગ અને અડગ પ્રયાસથી બંધાયું,–એ માટે ભોળાનાથ સ્મારક ફંડના રૂપિયા ૩૦,૦૦૦) લાલશંકર હેય નહિ તો એકઠા થાય નહિ,—મકાન બંધાતું હતું તે દરમ્યાન રોજ સવાર સાંઝ દેખરેખ માટે લાલશંકર આવતા, મજૂરો કારીગરો સાંઝે ઊઠવાનું કરે તો ઘડિયાળ ગૂઝામાંથી કાઢીને "હજી તો પાંચ પણ નથી વાગ્યા' કહીને બે ટો વખત પણ કહી દેતા પરંતુ આ લગભગ નિર્દોષ દોષ હતો એ મકાન માટે કારવાર તરફથી ઇમારતી લાકડાં મગાવવાની ઇચ્છા લાલશંકરની થઈ, હું તે વખતે કારવારમાં નોકરી ઉપર હતો, અમદાવાદમાં એકવાર રજા ઉપર હું આવેલો તે વખતે લાલશંકર કહે—"સારાં સાગનાં લાકડાં કારવારથી ચઢાવીને મોકલશો?' મ્હેં કહ્યું "લાવવાનું ખરચ બહુ થઈ જશે" તો કહે–'શું કામ થાય? ત્હાં ભાવનગર વગેરેના વ્હેપારી ઓ છે ત્હેમનાં વ્હાણ માલ લઈને આવે તે ભેગાં જરાક આપણાં લાકડાં મૂકાવી દેવાં, એટલે બસ !' મ્હેં કહ્યું કે "એમ તે બને ? વ્હેપારી લોકોને એટલું ધસાવું જ પડે ને? તે શા માટે ધસાય? હું અમલદાર માટે મ્હારી શરમે જ એમ કરાવવું ? એ મારાથી નહિ બને"—"જાઓ મ્હારા

ભાઈ! ત્હમે તો કાંઈ કામના નહિ"–કરીને હેમણે મ્હારો કાકરો કાઢી નાખ્યો।

લાલશંકરે દક્ષિણમાં નોકરી લાંબા વખત–વચગાળામાં કરેલી, તે પછી ગુજરાતમાં એ પાછા આવ્યા, ત્હારે સંગીતની માહિતી અને કળા પોતે લેતા આવ્યા એમ એઓ માનતા હતા, ખરું જોતા રાગ સ્વર, તાલ–સર્વ વાતથી એઓ પ્રથમ તેમજ પછી અસ્પૃષ્ટ જ હતા મ્હારા પિતાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મરાઠી ૭૬ અભંગ અને દિંડીનો પ્રવેશ અને પ્રચાર કર્યો હતો. લાલશંકરે દક્ષિણમાં અભંગ ગવાતા સાભળેલા અને આવ્યા પછી હમને કહે–"ત્હમે પીલુ રાગમા અભંગ ગાઓછો ખરા?"—મ્હારા પિતાએ કહ્યુ—"ત્હમે જ ગાઈ બતાવો"–ગાયુ, ગાયુ? અવાજ કર્યો, જે'મા બાર સૂરમાંનો એકાદ રડયો ખડયો, ભૂલ્યો ચૂક્યો, આવતો હતો, રાગ તો કલ્પવાનો જ હમને રમૂજ પડી, હેમને લગારે ખોટુ ન લાગ્યુ

પોતાના ઉપર બાલ્ય અથવા યૌવન કાળમાં જે મુરબ્બીઓએ ઉપકાર કરેલા ત્હેનુ ઋણ સ્મરણચિહ્નની સ્થાપનાદ્વારા વાળવાના લાલશંકરના ત્રણ પ્રયાસોમાંથી પ્રથમ ગોપાળરાવ હરિના સ્મારકમાં નિષ્ફળ ગયા તે બહેચરદાસના પ્રસંગ વિશેના ઉલ્લેખમાં હુ કહી ગયોછુ, બાકીના બે પ્રયાસોમાં સફળ થયા ત્હેનાં પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટયૂટ, અને મહીપતરામ અનાથાશ્રમ અમદાવાદમાં સાક્ષીરૂપ છે લાલશંકરનું સ્મરણ તાજુ રાખનારો હેમના જેવો કોઇ ખતીનો, ઉદ્યોગી આગ્રહી પુરુષ હજી સુધી પ્રગટ નથી થયો એ કે'ની ખેદની વાત?

લાલશંકરની કીર્તિ હેમના "અંકગણિત"થી કાયમ રહેશે તે કરતા વિશેષ દઢરૂપે હેમનાં સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોથી સ્થિર રહેવાની વિધવાઓને ન્યાય મળે, હેમની સ્વતન્ત્રતાનો નિરોધ કરનારી રૂઢિનુ બળ તોડાય, એ દિશામાં હેમનો પ્રયાસ અવિરત અને આગ્રહયુક્ત હતો જીવન માર્ગનો અંધકાર દૂર કરી નવજીવનના પ્રકાશમા મૂકાયલી અનેક વિધવાઓ

લાલશંકરને પિતાના જેવા પૂજતી હતી. જેણે આટલી બધી સુખી સંતતિ પોતાની પાછળ મૂકી ત્હેને કોણ નિઃસંતાનપણાનું દૂષણ દેશે.

મ્હારા પિતાના મરણ પછી, હમારા કુટુમ્બના સાચા અને અડગ મિત્ર એક લાલશંકર હતા. હેમની તરફથી મ્હને મળેલાં અનેક આશ્વાસનો, સહાયતા, ઇત્યાદિની નોંધ અહિં થાય નહિં. એ સત્પુરુષની આકૃતિ નયન આગળ પ્રત્યક્ષ થાયછે: ઊંચાઈમાં ઓછા, શરીર બાંધી દડીનું, આંખ્યો બુદ્ધિમય તીક્ષ્ણતાવાળી, મુખમુદ્રા આનન્દભરી, સમભાવ ઝરતી, એક કલાકમાં ચાર કલાક જેટલું કામ કરે હેવી ચાલાકીવાળુ મન અને ચપળ શરીર–કોઇને પણ આઘાત ના કરનારી હૃદયની આર્દ્રતા,–ઇત્યાદિ ગુણો પ્રગટ કરતી મુખશોભા;–આ સર્વ રેખાઓમાં આત્માની ઉજ્જવલતાનું તેજ પૂરીને, ચિત્રકાર ! તું ચિત્ર ચીતરજે. મ્હેં માત્ર રેખાઓજ આપીછે.

(૮)

અડધા સૈકામાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમાં રૂપાન્તર

"ગુજરાત" કાર્યાલયે આજ્ઞા કાઢી આ વખતનો અંક "સ્ત્રી–અંક" નીકળવાનો; એટલે હેમાં કાં તો સ્ત્રીઓ જ લખે, કાં તો સ્ત્રી વિશેના લેખો આવે. આ સ્થિતિ મ્હારી આગળ મૂકાતાં બે મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ: સ્ત્રી બનીને લખવું એ અશક્ય, "ગુજરાત"ના તન્ત્રીને શું શક્ય બનશે અથવા તે શું કરશે તે પ્રભુ જાણે. બીજી મુશ્કેલી એ આવી કે સ્ત્રી વ્યક્તિ વિશે સ્મરણમુકુરમાં લખવા માટે કોઈ વ્યક્તિ કાળ ક્રમનો ભંગ થયા વિના લખવી? આ બંને અડચણો દૂર કરવાને નવો માર્ગ આજે લઉંછું. "સ્મરણમુકુર"નો આરમ્ભ જે સમયમાંથી થયો છે ત્યહારથી અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમાં શાં શાં રૂપાન્તરો થયાં છે ત્હેનું સિંહાવલોકન કરી જવું; પૂર્ણ, સુરેખ, પ્રતિબિમ્બ આપવા માટે તો વધારે સામર્થ્યવાળી લેખની જોઇયે. આ રૂપાન્તરો વિવિધ દિશામાં થયાં છે પ્હેરવેશમા, રીતરિવાજમાં, જ્ઞાનવિકાસમાં, ધાર્મિકતામાં, હૃદયગુણમાં અનેક દિશામાં. ટૂંકામાં મુખ્યમુખ્ય દિશા તરફ દૃષ્ટિપાત કરી સકાશે, સવિસ્તર દર્શન માટે તો પુસ્તક લખવું પડે. આ દૃષ્ટિક્ષેપ તળ ગુજરાત ઉપર જ નંખાશે; કાઠીઆવાડને છોડી દેવો પડશે; મુખ્ય કારણ એ કે કાઠિઆવાડની સ્ત્રીઓનો પરિચય મ્હને પૂરેપૂરો નથી; જો કે:

> "મરમર કરી વાતું કરે, ગરમર કરે અચાર,
> પાવટડે પાણી ભરે. સોરઠ કેરી નાર."

એ લોકકાવ્યમાં પ્રગટ થતી રસમય મૂર્તિ, અથવા તોઃ

"જ્યહાં પ્રેમભક્તિનાં ગાન ભક્તજને ગાયાં,
જ્યહાં સ્થળ સ્થળમાં ઇતિહાસ શૂરના સોહાયા,
એ અદ્‌ભુત દેશની બાળ સ્મરીને વીર સતી
સૌરાષ્ટ્રતણી સન્નાર પધારો ભાગ્યવતી"

એ સંસ્કારોદ્‌બોધક સંસ્કારી કાવ્યપંક્તિયોમાં આલેખાયલી ચિત્તાકર્ષક છબી મ્હારા હૃદયના રસખંડમાં છપાયલી હોઈ પ્રાચીન સમયના ધ્વનિ મૂકભાવે સંભળાવેછે, પરંતુ આ અડધા સૈકાની કાઠિયાવાડી સ્ત્રી—જાતિસ્વરૂપે—મ્હારા નિકટ પરિચયની બ્હાર જ છે તો તળ ગુજરાતને જ અવલોકીશું એટલે બસ થશે

આ અડધા સૈકાના આરમ્ભકાળમાં પણ ભૂતકાળના આદર્શ આલેખતાં ગીતોમાં કે'વાં પ્રતિબિમ્બો પ્રગટેછે ?

ઘોઘાનો ઘાઘરો, બુરાનપુરી ચીર,
અતલસનું કાપડું તે રહ્યું ઠીકાઠીક,
ઝીણા મારુજી હો રાજ!

એ વર્ણનમાં ઘેરભરેલો, અનેક કરચલીઓ પાડેલો, ઘમ્મર ઘાઘરો ઘૂમાવતી, અને 'ઠીકાઠીક' રહેલો અર્થાત્ તસતસતો રહેલો કમખો પ્હેરી યૌવનવિકાસમાં આનન્દ ભોગવતી, ગુજરાતની જૂના સમ'ની લલના નજર આગળ ખડી થાયછે. કમખો અતલસનો, મજબૂત વણાટના રેશમી કપડાનો; ઝીણા જાપાની, ચીનાઈ, વિલાયતી, ગાઝનો, કે "વાયલ"નો પોલકો નહિં; ફૂલેલી બાહ્યો ને લેસની ઝાલરો લટકાવેલો નહિં, પણ 'ઠીકાઠીક,' સજ્જડ, રહેલો કમખો.

બીજું ચિત્ર—

ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ, ભીંજે મોરી ચુંદલડી;
લાગ્યા ન દકુંવરશુ નેહ, ભીંજે મેરી ચુંદલડી;
લાખ ટકાની મ્હારી ચૂંદડી, માંહિ ટપકી ઝીણી અમૂલ રે,
પાંચ પટાનો ઘાઘરો, ને ફરતાં મેલ્યા ફૂલ;
ભીંજે મોરી ચુંદલડી.

વિવેચને કરી છબી ફ્રીંદી નહિ નાખું, ઘાઘરો ઢકાય, ના ઢકાય, ફરતા ફૂલ નાચતાં જણાય, ના જણાય, હેવી 'ઓઢણી' આ ચૂંદડી શબ્દમાં સમજવાની છે એટલું કહી દઉં

એ મારવાડ, રજપૂતસ્થાનના સરકારવાળો વેશ ભૂતકાળને સોપીશું આજથી ૫૦—૫૫ વર્ષથી જ આરમ્ભ કરીશું મ્હારી માતાની છબી જોઉંછું, જન્મ પછી જેનું મુખ પ્રથમ દીઠું તે નાકમા કાનમા કોટમા હાથમા પગમા ઘરેણા કાંઇક આગળ પડતા સાડી શરીરનાં સર્વ અંગોનુ સુભગ સગોપન થાય એમ પ્હેરેલી, લામી, કૂહણીને અડકતે અટકેલી બાહ્યોની ગળા સુધી રક્ષણ કરનારી, કમખાચોળી, વાળ કાંઇક કપાળ ઉપર નીચા હોળેલા, કપાળમા કંકૂની આડ, નહિ મ્હોટી નહિ ન્હાની, માથા ઉપર લૂગડુ જરાક જ તિરકસ, વધારે ભાગે સીધુ રહી એક કાનની ધારને કોર અડકે ન અડકે એમ રહેલુ,—આ છબી આજ જોવામાં કહિ નહિ આવે એ જમાનો કમખા પ્હેરવાનો પણ હતો, વિશેષ ભાગે કમખા જ સ્ત્રીઓના ત્રણ વસ્ત્રમાનું એક હતુ —ચણિયો, સાડી, અને કમખો કબજાએ કમખાનું સ્થાન લેવાનો આરમ્ભ એ સમયમા કમખાચોળીથી થયો લાગેછે છતા તે પછી લાબા કાળ સુધી કમખાનું રાજ્ય ચાલ્યુ હતુ, ટાઢ્યના દિવસોમા કમખાચોળી કે કબજો, બાકી કમખો જ, જેનું કાર્ય સ્તનાશુક શબ્દમા સમાય હેવું જ વાસાનું રક્ષણ બિલકુલ થવાનું નહિ, તેમ્‌જ઼ુડાક નીચેનો ભાગ પણ અનાચ્છાદિત રહેવાનો, વાસા ઉપર માત્ર બે કસોની દોરીઓ આવે તે આચ્છાદન ગણાય તો જુદી વાત

એ સમયમા કન્યાશાળા એ વસ્તુ અસ્તિત્વમા નહોતી, છતા મમાને લખતા વાચતા ગૃહસપ્રદાયથી આવડતું હતું નાગર સ્ત્રીઓ વિશે ભવૈયાના એક ઉખાણામા દ્યોતક પંક્તિયો છે

'નાગરવાડા કેમ જાણિયે ?'—એ પ્રશ્ન પૂછાતા ઉત્તર મળેછે —

'ન્હાનીશી નાર, ને નાકમાં મોતી,
પિયુ પરદેશ, ને વાટડી જોતી,
લખે કાગળ ને નિર્ગમે દહાડા,—
એણી એંધાણીએ નાગરવાડા.'

શરીરની નાજૂકાઈ, ધનસંપત્તિ, નાગર પુરુષની દેશાટન કરવાની સાહસશક્તિ, નાગરાણીની પતિપરાયણતા, એ લક્ષણોનું વ્યંજન કરનારા આ વર્ણનનાં અંગો સાથે 'લખે કાગળ' એ લક્ષણમાં નાગરાણીની શિક્ષિત સ્થિતિ પણ વ્યંજનાથી જણાવીછે, તે, પ્રકાશ અન્ધકારને સબળ બનાવે તે ન્યાયે, નાગરભિન્ન સ્ત્રીઓની અશિક્ષિત દશાને વિશેષ દ્દઢતાથી પ્રદર્શિત કરેછે. નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રી, કાયસ્થ એ ત્રણ મુખ્ય પાંઢરપેશા વર્ગ ઉપરાંત, હેમની સમીપ આવતા વિરલ વર્ગમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હતી; પણ કાગળપત્ર લખે વાંચે, વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરે, ગીતાજી (વખતે) વાંચી જાણે, કેટલાંક સ્તોત્રો ભણી જાણે, એટલી મર્યાદા એ સમયના સ્ત્રીશિક્ષણની હતી. આ સ્થિતિમાં રહેલી ઊનતાનું પૂરણ અન્ય રીતે થતું; ભજનો, પદો, ઇત્યાદિ મુખપાઠ હોઈ, પુરાણાદિકની કથાના શ્રવણથી મળેલી બહુશ્રુતતા, ઊનતા-પૂરક બનતી.

સાંસારિક અને આર્થિક સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ દર્શાવનારી લગ્નાદિક પ્રસંગોમાં ગવાતાં ગીતોમાંની એક પંક્તિ યાદ આવેછેઃ

"કાઠા તે ઘઉંની રોટલી,
ને ગળગળિયો કંસાર,
ભેગાં બેશી આરોગિયે,
જો પૂજ્યા હોય મોરાર"

હાલના વખતમાં કાઠા ઘઉંને કોણ અડકશે? જૂના સમયમાં એ ઉત્તમ પદાર્થ ગણાતો જણાયછે. આ પંક્તિયોની પૂર્વે " જે'ને તે પેટ ચાર દીકરા," "ચારે તે વહૂ પાયે પડે," ઇત્યાદિ વચનોનો સંદર્ભ આવેછે તેથી 'ભેગાં બેશી આરોગવા'માં સંયુક્ત કુટુમ્બની સંસ્થાનું દર્શન થાયછે. હાલ પણ એ સંસ્થા લુપ્ત નથી થઈ; પરંતુ વ્યક્તિવાદનાં બળોએ એ સંસ્થાનો દુર્ગ ઠેર ઠેર તોડી નાંખ્યો તો છે જ. સંયુક્ત કુટુમ્બની દ્દઢતાનો પાયો જેમ સ્ત્રીવર્ગ હતો, તેમ એ સંસ્થાને અનિષ્ટ બનાવી હેનું બળ શિથિલ કરનાર પણ ઈર્ષ્યા, કલહ, ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્ત્રીવર્ગ જ હતો. પરંતુ આ અપ્રાસંગિક વિષય આટલેથીજ બસ કરીશું.

સ્ત્રીવર્ગને એ પ્રાચીન, એટલે આજથી અડધા સૈકા ઉપરાંતના, સમયમાં સાંસારિક જીવનમાં દૃષ્ટિમર્યાદા કાંઈક સંકુચિત હતી; આડોશીપાડોશી, મિત્રવર્ગનાં કુટુમ્બ, વગેરેમાં મળવા કરવા જવું; જ્ઞાતિભોજન. લગ્નાદિક પ્રસંગે ઓરિયો વીનાડવો, મરણપ્રસંગે ઉત્તમ સાડી કમખા પ્હેરીને રોવા કૂટવા જવું, નિત્ય કાર્યમાં દેવદર્શને જવું અને ત્હાં સખીમંડળ સાથે સુખદુઃખની વાતો કરવી;—આ મર્યાદાનો વિકાસ ક્વચિત્ યાત્રા કરવા જવાય ત્હારે કાંઈક થતો. ધાર્મિક વૃત્તિ તરફ જોતાં, એ સમયમાં વ્હેમી વિચારને પોષક છતાં હૃદયભાવને ઊંડો સ્પર્શ કરનારી પ્રવૃત્તિ સબળ હતી. ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા પ્હેરી હાથમાં ગૌમુખી લઈ, એકાગ્રભાવે પૂજા કરનારી વૃદ્ધ બાઈનું ચિત્ર અહિં મૂકેલું છે. તે એ સમયની સ્થિતિની કાંઈક કલ્પના આપશે.—એક સ્મૃતિગ્રન્થમાં જણાવ્યું છે કે પ્રત્યેક યુગમાં બાકીના ત્રણ યુગ પણ પ્રવર્તે છે; એ ન્યાયે આ મ્હારું સમયદર્શન હાલના સંસારને પણ ક્વચિત્ લાગૂ પડી સકે એમ છે. આજથી છ એક વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં એક જૂના આચારવિચારના ગૃહસ્થને ઘેર હું ગયો; બારણાં ઊઘાડ્યાં તો ચોકના પેલી મરની પડાળી ઉપર એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અને હેની પત્ની સ્નાનશુદ્ધ થઈ પાટલાઓ ઉપર બેઠેલાં, હાથમાં ગૌમુખી, કપાળે ભસ્મરેખાઓ, નેત્ર મીંચેલાં, આસપાસના સર્વ પદાર્થને ભૂલી ગયેલાં, ગમ્ભીર ધ્યાનમાં પડેલાં દીઠાં; મ્હારો પગરવ પણ હેમણે સાંભળ્યો નહિં; હું ક્ષણ વાર અસાધારણ માનવૃત્તિથી આ હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર જોતો ઊભો રહ્યો, અને લગાર પણ ખખડાટ કર્યા વિના ચાલ્યો ગયો. આ દર્શનમાં જે ધાર્મિક ભાવની વિશુદ્ધિ જણાઈ તે 'જો! જો!' કરી મન્દિર તરફ દોડતા ભક્તોમાં, કે કાંસીજોડા કૂટી મંડળીઓ લઈને જનારા યાત્રાળુમાં, કે પ્રાર્થના ક્ય્હારે પુરી થશે એમ વાટ્ય જોતા પ્રાર્થનાસમાજના ઉપાસકોમાં ક્યાંથી હોય?—અસ્તુ.

(૨)

ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગમાં રૂપાન્તરોનું દર્શન કરવામાં પાછલાં ૬૦–૭૦ વર્ષના કડકા શી રીતે પાડવા? જમાનો તો ૩૦ વર્ષનો ગણાયછે. આ રૂપાન્તરો તો દસકા દસકામાં નજરે પડેછે. છતાં એ સમયના વિભાગ,

ગળામા રુદ્રાક્ષની માળા પ્હેરી હાથમાં ગોમુખી લઈ,
એકાગ્ર ભાવે પૂજા કરનારી વૃદ્ધ બાઇ.

[પૃષ્ઠ ૬૪

ચિત્ર નં. ૩

આરમ્ભ અને અન્તની મર્યાદા દૃઢ સ્થપાય એમ, કરવા અશક્ય છે. ઇન્દ્રધનુષના રંગ એકબીજામાં કે'વા સરકી જાયછે, છાયાઓ કે'વી એકમાંથી બીજામાં સરી જાયછે ! તેમ આ રૂપાન્તરોનાં ક્રમણો છે. માટે દૃઢ વિભાગ મર્યાદાઓ આંકયા વિના જ ચાલીશું. બીજા ક્રમનું પ્રતિબિમ્બ ચિત્ર નંબર ૩ માં જણાશે. ચોળી–કાંઇક કમખાચોળી જેવી જ અને ટૂંકી બાંહ્યની, હાથમાં સાંકળાં, બંગડીઓ, ચૂડીઓ; જમણી કૂહણી ઉપર કડું કે વાંકડું; કાનમાં કાંટા, વેણા; નાકે વાળી; પગમાં જાડાં કલ્લાં; સાડી માથે તિરકસ ગોઠવાતી હોડેલી;–એ નવો વિકાસ બતાવેછે. એ સમયમાં શુદ્ધ કમખો હજી પ્રચારમાં હતો જ; રુચિપરત્વે હેનો સ્વીકાર થતો. એ જ સમયમાં ઊઘાડા પગ પણ રહેતા અને સપાટ કે સ્લિપર પણ પ્હેરાતાં. ચિત્ર નંબર ૪ માં આ દૃષ્ટિગોચર થશે; તેમ જ ચિત્ર નંબર ૫ માં.

આ સમયમાં કન્યાશાળાઓનાં દ્વાર ઊઘડેલાં હતાં. આ સમયમાં છોકરાઓના ભેગી છોકરીઓ છૂટી છવાઈ ભણતી હતી. સ્વતન્ત્ર કન્યાશાળાઓ પ્રગટ થતાં સ્ત્રીવર્ગની જ્ઞાનમર્યાદાને કાંઇક વિકાસનો પ્રસંગ મળ્યો. હજી બાકી બહુ હતું. પરંતુ પૃથ્વી ભરતખંડ કરતાં મ્હોટી છે, ત્હેમાં વિવિધ પ્રજાઓ વસેછે, ઇત્યાદિક ભાન થવા માંડ્યું. સંગીતનું શિક્ષણ દાખલ થયું નહોતું. પરંતુ ગરબાની સંસ્થાનું બળ ઈ. સ. ૧૮૬૦–૭૦ માં જે હતું તે સંગીતવૃત્તિને પોષક હતું એટલું જ નહિં, પણ એ સમયની ગરબા ગાવાની પદ્ધતિમાં જે આકર્ષકતા હતી, તે હાલના સમયમાં જોવામાં આવતી નથી. તાલ અને સૂરની સાચવણી તે સમયમાં થતી તે હું હવે ક્વચિત્ જ દેખુંછું. હાલની રંગભૂમિ ઉપર વિકાસ પામેલી, અને મુંબાઈની કન્યાશાળાઓમાં પ્રવેશ પામેલી, ગરબીમાં વિવિધતા આણવાના પ્રયાસમાં કાંઇક અતિ કૃત્રિમતામાં પડી જતી, અને તાલયોજનામાં પગ ઠોકવાના લટકાને સ્થાન આપતી, ગરબાની પદ્ધતિમાં એ જૂની પદ્ધતિનું સાદું સૌન્દર્ય મ્હને જડતું નથી. હું સાતેક વર્ષનો હોઇશ તે વખતનું એક ચિત્ર મ્હારી દૃષ્ટિ આગળ ઊભું થાયછેઃ સ્થળઃ–અમદાવાદ શહેરની બ્હાર, દક્ષિણ દિશામાં આવેલો નવાપરાની બહુચરાજી માતાનો ચોક; સમયઃ–પાછલો પ્હોર, સન્ધ્યાકાળ –

પૂર્વનો, આ સ્થળે અને આ સમયે પંદર વીસ તરુણ સ્ત્રીઓ ગરબે ગોઠવાઈને ઊભેલી, ગરબા ફરતી ફરતી અટકીને સાખી ગાયછે, બે જણીઓ ગવડાવેછે, ને બાકીનીઓ ઝીલેછે.

> "રુમ ઝુમ વાગે ઘૂઘરી, લટકણિયાળી ચાલ,
> ખીંટડિયાળા કેશ છે, ત્હારા કામણગારા નન,"

સાખી પૂરી થતા જ, સાખીના મન્દ પ્રવાહમા અંતર્ગૂઢ રહેલા તાલમાનના સૂક્ષ્મ ઝરણાની જોડે સવાદિતાથી સકળાઈ જતા પ્રગટ તાલ વાળી પક્તિયો ગવાયછે

> "હુ તો ઊભો રહ્યાછુ વાટે, વ્રજની નારી રે,
> ત્હારુ મુખ જોવાને માટે, રાધે પ્યારી રે"

બાલ્યકાળના સસ્કારે વિશેષ રગ આ ચિત્રમા પૂર્યો હશે કે કેમ? પણ મ્હને એ ચિત્રમા રહેલુ સાદુ સૌન્દર્ય,—સાદુ છતા વિશિષ્ટતાવાળુ સૌન્દર્ય—હજી પણ મન્ત્રમુગ્ધ બનાવેછે

ધાર્મિક દૃષ્ટિ આ મધ્યસમયની સ્ત્રીઓની કે'ની હતી? જૂના વિચારો, સસ્થાઓ, હજી હેમના મનને પોતાની પકડમા રાખી રહ્યાં હતા પરતુ એ પકડ કાઈક શિથિલ થવાના ચિહ્ન જણાતા હતા કાઈક "ખાવુ, પીવુ, ખેલવુ," હેમા આ જીવનકાર્યની સમાપ્તિ હોય એમ એ સમયના સ્ત્રીવર્ગના મન ઉપર છાપ પડી હશે એમ લાગેછે

હવે એક દસકો આગળ આવિયે ચિત્ર ૬ ઠ્ઠું જુવો સાડી ડાબી બગલમાથી સર્જ્જડ તણાઈને જમણા ગાલ ઉપર થઈ, માથાના જમણા પાસા ઉપર થઈને, જરાક તિરકસ ગોઠવાયલી, ડાબા કાનને અડકી ના અડકી, ડાબા હાથની પાછળ દૃઢ રહેલી છે, જમણા હાથનુ સગોપન કરીને, છતા ખભા ઉપર પાલવ તરફની કોરવાળો છેડો જમણા ખભા ઉપર સાદા સૌન્દર્યથી રચાયોછે, કૂહૂણી ઉપર અટકતી મ્હોળિયાવાળી કબજાની બાંહ્ય, ગળા સુધી પ્હોચતો કઠનો કાપ, હેવો વિનીત છતા સુરેખ કબજો, શોભા અને મર્યાદા બનેને પુષ્ટિ આપેછે, નાકમાં વાળી નથી,

ચિત્ર નં. ૮

[પૃ૦ ૬૫

ચિત્ર નં. ૫

[પૃ ૩૫

કાનમાં આછા કાંટા છે; કપાળમાં નહિં મ્હોટો, નહિં ન્હાનો, હેવો કંકૂનો ચાંલ્લો છે; માથાના વાળ, નહિં નીચા હોળેલા, નહિં ઊંચા હોળેલા, નહિં ફૂલ પાડેલા, સ્વાભાવિક પણ સુન્દર, સાદી રચનામાં સુરેખ હોળેલા, સીધી સેંથીથી વિશેષ સુરચિયુક્ત બન્યાછે.

આ સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષણ આગળ વધ્યુંછે, કાંઈક અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મળવાનાં સાધન આરમ્ભાયાંછે. વિદ્યાભ્યાસ ઉપર અભિરુચિ વધતી જણાયછે. સંગીતશિક્ષણ ગરબીઓ દ્વારા શાળાઓમાં પ્રવિષ્ટ થયુંછે. 'નવલ ગરબાવળી' અને બાપાલાલની 'સુબોધ ગરબાવળી' અને સૂરત તરફ 'વલ્લભ ગરબાવળી'એ શરૂ કરેલી પ્રથાને ચાલૂ રાખી વિશેષ રુચિકર સ્થિતિ પ્રગટ કરીછે. દયારામની ગરબીઓનો સમય ભૂતકાળમાં વિલીન થયો આ સંગીતદૃષ્ટિયે ખેદજનક વાત છે.

ધર્મભાવનાનો કાંઈક વિકાસ આ સમયમાં થયો જણાયછે. પ્રાર્થના-સમાજે પ્રેરેલી ધર્મવૃત્તિ અંશતઃ ઘણાં ગૃહમાં સુખશાન્તિપ્રદ થતી જણાયછે, જો કે ઊંડી ધર્મદૃષ્ટિ તો કહિં પ્રાપ્ત થઈ દેખાતી નથી.

(૩)

હવે રૂપાન્તર કાંઈક ઉત્કટરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાયછે. ઉપર પછીનો દસકો નયન સમક્ષ આવતાં એ સ્થિતિ જણાયછે. એક શિષ્ટ વર્ગની સ્ત્રીએ વાંકી સેંથી પાડી, અંબોડો નવી રીતનો ગૂંથીને બોચી ઉપર ઢળતો રાખ્યો. એક "ઈવિનિંગપાર્ટી"માં બધી બીજી સ્ત્રીઓ આ જોઈ રહી, કાંઈક ટીકા થઈ, કાંઈક અનુકરણની વૃત્તિ થઈ; પાર્ટી વિસર્જન થતાં વાંત એ સ્ત્રીની સહચારિણીઓ જોવા આવી; "અલી! ત્હારો અંબોડો ને વાંકી સેંથી બતાવ્ય." પણ પેલીએ તો વાળ બીજી રીતે હોળી નાંખી સાદો અંબોડો વાળી દીધો હતો!—જાણ્યામાં આ સમયથી વાંકી સેંથીનો પ્રચાર શરૂ થયો. દક્ષિણની સ્ત્રીઓમાં ઊઘાડું માથું રાખવાના રિવાજે કરેલી અનુકૂલતાને લીધે માથામાં ફૂલ, ગજરા (વેણી), પ્હેરવાનો રસિક પ્રચાર છે તે ગુજરાતમાં માથે લૂગડું હોડવાની રીતને લીધે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની શૃંગારરચનામાં ઊન

અશ રહી ખામી આણેછે છતા અમુક પ્રસગે, અથવા કોઇકોઇ વ્યક્તિયોની રુચિને બળે, માથે હોડેલા લુગડા નીચે અમ્બોડા ગજરાથી વીંટાયલા જોઇયે છિયે તેમ જ fancy dress—સ્વચ્છન્દશૃઙ્ગાર–તરીકે ઉવાડા માથામા અમ્બોડામા ફૂલ રસિક રીત્યે ખોસવાના પ્રકાર તે અપવાદ સ્થિતિ જ છે આ રીત્યની શૃગારરચનાનો આરમ્ભ પણ ઉપર નાધેલા પ્રસગથી જ થયેલો સ્મરણમા આવેછે

એ જ સમયમા એક નવી શૃગારરચનાનો આરમ્ભ થયો જમણા ખભા ઉપર લુગડાનો પાલવ તો છેડો, અથવા અધવચનો સળ, રસિક રીતે ગોઠવીને Safety pin brooch (સેફ્ટી પિન બ્રુચ) ખોશીને માહિ ફૂલ પાદડા લટકતા ગોઠવવા પ્રથમ આ રચના ઉપર ટીકાના પ્રહાર થયા અને અતે એ પ્રહાર કરનારાએ જ એ પદ્ધતિ સ્વીકારી દશકો બે દસકા વીતતા પ્હેલા તો ફશનનુ રાજ્ય વ્યાપી ગયુ, સેફ્ટી–પિનો સાડીમા સાત ઠેકાણે છાતીનો છેડો ડાબા બગલમા સજ્જડ રહી જમણા ખભા સુધી સુશ્લિષ્ટ, તિરકસ જવાને બદલે, ઝૂલતો, વીંટો, છાતીનુ સગોપન કરવાનુ કર્તવ્ય તજતો, સુરુચિને તૃપ્ત કરતી સુપ્રમાણતાનો અનાદર કરતો ફેશનની વિજયપતાકા રૂપ ફરફરવા લાગ્યો, વાકી સેંથી, માથાના વાળના ફૂલ પાડી કપાળને સુરુચિને આઘાત આપે તેમ ઢાકવાનો મોહ, દેહવતાને સુભગ રીતે છાજે કે ના છાજે પણ ફૂલેલી, ટૂંકી, ટૂકી, ટૂકી, ભુજના અડધા ભાગથી વધારે ભાગને કુરૂપતા અર્પી પ્રગટ કરતી ટૂકી બાહ્યો, ત્હેને ઝાલરના લટકણિયા, અગયષ્ટિની સુરેખ ઘટનાને અનુકૂળ રહેતી સાડીની સુશ્લિષ્ટ રચનાને દૂર ફેકી દઈ, ઘાઘરા જેવા સાડીના કલ્લા—આગળ, પાછળ, આજૂ બાજૂ—ખોશી કોળણો જેવી અરુચિકર રચના, પગની ઠોકરે સાડીની કોર્ય ફાટે, અથવા રસ્તામા લૂગડાના ફફડાટ વડે ઝાડૂ વળાય એટલા નીચા પ્હેરેલા લુગડા,—ઇત્યાદિક અતિ કૃત્રિમ,–સૌન્દર્ય, સુરુચિ ઇત્યાદિ ગુણોને વિરોધી–વેશયોજના પ્રચારમા આવી ચિત્ર નબર ૭મામા આ વર્ણનનો બહુ ભાગ પ્રતિબિમ્બિત થયેલો જોશો કપાળમા ચાલ્લાનો પણ ત્યાગ થયેલો જોવામા આવશે આ ચાલ્લો અસલના સમયમા પ્રચારમા હતો, વસ્ત્રમાં

ચિત્ર નં. ૬

[પૃષ્ઠ ૬૬

ચિત્ર નં. ૭

પૃષ્ઠ ૮

જતો રહ્યો હતો, હવે પાછો સુભાગ્યે સૌન્દર્યદેવીની આજ્ઞા માનીને–પુનરુદય પામ્યોછે એ ચાલ્લાના સ્વરૂપ–ઝીણી ચાઈથી માડીને કપાળના પ્રમાણ જોડે વિરોધ આવે એટલા મ્હોટા ડબકા સુધી–હવે નજરે પડેછે કપાળમા ચ્હોડવાના ચાલ્લા–ચળકતા, સફેદ, લીલા, લાલ,—તે તો પ્રાસગિક શૃગારરચનાના અશ છે પણ તે હવે કાઈક લુપ્ત થવાના ચિહ્ન જણાયછે,–અને તે માટે સૌન્દર્યદેવી અશ્રુપાત જ કરશે

રસિક વાચકને આ ચિત્રપરપરામા એક વાત જણાઈ આવી હશે,—નાકની વાળીન આરમ્ભકાળમા પ્રાધાન્ય, મધ્યકાળમા અને છેવટના કાળમા હેનો ત્યાગ પરતુ નાકમા જડ–એક જ નગની ચુંટી—એ નાકની વાળીનુ સ્થાન લેતી હાલ કવચિત્ જોવામા આવેછે જડથી સૌન્દર્ય કાઈક વધારે દીપે છે હેની ના નહિ કહેવાય પરતુ ઇતિહાસ શુ કહેછે? મુસલમાનોનો ભરતભૂમિમા પ્રવેશ થયો તે પૂર્વે નાસાભૂષણ આ ભૂમિમા કહિ પણ જાણ્યું નથી–સાહિત્યમા, કોશમા, કહિ એ ભૂષણ માટે નામ નથી એટલુજ નહિ પણ મૂળમા નાકની વાળી તે ગુલામગિરીનુ ચિહ્ન હતું, તે સ્ત્રીઓ પુરુષની ગુલામ છે એ ભાસ ઢાકવાને સ્ત્રીજાતિની સૌન્દર્યમોહની બુદ્ધિને જરાક ખુશ કરનારો પ્રચાર શૃગારરૂપે વાળીને ગણાવીને થયો આજના સ્ત્રીસાતત્ર્યના જમાનામા નાકની વાળીનો ત્યાગ તે પુરુષોની નીચે ગુલામગિરી સ્હામે અણુધાર્યા બલવાનુ જ ચિહ્ન ગણીશુ?

બીજુ, છૂદણા અસલ સૌન્દર્યવર્ધક અને પુરુષનુ ધ્યાન તે સ્થળે જડી લેઈને આકર્ષક વસ્તુ તરીકે છૂદણા,–ગાલમા, હડપચીની વચમા ધાર ઉપર, કપાળમા ઝીણા ટપકા જેટલા—છૂદાવવામા લલનવર્ગને આનન્દ થતો હતો હવે એ પ્રચાર ઘસાવા લાગ્યોછે સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય જેવુ પુરુષોના નયનોને જડી લેનારુ વશીકરણશસ્ત્ર બીજુ શુ છે? સૌન્દર્ય હોય તો અન્ય વશીકરણશસ્ત્ર પુનરુક્ત છે, સૌન્દર્ય ના હોય તો તે શસ્ત્ર નિષ્ફળ છે

કાનના ભૂષણમા આ દેશના જૂના સમયના લોળિયા, વિલાયતી ફૅશનનો પ્રવેશ થતા પ્રચારમા આવેલા "એરિંગ" (ear-rings), વગેરેની

મણુના કરવા નહિં બેશિયે. પણ એટલું નોંધીશુ કે 'અરિંગ'નો પ્રવેશ ૪૦–૪૫ વર્ષ ઉપર થયો, કેટલાંક વર્ષ તે ટક્યાં, અને હવે વિરલ વ્યક્તિયો જ આ ભૂષણનો આદર કરેછે.

ચસમા ? ચસમાં રહી ગયાં ! આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે ચસમાં તે ઉત્તરાવસ્થાની દૃષ્ટિશક્તિની ક્ષીણતાનુ અંગ હતુ 'ચાળીસા' શબ્દ જ એ સ્થિતિસૂચક છે હવે પુરુષને તેમ જ સ્ત્રીને તરુણવયમા પણ ચસમાં પ્હેરવા તે સાધારણ વાત છે. આ સ્થિતિ ફેશનની મેવાનુ પરિણામ નથી, સામાન્ય રૂપે તો નથી જ કોઇ વ્યક્તિને સંબન્ધે એ મોહનું ફળ હશે તે જુદી વાત. આ સ્થિતિનાં કારણો અન્યત્ર જડશેઃ જૂના સમયમાં 'બાવળિયા' નુ ભરત ભરવા જેવા કામમા આંખ્યની ઝીણવટનો ખપ પડતો તે માત્ર વિરલ સ્થિતિ હતી; બાકી વાંચનની ઊનતા; ત્હેમાં હાલના સમયનાં ઝીણાં ઝીણા ટાઈપ અને નઠારા કાગળોનો તે સમયમાં અભાવ; એ સ્થિતિને લીધે આંખ્યોને શ્રમ ઓછો પડતો હતો. હવે ચોગમથી આંખ્યો-ને આઘાત કરનારાં બળ પૂર જોસમાં પ્રવર્તેછેઃ શિક્ષણને અંગે ઝીણાં ટાઈપ, નઠારા કાગળ,—ખાસ વર્તમાનપત્રોમાં એ વિનાશક અંશોનું સામ્રાજ્ય—શાળા, કૉલેજ, વગેરેના અભ્યાસનો પ્રવેશ;—ઇત્યાદિ કારણસમૂહ ચસમાંના વ્હેપારીને મિત્રરૂપ થઈ પડયોછે.

વિદ્યા, જ્ઞાન, એ ક્ષેત્રમાં આ પ્રસંગ આપણને સહજ લઈ જશે પાછલા બે દસકામાં સ્ત્રીશિક્ષણે કાંઈક સબળ છલંગો મારીછે; અજ્ઞાનરૂપી અસુરરાજનાં ત્રણ ફલંગોમાં આક્રમણ કરનાર એ નવો ત્રિવિક્રમરૂપ વામના-વતાર યથાર્થ વ્યાપકરૂપે નહિં, પરંતુ તીવ્રરૂપે શિખર જેવી સ્થિતિ સ્ત્રી-શિક્ષણની થઈછે; તેથી જનસમૂહમાં હજી સ્ત્રીવર્ગ અશિક્ષિત છતાં, અમુક મર્યાદિતવર્ગમાં ઉચ્ચશિક્ષણ સુધી ગુજરાતની લલના ચઢી સકીછે. આ શુભ સ્થિતિની પાછળ કાંઈક હાનિની છાયા પણ જણાશે; અમુક લાભ, તો અન્યત્ર લબ્ધ સંપત્તિનો નાશ. એ ક્રમ જીવનક્રિયામાં સતત ચાલેછે; એ નિયમની પ્રવૃત્તિ અહિં પણ જોવામાં આવશે વ્યક્તિયુગના સારા અંશ સાથે અલ્પપણે માઠા અંશ પણ પ્રવેશ પામ્યાછે. સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનવિકાસની

સાથે આપબળ, સ્વમાન, જીવનયુદ્ધમા અસહાય ઝૂઝવુ પડે તો તે માટે યોગ્ય સામર્થ્ય, આવ્યા જણાયછે, આવતા જણાયછે, તો તે સાથે કાઈક અતિ સ્વતત્રતા, અતિ પ્રગલ્ભતા, ઇત્યાદિ શોચનીય લક્ષણો પણ દેખા દેછે પરતુ આ અચિરસ્થાયી છાયા છે પરતુ, જરાક વિશેષ શોચનીય વાત તો ધાર્મિક સ્રોતની શુષ્કતા–તે છે. સર્વસાધારણ વચન ના જ વપરાય પરતુ જ્ઞાનનુ સાફલ્ય ધાર્મિકતાના વિકાસમા છે તે વિચારતા છેલ્લા બે દસકાના સ્ત્રીવર્ગના વિકાસમા ધાર્મિકતાના તત્ત્વનુ દર્શન અલ્પાશે થાયછે. પરતુ સુચિહ્નો—ચક્રના ઉન્નત ક્રમણના ચિહ્નો—ગૂઢ, અગૂઢ, જણાયછે એટલુ આશ્વાસન છે સમાજસેવાની ભાવના સ્ત્રીવર્ગમા વિકસવા લાગીછે, અને એ ક્રમથી પેલી મેર ધાર્મિકભાવના આછા પડદામાથી સુદર દર્શન દેછે એમ મ્હને લાગેછે હજી વ્યાપક રૂપે આ ભાવનાઓનો વિકાસ તો, બેશક, દૂર, દૂર- સુદૂર છે તથાપિ આશાને સ્થાન છે

સ્ત્રીશિક્ષણમા સગીતકલા–સૌન્દર્યદેવીની માનીતી પુત્રી સગીતકલા– આ બે દસકામા વિશેષ આદર પામીછે પરતુ જે દિશામા કન્યાશાળાઓ- મા એ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ જણાયછે તે તો ખેદજનક છે હાર્મોનિયમ–ખરી સગીતદેવીને આઘાત આપનારુ, વિરૂપ કરનારુ હાર્મોનિયમ–આ સસ્થાઓ- મા બહુ પ્રચાર પામ્યુંછે "મ્હને હાર્મોનિયમ ઉપર ૮૦ ગીત વગાડતા આવડેછે"—એમ આનન્દ માનનાર સંગીતના ખરા સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર જ હોય ગૃહશિક્ષણમા પણ હાર્મોનિયમનો આદર વિશેષ છે, અને તે હાનિકારક છે એથી રાગના ખરા સ્વરૂપમા સ્ખલન થાયછે, કઠની શક્તિનો વિકાસ થતો અટકેછે, ખરી સૂરની સાધનામા ધસારો પ્હોચેછે, ઇત્યાદિક અનેક દૂષણો હાર્મોનિયમરૂપી સગીતશત્રુના છે ગરબા વિશે હુ પાછળ ઇશારો કરી ગયોછુ હાલના ગરબામા વિવિધતાસાધક કેટલાક સારા ગુણ નજરે પડેછે, પરંતુ ખરુ સ્વરસૌન્દર્ય, અને ગરબાને વિશેષ આવશ્યક, તાલસાધના, એ અ શોમા ઊનતા હેમાં જણાયછે આનન્દની વાત છે કે અમદાવાદમાં, તેમ જ મુંબાઈ વગેરેમાં, દિલરુબા તથા સતાર જેવા વાદ્યોનો ઉપયોગ ગુજરાતના ગૃહશિક્ષણમા–સ્ત્રીશિક્ષણમા–કાઈક પ્રવિષ્ટ થયોછે એ તરફ

પ્રયાસ ચાલૂ રહેશે તો સંગીતનુ ગુજરાતી ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રીવર્ગને હાથે પુનરુજ્જીવન થશે. પરંતુ, એક ચેતવણી આપું ? સંગીતમા સ્વીકારાયલાં સર્વ વાદ્યો કરતા ચઢિયાતુ વાદ્ય માનવકંઠ, અને તે લલનાકંઠ, છે, એ વાદ્યની કેળવણી અને ખીલવણી હજી જોઇયે તેટલી થઈ નથી, અને જ્યાં સુધી વાદ્યસંગીતના તાબામા રહીને કંઠગાન ચાલશે ત્યાં સુધી તે ખીલવણી થવાનો સભવ પણ નથી પ્રાચીનકાળમા વાદ્યનુ સ્થાન કંઠગાન ઉપર હાલના જેટલુ નહોતુ, કાઇ પણ નહોતુ, અને તેથી તે સમયમા ગુજરાતની લલનાના ગરબાના લલકાર, સ્વતન્ત્ર, ઉલ્લાસમય, શુદ્ધવિશુદ્ધ, અને માધુર્ય વાહી હતા

(૪)

હવે હાલનો સમય બહુ નજીક આવ્યો પાછલાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં વિકાસ પામેલી, ગુજરાતની સ્ત્રીઓની શૃગારસામગ્રીની યોજના જોઇયે એ એક દિશામા વ્હેતી નદીનો પ્રવાહ છે, વ્યાપક, સર્વગ્રાહી, જલપૂર નથી, છતા બળથી વ્હેતો એ ઓઘ છે, તેથી ઉપેક્ષાને યોગ્ય નથી. કહેવાની જરૂર છે ? ખાદીની વેશરચના ઉદ્દિષ્ટ છે સ્ત્રીઓની ઇષ્ટ દેવી સૌન્દર્યદેવી, એ દેવીને આઘાત થાય હેવી કૃતિ રમણીજનને હાથે થાય તે અનિષ્ટ છે, તેમ જ ખાદીના વેશની પાછળ રહેલી દીનતાની ભાવનાનો અનાદર થાય અને મદનુ મર્દન ના થાય તો ખાદીનુ સેવન વ્યર્થ છે એમ મ્હે એક પ્રસંગે કહેલુ ત્હેનુ ખરુ હાર્દ કેટલાક સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા સમઝ્યા નહોતા પરંતુ, ખાદીના પ્રચારના જોસમાં સૌન્દર્યભાવનાને કચરી ના નાખવી જોઇયે, સ્ત્રીત્વ અને સૌન્દર્યભાવના એ બે અતૂટ જોડાયલાછે તેથી ખાદીનો આશ્રય કરવામા સૌન્દયભાવનાનો ત્યાગ કરશે તો અરુચિકર વાત થશે, એમ મ્હેં કહેલુ તે પછી ('ત્હેને પરિણામે' એમ કહેવાનો દર્પ હું નહિ રાખુ, માત્ર તે પછી) સ્ત્રીઓના ખાદીના પોશાકમાં વિવિધ પ્રકારના સુરુચિપોષક અશ પ્રવિષ્ટ થાય છે તે જોઈને કાંઇક આશ્વાસન મળેછે. બાકી, ખાદી પ્હેરેલી સ્ત્રીઓને રોમેરોમમાં કવિતા ઝરતી અથવા તો સરસ્વતીઓ જેવી દીપતી, માત્ર ખાદીને જ પ્રતાપે—આપગુણ વિના માત્ર

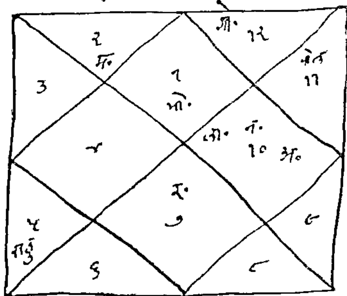
ખાદીધારણુના ચમત્કારથી–માનવાની મોહદશાને વશ થવાને હજી મ્હારે વાર છે. (ખાદીધારિણી એક હેવી "સરસ્વતી"ને એક પ્રસંગે મ્હેં પૂછેલું: "—ભાઈ છે?" ઉત્તર મળ્યો: "બેશે, હમણાં બોલાવુ." મ્હેં કહ્યું નકામાં હેમને ડિસ્ટર્બ (disturb) ના કરશો." ઉત્તર મળ્યો: "ના 'ડિષ્ટર્બ' નહીં થાય"). ખાદી વિશે આટલું જ કહી એ વેશયોજના અમુક વર્ગમાં પેઠીછે તે વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને ગુજરાતી લલનાને ખાદીનાં વસ્ત્રમાં આચ્છાદિત થયેલી જોવાને મ્હારે કશો વાંધો નથી: ચિત્ર નંબર ૮ મામાં આ દીનતા અને સાદાઈની છબી નજરે પડશે; પગમાં ચંપલ છે તે પણ એ સુભોન વ્યંજક છે. (ખાદીનો વેશ, છતાં માથાના વાળમાં ફૂલ પાડીને, સાદાઈની ભાવનાનો નિતાન્ત ત્યાગ—હેવા પણ સંયોગ મ્હેં દીઠા છે. કાંઈ ટીકાની જરૂર નથી.) ગુજરાતનો સ્ત્રીવર્ગ વ્યાપકરૂપે આ વેશ નિરંતર સેવશે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો અજ્ઞાતના અન્ધગર્તમાંથી ખેચી કાઢવાનું સામર્થ્ય મ્હારામાં નથી. પરંતુ માનવસ્વભાવ, સ્ત્રીસ્વભાવ, મનુષ્યની સૌન્દર્યભાવનાઓ, જીવનને પ્રેરનારાં સંકુલ બળો, ઇત્યાદિક વસ્તુઓને સંભવાસંભવની તુલામાં મૂકી તુલના કરતાં ભાવિસ્વરૂપ અટકળવું બહુ વિષમ નથી. આ ગમે તેમ હો; આપણા ઇતિહાસદર્શનમાં આ છેવટનું ચિત્ર તે છેવટનુ નથી; વર્તમાન સમયના વિશાળ પડદામાં એક અમુક ખૂણો જ એ રોકી રહ્યુછે, અને નવીનતા, બળથી આક્રમણ કરવાની શક્તિ, વગેરે ગુણોને લીધે પ્રેક્ષકની દષ્ટિને ક્ષણવાર આકર્ષણ કરી રહ્યુછે. બાકી એ જ વિશાળ પડદા ઉપર, એ ચિત્રની ઉપેક્ષા કરનારાં બીજાં ચિત્રો પૂર્વવત્ જીવતાં જાગતાં ઊભાં છે.

આ સર્વ ચિત્રોની ગુણદોષપરીક્ષા કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી, હતો પણ નહિં;

> હું તો સકળ તણો દ્રઢભક્ત બનીને રહું છું રે,
> નિજ હૃદય સકળ સૌન્દર્યનું બિમ્બ લહું છું રે.

(૯)

સ્વ. નવલરામ અને સ્વ. અંબાલાલ

મો૦ = ભોળાનાથ,
ગો૦ = ગોપાળરાવ,

મ૦ = મહીપતરામ,
ર૦ = રણછોડભાઈ,

નવલરામ લક્ષ્મીરામ

[પૃષ્ઠ ૭૪

અંબાલાલ સાકરલાલ

[પૃષ્ઠ ૭૪

લા૦ = લાલશંકર; ન૦ = નવલરામ;
અ૦ = અંબાલાલ; राहु = ?
केतु = સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

ઉપરની કુંડલીમાંનાં ઘરની સમઝૂતી:——
૧—લાખા પટેલની પોળ; ૨—રાયખડ; ૧૨—ભદ્ર
૭+૧૦—ખાડિયું; ૭—દેસાઈની પોળ; ૧૦—અમરતલાલની પોળ.

આ ગ્રહકુંડલી તે બાલચેષ્ટા નથી. પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિનો આરમ્ભ, આકાશમાં પ્રગટ થયેલા ગ્રહો, એ ગ્રહોનો યોગ, હેમનાં કુંડલીમાં વાસસ્થાન, સર્વ સમગ્ર રૂપે દૃષ્ટિસંમુખ ધરનારી આ કુંડલી છે. મહીપતરામના અવસાન પ્રસંગે પ્રાર્થનામન્દિરમાં સૂર્યમાળાઓ એ મથાળાથી એક વ્યાખ્યાન આપતાં ભક્તજનના આત્માઓને ગ્રહોનું રૂપક આપીને, મહીપતરામના પરલોકગમનને ઉદ્દેશીને મ્હેં કહેલું વચનઃ

"અસ્ત થયો ગ્રહ આહિં ઊગ્યો પણ બીજે ઠામે"

યાદ આવેછે, આજ તો એ સર્વ ગ્રહો અહિં અસ્ત થઈ અન્યત્ર ઊગ્યાછે; તે સાથે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રહમંડલમાંના ચાર ખાડિયામાં રહેનારા હતા, અને ત્રણ એક જ પોળમાં—અમરતલાલની પોળમાં રહેતા હતા,—એ સંયોગ મનમાં સ્ફુરતાં આ કુંડલી પ્રસિદ્ધ કરવાનું મન મ્હને થયું. આ ગ્રહયોગનો ફલાદેશ જોવાની નિપુણતા મ્હારામાં નથી. *

આ કુંડલીના દસમા ઘરમાં એકત્ર થયેલા ત્રણ ગ્રહમાંના એક—લાલશંકર-નુ પ્રતિબિમ્બ આપણે જોઈ ગયા, બાકીનાઓનું દર્શન આજ કરીશુ. એક વિચાર સ્ફુરેછેઃ આ ગ્રહમંડલમાંના ગોપાળરાવ કોકણસ્થ

* કુંડલીમા રાહને અજ્ઞાત ઠરાવ્યોછે તે વાજબી જ ગણાશે સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં આવ્યા, પ્રાર્થનાસમાજ ઉપર અસાધારણ દીપ્તિ પાડી, અને આગન્તુક અતિથિ ચાલ્યા ગયા, એ બનાવમાં પ્રબલ તેજસ્વી ધૂમકેતુનું દર્શન કરતા અલૌકિક પ્રેરણા આપનારા એ ભક્તને કેતુ સ્થાન આપવું અનુચિત નથી હેમનું દર્શન કરીશું ત્યહારે આ સમઝાશે.

બ્રાહ્મણ અને અંબાલાલ બ્રહ્મક્ષત્રી, એ બાદ કરતાં બાકીના બધા નાગર નાતના હતા રણછોડભાઈ સાઠોદરા નાગર, લાલશંકર અને નવલરામ - વીસનગરા નાગર, ભોળાનાથ અને મહીપતરામ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ

નવલરામ, સૂરતના વતની, સરકારી શિક્ષણખાતામાં નોકરીને યોગે અમદાવાદમાં લામો સમય રહેલા, અંબાલાલ અમદાવાદના જ વતની, (બ્રહ્મક્ષત્રી અસલ અલીણાથી આવેલા તે તો બહુ પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત) પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિમાં આ બંનેની સહકારિતા આરમ્ભકાળમાં ઉત્સાહપૂર્વક હતી બુદ્ધિસ્થાનથી હેમની સહકારિતાનો પ્રવાહ મૂળમાં નીકળતા હૃદયના સરોવરને અડકી ના અડકી ચાલેલો પરંતુ એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની સહયોગી પ્રવૃત્તિ–સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિ–માં આ બંને જણાની પદ્ધી, હૃદયબળ, ઉત્સાહબળ, અને બુદ્ધિબળના પ્રભાવથી ઉચ્ચ સ્થાન લેનારી હતી "બાળલગ્ન-બત્રીશી"ના તેજસ્વી કવિ, 'બાળલગ્ન નિષેધક પત્રિકા'ના ઉત્સાહી તન્ત્રી (પ્રગટ કે અપ્રગટ તન્ત્રી) એ પત્રિકામાં અપૂર્વ સામર્થ્યના લેખોના લેખક, 'વનચરનો વિવાહ' નામના લેખમાં વાનરવર્ગમાં લગ્ન વિશેનું વૃત્તાન્ત વર્ણન કરનારી allegory (અન્યોક્તિ) વાળા રમુજી લેખમાં હાસ્યકટાક્ષમય રસવૃત્તિ ઊભરાવનાર, નવલરામની ગમ્ભીરભાસિની છબી, ગૂઢ રમૂજની ચમક–વાદળાની ઘટામાં સતાયથી ચાંદનીની રેખા જેવી ચમક–વડે મ્હારા બાલક હૃદયને માનવૃત્તિ સાથે ગૂઢ આકર્ષણથી મુગ્ધ કરનારી છબી અત્યારે પ્રત્યક્ષ જોઉંછું.

એક પ્રસંગ લાખાપટેલની પોળના હમાર ઘરની દીવાનખાનાની મેડીમાં બાળલગ્નનિષેધક મંડળીએ હરીફાઈ માટે મંગાવેલી કવિતાઓ–બાળલગ્નના દોષનું વર્ણન કરનારી કવિતાઓ–ના થોકડા મ્હો આગળ પડ્યાછે, ત્હેમાંથી એકેકી કવિતા અમુક બાલતરુણ વર્ગ કને વચાવી ગવડાવી સાંભળતું પરીક્ષકમંડળ બેઠુંછે. ભોળાનાથ, અંબાલાલ, નવલરામ એ ત્રણ પરીક્ષકોની મૂર્તિયો સ્પષ્ટરેખ થયેલી દેખુંછું, કવિતાઓ ગવાતી જાયછે તેમ તેમ ત્રણેની મુખચર્યામાં થતા ફેરફાર, આનન્દ, ગુણગ્રહણ,

અપ્રસન્નતા, ઇત્યાદિ ભાવોના ફેરફાર હુ જોઉંછુ એક કવિતા આવી હેની શૈલીમા છવાયલી બધાએ પારખી, ખાસ કરીને

"ઘોળી ન પાયુ ગળથૂથીમા ઝેર જો

એ પંક્તિ ગવાઈ એટલે નવલરામ અને અંબાલાલ બંનેના હોઠ ઉપર સ્મિતરેખા ચળકી ને બોલ્યા ન બોલ્યા વચનોમા 'ચોર પકડાયો' એ ભાવ પ્રગટ કર્યો, પણ કવિ દ–લ–પ–ત–રા–મ—એ નામાક્ષરો ઉચ્ચાર્યા નહિ, એંગ્લુજ ઇનામી કવિતાઓની પરીક્ષાનુ કામ ચારેક દિવસ ચાલ્યુ હતુ, અને હેમા બાલકવર્ગમા શ્રોતા તરીકે હુ પણ હાજર રહેતો એ વખતનો ઉત્સાહ, આનન્દ અપૂર્વ હતા એ કવિતાઓના દફતર તાળા કૂચીમા રાખવાનો ગર્વપ્રેરક અધિકાર મ્હને મળ્યો હતો !

નવલરામની સાથે સાક્ષાત્ સંપર્કમા હુ આવ્યાનુ સ્મરણ નથી દૂરથી ને દૂરથી જોઈ, જાણી, પૂજેલા દેવના સ્વરૂપ જેવા, અંગત સબન્ધના સ્પર્શવડે ના ઓળખેલા, એ પંડિત, કવિ, વિવેચક, ચિન્તક મ્હારે મન મ્હારી દુનિયાની બ્હાર સંક્રમણ કરનાર વ્યોમચારી ગ્રહ જેવા હતા માત્ર એકબે વાર, પનદ્રાગ સમાગમ (બુદ્ધિનો સમાગમ) થતા વ્યોમમંડળમાથી ઘડીભર ઊતરી પૃથ્વી ઉપર પણ ગિરિશૃંગને અડકતા એ તારકના દર્શન થયેલા, તે વિશે છેવટે નોંધ લેવાશે

ઉપર નોંધેલા પ્રસંગની પૂર્વે અમદાવાદમા પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના થઈ ત્હારે ગુજરાત ટ્રેનિંગ કૉલેજમા એક ખંડમા પ્રથમ પ્રાર્થના કરવાને મંડળ ભરાયું તે વખતે હાલનો કાર્યક્રમ ઉપાસના માટે સ્થપાયો નહોતો પ્રાર્થનામા મ્હારા પિતાના રચેલા પદ્યો ગવાયા, વચાયા, કાંઈક ગદ્યપ્રાર્થના થઈ, આરતિ ગવાઈ,—બેઠે બેઠે જ, (આરતિ વખતે ઊભા થવાની પદ્ધતિ તો કેટલાક વર્ષ પછી, બાબુ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદ આવ્યા ત્હારે હેમની સૂચનાથી શરૂ થઈ) આ સમારમ્ભની નોંધ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'મા નવલરામે લીધી તે લેખમા આવેલા રસભરેલા વર્ણનમા એ બાળકોએ ઊભા થઈને પ્રાર્થનાના પદ્ય ગાયા તે વિશે બોલતા નવલરામે એ

બાળકોની મધુર આકૃતિ, મધુર કંઠ, ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ મુગ્ધ થઈને કર્યો હતો એ બે બાળક તે બાર વર્ષની વયનો નરસિંહરાવ અને આઠ વર્ષની વયનો કૃષ્ણરાવ-એ બે એ સંસ્થાના આદિ સ્થાપક ને ચાલક ભોળાનાથના પુત્રો હતા નવલરામનો ને મ્હારો આ પ્રથમનો દૂરસ્થિત સમાગમ! તે પછી નવલરામ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલની જગા ઉપર રહ્યા ત્હાં સુધી રોજ હમારા લાખાપટેલની પોળ્યના વગ આગળથી એ કોલેજમાં જતે પસાર થતા, (ખાડિયામાં હેમનું ઘર ત્હંદાથી તે વખતમા આવવાનો ટૂંકો રસ્તો હમારી પોળ્યના પાછલા ભાગની "બારી"માથી હતો —અમદાવાદમા એક પોળ્યમાથી બીજી પોળ્યમા, ધોરી રસ્તાનો દ્રાવિડી પ્રાણાયામ ટાળવા માટે અંદર અંદર ખાનગી ઘરમાથી અથવા ગૂઢ ગલીઓમાથી ટૂંકા માર્ગ સાધનારી 'બારી"ઓ હતી, હજી પણ છે) આ વખતે હમારા ઘરની મેડીની બારીએ ઊભા રહીને એ અસાધારણ સ્વરૂપનુ દર્શન કુતૂહલ, માન ઇત્યાદિ મિશ્ર ભાવથી કરતો દક્ષણી બ્રાહ્મણશાહી પાઘડી વિશાળ કપાળને ઢાકી ના દે એમ, અને એક બાજૂ કાંઈક વાકી પ્હેરેલી ઘણે ભાગે મેનો રંગીન ડગલો, ઢીંચણથી બહુ નીચે ના જાય એમ પ્હેરેલુ, બહુ ઊજળુ નહિ હેવુ ધોતિયુ રસ્તામા ચાલતા ચાલતા પણ મન કોઈ દૂર, દૂર, સુદૂર લોકમા ભ્રમણ કરતુ હોય હેવી મુખચર્યા, उन्नमितैकभ्रूलतमाननम् હેમના ચિન્તનપરાયણ ફિલસૂફી સ્વરૂપના દર્પણરૂપ બનેલુ —આ લક્ષણોથી અંકિત એ મૂર્તિઅત્યારે સ્મરણમુકુરમા પ્રતિબિમ્બિત થયેલી પ્રત્યક્ષ થાયછે

(આ હેમના નિત્યક્રમણમા એક દિવસે નવલરામે બકરી જેવી છીંક ખાધી અને મ્હારા ન્હાના ભાઈ ને હસવુ આવ્યું,—એ હકીકત અહિ નોંધીને રસભંગ કરવો તે અક્ષમ્ય ગણાય? ખરુ)

હવે એક દસકા જેટલો સમય ઓળગી જાઉંછુ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું એક વિલક્ષણ કાવ્ય—"એક ચિત્રદર્શન" નામનુ—ગુજરાત શાળાપત્રે પ્રગટ કર્યું, તે ઉપર નવલરામે કાંઈક ગુણગ્રાહક કાંઈક દોષપ્રકાશક, લેખ

લખ્યો આ જોઈ ને મ્હારા મનમા ઉચ્ચ અભિલાષા થઈ મ્હે ગણુતર જ કાવ્યો રચેલાં ત્હેમાનું એક "કાળચક્ર" નામનુ કાવ્ય નવલરામને મોકલી લખ્યુ કે શાળાપત્રમા પ્રગટ કરશો અને કાંઈ અવલોકનરૂપે એ વિશે લખશો કાવ્ય છાપ્યુ, અવલોકન ના આવ્યુ ! હુ નિરાશ થયો પરતુ પછીથી મ્હારો કાવ્યસગ્રહ 'કુસુમમાળા' નામનો પ્રગટ થયો ત્હેની ટૂકી નોધમા અને 'જોડણી' વિશેના મ્હારા નિબન્ધની નોધ લેતા બન્નેના લક્ષણુદર્શી સ્વરૂપ વિશે ઉત્સાહપ્રેરક શબ્દો હેમણે વાપર્યા હતા, તે કરતા પણુ વિશેષ આનન્દ આપનારો હેમનો મ્હારા ઉપરનો ખાનગી પત્ર હતો —એ પત્ર મ્હે સઘરી રાખ્યોછે, પણુ હાલ જડતો નથી —એ પત્રમા ગુજરાતના લેખકવર્ગમા મ્હને સ્વાગત સાથે આવકાર આપતા, લેખકવર્ગની ધન સબન્ધે દરિદ્રતા, પણુ ઉત્સાહભેર શ્રમ ઇત્યાદિનો હૃદયસ્પર્શી ઉલ્લેખ કર્યો હતો

હવે છેવટનો પ્રસગ નવલરામ અમદાવાદ છોડીને રાજકોટ ટ્રેનિગ કોલેજમા પ્રિન્સિપાલની પદવીએ ગયા તે પછી જ 'કાળચક્ર"નુ કાવ્ય મ્હે હેમને મોકલેલુ "જોડણી"નો નિબન્ધ તો બુદ્ધિપ્રકાશના વધારારૂપે હેમને મળેલો અને હેમણે નોધ લીધેલી તે નિબન્ધથી પ્રેરાઈને નવલરામે પોતાનુ "વ્યુત્પત્તિપાઠ નુ પુસ્તક મ્હને કોરા પાના બધાવીને (interleave કરાવીને) મોકલ્યુ અને પત્રમા લખ્યુ કે એ પુસ્તકમા સુધારા વગેરે સૂચવશો એ પુસ્તકમા સસ્કૃત અને ગુજરાતીની વચમા પ્રાકૃત, અપભ્રશ, વગેરે ક્રમનુ દર્શન ન હોવાને લીધે જે ઊનતાઓ તથા દૂષણો આવેલા તે દર્શાવનારી એક યાદી તથા ચર્ચા મ્હે હેમને મોકલ્યા એ ચર્ચાનો એ ઉપયોગ કરી શકે તે પૂર્વે તો હેમનુ અવસાન થયુ

અંબાલાલ

નવલરામ અને અબાલાલ એ બને આ લેખના આરમ્ભે મૂકેલી કુડલીમા અમરતલાલની પોત્યનુ ઘર રોકેલા બતાવ્યા છે એ ગ્રહયોગમા કાંઈક વિલક્ષણ ફલસિદ્ધિ હવે હુ જોઉછુ કુડલીના પ્રથમ ઘરમા આવેલા ભોળાનાથના પુત્ર તરીકે મ્હારા ઉપર આ બે ગ્રહોની અસર જુદી જુદી રીતે

થઈ; સંબન્ધ જુદા જુદા બધાવાને લીધે. નવલરામે વ્યોમચારી સ્વરૂપે ગૂઢ અસર મ્હારી સાહિત્યપ્રવૃત્ત ઉપર કરી હશે; તો અંબાલાલે સાક્ષાત્ ગુરુસંબન્ધમાં જોડાઈને મ્હારા લક્ષણદેહની ઘટના કરી. એ ગુરુસંબન્ધનાં બે ભિન્ન સ્વરૂપ હતાં: એક સ્કૂલમાં હેડ માસ્તર તરીકે અસાધારણ શક્તિનું શિક્ષણ આપેલું તે; અને બીજું, મ્હારા પિતા કને મિત્ર તરીકે દર રવિવારે અવશ્ય, અને તે ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બહુ વાર, આવીને ઊંચા વિચારો વગેરેથી ભરેલા વાર્તાલાપ થતા ત્હાં હું મૌનયુક્ત શ્રોતા થઈ અસાધારણ જ્ઞાનલાભ મેળવતો તે; તેમ જ મ્હેં સ્કૂલ છોડી તે પછીના સંપર્ક. આ બંને રીતના સંપર્કોનાં થોડાંક સ્મરણો મુકુરમાં પ્રગટ થતાં જોઉં:

હું અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલમા છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતો હતો તે અરસામાં નવા હેડ માસ્તર એક આવનાર છે, હેમનુ નામ અંબાલાલ, એ બહુ કડક છે, સખત નિયમ અને આજ્ઞા પળાવનારા છે, ઇત્યાદિ હેમની ખ્યાતિ અગાઉથી આવી હતી; સ્કૂલના તોફાની છોકરાઓને આ ખ્યાતિ ગભરાવનારી થઈ; મ્હારા જેવા શાન્ત છોકરાઓને પણ એ સ્વભાવવર્ણન હૃદયને આકર્ષના તો ના જ નીવડયું. "વાગી વાગી નિશાળમાં હાક, અંબાલાલ આવ્યા રે" —એમ હેમના આગમનનું વર્ણન થઈ સકે. બળદનાં બે ગોણિયાં જોડેલી ઊઘાડી ડમણીમાં બેઠેલા, કરમજી ડગલો પ્હેરેલા, અંબાલાલ આવ્યા. (આ ગોણિયાગાડી અને ડગલો અંબાલાલનાં નિત્યસંબદ્ધ ચિહ્નો હતાં). આવ્યા ત્હારે—દૃઢતાની રેખાઓવાળી તેજસ્વી મુખમુદ્રા, છતાં પ્રતાપ સાથે કાંઈક ગુપ્ત મોહનીવાળું મુખનું તેજ એ સ્વરૂપે બધા છોકરાને અદ્ભુત વશીકરણમંત્રથી બાંધી લીધા. તોફાનીમાં તોફાની એક પારસી છોકરો બોલ્યો: "જબરો જણાયછે." આ એ છોકરાની પરુષ ભાષામાં છતાં માનની ઉપહારવાણી હતી.

મ્હને અંકગણિતમાં stocks નો વિષય સમઝાતો જ ન્હોતો; અંબાલાલ હમારા વર્ગમાં એક જ કલાક આવીને એ વિષયનાં તત્ત્વ અજબ રીતે સમઝાવી ગયા, અને વિષય સ્પષ્ટ સમઝાયો, ચોખ્ખો ચાંદની જેવો.

સંસ્કૃતમા પણ—કેવળ આળસ અને શ્રમ લેવાની અનિચ્છાને લીધે મ્હને કશુ આવડતુ નહોતું. મૅટ્રિક કલાસમાં હમે આવ્યા અને,—કોણ જાણે શી રીતે?—અદ્ભુત પરિવર્તન જ સંસ્કૃત બાબતમાં મ્હારામ। થયુ ઇતિહાસનો વિષય શુષ્ક મટી રસમય મ્હને લાગે, તે માટે પણ હેમની અપૂવ રીતિ કામ આવી લૂખા વૃત્તાન્તો અને સાલોના નિર્જીવ ખોખા મ્હારી કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજિત કરી સકતાં નહોતાં એમ હેમના ત્વરિત નિરીક્ષણ શક્તિને જણાયું, અને Grote's History of Greece નુ રસમય પુસ્તક સ્કૂલના લાયબ્રરીમાથી કાઢીને રજામા ઘેર વાચવા માટે મ્હને આપ્યું. હેનો પૂરો લાભ મ્હે ના લીધો તેથી પસ્તાઉંછુ, પરતુ ઇતિહાસનું આકર્ષક સ્વરૂપ મ્હારાથી સમઝાયું, અને એ વખતના સંસ્કાર બીજરૂપે રહેલા હજી પણ લાભકારક થાયછે

મૅટ્રિક કલાસમા બે છોકરા હમારી જોડે હતા હેને હમે બે ત્રણ જણા મળીને બહુ ચીઢવતા આખર કંટાળીને એ બે જણે કલાસમા ઊભા થઈ ને હમારે માટે અંબાલાલને ફરિયાદ કરી "સાહેબ! આ નરસિંહરાવ અને આ દુર્લભરાય હમને બહુ બનાવેછે અને ચીઢવેછે" થયુ, એ કલાસ શીખવવાનો વિષય વિષયને ઠેકાણે રહ્યો, અંબાલાલભાઈનુ સખત કટાક્ષપૂર્ણ, ઉપદેશ-વ્યાખ્યાન કલાક સુધી ચાલ્યુ. "પરમેશ્વરે નરસિંહરાવને અને દુર્લભરાયને ઘડ્યા ત્હારે વિચાર્યું કે હેમને માટે રમકડા બનાવી મૂકું, એટલે હીરાચદ અને રતિલાલને પણ સાથ ઘડ્યા! કેમ?"—આ એ વ્યાખ્યાનનું સૂત્રવચન પરિણામ-મૌનયુક્ત નીચુ ડોકું, અને આંખ્યોમાથી દડદડ અશ્રુપાત

પણ એ બનાવને થોડાક જ અઠવાડિયા થયા અને એ રતિલાલનો મ્હોટો ભાઈ રેલવે સ્ટેશન ઉપર નોકર હતો,—બિચારો વિચિત્ર, હાસ્યજનક-જ હતો,—તે મ્હારા પિતાની પાસે ફરિયાદ લઈને આવ્યો "જુઓ સાહેબ! આ તહમારા અંબાલાલ, અને ડાહ્યાભાઈ માસ્તર, ને બધા ટોળાના લોકો મ્હારી મજાક કરેછે ને મ્હને બહુ જ સતાવેછે. શું સાહેબ! મ્હારી 'વાઈફ'ની આગલ પણ મ્હારી મજાક કરવી! સાહેબ! કાલે તો હદ

થઈ! બધાએ મલીને મને જાજરૂમાં પૂયૂરો !"–વગેરે અપૂર્વ વીતક કહીને એ તો રોઈ જ પડયો –મ્હારા મનમા તે વખતે, પરમેશ્વરે અંબાલાલ માટે આ રમકડુ ઘડ્યા વિશેનો વિચાર સ્ફુર્યો કે કેમ તે યાદ નથી આવતુ

પરતુ, આ પ્રસગ ભૂલી નાખીશુ પાછા મૂળ માર્ગે વળીશુ મેટ્રિક ક્લાસમા મ્હારે બે વર્ષ રહેવુ પડયુ હતુ મોટા વર્ષની ઉમગનો નિયમ તે વખતે ૧૬ હતો, છતા અંબાલાલે યુનિવર્સિટીની સિન્ડિકેટને અપવાદરૂપે પરવાનગી માટે મ્હારી મ્ને અરજી કરાવી, પણ તે નામજૂર થઈ હતી એટલે પ્રથમ વર્ષની મેટ્રિકનો અગ્રેજી પ્રશ્નપત્ર મ્હને તથા એક બીજા છોકરાને આપી, હેમાના paraphrase માગના પદ્યભાગનુ paraphrase હમારી કને કરાવ્યુ, અને મ્હારા કાર્યથી એ પ્રસન્ન થયા બીજે વર્ષે મેટ્રિકની પરીક્ષા પછી મ્હારા એક હિતૈષીએ અંબાલાલને ખાનગીમાં પૂછ્યુ "નરસિહરાવ પરીક્ષામા પાસ થશે ?" અંબાલાલભાઇયે લગભગ સો ટકા જેટલી ખાતરી આપીને કહ્યુ કે થશે આ વાત બહુ પાછળથી મ્હે જાણી રૂબરૂમા કદીપણ હુ ગર્વમત્ત થાઉં હેવી પ્રશસા હેમણે કરી નહોતી ઉત્તેજન પુરતા ઉત્સાહક વચનો એ બોલતા ખરા એકવાર અંગ્રેજી પુસ્તકમા અમુક વાક્ય આવતા અંબાલાલે પૂછ્યુ "Heart અને mind વચ્ચે ફેર શો ?" મ્હે જરાક અચકાતે અચકાતે પણ મનમા ખાતરી હોય એમ કહ્યુ "Heart is the seat of feeling, mind is the seat of thought" ઉત્તર ખરો છે એમ સ્પષ્ટ વચનો બોલ્યા વિના માત્ર સમતિ અને પસદગી બતાવનારુ મન્દ સ્મિત –ગુરુની મુખમુદ્રા ઉપર સતુષ્ટતાની દીપ્તિ–એ બદનો મ્હારે મન અમૂલ્ય હતો

એક વાર મેટ્રિક ક્લાસમા substance શબ્દનો અર્થ સમઝાવતા અંબાલાલ માસ્તરે હેનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ કહી, પછી idealism નું સ્વરૂપ સમર્થતાથી છતા ('છતા' નહિ, માટે જ') વિશદતાથી સમઝાવ્યુ, હમારી ગ્રહણશક્તિનું માપ આ રીતે લેવાનુ કામ પણ શિક્ષણના ભેગભેગુ લેવાની હેમની પદ્ધતિ બધાને સાધ્ય નથી અને હાવી તત્ત્વદર્શનની ચર્ચા અસ્થાને નહિ થાય, ખેડુત બીજ વેરે તે ખેતરના કોઇ ભાગમાં ફળે ને

કોઇમાં વન્ધ્ય રહે—એ સંપૂર્ણ રીતે જાણીને જ એ ચર્ચા હેમણે કરી હતી એમ હું માનુંછું.

એક વાર ક્લાસમાં ભાષાન્તર કે હેવો વિષય શીખવતે અંબાલાલ માસ્તરે હમારી ભૂલ્ય સુધારીઃ "હું 'ખુશી થયો'"—કોકે કહ્યું કે લખ્યું; તો કહે—'ખુશ થયો' એમ કહેવું જોઇયે; 'ખુશી' એટલે તો 'આનંદ,' 'ખુશ' એટલે 'આનંદયુક્ત'; 'મ્હને ખુશી થઈ' એમ કહો તો અડચણ નહિં." આ નજીવી બાબત શા માટે અત્યારે નોંધુંછું ? હજી પણ લોકો આ ભૂલ્ય વારંવાર કરેછે, તે માટે ? ના, પરંતુ બોલવામાં, ભાષામાં,—લખવામાં-accuracy, ચોકસાઈ, વાણીની તેમ જ વિચારની, શિષ્યોનાં મનમાં ઠસાવનારી એ ગુરુની ચેવટનું સ્મરણ થાયછે તેથી મ્હારા ઉપર ઘણા જણ જિદ્દીપણાનો, અતિચોકસાઈનો દોષ મૂકેછે, અને તે માટે એ ગુરુને જવાબદાર ગણેછે. એકવાર અંબાલાલભાઈની મુલાકાતે હું ગયેલો—શિષ્યસંબન્ધ મટ્યા પછી લાંબી મુદતે—ત્હારે મ્હેં હેમને આ વાત કહેલી પણ ખરી કે મ્હારામાં આ દૂષણો સ્થાપવા માટે તમારા ઉપર લોકો જવાબદારી મૂકેછે. એ કાંઈક હસ્યા ને બોલ્યાઃ "એ લક્ષણ તે દોષ ગણાય તો ભલે."

મુંબાઈમાં 'સાહિત્યપરિષદ્'ની બેઠક થઈ તે પ્રસંગે પ્રો૦ ગજ્જરને ઘેર અંબાલાલભાઈ, કેશવલાલ ધ્રુવ, હું વગેરે ઊતરેલા હતા. તે વખતે નિત્યસંપર્કમાં હમે આવતા હતા; અને સ્હવારે ચ્હા પીતા—એક પ્યાલો ચ્હાનો ને એક પ્યાલો દૂધનો, ચ્હાના પ્યાલામાં દૂધ તો ખરુ જ, તે પીને ઊણો થતો જાય તેમ તેમ દૂધના પ્યાલામાથી દૂધ ઉમેરતા જવું, એ રીતે બે પ્યાલાનો ભાર પેટમાં રેડવો, એ પ્રો૦ ગજ્જરના ઘરની પદ્ધતિ પ્રમાણે હમે ચ્હા પીતા તે વખતથી તે જમવા વખત સુધી અને પાછા સાંઝે વાળૂ કરતા સુધી ને પછી ઊંઘતા સુધી વિવિધ વિષયની વાતો થતી, એ સહવાસનો લાભ અત્યારે સ્મરણમાં સ્ફુરેછે. જમવા હમે બેશિયે તે ફાવે તેમ વ્હેલા મોડા જઇયે, પણ અંબાલાલભાઈ તો નિ-ય-મિ-ત ! અમુક વાગ્યાને ટકોરે જ બેસે, અને ભોજન ચાવી ચાવી...ને ખાય તે પૂણો એક કલાક

કરે હમને કહેતા "ત્હમે ત્હમારા મન ઉપર ભલા કાબૂ રાખી સકોછો ! ભૂખ લાગી હોય તોપણ ખેચી કાઢોછો !" આ શબ્દોમાં હમારી અનિયમિત આહ્નિક પદ્ધતિનો ઉપહાસ કંઈક કટાક્ષવચનથી એઓ કરતા — હેમનીવાતચીતમા કટાક્ષવચનની ટેવ જ હતી, તે 'મ્હેણા' મારવા જેવી પણ બહુ વાર થઈ જતી

અંબાલાલભાઈનો અમદાવાદનો સાબરમતીની પેલી પાર એકાન્ત ખેતરમા ઊભેલો સાધારણ ન્હાનો બગલો અત્યારે નજર આગળ આણુંછુ એ સ્થળે મ્હે કેટલી વાર પૂજ્ય ગુરુના દર્શનાર્થે યાત્રા કરી હતી ! જ્ય્હારે જાઉં ત્ય્હારે પ્રેમભર આવકાર, કલાકેક બોધક વાર્તાલાપ, ઇત્યાદિ હૃદયને અલૌકિક સૌરભથી પૂર્ણ કરનાર મુલાકાતો મ્હારા જીવનની ધન્ય ઘડીઓને દિવ્ય કુસુમમાળા રૂપે ગૂથનારી લાગેછે એ મુલાકાતોમા ઘણીવાર પોતાના દૌહિત્રોને ગણિત શીખવતા અબાલાલને જોઉં ત્ય્હારે મનમા થતુ વડોદરા રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાધીશપદથી વિશ્રાન્ત થયેલા, અમદાવાદ આવીને અન્ય વ્યવસાયમા પડેલા, અંબાલાલ હજી હેમનુ અમૂલ્ય મ્હેતાજીપદ પ્રેમથી પકડી રહ્યાછે.

હેવી એક મુલાકાતને પ્રસગે મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તના Poverty to Power નામના ગ્રન્થના પ્રકરણોના ભાષાન્તરના લેખ 'વસન્ત' માં આવતા તે વિશે હેમણે વાત કાઢી ત્ય્હારે જાણ્યુ કે એ લેખો પોતે રસથી વાચતા, અને મ્હારે મ્હોએ એ લેખ બહુ ઉત્સાહથી વખાણ્યા ત્ય્હારે જાણ્યુ કે, એ વિષયના સ્વરૂપે માગી લીધેલી સસ્કૃત મય ભાષાશૈલી છતા, હેવી શૈલીના પોતે જાતે વિરોધી હોઈને પણ, એ યોગ્ય કદર કરતા હતા, ઉદારભાવે અને ગુણદર્શિની વૃત્તિથી —અમદાવાદમા એક પ્રસગે મ્હે ભાષણ કરેલુ કે કોઇ નિબન્ધ વાચેલો તે વખતે વિસર્જન સમયે પદર સોળ વર્ષના નલિનને પાસે બોલાવીને પ્રેમભાવથી પ્રશ્નો પૂછેલા ત્ય્હારથી હેમનો ભાવ એ મ્હારા પુત્ર તરફ આર્દ્ર પ્રવાહથી વ્હેતો હતો—એ સ્મરણ અત્યારે તાજુ થતા બન્ને પક્ષે મ્હારુ હૃદય અકથ્ય મૃદુસસ્કારોમાં રમેછે

આ ઉપરથી શુષ્ક પ્રસંગો કેમ ઉપસ્થિત થાયછે? ભાષણ, નિબન્ધ, એ વસ્તુઓ એ માટે કારણભૂત છે તો ભલે એ શુષ્ક ભૂમિમાં જાઉં અમદાવાદમા 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ની પ્રથમ બેઠક, હેમા 'જોડણી' વિશેનો મ્હારો નિબન્ધ,—એ પ્રસગ નિબન્ધ વચાઈ રહ્યો એટલે મ્હારા ગુરુ અંબાલાલે આવીને મ્હને અભિનન્દન આપ્યું; બધુ વિસર્જન થતા મ્હે કહ્યુ 'મ્હા્ કરુ નથી આપનુ આપેલુ આપને પાછુ આપ્યુ છે" તો કહે — "હેવી રીતે હમેશાં આપતા રહેજો" આ હેમનો આશીર્વાદ આજ વિવિધરૂપે ફળ્યો લાગેછે પણ તે વાત અહિયા અપ્રાસંગિક બનશે, માટે બસ

ઈ સ ૧૮૯૮–૯૯ મા ગોવર્ધનભાઈયે અમદાવાદમા એક ભાષણ અગ્રેજીમા ગુજરાત કૉલેજના એક સાહિત્યમંડળ આગળ કર્યું હતું હેના ઉત્તરરૂપે, એ જ મડળની માગણીથી, મ્હે Social Dynamics એ નામ આપીને ભાષણ કર્યું બને પ્રસગે અંબાલાલભાઈ પ્રમુખસ્થાને હતા એઓનુ વલણ મ્હારા અભિપ્રાયોને અનુકૂલ હતુ તે તો હતું જ, પરતુ ગોવર્ધનભાઈના ભાષણને અને પણ પોતાના વિચારો અંબાલાલભાઈયે સ્પષ્ટ વાણીમા જણાવેલા તેથી પણ જણાતુ હતુ કે એ વિષયમા હેમની વૃત્તિ કે'વી હતી અસ્તુ મ્હારા ભાષણનો આરમ્ભ થતા પ્હેલા અંબાલાલભાઈયે પ્રમુખસ્થાનેથી મ્હા્ ઓળખાણ આપતા, સ્તુતિ વસ્તુ જ હેમને અપ્રિય (સ્તુતિ કરવી કે કરાવવી તે અપ્રિય) છતા, મ્હારે સબન્ધે જે સદ્ભાવયુક્ત પ્રશંસાવચનો કહ્યા તેથી હુ—ખરેખર—શરમાઈ ગયો, અને શરુઆતમા તો ભાષણ કરતા કાઈક nervous—સભાક્ષોભનો અનુભવ થઈ ગભરાયલો—બન્યો. આત્મસ્તુતિનો અહિ પ્રસગ નથી માટે મૌન

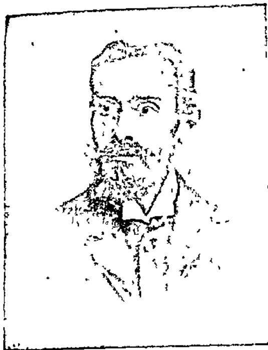
ઈ સ ૧૯૧૩ મા અમદાવાદમા Provincial Social Conference ની બેઠક વખતે મ્હને પ્રમુખપદ આપેલુ તે વખતનુ મ્હારુ પ્રમુખપદનું ભાષણ સાભળવા માટે અંબાલાલભાઈ આવ્યા હતા માત્ર તે સાભળીને જ ઊઠીને ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા ઊઠતી વખતે મ્હને કહે "હુ તહમા્ ભાષણ સાંભળવા માટે જ આવ્યો હતો" અને અભિપ્રાયોમાં દૃષ્ટિભેદ છતાં મ્હને અભિનન્દનના શબ્દો કહ્યા હતા એ સમાગમનું ચિત્ર સ્મરણમુકુરમા પ્રગટ થાયછે, અને તે સાથે લુપ્ત થાયછે

"ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્"ની રાજકોટની બેઠક વખતે પ્રમુખપદ માટે કેટલીક કડવાશભરી ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં અને અન્યત્ર થયેલી, અંબાલાલભાઈની અણઘટતી નિન્દા થયેલી હ્મને બધી વાતની ખબર પડતા મ્હે ચર્ચાપત્રમા મ્હારા વિચાર જણાવી અંબાલાલભાઈની સપૂર્ણ યોગ્યતા વિશે લખેલુ તે પ્રસંગે અંબાલાલભાઈને ખાનગી પત્ર લખી મ્હારો હેમની તરફ ખાસ ગુરુ તરીકે પૂજ્યભાવ મ્હેં પ્રગટ કર્યો હતો, તે પત્રના ઉત્તરમા તેમણે એક વચન લખેલુ નોધવા જેવુછે

'I am now sufficiently old to know that the relation of master and pupil is temporary though a necessary one, but that the fact of having been a teacher of one does not confer any superiority or privilege of any kind whatever I for one am always ready to learn from my quandum pupils'

આ અભિપ્રાય અંબાલાને સાચા મનથી દર્શાવ્યાછે એ હેમના ઉદાર હૃદયનુ ચિહ્નછે બાકી હેમના જેવા ગુરુ તરફનો પૂજ્યભાવ, જાતે મ્હોટા થયા પછી, નિવૃત્ત કરવો અથવા ઘટાડવો એ મ્હને ગમતુ નથી

હવે સ્મરણમુકુરમા આ ગુરુનુ છેવટનુ દર્શન કરુ હેમની છેવટની માદગી વખતે પેલા એકાન્ત બગલામા હુ ગયોછુ, ઓટલા ઉપર ઊભો રહ્યો—ને ત્હાથી જ સમાચાર પૂછ્યા, અદર જઈને ગડબડ કરવા જેવી સ્થિતિ જ નહોતી હૃદયભાર વહી પાછો હુ ઘેર જાઉછુ—સોળ વર્ષની ઉમરના નરસિહરાવને માટે ઈશ્વરે ઘડેલા હીરાચદ અને રતિલાલ રૂપી રમકડાં વિશે મ્હેણા મારી આખ્યમાથી આસુ પડાવનારા એ ગુરુ, મ્હારા પિતાને ઘેર દર રવિવારે આવી ઉચ્ચ વિષયોના વાર્તાલાપથી પરોક્ષ રીતે મ્હારી કેળવણી સાધનારા મિત્ર, ગુરુ, જીવનમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રસગોએ મ્હારી જોડે મમતાથી વર્તી હૃદયને ખેચનારા વડીલ જેવા પણ મિત્ર,—મ્હારી કીર્તિથી અભિમાન માનનારા એ ગુરુ મિત્ર,—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થઈ, હુ મન્દગતિથી, તીવ્ર હૃદયાવેશથી, ઘેર જાઉછુ. આ પ્રતિબિમ્બ અસ્થાયી નહિ જ થાય

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર
(યુવાવસ્થામાં)

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર
(પરમોત્તરઅવસ્થાનું ચિત્ર)

(૧૦)

સ્વ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

રોમના એક ઇતિહાસલેખકે કાર્થેજથી સૈન્ય લઈને ઇટલી દેશમાં આવી વિજયયાત્રા કરી પાછો ચાલી ગયેલા વીર હનિબાલને ધૂમકેતુની ઉપમા આપીછે. કાંઇક તે રીતે જ પણ સ્વરૂપભેદથી સ્વ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના વ્યોમપ્રદેશમાંના સંક્રમણને વિશે ઉપમા આપી સકાય એમ લાગ્યાથી ગયા સ્મરણમુકુરના પ્રતિબિમ્બમાં સત્યેન્દ્રનાથને કુંડલીમાં કેતુસ્થાને મૂકયા હતા અને પૃષ્ઠની પદટિપ્પનીમાં એ ઉપમાનો સહજ ઇશારો કર્યો હતો. આજ, એ ટિપ્પનીમાં આપેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, કાંઇક વિસ્તારી વૃત્તાન્તથી એ ઉપમાનુ સ્થાપન કરવાનું ધારું છું.

ખગોળશાસ્ત્ર આપણને શીખવેછે કે પોતાના ભ્રમણચક્રના અમુક આકારને પરિણામે, કેટલાક ધૂમકેતુઓ આપણા દર્શનપથમાં, આપણી સૂર્યમાળાના મંડલપ્રદેશમાં, એક વાર આવ્યા પછી ફરીથી એ આવતા જ નથી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના જીવનક્રમમાં સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની પણ એ પ્રકારની જ ગતિ હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૨–૮૩ ના અરસામાં એક ભવ્ય દીપ્તિવાળો, વિશાળ તેજઃપુંજભરેલા શરીર તથા પુચ્છવાળો, ધૂમકેતુ આપણી સૂર્યમાળાનો અતિથિ માસ બે માસ જેટલો સમય થઈને લુપ્ત થયો હતો. એ દર્શન મ્હારા સ્મરણમાંથી કદી લુપ્ત થયું નથી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના આધ્યાત્મિક જીવનવિકાસમાં સત્યેન્દ્રનાથની તરફથી જે અભિવિન્ચન મળ્યું છે ત્હેની દીપ્તિનો વિચાર કરતાં, તેમ જ તે સ્થિત્યન્ત પ્રસંગના બળે, કાલમાનની દૃષ્ટિયે મર્યાદિત હતું તે ધ્યાનમાં લેતાં,

धर्मना आकाशमां प्रगट थई, ज्योतिनो प्रवाह रेडी, चाली गयेला धूमकेतु एओने कहेवामा यथार्थता जोउछुं.

हु बाळक हतो तेवामा सत्येन्द्रनाथ अमदावादमां आसिस्टंट जज तरीके आवेला. ते वखते म्हारा पिता जोडे विशेष परिचयमा ए आव्या नहोता मात्र एक रमूजी स्मरण ते वखतनु नोंधवा जेवु छे सत्येन्द्रनाथ पोतानां पत्नीने उघाडी गाडीमा साथे लईने फरता हता, बंगाळी स्त्रीओनो ते वखतनो नवीन पोशाक गुजरातमा अपरिचित हतो (बंगाळामां स्त्रीवर्ग पडदामा रहेनार होई, स्त्रीओनो रूढ पोशाक तो साडी सादी अने उपर वखते चादर, अने तेथी शरीरनी मर्यादा ढकावामा ऊनना आवे हेतु हतु नवीन स्त्रीवर्गनो ते समयनो पोशाक तो जमणो हाथ बहार रहे एम पण स्वच्छ रीते पहेरेली साडी, शरीर उपर कब्जो अने ते सर्वे रसिकताथी ओढेला, एम रचना साधनारो हतो.) आ जोईने हमारा कुटुम्बनो एक जूनो आश्रित आवीने हमने बधांने कहेवा लाग्यो: " पेला नवा जज साहेब तो कोइक नाटकशाळाने जोडे बेसाडीने गाडीमां फरवा नीकळेछे!"

केटलाक वर्षनो गाळो गयो सत्येन्द्रनाथ जज्जनी पदवीए अमदावादमां आव्या आ वखते म्हारा पिताने हेमनी साथे गाढ मैत्री परिणामे थई हेनो परिचय थयो. प्रार्थनासमाजमा सत्येन्द्रनाथे करेला व्याख्यानो आकर्षक थतां हता, अने ते प्रसगे श्रोताओनो जमाव विशेष थतो हतो कोट पाटलून पहेरेला, उघाडे माथे ऊभेला, आ बंगाळी विदेशीने जोईने लोकोने कांईक कुतूहल, कांईक आश्चर्यभाव, कांईक प्रशंसावृत्ति, उत्पन्न थतां हतां हेमना प्रथम व्याख्यान विशे अमदावादना "हितेच्छु" नामना साप्ताहिक पत्रमा म्हारा म्होटा बन्धु भीमरावे अंग्रेजीमा न्हानो लेख लख्यो हतो तेमा श्रोताजननी आ हृदयवृत्तिनु दर्शन ठीक करेलुं हतुं: आ विदेशी जेवा जणाता उपदेशकना मुखमांथी गंगानदीने तीरे विद्याध्ययन करेला ब्राह्मणना जेवा ज संस्कृत वाणीना शब्दोनां, वेदादिक मन्त्रोनां, उच्चारण थतां सांभळी श्रोतानुं मंडळ विलक्षण आश्चर्यभावथी सांभळी

જોઈ રહેતું હતુ,—આ મતલબનું પણ સચોટ વર્ણન કરનારુ વાક્ય એ લઘુ લેખમા હતું તે અત્યારે સ્મરણમા પ્રગટ થાયછે

આ સમયમા ભોળાનાથ અને સત્યેન્દ્રનાથે સાથે બેશીને બગાળી ભજનગીતો ગુજરાતીમા ઊતારવાનો આરમ્ભ કર્યો સત્યેન્દ્રનાથ બંગાળી ગીતોના અર્થ કરે તે ભોળાનાથ ઊતારી લે અને પછી મૂળ ગીતો સત્યેન્દ્રનાથે ગાઈ બતાવ્યા હોય તે આધારે તે ચાલમા ગુજરાતીમા રચના ભોળાનાથ કરતા હતા "ગાઇયે ત્હમારુ નામ રચ્યુ છે જે'ણે વિશ્વધામ" ઇ વાળું ભજન, "જય પરમ શુભમદન બ્રહ્મ સનાતન" ઇત્યાદિવાળુ ગીત, ઇત્યાદિ પદ્યો પ્રાર્થનામાળામા દાખલ થયેલાછે તે આ સહચારી પ્રયાસના પરિણામરૂપ છે પછી હેમા બગાળી ભાષારૂઢિની છાયા કોઇ કોઇ સ્થળે પકડાઈ આવેછે તે વાત જુદી છે એ સ્થિતિનુ કારણ, એક તો સત્યેન્દ્રનાથનુ ગુજરાતી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ઓછુ તે અને બીજુ ભોળાનાથની એ ભાષાની ઝીણવટ તરફ કાંઇક બેદરકારી, તે હશે મ્હને એ ક્ષતિયો તે વખતે ખૂચતી હતી પણ ફેરફાર કરવો કરાવવો અસાધ્ય હતો

સત્યેન્દ્રનાથ મ્હારા પિતાને ત્હા ચ્હા પીવા આવતા, હમે હેમને ઘેર ચ્હા પીવા જતા, એ બનાવ આજના જમાનામા લગારે ચમત્કાર જેવો ગણાશે નહિ પરતુ એ જૂના સમયમા તો એ વાત અદ્ભુત ગણાય, ખાસ ભોળાનાથભાઈ વિશે તો કોઇ એ માને જ નહિ આ ઉપરાત મ્હોટુ સાહસ ભોળાનાથે તે વખતમા કર્યું, તે એ કે સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર મ્હને તથા મ્હારા ન્હાના બધુ કૃષ્ણરાવને એક દિવસ શાહીબાગને હેમને બગલે જમવાને મોકલ્યા, લોકોથી છાના પણ નહિ, અને ઢોલતાસાં વગડાવીને પણ નહિ એ જમણમા હમને એક લાભ થયો કેરીનો રસ દૂધ મેળવીને ખાતા હમે શીખ્યા, નવાઈની સંયોજના લાગી, પણ સ્વાદ સારો લાગ્યો મુસલમાનો કેરીનો રસ અને દૂધ મેળવીને ખાયછે તે વાત હમે જાણતા હતા, પણ એ વિલક્ષણ મિશ્રણને હમે હસતા હતા તે હાસ્યપાત્રતા એ વાતોની તે દહાડેથી જતી રહી

એક પ્રસંગ સ્મરણમાં પ્રગટ થાયછે મ્હારા પિતાની સાથે સત્યેન્દ્રનાથ વડતાળ–સ્વામીનારાયણના પંથનું મુખ્ય સ્થાન છે ત્હાં–ગયા હતા, જોડે હું મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને કેટલાક મિત્રો હતા હમને ઉતારા એક ધર્મશાળામાં મળ્યો હતો, સત્યેન્દ્રનાથને માટે એક તંબૂ તાણ્યો હતો હમે વડતાળ સાંઝે પ્હોચ્યા, જે ગૃહસ્થે સરભરાની ગોઠવણ કરેલી તે ભાઈનો બન્દોબસ્ત હેવો ઉત્તમ હતો કે રાત્રના નવ દસ વાગી ગયા પણ કાંઈ ખાવાની વ્યવસ્થા ના મળે તડામાર હમે ચાંપડા શાક કરાવી, દૂધ ચાંપડા શાક એક મિત્ર કને લેવડાવી સત્યેન્દ્રનાથને તંબૂએ લઈ ગયા એ ભૂખ ને એ ભોજન કદી ભૂલાયા નથી પરંતુ નોંધવા જેવી વાત એ છે કે આ પ્રસંગે હમે બધા ક્રોધથી આકળા થઈ ગયા પણ સત્યેન્દ્રનાથની શાન્તિમાં કાંઈ પણ ભંગ ના થયો હેમને મ્હેં કદી ગુસ્સે થયેલા જોયા નથી, હેમના ક્રોધની પરિસીમા તે આપણા સામાન્ય જનની શાન્તિ એક વાર શોલાપુરમાં મ્હને, મ્હારી પત્નીને મ્હારા ભાઈને ને હેમની પત્નીને પોતાને ઘેર જમવા બોલાવેલા તે વખતે ભોજનસામગ્રી સારી ના થયેલી તે જોઈને પોતાના બટલર ઉપર સત્યેન્દ્રનાથ ગુસ્સે થયેલા, તે માત્ર "તુમને કૈસા એ ગોલમાલ કર દિયા?" એટલા શબ્દો નરમ અવાજે, બ્હીતે બ્હીતે બોલતા હોય તેમ, કહેલા તે જોઈને હમે તો મનમાં ખૂબ હસ્યા હતા વાત આડી ગઈ અમદાવાદના પરિચયપ્રસંગો નોંધતે તાગ નહિ આવે

હવે વર્ષો કૂદી જાઉંછું શોલાપુર મ્હારી ખેડા જિલ્લામાંથી બદલી થઈ, સત્યેન્દ્રનાથ ત્હાં જજ્જ હતા એ પરદેશમાં મ્હારે તથા મ્હારી પત્નીને સત્યેન્દ્રનાથ અને હેમના કુટુમ્બનો સહવાસ વધ્યો એક દિવસ ન્હોતો હેવો જતો કે હમને એ મળવા આવ્યા વગર રહ્યા હોય આરમ્ભમાં હું શોલાપુરના ક્લબમાં, કાંઈક અતડા સ્વભાવને લીધે, દાખલ થયો નહોતો તે વખતે ક્લબમાં જતે કે ત્હાંથી ઘેર જતે સત્યેન્દ્રનાથ, હેમની પુત્રી વગેરે સાથે હમારે ઘેર આવ્યા વગર જતા નહોતા

બંગાલી સંગીતકલાનો પ્રથમ પરિચય આ સમયમાં હમને થયો સત્યેન્દ્રનાથની પુત્રીની વાયોલીન ઉપરની કલા અનુપમ હતી પરંતુ બંગાલી

પદ્ધતિનું કંઠગાન સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હેમના ભાઈ રવીન્દ્રનાથ આવ્યા ત્હારે પ્રથમ જ સાભળ્યુ, અને સાભળી आनन्दसान्द्रौल्यः કે'વો હોય તે અનુભવ થયો એ ગાયક આપણા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર હતા (હવે એ જૂનુ ગાનસૌન્દર્ય હેમના કઠમાથી કાઈક ઓછુ થયાનુ મ્હને ત્રણ વર્ષ ઉપર લાગ્યુ હતુ)

શોલાપુરમા હુ, સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર, પુત્રી, પુત્ર, હેમની એક ભાણેજ (મિસિસ ચગ્રજી નામની), તથા એક મિત્ર પ્રો ગોવિન્દ વિઠ્ઠલ કરકરે મોતીબાગના બગીચામા ઉજાણીએ ગયા Swimming Bathમાં કરકરે, સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, ન્હાવાને પડ્યા કરકરેને ધોતિયુ પ્હેરતા આવડે નહિ—તે પાણીમા પડ્યા પછી ઘડીએ ઘડીએ સરકી જતું એટલે "This wretched *dhotar*" કરીને ઓટી પ્હરાણે પ્હરાણે ખોસતા લાગે તે જોઈને હું સત્યેન્દ્રનાથની પુત્રી (ઇન્દિરા), વગેરે રમૂજથી હસિયે, વગેરે કરકરેને ઉપહાસપાત્ર બનાવનારા પ્રસંગો યાદ આવતા હજી ગમ્મત પડેછે પછી એક કનાતને ઓઠે હમારો ડૂંગરપરો રસોઇયો રાધતો હતો ત્હાં ગયા એ રસોઇયાની સુઘડતા અને સ્વચ્છતા જોઈને સત્યેન્દ્રનાથની ભાણેજ તો છક જ થઈ ગઈ બધા જમવા બેઠા, મેદાનમાં કરકરેએ ખૂબ ઝાપટ્યું, પેટ તણાતા સુધી, ને થાળીમાં ખાવાનુ છાંડતા સુધી કરકરેનુ ભોજનસૂત્ર એક એ હતું—તે વખતે જ કહેલુ—કે "જો રસોઈ સારી રધાઈ હોય તો ગમે તેટલુ ખાઓ પણ ના નડે!" સત્યેન્દ્રનાથ અને કરકરે ઇગ્લાડમાથી ગાઢ મૈત્રીથી જોડાયલા હતા, અને મ્હારે એલફિન્સ્ટન કૉલેજમા ગણિતના પ્રોફેસર તરીકે એ મૂર્તિનો પરિચય થયેલો તે કરતા આમ પાછળથી સત્યેન્દ્રનાથના મિત્ર તરીકે, પ્હરૂણો થઈને આવે કરે તે પ્રસંગોથી, વિશેષ પરિચય થયેલો કરકરે તદ્દન આનન્દી, જવાબદારી વિનાનું જીવન ગાળનાર, તોફાની, રમતિયાળ, અને સત્યેન્દ્રનાથ ધીર, શાન્ત, મન્દસ્મિતથી વધારે કવચિત્ જ હસનાર,—એ બેની જોડી શી રીતે જોડાતી હશે તે અગમ્ય જેવુ લાગતુ હતું સત્યેન્દ્રનાથની ઉદાર હૃદયની વૃત્તિને યોગેજ આ છુટ્ટલા તોફાની મિત્રનો સમાસ હૃદયમાં થતો હશે કરકરે એક વાર

મ્હારા પિતાને કહેછે 'હુ કલકત્તે સત્યેન્દ્રને ઘેર એકાદ મહિનો રહ્યો ત્હારે મ્હે શુ કર્યું ? જાણોછો ?–ભાઈથી, ભાભીઓ, જેનો બધા કુટુમ્બના માણસોને ઊંધુચત્તુ ભરવીને માદિમાદિ મ્હે લઢાની માર્યા 'તા!"

એક વાર હમારા નિકોલ નામના ઇનામી ગામમા સત્યેન્દ્રનાથ અને કરમ્રેરને ઉજાણી આપી, ને વખતે કરમ્રે મોળુ પ્હેરી પાટલા ઉપર બેશીને જમતે જમતે પેટ ઉપર હાથ ટેંગીને "ગદ્દ બ્રાહ્મણની નકલો કરીને બધાને હસાવતો હતો—(કરકરે મૂળ દક્ષણી બ્રાહ્મણ જ પણ પછીથી કપડાં રીતભાત વગેરેમા અંગ્રેજ જેવો થઈ ગયો હતો, પણ હેનો સહવાસ આપણા મડળમા જ બહુધા હતો)—એ ચિત્ર અત્યારે આખ્ય આગળ ખડુ થાયછે–આજના ચરિત્રનાયકને અંગે રગભૂમિ ઉપર આવેના નાયકના મિત્ર વિદૂષકની હવે વદાય લઈશુ

શોલાપૂરમા હુ ૬ વરસ રહ્યો તે બધો વખત સત્યેન્દ્રનાથ પણ એ જ સ્થળમા હતા (થોડાક મહિના બાદ ગણતા) એ અરસામા હેમના કુટુમ્બમડળમાથી જુદા જુદાં માણસો કલકત્તેથી આવી ગયેલાંનો પરિચય મ્હને થયો તેમા મુખ્યત્વે હેમના બન્ધુ જ્યોતિરિન્દ્રનાથ–'અશ્રુમતી નાટક' તથા 'પુરુવિક્રમ નાટક'ના કર્તા (જેના ભાષાન્તરો ગુજરાતીમા નારાયણ હેમચન્દ્રે કર્યાછે તે), સત્યેન્દ્રનાથના પુત્ર સુરેન્દ્ર પુત્રી ઇન્દિરા, અને હેમના ભાણેજ જ્યોત્સ્નાનાથ ઘોષાલ ભાઈ રવીન્દ્રનાથ –વગેરે સત્યેન્દ્રનાથના પત્ની બહુ થોડો વખત જ શોલાપુર આવેના, પણ એ અતીવ સુશીલ બાઈનો પરિચય થવાની સાથે માનવૃત્તિ જ પ્રગટ થઈ હતી એ આવ્યા તે પુર્વે સત્યેન્દ્રનાથમા એક હસવુ આવે હેવી ચેષ્ટા હતી, પોતે ગાવા ઊભા થાય ત્હારે કમરથી ઢીંચણ સુધીનુ શરીર વિચિત્ર રીતે ઘોળતા હતા, હમે "એ જાગ ઘૂમેછે" કહીને માદિમાદિ હસતા મિસિસ ટાગોર આવ્યા પછી–કોણ જાણે કેમ ? હેમણે ટોકીને સુધાર્યા હશે વખને–પણ એ જાગ ઘમવાનું નાબૂદ જ થયુ હતુ

સત્યેન્દ્રનાથ ધીર શાન્ત હતા, મ્હે કહ્યુ પરતુ નિર્જીવ, મન્દ—હેવી વૃત્તિથી દૂર હતા એકવાર રાત્રે ભોજન હેમને ઘેર હમે કરી રહ્યા પછી

એક નર્તકીનું નૃત્ય યોજ્યું હતુ; તદ્દન નિર્જીવ અને એકતાનતાવાળું લાગવા માંડયું એટલે ટાગોર સાહેબ કહેઃ—" જોરસે નાચો ! જોરસે નાચો ! " કહીને પોતે જ પોતાના ઉપર હમારાં બધાની જોડે હસી પડયા. અંગ્રેજી નૃત્ય-કલાનો પરિચય હેમને હોવાથી આમ હેમને નિર્જીવ જેવા વિલાસ ઉપર કંટાળો આવ્યો હશે.

સત્યેન્દ્રનાથ મ્હારા પિતાના અત્યન્ત નિકટ સ્નેહી હોવાથી મ્હને શોલાપુરમાં હેમના સહવાસથી અસાધારણ આશ્વાસન મળતું એટલું જ નહિં પણ હેમની કનેથી હું ઘણું ઘણું જીવનયાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવી સક્યો હતો. તેમ જ હેમનું હૃદય કેટલું કોમળ હતું ત્હેનો અનુભવ એક પ્રસંગે શોલાપુરમાં થયેલો મ્હને યાદ આવેછેઃ શોલાપુરમાં એક કલેકટર પોતાના હઝૂર ડેપ્યુટી કલેકટરની આંખ્યે જ જોતો હતો અને ભમાતો હતો, તેથી મ્હારા વિરુદ્ધ ભમાયલો મ્હને એક સરકારી કામના પ્રસંગમાં વિના કારણ સતાવવા લાગ્યો; મ્હને બોલાવીને કહેઃ " જાણો છો ? આ ત્હમારા વર્તન માટે સરકાર ત્હમને હુકમ અમાન્ય કરવા માટે સસ્પેંડ પણ કરી સકે,—જો હું લખાણ કરું તો." (ત્હેમાં વાત તદ્દ્ન નિર્જીવ હતી : અમુક જર્મન રેલવે કંપનીને આપવાના કામમાં કેટલીક ઢીલ થઈ હતી, ને તે ઢીલ માટે જવાબદાર કલેકટરની ઑફિસ જ હતી; મ્હેં કહ્યુંઃ " તેમ કરતાં પ્હેલાં મ્હારો ખુલાસો તો માગશે કની ? " એમ કહીને મ્હેં ઑફિસમાં જઈને સવિસ્તર હકીકત લખી મોકલી, જે'માં મ્હારી તરફની ઢીલ થઈ નહોતી તે સાબીત કરી આપ્યું; તે પછી સાહેબ ચૂપ જ થયા હતા. પરંતુ આ વાત ટાગોર સાહેબને જઈને કુટુંબના મિત્ર તરીકે મ્હેં ખાનગીમાં જણાવી તે સાંભળીને, મ્હને હિમ્મત આપવાની તો દૂર રહી પણ, પોતે રોઈ ગયા !—શોલાપુરમાં મ્હને હેમણે આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી પ્રતિબિમ્બિત કરેલું ચિત્ર આ લેખમાં મથાળેછે—ને આ પૂર્ણ સુજનના સ્વભાવની કાંઈ છાયા બતાવશે.

મ્હેં શોલાપુર છોડયું. સત્યેન્દ્રનાથ પણ કાલક્રમે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. પત્રવ્યવહાર આછો જ રાખવાની ટેવ હેમને હતી. કેટલાક ગણતર

પત્રો હમારી વચમા આવ્યા ગયા [એક પ્રસગ નોધુ ઈ સ ૧૮૯૮ના ડીસેમ્બરમા અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના વાર્ષિકોત્સવને પ્રસગે અ ગ્રેજી વ્યાખ્યાન (Brahma Dharma એ મથાળાન) મ્હે કર્યું હતુ હેમા- જ્ઞાન, ભક્તિ, અને કર્મ એ ત્રણની સમતોલતા તે બ્રાહ્મધર્મની વિશિષ્ટતા છે એમ મ્હે દર્શાવ્યુ હતુ આ વ્યાખ્યાન છપાયા પછી પણ સત્યેન્દ્રનાથના જોવામા આવ્યુ ન્હોતુ એ હુ નક્કી જાણુ છુ એ પછી થોડાક માસને અતરે સત્યેન્દ્રનાથે કલકત્તામા એક વ્યાખ્યાન કરેલામા ઉપર મ્હેલુજ સ્વરૂપ દર્શન હેમગે પણ કરેલુ ગોઇક વર્તમાનપત્રમા જોઈને મ્હે મ્હારા વ્યાખ્યાનની એક પ્રત સત્યેન્દ્રનાથને મોકલી, અને પત્રમા આ વિચારસામ્યની સૂચકતા તરફ લક્ષ ખેંચ્યુ હતુ હેમનો ઉત્તર શો આવ્યો તે યાદ નથી] અનેક વર્ષો પછી ઈ સ ૧૯૦૭ના ડીસેમ્બરમા સૂરતમા હમે પાછા ભેગા થયા થીઇસ્ટિક કોન્ફરન્સમા સત્યેન્દ્રનાથ પ્રમુખ થવાના હતા તે કારણથી ખાસ હુ તે પ્રસગે ગયો કાળાભાઈ લલ્લુભાઈને ઘેર સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર અને ... એટલા ઊતર્યા હતા સત્યેન્દ્રનાથની જોડે હુ ફિરોઝશાહ મહેતાને ઉતારે ગયો, મ્હને એ ખેંચી ગયા મ્હારે એ મહાન્ પુરુષ જોડે પરિચય નહોતો તેથી હુ અચકાતો હતો, ટાગોર કહે "ચાલો તો ખરા, એ કેવો સુજન છે તે જોશો" (સત્યેન્દ્રનાથ અને ફિરોઝશાહ ઘણા જૂના મિત્રો હતા) હુ ગયો, અને ખરે, ફિરોઝશાહના લક્ષણદેહનુ જુદુ જ મૃદુભાવયુક્ત, સ્વરૂપ જોઈને હુ મોહ પામ્યો એ સિહને દૂરથી જ મ્હે જોયેલો, જાહેર વ્યાખ્યાનસ્થાનોમા હેની ગર્જના સાભળેલી, એ ગર્જનામા કદી મ્હે જે મૃદુ ધ્વનિ ના સાભળેલો તે આજ ખાનગી વાર્તાલાપમા પ્રગટ થયો એ પેલા પ્રખ્યાત કોંગ્રેસના ભંગનો પ્રસગ હતો, બાળગગાધર ટીળક કોંગ્રેસના ઉતારાઓમા સ્થળે સ્થળે જઈ પોતાની યોજના માટે પુષ્ટિ મેળવવાના પ્રયાસ કરતા હતા, બધુ વાતાવરણ વીજળીના પ્રવાહોથી ભરપૂર હતુ હજી કોંગ્રેસનો ભંગ થયો નહોતો, પણ ચારે બાજૂએ નજીક આવેલા તોફાનનુ દબાણ માણસોના શ્વાસને રૂંધતુ હતું સુરેન્દ્ર બગાળી છાવણીમા ઉચ્છૃખલ વર્ગમા ફરીફરીને લોકની લાગણીનો ક્યાસ લાવતો હતો, પોતે ઉદ્દામ પક્ષ તરફ છતા થંભ્યો હતો એ

પ્રસંગે એકાન્ત બંગલામાં ફિરોઝશાહ સ્નેહભાવની નમ્ર વાણીથી સત્યેન્દ્રનાથને કહેછેઃ "સત્યેન્દ્ર! આ શી વાતો બધા કરેછે? Bag and baggage–ગાંસડા પોટલાં–સાથે વિદેશીઓને એકાએક હાંકી કાઢવા એ શક્ય છે? કે ઇષ્ટ કે હિતકર છે?" આજના ગાંધીયુગમાં આ વાત લોકોને ઘૃણા ઉપજાવે તો ભલે; હું તો ઇતિહાસની પદપંક્તિ વાંચવાનું જ કરું છું.–વક્તવ્ય એ છે કે–ફિરોઝશાહના આ વચનમાં અપૂર્વ મધુરતા, મૃદુતા, જોઈને હું આશ્ચર્યમૂઢ થયો. આ બે જૂના મિત્રોનો સ્નેહાલાપ સાંભળ્યો, તે હું ધન્યપ્રસંગ ગણવા લાગ્યો. હું આ વાર્તાલાપમાં ઉપેક્ષિત કે નડતરરૂપ પાત્ર હોઉં એમ મ્હને લગાર પણ ન લાગ્યું; ફિરોઝશાહ જોડે ઓળખાણ ટાગોરસાહેબે કરાવ્યું તે પછી મ્હને પણ જાણે બધી વાતમાં ભાગ લેઉં એમ પોતાને ઇષ્ટ હોય હેવી રીતે ફિરોઝશાહ વર્તતા બોલતા હતા; તણાયલા, ઊંચું આકાશમાં ડોકું રાખતા, મહાપુરુષ જેવા એ નહોતા વર્તતા. પૂરા સુજનની સુજનતાથી વર્તતા હતા.

થીઇસ્ટિક કૉન્ફરન્સમાં સત્યેન્દ્રનાથનું પ્રમુખપદનું ભાષણ શરૂ થતા પ્હેલાં બેત્રણ બંગાળી યુવકોએ કેટલાંક બંગાળી ભજનો ગયાં; શુ સ્વર્ગીય, આત્મોલ્લાસક, એ ગાન! સત્યેન્દ્રનાથનું ભાષણ પણ ઉચ્ચ ક્રમે જનારા ભાવોથી ભરેલું હતું. અહિં વિસ્તારને માટે સ્થળ નથી. આ પ્રસંગ પછી હમે છૂટા પડ્યા. ફરી મળીશું કે કેમ તે ખબર નહોતી. પણ અણધાર્યો યોગ તે પછી પાંચ છ વર્ષે આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના ઊનાળામાં હું સહકુટુમ્બ દાર્જીલિંગ ગયો, ને વખતે કલકત્તામાં થોડા કલાક જ ગાળવાના હતા ત્હેમાં સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હમે ગયાં. મળ્યા, હું પણ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયો હતો. આટલા સમયમાં એ વિશેષ વૃદ્ધ થયા હતા. શોલાપુરમાં આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી કાઢેલું ચિત્ર અને આ પરમોત્તર અવસ્થાનું ચિત્ર આ લેખમાં અન્ય સ્થળે મૂક્યુંછે તે સરખાવ્યાથી ભેદ જણાશે. હૃદયમા કાંઈ ભેદ નહોતો. બહુ આર્દ્રતાથી મળ્યા. કલાકેક વાતો થઈ. ઇન્દિરા (હવે મિસિસ ચૌધરી બહુ વર્ષથી બની હતી તે) અને સુરેન્દ્રની વહૂ, મળ્યાં. બીજાં ઘરમાં નહોતાં. ટાગોર મ્હને કહેઃ "રવિયે બોલપુરમાં

એક ન્હાની સરખી સંસ્થા ઊભી કરીછે તે જોવાને જજો; પાછા આવતે બને તો જજો." (હજી એ હવે બહુ વિકાસ પામેલી સંસ્થાના દર્શન કરવાને હું ભાગ્યશાળી થયો નથી). આ છેવટની હમારી મુલાકાત. હાલ એ અનેક સદ્‌ગુણયુક્ત, શાન્ત, મૂર્તિ પરમ શાન્તિસ્થાનમાં, આનન્દધામમાં વિરાજેછે! હું પ્રત્યક્ષવત્ જોઉંછું, છતાં થાયછે, ક્‌ય્હારે હું વધારે સામીપ્યથી જોઈશ!

કવિ દલપતરામ

[પૃ. ૯૭

[લોકો કહેછે–કોક કહેછે–ભોળાનાથને દલપતરામે પિંગળના નિયમો શીખવ્યા હતા. આ વાત મ્હને નવાઈ રૂપે જ શ્રવણે પડીછે. ભોળાનાથ અને દલપતરામની મુલાકાત થઈ તે પૂર્વે જ ભોળાનાથ પિંગળશાસ્ત્ર જાણતા હતા એમ હું જાણુંછું. અને એ પણ હું જાણુંછું. કે પિંગળનો અભ્યાસ સ્કૂલમાં કવિ દલપતરામને હાથે મ્હેં વધાર્યો તે પૂર્વે એ વિષયમાં પ્રવેશ મ્હને મ્હારા પિતાએ જ કરાવ્યો હતો. પછી લોકો વધારે જાણતા હોય તો ભલે,–બાકી મ્હારા પિતા મ્હને ઘણીવાર કહેતા કે–"દલપતરામ મ્હને કહેછે, 'ત્હમારી પ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યોમાં તાલ બરાબર બેસાડવાની જરૂર છે તે મ્હારી કને બેસો તો કરી આપું.'" ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યો બહુધા અક્ષરમેળ છન્દોમાં છે, અને તાલ એ તો મુખ્યતઃ માત્રામેળ છંદનું સ્વરૂપસાધક અંગ છે, તે ધ્યાનમાં લેતાં, દલપતરામ કવિના આ વિચારમાં શું રહસ્ય હશે તે સમઝાતુ નથી.]

ચીની માટીનો ખડિયો મેજ ઉપરનો હાથમાં લઈને કવિ દલપતરામે એકવાર ક્લાસમાં બધાને કહ્યુ–'આ ખડિયા વિશે કવિતા ઘેરથી કરી લાવજો.' બધામાંથી કેટલાક કરી લાવ્યા. હું કરી લાવ્યોઃ—

"ચીન દેશમાં નીપજે, ખડિયો નામ પ્રમાણ;
માટી કેરો થાયછે, આવે હિન્દુસ્તાન."

કવિયે આ રચનાને હશી કાઢી નહિં; હું એ રચનાને અદ્ભુત ગણતો હતો. એ જ હસવું આવેછે.

છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં પ્રેમાનન્દનું 'નળાખ્યાન', અખાના છપ્પા, વગેરે કવિ દલપતરામ કને હું શીખ્યો તે વખતથી ગુજરાતી કવિયોની રચનાઓ ઉપર મ્હારો પ્રેમ સ્ફુર્યો; અને એ પ્રેમનુ બીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જેટલો આભાર હું માનું તેટલો ઓછો જ ગણાશે 'નળાખ્યાન'નું ૧૫મું કડવું ઘણું અઘરું ગણાતું તે કવિકને અર્થ સમઝ્યા પછી અતિ રમણીય લાગ્યું.

"નોટો લાવ્યાછો? ના લાવ્યા હોય તે છેલ્લા જાય."—એમ દલપતરામ કવિ ક્લાસમાં આજ્ઞા કરતા ત્હેનો ધ્વનિ અત્યારે મ્હાગ

કાનમાં પ્રગટ થાયછે. હમારી નોટબુકો કવિની આગળ મેજ ઉપર મૂકિયે છિયે; કવિ, આંખ્યની ખામીને લીધે, નોટબુકો છેક આંખ્યની પાસે ધરીને તપાસેછે; સુધારેછે; અને અંતે "દલ૦ ડાહ્યા૦" એમ પોતાની અલ્પ સહી કરેછે; હમે ખુશ થતા થતા પાછા બેંચ ઉપર પોતાપોતાને સ્થાને બેશી જઈએ છિયે; આ સુખજીવનનું સ્મરણ દૂર દૂરથી અનિલલહરીએ આણેલા વનકુસુમોના સૌરભની પેઠે અત્યારે મ્હને પ્રફુલ્લ કરેછે.–[આ પ્રસંગવશાત્ એક અપ્રાસંગિક વાત નોંધવાનું મન થાયછેઃ અમદાવાદની હાઈસ્કૂલ છોડી મુંબાઈમાં કૉલેજના અભ્યાસ માટે હું રહ્યો, તે સમયમાં ચાર પાંચ વર્ષ પછી, મ્હારી સાથે મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, બીજા બે સંબન્ધીઓ, અને મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ, કૉલેજનો અભ્યાસ કરવાને રહેતા હતાઃ તે વખતમાં ધોબીને ધોવા આપવાનાં લૂગડાંની યાદીની ચોપડીમાં લૂગડાં લખીને વરજભાઈના હાથમાં મૂકીને હમારામાંથી કોઇ કહેતું–સહી કરો (વિનોદાર્થે જ); એટલે વરજભાઈ, એ વિનોદનો આનન્દ ઊંચી કક્ષાએ ચઢાવવાને, પોતાની સહી કરવાને બદલે કોઈવાર માસ્ત્તર શાસ્ત્રી એમ હમારા સ્કૂલના સમયના શાસ્ત્રી મહારાજનું નામ લખતા (એ શાસ્ત્રી પણ નોટબુકોમાં એમ સહી કરતા), અને કોઇવાર "દલ૦ ડાહ્યા૦" એમ નામ લખતા.]

કવિ દલપતરામની પછી કોઇ પણ ગુજરાતી કાવ્યોનો શિક્ષક અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં ના નીમાયો; એ સંસ્થાનો જ જાણ્યામાં લોપ કરવામાં આવ્યો. હું માનુંછું–પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી માનું છું–કે એ લોપની સાથે આપણા ગુજરાતના વિદ્યાર્થીવર્ગમાંથી ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, ઇત્યાદિના અભ્યાસ તરફની રુચિનો નાશ થયો; અને હેનાં માઠાં ફળ આજ સુધી અનુભવમાં જોઈએ છિયે. દલપત કવિને આશ્રય આપવા માટે હાઈસ્કૂલમાં હેમને સ્થાન આપ્યું હતું એમ કેટલાક લોકો આરોપ મૂકતા હતા. ભલે આશ્રય આપવા માટે હોય; પણ હેનો લાભ મ્હને અને મ્હારા સમકાલીન મિત્રોને થયો તે એટલો તો અમૂલ્ય હતો, દલપતરામની, એ રાજમાર્ગમાંથી ફૂંટાતી શેરીમાં કરેલી, લઘુ સેવા પણ હેરી શુભ પરિણામ-

દાયિની નીવડી હતી, કે એ આરોપમાથી કટુ અશ બધો જતો રહેતો મ્હને તો લાગેછે મ્હારી સાથે એક પારસી વિદ્યાર્થી હતા—હાલ પણ 'પ્રત્યક્ષ મડપ હેડ' એઓછે, મેરાબજી જમશેદજી લાલકાકા—તે દલપતરામના શિક્ષણને બળે પારસી ગુજરાતીના દૂષણથી અસ્પૃષ્ટ, અને ગુજરાતી કવિતા નો શોક હજી સુધી રાખી રહેલા હેવા, છે

આ કવિ દલપતરામનો પ્રતાપ, આ ઉદાહરણ એક વ્યક્તિનુ અને અલ્પભાસી જણાશે પણ હેની સૂચકતા નિ સશય વ્યાપક અને મ્હોટી છે

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની આરમ્ભકાળની પ્રવૃત્તિમા ભિન્ન ભિન્ન નમૂનાની વ્યક્તિયો સહકારમા જોડાઈ હતી, રણછોડભાઈ જેવા આરૂઢ મૂર્તિપૂજક, ભોળાનાથ અંબાઈદાસ જેવા દેવીના દૃઢ ભક્ત, ગોપાળરાવ હરિ જેવા મૂર્તિપૂજાની રમત રમનારા,—ઇત્યાદિ જોડાયા હતા હેમા કવિ દલપતરામની સહકારિતાનો એક પ્રસગ મુકુરમા દેખુછુ સ્થળ—ગુજરાત ટ્રેનિગ કોલેજનો મુખ્ય ખડ (આરમ્ભમા પ્રાર્થનાસમાજની બેઠકો ત્હા જ થતી હતી),—ઉપદેશકને સ્થાને કવિ દલપતરામ મેજની પાછળ, ખુરશીની આગળ, ઊભા છે વ્યાખ્યાન ગદ્યમા કરવાને બદલે પોતાનુ એક કાવ્ય લલકારેછે

"છૂટા મેલીને છોકરા રે સતાઈને બેઠો બાપ"

કાવ્ય સમઝાવતા જાયછે, મનુષ્યના જુદા જુદા ધર્મમાર્ગોના લક્ષણ દર્શાવવાને કલ્પના કરીછે કે ઈશ્વિર પોતાના બાળકોને વનમા છૂટા મૂકીને પોતે સતાઈ રહ્યોછે, છોકરા હેની ખોળમા ફાફા મારેછે 'અહિ હશે,' 'ત્હહીં હશે' એમ,—વચમા એક બાળક (=નાસ્તિકવાદી) કહેછે: "નથી બાપ કે કાંઈ કોઇ," આ શબ્દોની સાથે શ્રોતામડળમા હસાહસ થાયછે, હેની વચ્ચે જ કવિ 'છૂટા મેલીને છોકરા રે૦' એ ધ્રુવપદ લલકાર્યે જ જાયછે હેમની ભારેખમ મૂર્તિ, વિશાળ મુખ, ગમ્ભીર, મધુર, મ્હોટો અવાજ, સગીતકલાના ખેલ વિનાની પણ સૂરભરેલી ગાનરીતિ,—એ સર્વથી આકર્ષાઈ બનેલી મૂર્તિ હુ જોઉછુ, ગીતનો લલકાર સાભળુછુ, અને એ સમયમાં તે એ સ્થળમા જઈને હુ પોતાને બેઠેલો દેખુંછું.

[આ કાવ્યની કલ્પના ઉપરથી એક મિત્રે મ્હને કહેલી 'મસ્નવી'માની દૃષ્ટાન્તકથા (parable) યાદ આવેછે પ્રભુ પોતાના બાળકોને કહેછે હુ તમ્હારે રમવા માટે આ બાગ આપુછું, હુ જઈને ગુફામા સતાઉછુ, મ્હને સોધી કાઢનાર મોધી કાઢશે બાળકો બધા બાગના આનન્દમા સપડાઈ જાયછે, પ્રભુને મોધવાનુ ભૂલી જાયછે અમુક ગણતર જણા જ સોધવાને નીકળેછે, ને ગુફામા પ્રભુને મેળવેછે —કવિ દલપતરામે 'મસ્નવી'નુ નામ પણ નહિ સાભળ્યુ હોય હેમના કાવ્યની કલ્પનામા આ કથાનુ સામ્ય અલ્પાશે છે, તે ઈશ્વર ત્ત પ્રેરણાના આત્મિક ઐક્યની સાક્ષી આપેછે, એટલુ જ]

"નળાખ્યાન," પ્રેમાનન્દનું, દલપતરામે કરેલા 'કાવ્યદોહન' નામના પ્રાચીન કાવ્યોના સગ્રહમા આવેલુ વાચનારને જણાશે કે નળરાજા બાહુક-રૂપે ઋતુપર્ણ રાજાના મહેલમા સારથિની નોકરી લઈને રહ્યો તે રોજ રાત્રે એક શ્લોક બોલીને સૂતો એમ વર્ણન પ્રેમાનન્દનુ છે, તે શ્લોક કાવ્યદોહનમા આપ્યોછે

> आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन।
> सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥

હેનુ ગુજરાતીમા વસન્તતિલકામા ભાષાન્તર કાવ્યદોહનમા આમ છે

> જે ચક્રવાક દિવસે વહુ સાથ રાખે
> તે સગ રગ રમતા રવિતાપ સાંખે,
> રાતે વિયોગથકી ચન્દ્રપ્રકાશ ખૂચે
> જો હોય દુ ખ દિલમા કશુએ ન રૂચે

આ ભાષાન્તર પ્રેમાનન્દનું કરેલુ હશે કે કેમ એ શકા મ્હને બહુ વખતથી ખૂચતી હતી, નિયમશુદ્ધ છન્દ, શૈલી, ઇત્યાદિથી લાગતુ કે રચના આધુનિક છે, અને 'દિલમા' શબ્દમા કવિ દલપતરામે પોતાના નામનો ગુપ્ત ઇશારો પણ કર્તૃત્વ માટે રાખ્યો હશે એમ મ્હને વ્હેમ હતો ઈ સ ૧૮૮૬ થી ૧૮૮૯ સુધી હુ શોનાપુરમા હતો તે અરસામા મ્હે કવિ દલપતરામને પત્ર લખીને આ શકા પૂછી હેમણે તરત ઉત્તરમા લખ્યુ કે એ શ્લોક

ગુજરાતીમાં પોતે રચીને મૂકયોછે આ પત્રમાં ઉમેર્યું હતું કે ત્હમે નવી અગ્રેજી ઢબની કવિતા રચીછે તે પુસ્તક મ્હને મોકલશો મ્હેં 'કુસુમમાળા'ની એક પ્રત મોકલી, ત્હેનો સ્વીકાર કરતા (કે પ્રથમના પત્રમાં તે અત્યારે યાદ નથી, પરતુ, સ્વીકાર કરતા જ ઘણું કરીને) હેમણે કુસુમમાળા શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરીને એક ગીતિ રચીને મોકલી હતી અત્યારે એ પત્ર હાથમા આવતો નથી નહિ તો એ ગીતિ આ સ્થળે સ્મરણરૂપે ઊતારીને હું મૂકત

કવિ દલપતરામ એ નામ સાથે મ્હોટા બાધાના, પ્રતાપવાન્, મ્હોટા મ્હોંવાળા, થોભિયાથી વિશિષ્ટ, વ્યક્તિત્વ સ્થાપનાર પુરુષ, માથે અસલની કરમજી કે લાલ પાઘડી, ઉત્તરાવસ્થામા ધોળી પાઘડી, જૂની ઢબની પ્હેરેલા, શરીર ઉપર શાલ ને હાથમા જૂની ઢબની ખરાદીએ ઊતારેલી લાકડી પકડેલા, હેવા પુરુષ નયન સમીપ ખડા થાયછે, તે સાથે હેમની ગમ્ભીર મધુર વાણીમા ગવાતા પદ્યોના ભણકાર કાન ઉપર પડેછે

> સરસ નરસ રસ સમજે કવિતારસ તો તહા પ્રગટ કીજે,
> પણ ધુધરો કે ઘડો બાળક તે તો બજાવતાં રીઝે

આ ગીતિ ગાતી વખતે 'તહા'ના 'હા' ઉપર ભાર મૂકી હાથની આગળીનો 'પ્રવેશસૂચક' અભિનય જે', 'જા', એ તાલવ્યોનો અર્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર, નાકના નસકોરાનો આછો ફુલાવો,—એ સર્વ પ્રત્યક્ષવત્ થાયછે

> રામલક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતા,
> સતી સીતાને આવતા સાથ,
> કહે રઘુનાથ, પધારો પિયર ભણી

એ ધાળ પણ હેવા જ ગમ્ભીર અવાજે, હેવા જ અભિનયો સાથે ગાતા, અને 'રા', 'માં', 'તાં,' ઇત્યાદિના વિવૃત ઉચ્ચાર વિલક્ષણ રીતે કરતા દલપતરામ કદી ભૂલાશે નહિ.

કવિ દલપતરામ ઉપર "ભાટાઈ,' 'ગરબીભટપણું,' હેવા આરોપ હેમના વિરોધીવર્ગ તરફથી મૂકાયલા તે કેટલા અઘટિત હતા તે બતાવવાનું આ સ્થાન નથી. નર્મદ કવિ અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા, અથવા તો હેમના પ્રશંસકો વચ્ચે ઊભી થયેલી સ્પર્ધા, ને સમયનાં સ્મરણોમાં કાંઈક રમૂજના પ્રકાર મૂકી ગઈછે. મુંબાઈમાં એક સભામાં દલપતરામે કવિતા પોતાની ગાઈ સંભળાવી અને જેવા ખુરશી ઉપર બેઠા ત્હેવા જ એક વિચિત્ર સ્વભાવના પારસી ગૃહસ્થ તરફથી સત્કાર પામ્યાઃ "હાનું નામ તે કવિતા કહેવાય—" એમ પ્રશંસાના ભાવથી કવિરાજની પાઘડી ઉપર ધપ્પો માર્યો; એ ધપ્પો મારનાર ગૃહસ્થ તે વખતે મુંબાઈની સ્માલકાઝ કોર્ટના જજ હતા.

નર્મદ કવિ તરફ દલપતરામના હૃદયમાં દ્વેષભાવ તો હતોજ નહિં; પરંતુ,

શું જેરો તનની છબી, એમાં નથી નવાઈ;
નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઇ.

એ પોતાના 'દલપતકાવ્ય' નામના સંગ્રહના મુખપૃષ્ઠ ઉપર મૂકીને, નર્મદે પોતાના ગ્રંથના આરમ્ભમાં પોતાની લમણે આંગળી મૂકીને દમ્ભથી બેઠેલા હેવી છબી મૂકીને નીચે "નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, ઉમર વર્ષ ૨૭," એમ શબ્દો છાપેલા તે તરફ કટાક્ષ સબળ રીતે દર્શાવેલો; અને ત્હેના પ્રત્યુત્તર, રૂપે નર્મદે પોતાની ઉચ્છૃંખલ આમ્યતામાં દોહરો રચેલોઃ

તનમનની છબિ જોઈને ઉપજે સંશય આમ,
આ તે દલપતરામ કે અમદાવાદી હજામ. §

§ "સાઠીનું સાહિત્ય," પૃ. ૧૪૬ જેતાં ડાહ્યાભાઈ આ દોહરો કોઇક ટોળિયાનો રચેલો માનતા જણાયછે.–

રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇયે "સ્વતન્ત્રતા" ઑગસ્ટ ૧૯૦૯ ને અંક બતાવ્યો. ત્હેમાં પૃ. ૨૫૦ મે આ "અમદાવાદી હજામ" વાળો દોહરો છે. (અમદાવાદી × × × એમ) દલપતકાવ્યમાં દલપતરામે ઈશ્વરને હજામનું રૂપક આપ્યુંછે. તે બાબતની ઉપર એ લેખમાં કટાક્ષમય કાવ્ય એક છે. ને તે પછી તરત પ્રસ્તુત દોહરો અસંબદ્ધ રીતે આવ્યોછે. નર્મદનો રચેલો નથી એમ કાંઇ જણાતું નથી.

તે સરખાવતા સૌજન્ય, નાગરિકતા, ઇત્યાદિ કો'નાં એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

તેમ જ, એ દલપતકાવ્યના આરમ્ભભાગમાં પોતાની કવિતાની વિલક્ષણતા બતાવતાં દલપતરામે કહ્યુંછેઃ

> "નથિ ઉચ્ચરિ માશુકઆશકની
> નથિ વાત જ નીતિવિનાશકની,
> કવિતા કરિ સદ્ગુણ કારણની,
> દિલ દુર્ગુણ દોષ વિદારણની'

તે નર્મદ કવિના કાવ્યોમાના નિન્દ્ય શૃંગારાદિકને વેધ્ય કરનારું શરસંધાન દર્શાવેછે, તેમ જ,

> "અરે ઓ વ્યસની! નથી વ્યસનીનો વાટવો આ,
> એમા તો અધીક ગુલબાસ ને ગુલાબ છે,
> ચંપા ને ચંબેલીતણા હશે ગજરા ને હાર,
> બીજા પણ એમાં એવા બહુ બહુ બાબ છે;
> × × ×
> ગાંજો નથી, ભાંગ્ય નથી, બાળી પીવા બીડી નથી;
> પત્રપુષ્પવાળી આ શ્રીમાળીતણી છાબ છે
> × × ×
> × × ×
> સાકર ઇલાઈચી સહીત જે સુગંધીદાર
> પ્રેમથી પીઓ તો પીવા જોગ્ય પયપાન છે;
> પીવી હોય મદીરા ને ખોવી હોય અક્કલ તો
> તેવા જનો જાઓ જ્યાં કલાલની દુકાન છે"

એ સમર્થ પ્રહારોના ઘણુ મારનારાં વચનો

> "ચલો ચલો શું વાર લગાડો ચલો પીંવા માંડો,
> આદની આ તો ખુબ ખીલી રહી 'મસ્ત બની' લાડો"

એ ઉદ્ધત લાવણીના ઉદ્ગાર કાઢનાર, અથવા

"નર્મદ કવિ નિત્ય ઊડતો રે જ્યારે નિશામાં ચૂર,
કહું બલિહારી નિશાતણી, ભક્તિ ને ભરપૂર"

એમ નિશાનાં સ્તુતિગાન ગાનાર નર્મદ કવિની તરફ નિશાન માંડી સફળ વિજય મેળવનારા દલપતરામને ઊંચા સિંહાસન ઉપર બેસાડેછે.

આ પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોની વાત; એક જીવનવૃત્તાન્તની વાત નોંધું: નર્મદ કવિના એક મિત્ર અમદાવાદમાં આવ્યા તે પ્રસંગે દલપતરામ કવિને મળવાને ગયા; સાથે હેમના એક બે મિત્રો હતા; ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી વગેરે. ડાહ્યાભાઈયે અંધ કવિ દલપતને કહ્યું: "કવિરાજ! આ રા.——; કવિ નર્મદાશંકરના અંગત મિત્ર છે." ને ગૃહસ્થે દલપતરામને વિનંતી કરી કે કાંઈ આપની કવિતા સંભળાવો. દલપતરામે તરત શરૂ કર્યું:

"દુરાચારી વ્યભિચારી જો વિચારી,
થશે સારી કે નઠારી ગતિ ત્હારી;"

ઇત્યાદિ પંક્તિયો ગાતા જાય અને લાંબા હાથ કરી એ મિત્ર તરફ જ જાણે નિર્દેશ કરતા હોય, હેને જ સંબોધતા હોય, તેમ હસ્તનો અભિનય કરવા લાગ્યા† આ બનાવમાં નર્મદ કવિ ઉપર, મિત્રદ્વારા, પ્રહારવર્ષણ હતું કે કેમ તે હું નથી જાણતો; પણ ડાહ્યાભાઈયે આ વૃત્તાન્ત કહીને જે રમૂજ ઊપજાવી તે સ્મરણમાં આવતાં હું પણ રમૂજ જ ગણું તો બસ છે.

નર્મદાશંકર

કવિ નર્મદ વિશે આડકતરા ઉલ્લેખ ઉપરના વૃત્તાન્તમાં આવ્યા. મ્હારે એ કવિ જોડે સાક્ષાત્ પ્રસંગ જીવનમાં માત્ર એક જ વાર પડેલો: તેટલો નોંધુંછું: મ્હારા પિતાની સાથે મુંબાઈમાં નર્મદ કવિને ઘેર મળવા હમે કેટલાક ગયા હતા; આ નર્મદનો ઉત્તરકાળનો, "ધર્મવિચાર"ની રચના

† આ હકીકત 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' નામના પોતાના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૪૫-૧૪૬ મે રા. ડાહ્યાભાઈયે આપી છે; નર્મદના મિત્રનું નામ પણ આપ્યું છે; માત્ર એ મિત્ર તરફ હસ્તનિર્દેશ કર્યાની વાત અનુક્ત રાખી છે.

પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો, આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉચ્છૃંખલ, વાણી અને વર્તન, સુધારાને અનુચિત કલંક લગાડનારા પ્રહારો, એ સર્વ ભૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી ભૂતાવળ સૂર્યોદય થતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિલીન થઈ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ બુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ ગુણોની છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મ્હને મુગ્ધ કર્યો, હેમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મ્હારા મનમાં એ વીર નર તરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાયછે કે એ ગુર્જરમાતા અને સરસ્વતીના અનન્યભક્તિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મ્હારે પડયો જ નહિં.

દુર્ગાશંકર મછારામ

[પૃષ્ઠ ૧૮૭

નન્દશંકર તુળજાશંકર

સૌ. નન્દગવરી (યુવાવસ્થાની છબિ)

(૧૨)

સ્વ. નન્દશંકર તુળજાશંકર

તથા

સ્વ. દુર્ગારામ મંછારામ

નન્દશંકર માસ્તર એ નામ મ્હારા સૂરત શહેરના બાલ્યકાળના પ્રસંગોના સંસ્કાર જગાડેછે. આજ લોકો એઓને 'કરણ ઘેલો' નામના વાર્તાગ્રન્થના રચનાર તરીકે ઓળખેછે. મ્હારે એ સ્વરૂપે ઓળખાણ બહુ મોડું થયેલું; 'માસ્તરસાહેબ' તરીકે મ્હારા પિતાને ઘેર નિત્ય આવનાર એ મિત્રને ન્હું બાળપણથી ઓળખેલા. રોજ સાંઝે પાંચ દસ મિત્રોની બેઠક થાય તેમાં નન્દશંકર માસ્તર ગાદી તકિયે બેઠેલા, તપખીરની ડબ્બીમાંથી વારંવાર તપખીર સુંઘતા, થોડું બોલતા પણ રમૂજના પ્રસંગે માથાના છૂટા મૂકેલા વાળ સાથે ડોકું બે બાજૂ ધુણાવીને ખૂબ હસતા, બોલવામાં તેમ જ હસવામાં પણ અનુનાસિક, હેવા માસ્તરસાહેબની, નિખાલસ સ્વભાવનાં ચિહ્નો મુખમુદ્રામાંથી ઝરતી, મૂર્તિ સ્મરણમાં પ્રગટ થવાની સાથે સંમાન, સ્નેહ, અને સદ્‌ભાવની ઊર્મિયો હૃદયમા ઝરેછે. અને મ્હારા બાલ્યકાળમાં બાલિશતાથી જ હેમનું નામ કોણ જાણે શા માટે મ્હેં પાડીશંકર પાડેલું તે વાતનું સ્મરણ થતાં લજ્જા સાથે હાસ ઉત્પન્ન થાયછે.

નન્દશંકરે પોતાના જીવનના ઉત્તરભાગમાં મુલ્કી, તથા પોલિટિકલ ખાતામાં કામ કરેલું અને ભુજમાં દીવાનની પદવી ભોગવેલી; છતાં હેમણે

આરમ્ભ સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગાથી કરેલો તેથી 'માસ્તર', 'માસ્તર-સાહેબ'એ નામ હેમને છેવટ સુધી હમારા મંડળમાં તો વળગી રહ્યું હતું. મિ. ગ્રીન નામના હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તરના એ તેજસ્વી શિષ્ય હતા એમ સાભળેલું મ્હને યાદ છે. એ સમયના શિક્ષણની ખૂબીને પ્રતાપે, એ ગુરુના વ્યક્તિત્વને પ્રતાપે, અને એ શિષ્યની બુદ્ધિશક્તિને પ્રભાવે, 'માસ્તર' અસાધારણ શક્તિવાળા અમલદાર તરીકે સર્વત્ર દીપી નીકળ્યા હતા. માસ્તરની પદવીમાં હતા ત્હેવામાં મ્હારા પિતાની પાસે મળનારા મંડળમાં એક પ્રસંગે માસ્તરસાહેબે એક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાંના લેખનું ગુજરાતી-માં તત્કાળ ભાષાન્તર હેવુ તો સુગમતાથી, સરળતાથી, અને વિશદતાથી કર્યું હતુ કે બધા પ્રશંસાવૃત્તિથી છક થયા હતા. નાંદોદમાં એડમિનિસ્ટ્રેટરની જગાએ હતા તે સમયમાં, એમ કહેવાયછે કે, એક લાંબો તુમાર ખોવાઈ ગયેલો તે પોતે પોતાની સ્મરણશક્તિને બળે સર્વાઙ્ગસંપૂર્ણ પુનરપિ લખાવી આપ્યો

'કરણ ઘેલો' એ વાર્તાગ્રન્થ પ્રગટ થયો તે વખતે માસ્તરના બધા મિત્રો, મ્હારા પિતા સહિત, આશ્ચર્ય પામ્યા હતા કે આ શાન્ત, થોડાબોલા, માસ્તરે આ ઉત્તમ ગ્રન્થ ક્ય્હારે, શી રીતે, છાનામાના, લખ્યો! આ ભાવ દર્શાવનારા ઉદ્ગાર માસ્તરની સમક્ષ મ્હારા પિતાએ કાઢ્યા, તે સાંભળી માસ્તરસાહેબે ઉત્તરમાં માત્ર અનુનાસિક હાસ પોતાનું કરીને બસ કર્યું આટલો વાર્તાગ્રન્થ લખીને પછી માસ્તર બંધ જ પડ્યા તે અજબ જેવું લાગેછે. અને કેટલાક અનુદાર પુરુષો એટલે સુધી જાયછે કે એ ગ્રન્થ નંદશંકરનો રચેલો છે જ નહિ એમ કહેછે! માસ્તરસાહેબના નિકટ પરિચયમાં આવેલા હમે સર્વે આ આરોપને અનુદારતાની જ દુષ્ટતા ગણિયે છિયે.

સૂરતના મિત્રમંડળમાં મ્હારા પિતાનાં સાચા મિત્રો બે જ હતાઃ મહીપતરામ અને નન્દશંકર. બીજા મિત્રો તો સાંઝને પ્હોર એકઠા થઈ તડાકા મારવા ઉપરાંત હૃદયમાં સ્થાન પામે હેવા ન્હોતા. માસ્તરસાહેબની એ મંડળમાં હાજરી વડે અપૂર્વ મીઠાશ પૂરાતી હતી. બહુ બોલવું નહિં,

છતાં હેમના સૌજન્યયુક્ત સહવાસમાં જ હેવું માધુર્ય હતુ કે અકિંચિદપિ કુર્વાણઃ સૌખ્યૈર્દુઃખાન્યપોહતિ એમ મ્હારા પિતાને એ મિત્રના સમાગમથી લાગતુ હતુ. માસ્તરસાહેબની મિત્રતાને અંગે બીજી એક સુભગ ઘટના હેવી થઈ હતી કે એ મિત્રમંડળમાંના બીજાઓને સંબન્ધે તે ઘટનાયોગ થયો જ નહોતો. મહીપતરામ બાદ કરતાં, બીજા મિત્રોના કુટુમ્બમંડળ સાથે હમારે કાંઈ પરિચયસંપર્ક થયેલો નહિં; માસ્તરસાહેબનાં પત્ની નંદગવરી (જે ઈશ્વરકૃપાથી અત્યારે હયાત છે, અને મ્હોટીબા નામથી જેંને હમે માનવૃત્તિ અને સ્નેહવૃત્તિથી ઓળખિયે છિયે તે) હેમના એ યુવાવસ્થાના કાળમાં અનુપમ સૌન્દર્યના નમૂનારૂપ હતાં; ઘરેણાં આછામાં આછાં, વેસ સાદામાં સાદો પ્હેરે, છતાં સૌન્દર્ય તે જ અલંકારરૂપ થઈ હેમને દીપાવતું. અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એ સૌન્દર્યની ભૂતકાળની દીપ્તિ પ્રગટ છે.—આ કાંઈક અપ્રાસંગિક વાત લાગશે. પરંતુ વક્તવ્ય એ છે કે એ સૌન્દર્યની સાથે જ નંદગવરીમાં હૃદયના ગુણો, સ્નેહ, સૌજન્ય, ઇત્યાદિ હેવા જોડાયા હતા કે માસ્તરસાહેબ અને નંદગવરી એ એક આદર્શ દંપતી તરીકે હમે જોતા હતા. અને એ દંપતીનો [illegible] કુટુમ્બ જોડે લાંબા કાળ સુધી સંબન્ધ જારી રહી સુન્દર સ્મરણો જ જીવનમાં વેરતો ચાલ્યો હતો.

માસ્તરસાહેબનો પોતાનો સ્વભાવ, મ્હારા પિતાના બીજા મિત્રમંડળમાંની વ્યક્તિયોથી અત્યન્ત ભિન્ન હતો; પોતાનામાં નિખાલસપણું, સૂરતના લોકો જેવી મસ્તી તોફાનનો અભાવ, ઇત્યાદિ અનેક સદ્ગુણો હતા; છતાં બીજા મિત્રોની ગમ્મતોમાં પોતે કાંઈક તટસ્થરૂપે, કાંઈક ઉદારતાયુક્ત સ્વભાવથી, ભાગ લેતા હતા. દુર્ગારામ મહેતાજીને આ મંડળે એક બાબતમાં પ્રયોજિત પરિહાસનો ભોગ બનાવ્યા હતા,—એ વિશે એ ગૃહસ્થનાં સ્મરણોમાં હમણાં થોડી વાર પછી જ ઉલ્લેખ આવશે;—એ પરિહાસમાં માસ્તરસાહેબે એક નાટકપાત્રનું સ્થાન ભોગવેલુ ખરુ, પણ હેમાં કશો સક્રિય ભાગ ના લીધેલો; છતાં પોતે મૌનવૃત્તિ, સ્મિતયુક્ત મૌનવૃત્તિ, હેવી રાખેલી કે દુર્ગારામ મહેતાજી છેક સુધી એ મશ્કરીને સાચી માનીને ઠગાયા. એ કથા પછીથી કહીશુ.

માસ્તરનામાં સત્યનિષ્ઠા, સ્વતંત્રતા, ઇત્યાદિ વીરનરનાં લક્ષણો હતાં તે થોડાક જ જાણતા હશે. ધોળકા તાલુકાના મામલતદાર એઓ હતા તે વખતે હાલના ઇનકમટૅક્સનું પૂર્વાશ્રમનું રૂપ લાઇસેન્સટૅક્સ હતો, તે કરની આકારણી માસ્તરે કરેલી તે કલેક્ટરને ઓછી લાગી અને માસ્તરને હુકમ કર્યો કે વધારે આકારનું પત્રક બનાવી લાવો. માસ્તરે તરત ગૂંઝામાંથી નોકરીનું રાજીનામું લખી રાખેલું કાઢીને મૂક્યું; ને કહ્યું: મ્હારાથી ગેરવાજબી આકારણી નહિં થાય. કલેક્ટર સાહેબ આ હિમ્મતનું વર્તન જોઈ અપ્રસન્ન ના થયો.

બીજાં સ્મરણો યાદ આવતાં નથી. એક બે સ્ફુરી આવેછે તે નોંધું: ઈ. સ. ૧૮૮૫ આખરના ક્રિસ્ટમસના દિવસોમાં હું મુંબાઈ હતો. માસ્તરસાહેબ ભીમાશેટની વાડીમાં પોતાના પુત્રો માંજુભાઈ તથા મનુભાઈને ઘેર ઊતર્યા હતા. હું તે વખતે હેમને મળવા ગયેલો. મ્હને કહે ત્હમે ક્યાં ઊતર્યા છો? (હું શોલાપુરથી તે વખતે આવેલો હતો). મ્હેં કહ્યું: "——ને ઘેર." માસ્તર કહે:—"એ તો wild છોકરો હતો." મ્હેં કહ્યું: "હજી પણ એ wild જ છે."

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં હું ડુમસ ગયેલો. માસ્તરસાહેબ તે વખતે ત્યાં હતા. પોતાના બંગલામાં રહેતા હતા. હું હેમને મળવા ગયો. સ્લેટ ઉપર ગણિતના હિસાબ ગણીગણીને ભૂસી નાંખવા, અને બીજા ગણવા, એ હેમની કાલવિનોદની ક્રિયા હતી, તે ચાલતી હતી. તે બંધ રાખી, પ્રેમથી વાતચીત કરી—આ મ્હારી હેમની સાથે છેલ્લી મુલાકાત. કેમકે તા. ૧૬ મી જૂન ૧૯૦૫ ને દિવસે માથેરાનથી ડુમસ જતે સૂરતમાં હેમની માંદગીની વાત સાંભળીને હું પત્ની સાથે હેમને ઘેર ગયો તે વખતે પક્ષાઘાતના ત્રીજા હુમલાથી એ અસહાય અવસ્થામાં હતા તેથી હેમનાં પત્ની તથા માંજુભાઈને જ બ્હારથી મળી સમાચાર પૂછીને હમે ગયાં. તે પછી બરોબર એક મહિને, ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૦૫ ને દિવસે હું ડુમસથી અમદાવાદ જતે સૂરતમાં હેમને ઘેર ગયો, તો તે વખતે તો જીવન અને મરણ વચ્ચેના દિવ્ય પ્રદેશમાં હેમનો આત્મા ભ્રમણ કરતો હતો. હું ગમ્ભીર, પૂજ્ય, વાતાવરણને

ઘટિત માન આપી ચાલ્યો આવ્યો એ વિશુદ્ધ આત્માને શ્રવણે પડતા દિવ્ય ગાનો સાંભળી સકાતાં હોય તો તે માટે શું મૂલ્ય હું ના આપું ?

દુર્ગારામ મંછારામ

આ અસાધારણ વ્યક્તિત્વવાળા, દઢાગ્રહી, પુરુષને આજ ઘણા જણ ભૂલી ગયા હશે સૂરતના એ વૈદિક નાગરબ્રાહ્મણ આપબળે જીવનમાં વિજય માર્ગે ચઢ્યા હતા જેમ નંદશંકર અંગ્રેજી શિક્ષક હોઈ 'માસ્તર' ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ હતા તેમ દુર્ગારામ અંગ્રેજીના જ્ઞાનથી અસ્પૃષ્ટ ગુજરાતી શિક્ષક હોઈ 'મહેતાજી'ના ઉપનામથી જાણીતા થયા હતા કાઠિયાવાડમા કેટલોક સમય એ રહેલા તે વખતમા એ પ્રાન્તના લોકોએ હેમનું નામ "ખાખરો" પાડ્યુ હતુ, તે હેમના સૂકા ખાખરા જેવા શરીરના દેખાવને લીધે પાડેલું, અથવા રાત્રે ખાખરો ખાઈને એ સૂતા એમ વાર્તા ચાલતી હતી તેથી એ નામ આપેલું કે કેમ તે, ખબર નથી, પણ એ નામ કાઠિયાવાડથી ગુજરાતમા અને સૂરતમા ચાલ્યૂ આવ્યુ હતું

મ્હારા પિતાના સૂરતના મિત્રમંડળમા દુર્ગારામ એ બીજા સર્વથી તદ્દન જૂદી પડે એવી વ્યક્તિ હતી હાસ્યરસની કદર હેમના સ્વભાવના બંધારણમાં પ્રવેશ પામે એ અશક્ય હતુ અને કાંઈક એ શક્તિની ઊનતાને લીધે જરા જરામા ઉશ્કેરાઈ જવાની હેમની પ્રકૃતિ ઘડાઈ ગઈ હતી દુર્ગારામ મંડળમાં આવે એટલે બીજા મિત્રો ચૂપ રહી જાય, કારણ એ હતું કે મહેતાજીનું પેટ આછકલુ ગણાતુ તેથી એ વ્હેમાતા કે કાંઈ મ્હારી વિરુદ્ધ વાતો થતી હશે તેથી એ એક સૂત્ર વારે વારે આગળ કરતા ' છાનુ એટલી ચોરી " પરંતુ આ જીવનમા સર્વ વાત સર્વ સમક્ષ પ્રગટ કરાય નહિ માટે પાપરૂપ જ એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપી સંગ્રહાય નહિ એ વાતનું એ વિસ્મરણ કરતા હતા તે ઉપરાંત માનવ માનવ વચ્ચેના વ્યવહારમા કેટલાક હેવા નાજૂક પ્રસંગો, પરિચયો, અને મૃદુભાવના વિનિમયો ઉત્પન્ન થાયછે, કે જે ઉદાત્તભાવના—romance——ની રસિકવૃત્તિના એ સ્થૂલ દર્શનો બનેછે,—તે દિવ્ય દીપ્તિનો ચમકભરેલા આશ્ચર્યભાવથી ઘડાયલી ભાવનાનાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં

મૂકાતા સ્વરૂપોને બાહ્ય જગતના અપવિત્ર સ્પર્શથી દૂર રાખી સુરક્ષિત કરવાની ઇષ્ટતા સર્વ રસભક્તો જાણેછે; એ વાત તો મ્હેતાજીની કલ્પનામાં પણ પ્રવિષ્ટ થાય એમ નહોતુ. મ્હેતાજીના પેટમાં વાત રહેતી નહિં, હેનું એક કારણ એ સંભવે કે એ પોતે સીધા, પ્રમાણિક હતા; પોતાને કશુ ગોપ્ય નહિં, તેથી બીજાને પણ ના હોવુ જોઇયે એમ એ માનતા હશે, આટલુ હેમને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવુ જોઇયે

દુર્ગારામ મ્હેતાજી એટલે રસિકતાના અમીઝરણા વિનાની શુષ્ક ભૂમિમાનુ સૂકુ ઘાસ ચરનાર પ્રાણી હેવો જ ભાસ ઘણાને થતો હતો, હેમના અન્ય ગુણો બાજૂએ જ રહી જતા આ કારણથી, મ્હારા બાલક જીવન જોડે કશો પણ સમભાવ એ ઋષિના હૃદયમાંથી ઝરવો અશકય હતો, એટલે એ વ્યક્તિમા મ્હારું બાલકહૃદય કશુ આકર્ષણ દેખી સકતુ નહિં; અને સદા ' ખાખરે.' હેમના રસહીન સ્વભાવનું પરમયોગ્ય પ્રતિબિમ્બ-દર્શક ઉપનામ સાભળીને, બોલીને, હુ આનન્દ પામતો હતો. સાંસારિક સુધારામાં હેમના સમયના વ્હેમી વિચારો સાથે હિમ્મતથી યુદ્ધ કરનારા આ વિરલ પુરુષના ગુણોની કદર તે વખતમાં મ્હને ક્યહાંથી હોય ?

ગુજરાતી વાચનમાળાના આદિ અધિષ્ઠાતા, શાળાઓ માટે ઉપયોગી વ્યાકરણના પ્રથમ રચનાર, હોપ સાહેબના નામથી બધા જાણીતા છે દુર્ગારામ મ્હેતાજી ઉપર હોપ સાહેબનો સદ્‌ભાવ વિશેષ હતો; વાચનમાળામાં કેટલીક કવિતાઓ નીચેની 'આજમ દુર્ગારામ મંછારામ' એ નામમુદ્રા હજી ઘણાના સ્મરણમાં હશે એ હોપ સાહેબને મળવા માટે 'મ્હેતાજી' એક વાર ગયેલા તે વખતે પટાવાળાએ હેમને રોકયા, મ્હેતાજી ધૂંધવાયા; ચૂપ બેઠા; સાહેબે અંદર બોલાવ્યા કે તરત જ પટાવાળાના વર્તન માટે ધૂંવાપૂંવા થતા મ્હેતાજી ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. હોપ સાહેબે મ્હેતાજીને ઠંડા પાડતે કહ્યુઃ " મ્હેતાજી ! એ પટાવાળાને શો પગાર મળેછે ?" મ્હેતાજીઃ—" આઠ દસ રૂપીયા હશે." હોપ સાહેબ — " તો વિચાર કરો, મ્હેતાજી સાહેબ ! કે હેનામાં તે કેટલીક અક્કલ હોય ?" દુર્ગારામ ચૂપ થયા, શાન્ત થયા, નિરુત્તર થયા.

દુર્ગારામ મ્હેતાજી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના આરમ્ભકાળમાં અમદાવાદ એકવાર આવેલા; પ્રાર્થના ચાલતી હતી; પ્રાર્થનામાળાના એક અંકમાંનો લલિતછંદ બધા ભક્તો ભેગા થઈને બોલતા હતા; એક પંક્તિ ઉચ્ચારાઈ: विकट व्याल छे विश्वमां घणी; સ્થળકાળ, આચારમર્યાદા, બધું ભૂલી જઈને મ્હેતાજી વચમાં બોલી ઊઠયા: 'व्याल શબ્દના જોઈયે વ્યાલ એટલે તો સર્પ." "પરત ભજનમેં ભંગ" એ હેમને ભાન ના રહ્યું. મ્હારા પિતાએ સભ્યતાથી ભૂલ સ્વીકારી. આગળ ભજન ચાલવા દીધું. બીજી આવૃત્તિમાં મ્હારા પિતાએ व्याल ફેરવીને जाल શબ્દ મૂકયો.

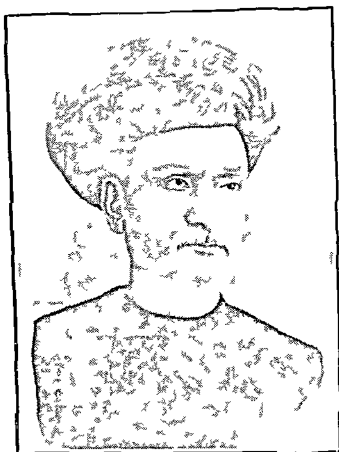
આ પ્રસંગે જ જાણ્યામાં મહેતાજી સહકુટુમ્બ મ્હારા પિતાના અતિથિ થયા હતા. હેમના બે પુત્રો હેમના મંડળમાં હતા; એક મ્હારી ઉમરનો, બીજો ન્હાનો. સૂરતના લોકો ગુજરાતનગળના લોકો વિશે કહેછે કે ગુજરાતમાં "વર, વીંછી, ને વાંદરું"—તે વીંછી અને વાંદરાની બાબતમાં તો સત્ય વાત છે, વર માટે એ વચનની સત્યતા સ્વીકારવાને હું તૈયાર નથી. અસ્તુ, અમદાવાદમાં વાંદરાં જોઈને મહેતાજીનો ન્હાનો પુત્ર ખૂબ આનન્દ પામતો હતો, અને મહેતાજીને એ પ્રાણી બતાવી ને કહેતો; "બાપાજી! — વાંદરં!". હમે આ વચનમા સંબોધન લુપ્ત ગણીને માંહિં માંહિં બાલકવર્ગમાં હસતા હતા.

આ વખતે મહેતાજીનો મ્હોટો પુત્ર મ્હારી ઉમરનો હતો, તે મ્હને અંગ્રેજી અંકગણિતના દાખલાઓ નવીન રીતે પૂછીને છક કરતો હતો: દાખલા રીતીને ગણી બતાવવા—ન પૂછવાને બદલે દાખલાનાં અંગ્રેજી વાકયો પોતે શીખી કાઢેલાં તે વાકયોનાં વાકયા પટ પટ પટ પટ બોલી જઈ મ્હને પોતાની હુશિયારીથી દાબી નાંખવાનું કરતો હતો. હું બિચારો ચૂપ રહેતો હતો; પણ એ પદ્ધતિમાં ગણિતનું જ્ઞાન સમાય નહિં એટલું મ્હને ભાન હતું. મહેતાજીને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ન હોવાથી પોતાના પુત્રના શિક્ષણમાં આ બાબતમાં પોતે નિયામક થઈ સકયા નહિં હોય એમ હું ધારું છું.

મહેતાજીને વિશે સૂરતનું મિત્રમંડળ અનેકાનેક નિર્દોષ રમૂજો ઘડતું હતું. હેમની પુત્રીઓનાં નામ જમનગવરી, વિદ્યાગવરી, ધનગવરી, લાભ-

ગવરી—એમ હતા તે વિશે મ્હેતાજીએ પોતે નામશૃખલા ઘડેલી હતી કે કેમ તે ખબર નથી, પણ હેમણે શૃખલા રચેલી હરાવીને બધા કહેતા— "જસવિદ્યાધનલાભ જ ગવરી" વળી "અષ્ટકમળદળપદ્મપ્રકાશબાઈ", અને "ચરણકમળરજધૂળીદાસિયા" હેવા પુત્રી પુત્રના કૃત્રિમ નામ મ્હેતાજીને નામે, કોણ જાણે શા માટે, એ મિત્રાએ ચઢાવ્યા હતા આ તો નિર્દોષ રમુજ હતી પણ એક પ્રયોજિત પરિહાસ એ મિત્રમંડળે ઘડી કાઢેલો તે તો કાઈક ક્રૂર જેવો હતો વડનગરા નાગરોમા 'ગૃહસ્થ' અને 'ભિક્ષુક' એમ બે વિભાગ છે, એ બે વચ્ચે ભોજનવ્યવહાર છે, પણ કન્યાવ્યવહાર નથી મ્હેતાજી 'ભિક્ષુક' વર્ગના હતા, બીજા મિત્રો 'ગૃહસ્થ' વિભાગના હતા એ મિત્રાએ મ્હેતાજીને ભમાવ્યા કે ત્હમને હમારામાથી માસ્તર સાહેબની પુત્રી જોડે ત્હમારા પુત્રનો વિવાહ કરાવીશુ આ કેવળ જૂઠાણું જ હતુ પણ સાધારણ રીતે મ્હેતાજી ચતુર છતા આ બાબતમા લોભાઈને છેતરાયા, છેતરાયા તે છેક લાબો વખત સુધી સૂરતના બ્રાહ્મણો દક્ષણી ઘાટની ચકરી પાઘડી પ્હેરેછે તે પાઘડી મ્હેતાજી પહેરતા હતા પેલા મિત્રમડળે કહ્યુ ગૃહસ્થની કન્યા લેવાની છે તો આ બ્રાહ્મણિયા પાઘડી બદલીને હમારા જેાા મ્હેતાશાહી પાઘડી પ્હેરવી પડશે,—એટલે મ્હેતાજીએ ચકરી પાઘડી કાઢી નાખી અને સૂરતી નાગરગૃહસ્થ અને કાયસ્થો પ્હેરેછે ત્હેવી પાઘડી પ્હેરવા માડી —આખર હેમને, ક્ય્હારે તે ખબર નથી, પણ, જણાયુ કે આ ખોટી આશામા બધા ભમાવેછે આ પરિહાસથી મ્હેતાજીને ક્રોધ ચઢયો કે કેમ તે મ્હને સ્મરણ નથી

મ્હેતાજીમા હાસ્યરસેન્દ્રિયની ખામીનુ એક ઉદાહરણ આપીને સમાપ્ત કરુ કહેછે કે કાઠિયાવાડમા હેમને એક વાર ચોરોએ લૂટયા, તે વખતે ક્ષત્રિયોચિત શૂરચરિત તો ના જ સભવે, પણ છાનેમાને તાબે થવાને બદલે, બ્રાહ્મણોચિત ઉપદેશ કરવા લાગ્યા; ચોરી કરવી એ બહુ પાપનું કામ છે ઇત્યાદિ વચનો એ પોતાના ચોરીરૂપ કુલધર્મમા રીઢા થયેલા લૂટારાને વિશે તો પથ્થર ઉપર પાણી જેવા થયા અને આપતા હો તો આપીને જાઓ કહીને લૂટીને હેમને વદાય કર્યા આ કથાની સત્યાસત્યતા વિશે હુ જોખમ જવાબદારી રાખવાને તત્પર નથી

મનસુખરામ સૂર્યરામ

[પૃ૪ ૧૧૫

(૧૩)

સ્વ. મનસુખરામ સૂર્યરામ

મ્હારી દસ વરસની ઉમ્મરથી સોળ સત્તરની ઉમ્મર સુધીમાં હાથમાં આવે એટલાં ગુજરાતી પુસ્તકો, સમજું ના સમજું તોપણ, હું વાંચી જતો હતો, ત્હેમાંનું એક પુસ્તક "શેકસપીઅરકથાસમાજ" નામનું મ્હેં બહુ રસથી વાંચ્યુ હતું. "Lamb's Tales from Shakespeare"નું એ ભાષાન્તર હતું એમ હું તે વખતે જાણતો ન્હોતો. એ ભાષાન્તરના કર્તાઓ મનસુખરામ સૂર્યરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, છોટાલાલ સેવકરામ, મણિભાઈ જસભાઈ અને હરિદાસ વિહારીદાસ હતા એમ મ્હને સ્મરણ છે. "સાઠીનું સાહિત્ય"ના રચનાર પ્રથમનાં ત્રણ નામ જ કર્તા તરીકે આપેછે. પુસ્તક મ્હારી પાસે અત્યારે નથી તેથી વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય થનો નથી. અત્યારે તે વાત સાથે કામ નથી. પરન્તુ વકતવ્ય એટલું જ છે કે આજના લેખના નાયકનો પરોક્ષ પરિચય પ્રથમ એ પુસ્તકદ્વારા મ્હને થયો હતો. સાહિત્યક્ષેત્રમાં છેવટ સુધી વિચરનાર મનસુખરામ અને રણછોડભાઈએ એની જોડી લાંબા કાળ સુધી પ્રસિદ્ધિમાં રહી.

મનસુખરામભાઈનો પ્રથમ સાક્ષાત્ પરિચય મ્હને થયો તે પૂર્વે એઓની સંસ્કૃતમય શૈલીનો ઉપહાસ મ્હારા વડીલ બન્ધુએ કરતા હતા તે વખતથી હેમનું "અસ્તોદય" નામનું પુસ્તક વાંચ્યાથી એ ચિત્ર વિશેષ દૃઢ છપાયું. એ પંડિતનું પ્રથમ દર્શન ઈ. સ. ૧૮૭૪ ના શુમારમાં અમદાવાદમાં જગાભાઈના બંગલામાં મ્હારા પિતા રહેતા હતા ત્હાં થયેલું સ્મરણમાં આવેછે. પૂર્ણ ખાત્રી નથી. પરન્તુ તે પ્રસંગે એક ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ તે

વિશે તો ખાત્રી જ છે લૅટિન ભાષામાં સંસ્કૃતની પેઠે દ્વિવચન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિશે મનસુખરામભાઇએ અસ્તિપક્ષમાં અભિપ્રાય દર્શાવ્યો મ્હારા પિતા, વડીલ બન્ધુ તથા કેટલાક પિતાના મિત્રોની હાજરી હોવાથી હું ક્ષણભર ચૂપ રહ્યો, પણ આખર મ્હારાથી બોલી જવાયું. "લૅટિનમાં દ્વિવચન સાંભળ્યું નથી, બાબારાવ (મ્હારા વડીલ બન્ધુ) મોતીલાલભાઈ વગેરેને પૂછી જુઓ એઓ સ્કૂલમા લૅટિન શીખ્યા હતા," એમ કહી radius નુ બહુવચન radii અને focus નુ બે સખ્યા છતા પણ foci એમ સરખા રૂપ છે તે ઉદાહરણ આપ્યુ આ મ્હારી પ્રથમ ધૃષ્ટતા એ ધૃષ્ટતાનુ બીજ અધિકાર બ્હારના ક્ષેત્રમા ધસવાના પ્રકાર તરફ તથા પાણ્ડિત્યદમ્ભ તરફ અસહિષ્ણુતા હશે એમ લાગેછે કાંઈક આ બીજનું ફળ બીજે એક પ્રસગે (ઈ સ ૧૮૮૮ મા "ગુજરાતી ભાષાની હાલતી જોડણીની પદ્ધતિ વિશે વિચાર" એ મથાળાનો લઘુ નિબન્ધ લખ્યો ત્હેમા—પૃ ૬ હાની ફૂટનોટમા) મનસુખરામભાઈનુ નામ દીધા વિના જ એઓના 'પસંદ' ને બદલે 'પ્રસન્ન' શબ્દના પ્રયોગની ભૂલ બતાવવામા પ્રગટ થયુ હતુ, એ શબ્દોમા પ્રીતિના વિષય અને વિષયીની વચ્ચેના ભેદનુ અજ્ઞાન જણાઈ આવેછે, વગેરે ટીકા મ્હેં કરી હતી.

ઈ સ ૧૮૭૫ના નૉવ્હેમ્બરમા હું મુંબાઈ આવ્યો તે વખતના એડવર્ડ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સના આગમનને પ્રસંગે મ્હારા પિતા સરકારના નિમત્રણથી અગાઉથી આવેલા હતા અને મોરારજી ગોકળદાસના ચીના બાગમા ઉતારો રાખ્યો હતો ત્હાં હુ પણ આવ્યો આ અરસામા મનસુખરામભાઈના દર્શન રોજ થતા હતા અને મ્હારા પિતા સાથેના વાર્તાલાપ સાભળવાનો લાભ મળતો હતો કેમકે મનસુખરામભાઈ પણ એ જ કમ્પાઉન્ડમા રહેતા હતા. એ વખતે મનસુખરામભાઈની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, તેજસ્વી ચશ્મા અને એકદર પ્રતાપી દેખાવ સર્વના ઉપર છાપ પાડતાં હતાં. અનેક દેશી રાજ્યો જોડે એજન્ટ તરીકે એઓનો સમ્બન્ધ હતો અને કેટલાક રાજ્યોમાં દિવાનગિરી ઉપર એઓના મિત્રો ગોઠવાયલા હતા "મ્હારા ગૂઝામા ચાર ચાર દિવાનગિરીઓ છે." એમ મનસુખરામભાઈ

ગવવચન બોલતા હતા એમ કહેવાયછે. સાહિત્યમાં પણ ગુજરાતના એકેન મનસુખરામભાઈ અને શેક્સપિયર રણછોડભાઈ હેવી માન્યતા એ જુગલ-જોડીની હતી અને બ્હાર પ્રચરાવી હતી એમ પણ કહેવાયછે.

એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થવા માટે ઈ. સ. ૧૮૭૬ ના જાન્યુઆરીમાં હું મુંબાઈ આવ્યો. સાથે કુટુમ્બના મુનીમ લક્ષ્મણ (બન્ધુ સમાજવાળા ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણના પિતા) તથા ઘરનો એક જૂનો બ્રાહ્મણ મ્હારા પિતાએ મોકલ્યા હતા. સ્વતંત્ર મકાન મળતા સુધી મનસુખરામભાઈ ને ત્ય્હાં હમારો ઉતારો રખાવ્યો હતો. પરન્તુ તે થોડા દહાડા માટે જ હતો. લક્ષ્મણને પારકે ઘેર રહેવાનો કંટાળો હેવો આવ્યો કે ગમે હેવી પણ એક ન્હાની ઓરડી સોધી કાઢી ત્ય્હાં મ્હને સ્થાપ્યો. કંટાળાનું કારણ ક્ષુલ્લક હતું. હમને ખબર નહિં કે મનસુખભાઈના વતન નડિયાદમાં સર્વત્ર હેવો રિવાજ હશે કે રાત્રે ફક્ત દાળ્ય અને ભાત ખાવાનાં હોય; મનસુખરામ-ભાઈને ત્ય્હાં રોજ રાત્રે પ્રસાદમાં થાળીમાં ભાત અને તે ઉપર રેડેલી પાતળી દાળ્ય શિવાય બીજું કાંઈ હમને મળતુ ન્હોતું. એઓ પોતે શું જમતા હતા તે હમને ખબર નથી, શાથી કે હમારી સાથે બેસતા ન્હોતા. કંટાળાનું કારણ આટલુંજ હતુ. આ પદ્ધતિ પાછળથી બદલાઈ હતી. મ્હારા નોકરીના દિવસોમાં શોલાપુરથી અમદાવાદ આવતે જતે મનસુખરાભાઈ ને ત્ય્હાં હું ઊતરતો ત્ય્હારે તો રાત્રે પણ દાળ્ય ભાત, શાક, ચાંપડાં, દૂધ, બધી સામગ્રી પીરસાતી હતી.

સાહિત્યની રંગભૂમિ ઉપર મનસુખરામભાઈ જોડે મ્હારે પ્રથમ સંઘર્ષણ ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં થયું. સંવત્ ૧૯૩૫-૩૬ ના "સ્વદેશવત્સલ" ના અંકોમાં ભીમરાવકૃત "મેઘદૂત" કાવ્યના ભાષાન્તરનું અવલોકન અત્યન્ત કટુતા અને અન્યાય ભરેલું કોઈક શાસ્ત્રીનું લખેલુ નામ વિના આવ્યું હતું. તે શાસ્ત્રીના મરણને લીધે અધૂરું રહ્યું. અને તે પછી મનસુખરામભાઈએ અવલોકન વગર નામે જુદા જ રૂપે ચાલૂ રાખ્યું. પૂર્વોક્ત અવલોકનમાં સબળ પ્રેરણા મનસુખરામભાઈની હતી અને પછીનો લેખ પણ એઓનો હતો એ વિશે મ્હારી પાસે સબળ પ્રમાણ હતાં. આ ઉપરથી "બુદ્ધિ

પ્રકાશ" માં એ મેઘદૂતના ભાષાન્તર વિશે મ્હેં લંબાણથી ચર્ચા કરી. ત્હેના આરમ્ભમાં મનસુખરામભાઈનું નામ દીધા વિના આ વિષયમાં હેમની વૃત્તિ તથા વર્તન વિશે મ્હેં સબળ અને કાંઈક અપ્રિય વચનો કહ્યાં હતાં. "સ્વદેશવત્સલ"ના પ્રથમ અવલોકનમાં ગૂઢ સૂત્રધારપણું પોતાનું જ હતું છતાં ઉત્તરભાગના લેખમાં હેવો ડાળપોતે કર્યો હતો કે દોષપક્ષની દલીલો અસાર સુધી રજૂ થઈ, હવે ગુણપક્ષ રજૂ કરીશું; આમ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં ગુણપક્ષ તો અણુમાત્ર દર્શાવ્યો ન્હોતો અને કાવ્ય, ત્હેના વિભાગ, રસ, ત્હેના વિભાગ, કાલિદાસના મેઘદૂતની પ્રશંસા વગેરે અસંબદ્ધ વાતો કરીને, લેખક અદ્વૈતમાં ઊતર્યા હતા, કાવ્યમાં ચઢ્યા હતા અને એમ કરતાં કરતાં "પ્રેમની પોથી" ઊકલીને અંતે પછી "દઢતાની નૌકા" માં બેશી ક્યહાં ચાલ્યા ગયા તે ખબર પણ પડતી ન્હોતી.

આ યુદ્ધ જરા કટુતા ભરેલું થયું હતું એ હું સ્વીકારુંછું. પરન્તુ એ વાતને સમ્બન્ધે મનસુખરામભાઈએ લાંબા સમય પછી ગોવર્ધનભાઈ જોડે મ્હને એક સંદેશો મોકલ્યો હતો ત્હેમાંની વાત તો મ્હારે ગળે ઊતરી ન્હોતી. "ભીમભાઈના મેઘદૂત વિશે વિરુદ્ધ ટીકામાં હાથ હોવાનો મ્હારા ઉપર નન્નુભાઈ સંશય આણેછે તે નિરાધાર છે" એમ એઓએ કહાવ્યું હતું. મ્હેં ગોવર્ધનભાઈને મ્હારા સંશય માટે સબળ આધાર અને પ્રમાણ તેજ વખતે કહી બતાવ્યાં હતાં અને ગોવર્ધનભાઈ ચૂપ થયા હતા.

ખેડા જિલ્લામાં હું પ્રથમ નીમાયો તે સમયમાં એકવાર હું અમદાવાદથી આણન્દ તરફ જતો હતો. નડિયાદ સ્ટેશને મ્હને મળવા માટે મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ આવ્યા હતા. વરજભાઈ તરફથી ખબર મળ્યાથી ગોવર્ધનભાઈ પગ કરમોડાયલો છતાં ઘેરથી હીંડતા સ્ટેશન ઉપર હેમની સાથે આવ્યા, અને મનસુખરામભાઈનો સંદેશો કહ્યો: "ભાણિયાકાકાએ ખાસ મ્હમે મોકલ્યોછે, અને હેમને ત્યહાં ઊતરીને પછી જ જવાશે." "જમાડનાર આગળ જમનાર લાચાર" એ ન્યાય પ્રબળ થયો. હું ઊતર્યો અને મનસુખભાઈને ઘેર આતિથ્યલાભ લીધો. રંગભૂમિ ઉપર ગમે એટલાં યુદ્ધ થયાં છતાં હૃદયભેદ ન્હોતો એ આ ઉપરથી જણાશે.

આ માટે વિશેષ પ્રમાણ જોઈતું હોય તો એક બીજો પ્રસગ નોંધુ નડિયાદમા સરકારી બગલામા મ્હારો મુકામ હતો તે વખતે મનસુખરામ ભાઈના પત્ની ડાહીલક્ષ્મી કુટુમ્બમડળને લઈને મ્હારી પત્નીને મળવા આવ્યા હતાં જૂનો સમ્બન્ધ, ઉમ્મરમાં ઘણા વડીલ છતાં, એ સુશીલ બાઈએ જાળવી રાખ્યો હતો

હુ કહી ગયોછુ કે ગોવાલપૂરથી અમદાવાદ જતે મુંબાઈમા થોભતા અનેકવાર મનસુખરામભાઈનો અતિથિ હુ થતો હતો તે પ્રસગોએ હેમનુ તથા હેમના પત્ની ડાહીલક્ષ્મીનુ આતિથ્ય પૂર્ણભાવભર્યું થતું હતુ હેવા એક પ્રસગે એક સમયે ભોજન વેળા બે નવા જ્ઞાન મ્હને મળ્યા કેરીનો રસ અને અડદની ધારી (વડા) જમણમા હતા રસમા બોળીને ધારી હુ ખાતો હતો ત્હારે મનસુખરામભાઈએ મ્હને બતાવ્યુ કે ધારી ઘીમા બોળીને લ્યો — તો સરસ લાગશે મ્હે તેમ કર્યું અને સરસ લાગ્યુ આ એક નવુ જ્ઞાન બીજુ નવુ જ્ઞાન મ્હે રસનો સ્વાદ વખાણી કહ્યુ ‘ રસ સરસ ખટમધુરો છે ’ મનસુખરામભાઈ પાણ્ડિત્યવાળી મુખચર્યા કરીને બોલ્યા "મૂળ સસ્કૃતમા ‘મધુર’ શબ્દનો અર્થ ખાટો અને મીઠો એમ જ છે ’ મ્હારાથી ના રહેવાયુ હ બોલ્યો, "ફેરિયો વેચનારા વગેરે હેના અજ્ઞાન લોકો ખટમધુરાને બદલે ટૂકામા ‘મધુરો સ્વાદ’ એમ બોલેછે તે કારણ હશે બાકી સસ્કૃતમા ‘ મધુર શબ્દનો અર્થ તો હેવો જાણ્યો નથી "

રણછોડભાઈ ઉદયરામ મનસુખરામભાઈને વિશે મશ્કરીમા કહેતા કે—‘ મનસુખરામ તો દહાડાની રાત્ર મનાવેછે !’ રોજ બપોરે ઓરડીમા બધબારણાથી અંધારુ કરીને કલાકેક નિદ્રા લેવાની મનસુખરામની નિયમિત ટેવ ઉપર એ મિત્રના સ્નેહોપહાસનો કટાક્ષ હતો આ નિયમિતતાની પરાકાષ્ઠા મ્હે એક વાર મુસાફરીમા જોઈ હુ મુંબાઈથી શોલાપુર જતો હતો, મનસુખરામભાઈ મહાબળેશ્વર જવા માટે પૂને જતા હતા, ટ્રેન ઊપડી અને થોડીવારે ઉપરના ‘બર્થ’મા બિસ્રો પાથરી દઈને મનસુખ રામ લાબા થઈને ઊંઘવાને સૂતા જોડેના એક અંગ્રેજ મુસાફરે સ્મિત સાથે પૂછ્યુ "Going to bed ?" એજ પ્રસગે એઓના ઊંઘતા

પ્હેલાં એક બીજો તમાશો મ્હેં દીઠો: મે મહિનાનો તાપ, આગગાડીના ડબ્બા તપેલા, આસપાસ કોકણપટ્ટીના ડુંગરોથી તપેલું વાતાવરણ,—આ પરિસ્થિતિમા કંઠે શોસ કેવો પડે તે કલ્પી શકાશે પણ આગગાડીમાં પાણી શુદ્ધ બ્રાહ્મણથી કેમ પીવાય ? આપણાં શાસ્ત્રોની પેઠે, અને રાજદરબારી માર્ગનો આદર કરીને, મનસુખરામે રચનો તોડ કાઢ્યો, પોતાની પાસે કાશડીમા પાણી હતુ—હતુ નો થઈજ ગયેલુ—તે વખતોવખત મ્હોમાં લઈને કોગળા પોતે કર્યે જતા હતા પાળે ત્હેનો ધર્મ ! મ્હારી કનેના કૂજામાનુ ઠંડુ પાણી હેમને પાવાનુ મ્હને મન તો થતુ હતુ, પણ હેમના તપનો ભંગ કરવાનુ પાપ મ્હે ના આદર્યું

એક વાર મનસુખરામભાઈને મળવા હુ ગયો ત્હારે પોતાના રામાયણના ભાષાન્તરની વાત પોતે કાઢી મ્હારા પિતાને મ્હોયે હેમણે કહેલું હતુ કે એક દહાડો રામનો ને એક દહાડો કામનો એમ બ્હેચણી મ્હે રાખી છે મતલબ કે એક દિવસ મૂળ રામાયણમાથી ભાગ વાચવો અને બીજે દહાડે ત્હેનુ ભાષાન્તર કરવુ આ ભાષાન્તરની વાનગી "સતી સીતાનુ ઉત્તર" એ મથાળાથી હેમણે કોઇક માસિકમા પ્રગટ કરી હતી. આ ભાષાન્તર વિશે હકીકત કહેતા મનસુખરામભાઈ મ્હને કહેછે "ભાષાન્તર આ હુ કરુછું ત્હેમા બીજુ બધુ તો ઠીક, પણ એક નડતર બહુ આવેછે ચરણોને અન્તે શબ્દો સ્હામ સ્હામા બરોબર મેળવવા તે સાધવુ બહુ કઠણ પડેછે." હુ ચૂપ રહ્યો પદ્યરચનાની કલામાં મૂળાક્ષરનુ સ્થાન ભોગવનારી અન્ત્યયમક (rhyme)ની યોજના, જે સિદ્ધ કવિને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ નિસર્ગસાધ્ય હોય તે યોજના, જેને અસાધ્ય લાગે ત્હેની આગળ મૌન સિવાય બીજું શુ ઘટે ? કારણકે એ ગમે ત્હેવા પણ વડીલ રહ્યા.

બીજી એક મુલાકાતને પ્રસંગે વેદાન્તનો વિષય ઉપસ્થિત કરીને મનસુખરામભાઈ બોલ્યા "જગત્ મિથ્યા, અસત્ય કહેવાયછે ત્હેનો ખરો અર્થ ઘણા લોકો સમઝતા નથી. જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં હોય તેજ સત્ય ગણાય જગત્ ભૂતકાળમાં ન્હોતુ, અને નાશ પામવાનુ છે તેથી ભવિષ્યકાળમાં નથી રહેવાનું, માટે તે અસત્ય. એ ખરો અર્થ છે." માયાવાદનો આ અપૂર્વ

અર્થ મ્હારા જેવા અનધિકારીને ગળે તો ઊતર્યો નહિ પરન્તુ એ વિશે વેદાન્તના પ્રવીણ એક મિત્રને ઘણા વર્ષ પછી પૂછતા એ અર્થગ્રહણ દૂષિત છે એમ ખાત્રી થઈ

બીજા એક પ્રસગે મનસુખરામભાઈની હાસ્યરસની ગૂઢ પરીક્ષ્મશક્તિ પ્રગટ થઈ હતી કોક માધારણ રજવાડાના ગગશિના ગૃહસ્થો હેમની કને આવ્યા હતા, હેમને કેટલાક ચિત્ર ખરીદ્વા હતા તે આવ્ના હતા તે મનસુખ રામભાઇયે બતાવ્યા ને કહ્યુ "હામાંથી પસદ પડે તે રાખો' રપૂજતભાઈ બોલ્યા "આપ જ પસદ કરો આપ પસદ કરશો તે ખોટુ નહિ કરો' જાણે કે મીઠાઈ કે કાપડ લેવાનુ હોય ત્હેમા છેતરાવાનુ હોય નહિ ? વાત એ હતી કે પોતે સમઝતા ન્હોતા ગૂઢ રમૂજ પામી મન્દ સ્મિત કરી મનસુખરામભાઇયે એ લોકોને જેમ તેમ સમઝાવ્યા

કેટલાક વર્ષ પછી કોણ જાણે શા કારણથી મનસુખરામભાઈને ત્હ્યા ઊતરવાનુ હમે બધ કર્યુ અને માધવદાસ રૂગનાથદાસ વગેરે મિત્રોને ત્હ્યા ઊતરવાનો ક્રમ રાખ્યો પરન્તુ દરેક પ્રસગે હેમને મળવા તો હુ જતોજ પ્હેલા પ્હેલા તો એ પૃછતા ' ક્હ્યા ઊતર્યાછો ? ને હુ કહેતો ' માધવદાસને ઘેર ' જ્ઞાતિશુદ્ધિની હેમની લાગણી આથી દુખાતી હશે કે કેમ તે ખબર નથી હાવી એક મુલાકાત વખત હુ મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ સાથે ગયો હુ કારવારથી તે વખતે આવ્યો હતો (ઈ સ ૧૮૯૫–૯૬ મા) મનસુખરામભાઇયે હેમનો હમ્મેશનો રૂઢ પ્રશ્ન પૂછ્યો " હમણા ત્હમે શુ કરોછો ?"—આમ મુરબ્બીપણાનો પ્રશ્ન પૂછવાની પદ્ધતિ મનસુખરામ ભાઈમાથી ગોવર્ધનભાઈમા, અને ગોવર્ધનભાઈમાથી ચ દશકા પહ્યાના નાયકપણાવાળા તરુણ નડિયાદી મડળીમા ઉતરી આવી છે એ તરુણ મડળને તો હુ એટલોજ ઉત્તર દઉંછુ કે મ્હે કશુ કર્યું એ નથી ને કરતો એ નથી—(શુ કરોછો—એટલે ખેતીવાડી મજૂરી નહિ, વણજ વ્હેપાર નહિ, શસ્ત્રયુદ્ધ નહિ, પણ લેખનીપ્રયોગ, એમ સમઝવાનુ) મનસુખરામભાઈના પ્રશ્નનો ઉત્તર મ્હે આપ્યો, ' કવિતા લખુ છુ " કૃષ્ણરાવને પૃછ્યુ "ત્હમે શુ કરોછો ?" હેમણે ઉત્તર આપ્યો

"એ કવિતા કરેછે ને હું ગાઉંછું." આ ઉત્તરનું રહસ્ય અને ગૂઢ મૂલ્ય મનસુખરામભાઈ ભાગ્યે જ કળી સક્યા હશે.

મ્હારી કવિતામાં સંગીનરૂપી આત્મા રેડવાની કૃષ્ણરાવની સહાયતાનું દર્શન મ્હારી 'હૃદયવીણા'ના અર્પણમાં મ્હેં કરાવ્યુંછે, તે અર્પણ આ પ્રસંગે રચાયું ન્હોતું, પરંતુ મ્હારા મનમાં બીજદશામાં હતું. અને તેથી જ હું બોલ્યો: "અને એ કામ કાંઈ ઓછું નથી"

"અને મુજ કવિતપદો શબરૂપ
તજી જ સજીવ થયાં રસકૂપ,
ફૂંકીને ગાનમન્ત્ર જે વાર
રેડી ત્હેં મોંઘી અમીની ધારઃ
લહી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય
કવિતપદ કાન્તિ ધરી રહ્યાં રમ્યઃ"

એ સ્થિતિ અર્પણમા વર્ણવેલી ત્હેનું આદિ બીજ મ્હારા એ ટૂંકા ઉત્તરની પૂરવણીમા આજ હુ જોઉંછું.

રણછોડભાઇ ઉદયરામ

[પૃ૦ ૧૨૩

(૧૪)

સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ

મનસુખરામ સૂર્યરામ અને રણછોડભાઈ ઉદયરામ એ બને એકબીજાથી છૂટા કદી ના પડેલા એ સ્થિતિ લાબા કાળ સુધી રહેલી હુ ધારુછુ રણછોડભાઈ ભુજમા નીમાયા અને આખ્યના અસાધ્ય દરદને પરિણામે મનસુખરામ નડિયાદમા નિવૃત્ત થઈને રહ્યા ત્હા સુધી એ બને મિત્રો મુંબાઈમાં સાથે જ હતા માટે જ હેમને વિશે "જુગન-જોડી" શબ્દ મ્હે વાપર્યોછે મનસુખરામ જેટલા દેખાવમા પ્રતાપી એઓ ન્હોતા જણાતા તથાપિ ચાલાક નયનો, ઉત્સાહપૂર્ણ મુખની દીપ્તિ, મ્હોટુ કપાળ વગેરે ચિન્હોથી મડળમા બ્હાર પડી આવે હેવુ વિલક્ષણ હેમનુ સ્વરૂપ હતું વિચારમગ્નતા, આત્મગૌરવનુ ભાન અને પ્રાકૃત જનથી ઊચી કક્ષામા પોતાનુ સ્થાન માનતા હોય હેવી બુદ્ધિ —આ લક્ષણો દર્શાવનારી મન્દ અને ગમ્ભીર ગતિથી મનસુખરામને ચાલતા જેણે જોયેલા હેને ટટાર છાતી, ચપળ ગતિ અને જનમડળમા સમાનભાવથી ભળનારુ હ્રદય એ લક્ષણોથી સ્વાભાવિક રીતે હરતા ફરતા રણછોડભાઈ હ્રદયને ઉલ્લાસ આપનાર પડછા રૂપ ભાસ્યા વિના રહેતા નહિ મનસુખરામ જોડે વાત કરતા દૂરથી જ માન આપવાને લાયક, પરિચિત સ્પર્શને અયોગ્ય, હેવી મૂર્તિનો ભાસ થતો, ત્હારે રણછોડભાઈ જોડે લગભગ બરોબરિયા મિત્રની માફક ખુલ્લા મનથી વાતચીત કરવાની ઊર્મિ મ્હને આપોઆપ થતી હતી 'હુ ત્હમારો મુરબ્બી છુ હેવી છાપ હેમણે કદી મ્હારા ઉપર વાણી અથવા વર્તનથી પાડી ન્હોતી

મ્હારા બાલ્યકાળમા રણછોડભાઈનું કરેલું બ્યથેલ્લિનું ભાષાન્તર વાચીને રણછોડભાઈ નામદારા પ્રથમ પરિચિત થયા એ પુસ્તકમા ' ફ્રાર્દિતી ધી મેરી એન્ડુ " એ નામનો છેલ્લો અક્ષર હુ "ન્ડુ" એમ વાંચતો હતો મ્હારુ અજ્ઞાન જ હતુ, અને રણછોડભાઈની સાથે, હુ પણ ન્હોતો જ જાણતો કે "મેરી એન્ડુ" એટલે મશ્કરો" (સામાન્ય નામ)

મુંબાઈમા જ્યહારે જ્યહારે હુ આવતો ત્યહારે ચીનાબાગમા રણછોડ ભાઈની મુલાગત આકસ્મિક પ્રસગથી થતી હતી ઈ સ ૧૮૭૮ ના સમયની આસપાસ જે વખતે હું મુબાઈમા કૉલેજનો વિદ્યાર્થી હતો તે સમયે રણછોડભાઇયે એક નાટકમડળી ઊભી કરી હતી કેખુશરૂ ન૦ કાબરાજીએ તે પૂર્વ પારસી નાટકમડળી ઊભી કરેલી તેની સ્પર્ધામા નહિ પરન્તુ તેથી કાંઈક અશે પ્રેરાઈને, પારસી ગુજરાતીની અશુદ્ધિ ટાળવાના હેતુથી પણ એ મડળી હેમણે કાઢી હશે એમ મ્હને યાદ છે એ મડળીમા ઘણે ભાગે ગુજરાતી શાળાઓના મ્હેતાજીઓમાથી નટવર્ગ ઊભો કર્યો હતો રગભૂમિ ઉપર અભિનયમા એ લોકોનું મ્હેતાજીપણુ વખતોવખત ફૂટી નીકળતુ હતુ તે સૂક્ષ્મ જોનારને જ જણાય એમ હતુ મ્હારા મિત્ર સ્વ વરજભાઈ મ્હારી જોડે એ નાટકો જોવા આવતા ત્યહારે જે જે પ્રસગે એ મ્હેતાજીપણુ પ્રગટ થતુ તે તે પ્રસગે વરજભાઈ બોલી ઊઠતા "જો, એ પેલો મ્હેતાજી!" આ મંડળી કને ભજવાયલા ઘણા ખરા નાટકો મ્હે જોયેલાં તેમાનુ એક "મદાલસા અને ઋતધ્વજ" એ હતુ પ્રેમાનન્દના "મદાલસા આખ્યાન" ઉપરથી રણછોડભાઇયે તેને નાટકરૂપમા મૂકયુ હતું તે વખત સુધી "મદાલશા આખ્યાન" તેવુ અશુદ્ધ નામ ગુજરાતી સાહિત્યમા પ્રચરિત હતુ રણછોડભાઈને તે વખતમા નવુ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલુ જણાતુ હતુ કે ખરો શબ્દ 'મદાલસા' છે, અને તેથી હમને બધાને વારવાર નવા પ્રકારના જોસથી એઓ કહેતા 'મદાલશા' ખોટુ છે, ખરુ 'મદાલસા' છે કૉલેજમા સસ્કૃત શીખનારા હમને આ વાત અજાણી ન્હોતી તેથી એ વચન સાભળીને હમે છાના છાના હસતા આ નાટકમડળી ઊભી કરી તે પ્હેલા જ અનેક નાટકોના રચનાર તરીકે રણછોડભાઈનુ લોકસધમાં

ઉપનામ "નાટકી" એમ રૂઢ થયુ હતુ એ પોતે જાણતા પણ હશે, પણ એથી અપમાન હેમણે માન્યુ હોય એમ જાણ્યામા નથી

મનસુખરામભાઈ રણછોડભાઈની એક વિલક્ષણતાને માટે હેમને બહુ બનાવતા એક વાર વર્તમાનપત્રમા રણછોડભાઇયે કાંઇ વાચ્યુ કે વગર છોલેલા બટાટા ખાતે છોલ્ય ગળામા અટકનાથી એક હોરો મરી ગયો આ વાંચ્યા પછી રણછોડભાઈ બટાટાનુ શાક જ ખાતા ન્હોતા, પછી તે છોલેલા બટાટાનુ હોય કે વગર છોલેલાનુ આ વિનક્ષણતા કેટલો વખત ટકી રહી તે હુ જાણતો નથી

હવે, સ્મરણમુકુરમા બહુ વર્ષોનો અંધકારનો ગાળો આવેછે ઈ સ ૧૯૧૦મા ગ્રીષ્મ ઋતુમા માથેરાનની ટેકરી ઉપર રણછોડભાઈનું પાછુ દર્શન થાયછે "પિન્ટો હોટેન"ના "ધાસનેટ વિહના" નામની છૂટી બંગલીમા મ્હને કુટમ્બ સહિત સ્થાન મળ્યુ હતુ (અસલ ધામનેટના ડબ્બાની વખાર એ હતી પણ મ્હારા પુત્ર નનિને હેનુ નામ ભપકામા Gazelle Villa, ગેઝેન વિહના પાડ્યુ હતુ) એક દહાડો સ્હવારે એ મકાનના વરડામા મ્હારુ કુટુમ્બમડળ બેઠુ હતુ તે વખતે સડક ઉપરથી બૂમ પડી "ભાઈ છે કે?", શુદ્ધ ચરોતરી ઉચ્ચાર અને નિખાલસ ગામડિયા ધ્વનિવાળી બૂમ પડી—"ભાઈ છે કે?" હુ બ્હાર ગયેલો હતો તેથી હું ક્યારે આવીશ એ પૂછીને રણછોડભાઈ ચાલ્યા ગયા થોડી વાર પછી હુ આવ્યો અને એ પણ આવ્યા પરચૂરણ વાતોચીતો થઈ એ ગોવિન્દજી વસનજીની હોટેલમા ઊતર્યા હતા આ પછી અનેક વાર અરસપરસ હેમની હોટેલમા, રસ્તામા વગેરે ઠેકાણે મુલાકાત થતી હતી એક વાર રસ્તામા સ્હામા મળ્યા, મ્હને ઊભો રાખ્યો અને એકદમ પુછ્યુ 'પણ ત્હમે 'વચ્ચે'મા બે 'ચચ્ચા' કેમ લખોછો?" હુ બોલ્યો "ત્હારે શુ લખુ?" રણછોડભાઈ બોલ્યા 'ચને ય જોડવો જોઇયે" કહે મ્હારા કારણ દર્શાવ્યા અપભ્રશમા સંસ્કૃત વર્ત્મ નેનું વિચ્ચિ થાયછે તે તો હુ તે વખત જાણતો ન્હોતો પરન્તુ એટલા 'ચ'મા 'ચ' કારનો શુદ્ધ તાલવ્યનો ઉચ્ચાર થવાને લીધે ચ ને ય ના સયોગ જેવી

ઉચ્ચારભ્રાન્તિ થાયછે એટલું મ્હેં કહ્યું. રણછોડભાઈને ગળે વાત ઊતરી ના જણાઈ. હમે પોત પોતાને રસ્તે ગયા.

હેમની હોટેલમાં એક દિવસ હું મળવા ગયો. તરત જ બ્હારથી ફરીને એ આવ્યા હતા. કપડાં બદલી, પરશેવો મારી નાંખવા માટે શરીરે ધાબળી ધાબળી હેમણે વીંટી લીધી. આ પ્રકારની સંભાળ એ હેમના લાંબા આયુષ્ય અને એકંદર તનદુરસ્ત શરીરની એક ઝીણી કૂંચી હતી. આ સમયે માથેરાનનાં જુદાં જુદાં 'પૉઇન્ટો' તરફ એઓ ફરવા જતા ત્હારે હેમના કેટલાક તરુણ મિત્રોને સાથે લઈને જતા હતા. હું હજી મજબૂત છું—એમ હેમને કાંઈક ગર્વ હતો. તેથી જવાનિયા મંડળ જોડે તણાતે તણાતે કાંઈક ગજા ઉપરાન્ત એઓ ચાલતા હતા. તરુણ મંડળ હેમની પાછળ બોલતું "આજ ડોસાને ખૂબ ચલાવ્યા!"—છોકરા તે છોકરા જ!

માથેરાનના સ્ટેશન ઉપર એક દહાડો સ્હવારે રણછોડભાઈ મ્હને મળ્યા. જાણ્યામાં એઓ મુંબાઈ જવાની તૈયારીમાં હતા. ભુજના કેટલાક હોરાઓ પણ તે વખતે હાજર હતા. ભુજમાં પોતે દિવાનગિરી ઉપર હતા તે વખતની વાતો પોતે શરૂ કરી, અને ખૂબ રસથી પારદર્શક આત્મોત્કર્ષનાં વચનો વાપરીને પોતાના વહીવટનો ખ્યાલ મ્હને આપ્યો. આ બધું હું આદરયુક્ત મૌનથી સાંભળી રહ્યો. હેમને એથી વધારે જોઈતું પણ ન્હોતું. પોતાના રસાસ્વાદમાં જ એ એટલા તલ્લીન હતા. આ વર્ણનમાં પોતાના પછીની કારકિર્દીને વિશે કેટલાંક દોષદાયક વચનો પણ એઓ વેર્યે જતા હતા તે કાંઈક સુરુચિનો ભંગ કરનારુ લાગતું હતું. અને એ દોષદર્શનમાં હોરાજી કને ટાપશી પણ પૂરાવવાનું કરતા હતા. હોરાજી હશી હશીને "હાં જી, હાં જી" કરતા હતા.

હવે દૃશ્ય બદલાઈને વડોદરામાં સાહિત્યપરિષદ્‌ના મંડપમાં જાયછે. ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં એ પરિષદ્ ભરાઈ. પ્રમુખપદ સમ્બન્ધે કેટલાક માસ પૂર્વેથી રસાકશી ચાલી રહી હતી. અનેક નામોમાં રાવબહાદુર હરગોવિન્દદાસનું નામ પણ હતું. હેમના પક્ષ તરફથી અરુચિકર વિરોધ ઉદ્‌ભવશે એ ભયથી રા. મનુભાઈ નન્દશંકરે મ્હને ખાનગી પત્રમાં સૂચવ્યું કે હમે આ

સ્પર્ધામાંથી ખશી જાઓ તો કામ સરળતાથી ચાલશે હુ સ્પર્ધામાં પડયો જ ન્હોતો એટલે નીકળવુ એ મુશ્કેલ હતુ જ નહિ. મ્હે રણછોડભાઈનું નામ સૂચવ્યુ. અને આખર હેમની પસદગી થઈ પરિષદ્‌ના મડપમા હમ્મેશાની ટટાર ચાલવાની રીત્યે પ્રમુખની ખુરશીએ આવીને રોજ એ બિરાજતા હતા. આસન પર બેસતા પ્હેલા ક્ષણ બે ક્ષણ ખુરશીના ડાંડા પકડીને પ્રફુલ્લ વદનથી આજૂબાજૂ નજર નાંખીને પછી બેસતા હતા આ ચિત્ર તરફ મ્હારુ ધ્યાન મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તે દોર્યું હતું અને હેના રમૂજી સ્વભાવ પ્રમાણે એ કહેતો "'હુ કે'વો પ્રમુખ થઈ ગયોછુ! રખેને કોઇ બીજો આવીને બેશી જાય' જાણે હેવી રીત્યે રણછોડભાઈ આવેછે ને બેસેછે" આ કેવળ નિર્દોષ વિનોદવચન જ હતા

પરિષદ્‌ની પૂર્ણાહુતિને અંગે મહારાજાએ આપેલી 'ગાર્ડન પાર્ટી'મા સંધ્યાકાળને શાન્ત સમયે એક ખુલ્લી જગામા 'રિફ્રેશમેન્ટસ'ના ટેબલની આસપાસ દસબાર ખુરશિયો મડાઈછે સયાજીરાવ મહારાજની પાસે રણછોડભાઈને બેસાડયાછે બીજી બાજૂએ મ્હારી ખુરશી છે બીજા અનેક પરિષદ્‌ના મેમ્બરો બેઠાછે જ્ઞાતિબન્ધનને આદર આપીને રા આણન્દશંકર તથા હેમના ત્હેવા જ એક બે મિત્રો નજીક જ આટા મારેછે આ પ્રસગે રણછોડભાઈએ બન્ધનનો હિમ્મતથી અનાદર કરીને સાથે બેશીને બધી વાનિયો લેવા લાગ્યાછે આ દૃશ્યનો ફોટોગ્રાફ પરિષદ્‌ના રિપોર્ટમા આવ્યો જણાતો નથી માટે આ ન્હાનું ચિત્ર રજૂ કરુછુ આ સમયે અનેક વાર્તાલાપમા એક વિષય દેવનાગરી લિપિનો સયાજીરાવ મહારાજે કાઢયો રણછોડભાઈ દેવનાગરી પક્ષના આગ્રહી ભક્ત હતા અને મહારાજને એ સમ્બન્ધે વલણ બદલાય હેવી ઇચ્છાથી ઉપદેશ કરવા લાગ્યા મ્હે હેમને વાર્યા "એમ નહિ ચાલે મહારાજાને પ્હેલેથી prejudice કરી દેશો નહિ" રણછોડભાઈ કહે "હુ મ્હારો પક્ષ બતાવુછુ ત્હેમા prejudice શેનું?" સયાજી મહારાજાએ આ ખેલ જોઈને હસ્યા કર્યું

ઉત્તરકાળમા મુંબાઈમા રણછોડભાઇને ચાંપાટી ઉપરને ઘેર હેમની મુલાકાતે બે ચાર વાર ગયાનુ મ્હને સ્મરણ છે એકાદ વાર તો મ્હારો ફેરો

વ્યર્થ ગયો હતો કારણ કે પોતે સિનેમા જોવાને ગયા હતા મ્હને ખબર નહિ કે એ નિયમસર સિનેમામા જવાના શૉકી હશે તે પૂર્વેની એક મુલાકાત વખતે મ્હને એઓ આગ્રહ કરીને ગેઈટિ થિએટરમા ગુજરાતી **નાટક મંડળીનું** એક નાટક ભજવાતુ જોવાને લઈ ગયા હતા વચમા પડદો પડતે રગભૂમિના અતર ભાગમા લઈ જઈને મ્હને મુખ્ય નટો બાપુલાલ તથા જેશ કરના ઓળખાણ કરાવ્યા એ લોકો રણછોડભાઈને ગુજરાતી નાટક સાહિત્યના આદ્ય પિતા તરીકે માન આપતા જોઈને મ્હારા હૃદયને એક પ્રકારનો સતોષ થયો હતો

આ નાટક ભજવાતી વખતે રણછોડભાઈએ હાલની ગુજરાતી રગભૂમિ ઉપર પ્રવર્તતી અમર્યાદ શૃઙ્ગારચેષ્ટાઓ તરફ અરુચિ અને તિરસ્કાર મ્હારી આગળ દર્શાવ્યા હતા, અને આગળ વધીને કહેલુ કે આ લોકોનું ચાલે તો મર્યાદાનો પૂરો ત્યાગ કરે (હેમના શબ્દો ઊતારવાની ઇચ્છા નથી થતી) છતા એ જ રણછોડભાઇએ આજથી ચારેક વર્ષ ઉપર મ્હને હમામ સ્ટ્રીટમા પોતાની મોટર ઊભી રાખીને હુ ચાલતો જતો હ્તેને બોલાવીને એક પુસ્તક પોતે નવુ રચેલુ બહુ ઉત્સાહથી આપ્યુ, નામ "નિદ્રાશૃઙ્ગાર દશક નાટક" પોતે પુસ્તકના બહુ વખાણ કર્યા ઘેર જઈને ઉપરટપકે જોતા એ નાટકમા અનેક પ્રસગો મ્હને એટલા અશ્લીલ જણાયા કે અતે મ્હે એ પુસ્તક બાળી નંખાવ્યુ રણછોડભાઈની તો બહુ બહુ ઉત્સ હભરી ઉમેદો હતી–તે જ વખતે જણાવી હતી–કે આ નાટક ઉપરથી માકન કને સિનેમા માટે 'ફિલ્મ' તૈયાર કરાવવી, વગેરે એ સિદ્ધિ થઈ હોત તો તો જુલમ જ થાત અશ્લીલતા જીવનમા, વાર્તામા, રગભૂમિ ઉપર એમ ક્રમે ક્રમે વધતા પ્રમાણમા શા કારણથી સુરુચિને આઘાત કરેછે તે મ્હે "પ્રેમાનન્દના નાટકો" વિશેના નિબન્ધમા પૃથક્કરણથી દર્શાવ્યુ છે તે વિચારતા કહુંછુ કે આ સિદ્ધિ ના થઈ તે જ સારુ થયુ

ઈ સ ૧૯૧૫ મા રણછોડભાઈને દિવાન બહાદુરનો ઇલ્કાબ મળ્યો તે પ્રસગે મુંબાઈની "ગુર્જર સભા" તરફથી આનન્દપ્રદર્શન કરાવવા તથા રણછોડભાઈને અભિનન્દન આપવા માટે મેળાવડો કરાવવાની સૂચના

ખાનગી રીત્યે એ સભાના સ્થાપક તથા ચાલક રા. ચન્દ્રશંકરને મ્હેં કરી. હેમણે એ ખુશીથી ઉપાડી લીધી. પરન્તુ થોડા દિવસ પછી લાચારી જણાવીને હેમણે કહ્યું કે "કમિટિના બીજા મેમ્બરોને આ વાત ઇષ્ટ લાગતી નથી " ગુજરાતના આદિ લેખકોમાંના એક અગ્રગણ્ય લેખક અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ભૂત અને વર્તમાનને શૃંખલિત કરનાર એક વિરલ અંકોડારૂપ વ્યક્તિને વિશે "ગુર્જર સભા"ની આ ઉપેક્ષાવૃત્તિથી મ્હને ખેદ થયો. બાહ્ય જગતની જીવન્ત દશામાં મરણ પામેલી, અને એ જીવતા જગતમાંની વ્યક્તિયો મરણ પામે ત્હારે જીવન્ત થતી એ સભા હમણાંજ દેવલોક પામેલા રણછોડભાઈના માનાર્થે કાંઈ પણ કરશે તો પેલા પાછલા દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કાંઈક અંશે વળશે એમ હું માનું છું.

(૧૫)

સ્વ. મણિભાઈ જસભાઈ

અસલનાં વર્ષોમાં સરકારી નોકરીમાં તલાટી, કારકુન વગેરેની પદવીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા સારું અમુક પરીક્ષા પસાર કરવી પડતી હતી. આ પરીક્ષા લેવાને પરીક્ષકોની કમિટી નીમાતી હતી. "કામેટી" અને "પરીક્ષા" એ શબ્દો અર્ધશિક્ષિત વર્ગમાં પર્યાયરૂપ હતા. ખેડામાં મ્હારા પિતા મુનસફ હતા તે સમયમાં આ કમિટીમાં એ પણ એક મેમ્બર હતા. એક વર્ષ પરીક્ષામાં કમિટી આગળ અનેક આવેલા 'છોકરા'ઓમાંના એક-ને ભોળાનાથે દીઠો, અને પરીક્ષા આપતી વખતે હેની ચાલાકી, બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા, વગેરેથી હેમના મન ઉપર બહુ સારી છાપ પડી. એ યુવકના પિતાને પછીથી ખાનગીમાં ભોળાનાથે કહ્યું: "જસભાઈ! આ ત્હમારા છોકરાને તલાટી, કારકૂન, હેવી સાધારણ પદવી કરતાં વધારે ચઢાવવો નથી? હેનામાં મ્હોટી પદવી મેળવવાનાં લક્ષણ સ્પષ્ટ છે. માટે અમદાવાદમાં મ્હારે ઘેર હેને મૂકો અને અંગ્રેજી ભણવા દ્યો". જસભાઈએ કબૂલ કર્યું; મણિ-ભાઈ હમારા કુટુમ્બમાં રહ્યા. કુટુમ્બના એક અંગભૂત જ થઈ ગયા; મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ બાબારાવ અને આપારાવ સાથે મિત્રતા—બન્ધુતા-ના સંબન્ધથી જોડાઈ ગયા. આગળ જતાં ક્રમે ક્રમે ઊંચી ઊંચી પદવીએ ચઢતાં છેક વડોદરાના દીવાનનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું, છતાં છેવટ સુધી ભોળાનાથના કુટુમ્બ સાથેનો આ આદ્ય સંબન્ધ અને હેનું ઋણ મણિભાઈ વારંવાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને આનન્દયુક્ત ગર્વથી સ્વીકારતા હતા. આ આરમ્ભકાળમાં મ્હારા બન્ધુઓ જોડે કુટુમ્બમંડળમાં ભળી ગયા તે સમયમાં

મણિભાઈ જસભાઈ

[પૃષ્ઠ ૧૩૦

મણિભાઈનું ઉપનામ "ઘી" પડ્યું હતું; હેમને ભાતમાં ઘી વિના ચાલતું નહિં અને મ્હારા બન્ધુ બાબારાવને ભાતમાં ઘી ભાવતું નહિં, તે ઉપરથી આ રમૂજ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

[આ સ્મરણમુકુરના પ્રથમ લેખમાં મ્હેં કહેલી વાતનું સ્મરણ કરાવું ?

"જ્યમ દર્પણ મૂકીએ સહાંમસહાંમાં તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં,
તે અન્યો અન્યે અનંત થાએ ને દૃષ્ટ પોહોચે છેકમાં"

આ યોજના મ્હેં કહી હતી. તેથી મ્હારા સ્મરણમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બો કેટલાંક સાક્ષાત્, કેટલાંક અન્ય મુકુરદ્વારા પડેલાં, એમ "અનન્ત દીસે રૂપની સંકલ" હેવી સ્થિતિ છે. તેથી ઉપર કહેલા પ્રતિબિમ્બનું સ્વરૂપ અન્ય મુકુર દ્વારા પ્રગટ થયેલું હોવાથી, કેટલીક રેખાઓ અસ્પષ્ટ હશે. હમણાં કહેલી તો સ્પષ્ટ જ છે. પણ એક અસ્પષ્ટ રેખાનું ચિત્ર નોંધું: કમિટી આગળ ઊભા રહેલા યુવક મણિભાઈના હાથમાં સોનાનાં કલ્લાં, વગેરે અલંકારો હતા; તે ભોળાનાથે એ અમદાવાદ ભણવા આવતા પ્હેલાં તજાવ્યા હતા,—એ ચરોતરી શોભા અમદાવાદમાં, અને ખાસ સ્કૂલમાં ભણનારને, અનુચિત લાગે તેથી. આ અસ્પષ્ટરેખ ચિત્ર છે. દોષ મુકુરનો છે.]

છતાં આ અલંકારનું સ્થાન અન્ય પ્રકારે મણિભાઈના જવાની પછીના સમયમાં લીધું હતું. સોનેરી ચાંદના ચાંલ્લાવાળી પાઘડી મણિભાઈને માથે ઘણાં વર્ષ સુધી જોયેલી એ સ્મરણ હજી સ્પષ્ટ છે. (ભોગીન્દ્રરાવ દીવટીયાના પિતા, રતનલાલ) મ્હારા એક મસિયાઈ ભાઈ હમારા કુટુમ્બમાં જ ઊછરેલા અને મણિભાઈના સહાધ્યાયી પણ હતા. કાળ જતે રતનલાલે આશા રાખેલી કે મણિભાઈ ઊંચી પદવીએ ચઢ્યાનો લાભ રતનલાલ વગેરે મિત્રોને પોતાના તન્ત્રમાં સારી નોકરીઓમાં ગોઠવીને આપશે. મણિભાઈયે, અમુક વ્હાજબી કારણસર, તેમ કરવું અનિષ્ટ ધારેલું; તેથી રતનલાલ વારંવાર મણિભાઈને મ્હોએ જ મ્હેણાં, મિત્રભાવે અને વિનોદમાં, મારતા, અને મણિભાઈ ખોટું લગાડ્યા વિના માત્ર હશીને વાત પતવી દેતા.

મણિભાઈ વડોદરામાં રેસિડેન્સીમાં હતા ત્હેવામાં વખતો વખત પ્રસંગપરત્વે હમારે ઘેર આવતા. હેવા એક પ્રસંગે એક રમૂજી બનાવ બનેલો મુકુરમાં આલેખાયછેઃ મણિભાઈ નાહીને મોળાની પાટલી ચીપતા પડાળી ઉપર ઊભા છે; એટલામાં મ્હારા ન્હાના બન્ધુ મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) ચાકમાં આવીને ઊભા. મણિભાઈ ન્હાના મ્હોટાં સર્વ જોડે સ્નેહભાવથી બોલતા તે પ્રમાણે બોલ્યાઃ "Well, Manubhai! How are you?" "ખાઓ તુરિયું!" આમ શબ્દો બાલક મનુભાઈના મુખમાંથી, વિચાર કરવાને થોભ્યા વિના જ, નીકળ્યા. સ્કૂલમાં બરોબરિયા છોકરાઓ જોડે બોલાતું આ વચન મનુભાઈના મુખમાંથી નીકળવાની સાથે જ, પશ્ચાત્તાપથી જીભ કાઢીને મનુભાઈ ખશિયાણા પડી ગયા. મ્હારા પિતા, બીજા બન્ધુઓ, હું વગેરે હસવા મંડી ગયા; મણિભાઈ પણ ઉલ્લાસવૃત્તિથી હસવામાં શામિલ થયા; અને પોતાની અંગ્રેજીમાં વાત કરવાની ટેવ હદબ્હાર હતી તે સ્મરણમાં આણીને પોતાની જ ભૂલ સ્વીકારવા લાગ્યા. ન્હાના બાળક તરફથી અનિષ્ટ ટેવ માટે નિર્દોષ ઉપાલમ્ભ મળ્યો, ત્હેની ખરી કદર હેમણે કરી.

એક બીજું સ્મરણચિત્રઃ મણિભાઈ ગાયકવાડ મહારાજાના દીવાન હતા તે સમયઃ સયાજીરાવ ગાયકવાડને મ્હારા પિતાને ઘેર મુલાકાતે લાવવાની યોજના મણિભાઈયે સ્વેચ્છાથી જ કરી, તે વખતનો પ્રસંગ. સ્થળ મ્હારા પિતાનું અમદાવાદમાં લાખા પટેલની પોળ્યમાંનું ઘર સયાજીરાવ મહારાજ દીવાનખાનામાં પેસે તે પૂર્વે જીનો ચઢયા પછી અગાશી જેના માર્ગમાં થઈને જ જઈ સકે એમ હતું; તે માર્ગની સંબાઈ બાર ચૌદ ફુટથી વધારે નહિં હોય; ત્હાં મ્હારા બંધુઓનાં અને બ્હેનોનાં છોકરાંને હારબંધ ઊભા રાખ્યા; દરેકના હાથમાં ફૂલ ભરેલી તાસકો આપી, સયાજીરાવના પગ આગળ ફૂલ ઢળવાતાં ગયાં, અને મણિભાઈ દરેક બાળકનું ઓળખાણ કરાવતા ગયા, જેથી ટૂંકા પળમાં જવાની ક્રિયામાં, ફૂલ વેરવા-ની ક્રિયામાં, વગેરેમાં ગડબડ ગૂંચવણ ના થઈ. આ રસિક યોજના મણિભાઈના મગજમાંથી નીકળેલી તાત્કાલિક જ હતી.

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि

એ સૂક્ષ્મ રસતત્ત્વનો આ યોજનામાં અનાદર થયો કે કેમ એ અત્યારે તપાસવા નહિં બેશિયે "શેરડિયો વાળીરે ફુલડાં વેર્યાંછે" એ પંક્તિ પણ બચાવમાં નહિં લાવિયે; એ તો ઈશ્વરના સ્વરૂપપરત્વે ઉચ્ચારાયલી છે. હું માત્ર બનેલા બનાવનું પ્રતિબિમ્બ ઉપસ્થિત કરૂછું.

ઉપરના પ્રસંગમાંથી એક બે બાબતો મણિભાઈને સંબન્ધે પ્રગટ થાયછેઃ હમારા કુટુમ્બનાં ન્હાનાં બાળક સુદ્ધાન્તને એ કુટુમ્બના અંગભૂત હોય તેમ ઓળખી રાખતા હતા; અને આ હમારા કુટુમ્બ સાથેના સંબન્ધની આડકતરી રીતે સયાજીરાવના મન ઉપર છાપ પાડવાની ચતુર યુક્તિ.

આ રસિક યોજનાના પડછામાં એ પ્રસંગે જ મણિભાઇયે કહેલો એક રમૂજી બનાવ સુકુરમાં પ્રગટ થાયછે. વડોદરાના એક શેઠિયાને ઘેર સયાજીરાવની પધરામણી થઈ હતી; મણિભાઈ સાથે મંડળમાં હતા જ. સયાજીમહારાજ આવીને બેઠા, બધું મંડળ યોગ્ય 'મિસલ' સાચવી, પ્રસંગને ઉચિત ગમ્ભીરતામાં ગોઠવાયું. એટલામાં બીજા ખંડમાંથી શેઠનો નવ દસ વરસનો છોકરો દોડતો દોડતો ઠેઠ મહારાજા હતા ત્યહાં સુધી આવ્યોઃ—આવ્યો તે ભલે, પણ શરીર ઉપર સમ ખાવાને એક પણ વસ્ત્ર ન્હોતું!— (સનાના દાગીના હતા કે નહિં તે ચિત્ર સુકુરમાંથી ભૂસાઈ ગયુંછે). બધા ચૂપ જ બેઠા. શેઠ ગાજી ઊઠયાઃ "અલ્યા! અહિં કેમ આવ્યો? જતો રહે" સુપુત્રે આજ્ઞા માની, અને વિશેષ ચમત્કાર કર્યો બે હાથ ને બે પગનાં ઢીંચણ ઉપર, ઘોડો થઈને ચાલતો ચાલતો પાછો ધીમે ધીમે ગયો! (હું ધારુછું આ રૂપાન્તર યોગ્ય જ હતુ. ઘોડા કાંઈ લૂગડાં પ્હેરેછે?— અમદાવાદ પ્રાર્થનામન્દિરમાં એક જણે વ્યાખ્યાન આપતે મનુષ્યપ્રાણી અને ઘોડા વચ્ચે ભેદ બતાવ્યો હતો, કે ઘોડા માણસની પેઠે દાતણ નથી કરતા; તે કરતાં આ બાળકે કૃતિના નિદર્શનમાં સૂચવેલો ભેદ વધારે બંધ બેસે હેવો છે)

મણિભાઈની હાસ્યરસની સૂક્ષ્મ કદરનો આ એકજ નમૂનો બસ છે બાકી હેમની કનેથી રમૂજી વાતો અનેક સાંભળેલી તે બધી ઊતારવા માટે સ્થળ નથી હેમની હાસ્યરસની વૃત્તિમા એક ગુણ એ હતો કે એ વૃત્તિ genuine, ખરા દિલની હતી, હાસ્યરસમાં હમે સમજિયે છિયે એમ બતાવવા માટે હાસ્યરસ દર્શાવનારાઓ ઘણા છે, ને લોકોના જેવી ન્હોતી તેમજ મનસુખરામના હાસ્યરસથી મણિભાઈનો હાસ્યરસ જુદો પડી આવતો 'હુ કે'વો જગતને રમાડુ છુ ' હેવો ભાવ સૂચવતો, માત્ર હોઠ ઉપર રમતો, હાસ્યરસ મનસુખરામનો, "હુ કે'વો જગત સાથે રમુ છુ ?" એમ જાત્યને પણ અપ્રગટ અનુભવ કરાવતો, હૃદયમા રમતો ને હૃદયમાથી વહી નીકળતો મણિભાઈનો હાસ્યરસ

મણિભાઈ ભુજ તરફ દીવાનની પદવીએ જવાના હતા તે વખતે મુંબાઈમા કચ્છના ભાટિયાવર્ગ તરફથી હેમને માનપત્ર આપવાનો મેળાવડો થયો હતો મેળાવડામા જતા પહેલા એક વૈદ્યે મણિભાઈને ખાનગીમા સૂચના કરી "મ્હારા 'જીવન' વિશે ભાષણમા બે બોલ કહેજો " ('જીવન' નામનુ ઔષધ બનાવીને એ વૈદ્ય વેચતા હતા) આ વાતમા મણિભાઈ રમૂજ મેળવીને હમને રમૂજ ઉપજાવીને એ વાત કહેતા હતા

મણિભાઈ ભુજમા બે વાર દીવાનપદે ચઢ્યા હતા એક વાર દીવાનગિરી, કાંઈક અનિષ્ટ સંસ્થિતિમા, છોડવી પડેલી (હેમા મણિભાઈને લગાર પણ દૂષણ કે લાઞ્છન વળગે એમ સ્થિતિ ન્હોતી રજવાડાના મામલા જ માત્ર હેવા) છતા બીજીવાર એ પદ પ્રાપ્ત હેમણે કર્યું ત્ય્હારે જ સંતોષ પામ્યા હમને કેટલાકને તે પ્રસંગે એમ લાગેલું કે આ મોહ શા માટે રાખતા હશે ?-પરંતુ પાછળથી હમને પણ લાગ્યુ કે મોહનો અંશ હેમા નહોતે હેમનો આગ્રહી સ્વભાવ મુખ્ય અંશે આ બનાવમા પ્રેરક બળ તરીકે પ્રવર્તો હતો

મણિભાઈની પ્રમાણિકપણાની કીર્તિ સર્વથા યોગ્ય હતી રાજારજવાડા પોલિટિકલ ખાતુ, એ વાતાવરણ પ્રમાણિકપણાને પોષક નથી, છતા એ ગુણ છેવટ સુધી મણિભાઈ નિષ્કલંક રીતે સાચવી સક્યા હતા

વડોદરામાં રેસિડંટના આસિસ્ટંટની જગા ઉપર હતા તે વખતમાં, કે ગાયકવાડના દીવાન હતા તે વખતમાં,–બરોબર યાદ નથી, પણ એ બેમાંથી એક વખતમાં, મણિભાઈના બાપ બહુ અસંતોષ બતાવતા હતા કે–"મ્હોટી નકરી મેળવી તે શા કામની? આડો અવળો હાથ ફર્યો નહિં, પછી મ્હોટી નકરીની શી મઝા?"

મણિભાઈ મનસુખરામના મિત્રમંડળમાં હતા, છતાં નહોતા. હેમનામાં પોતાનું સ્વતન્ત્ર ચારિત્ર્યબળ હેવું હતુ કે એ મંડળની કેટલીક અનિષ્ટ લક્ષણરેખાઓએ હેમને સ્પર્શ કર્યો નહોતો ઉદાહરણ એક બસ થશે જૂનાગઢ ભાવનગરના મનસુખરામભાઈના મિત્રો કનેથી મનસુખરામભાઈ એક અપૂર્વ વાણીવિલાસ શીખ્યા હતા, તે હેવો કે મૂળની બરોબર તદ્રૂપ રણકારો પોતાના વચનમાં આણી સકતા હતા. કોઇ મળવાને જાય કે તરત જ, હોઠ ઉપર સ્મિત રાખી (એ સ્મિત તે હોઠથી વધારે ઊંડાણમાં જનારું નહિ; હેવું સ્મિત રાખી), "પધારો! પધારો!" એ શબ્દો હેવા તો અજબ રણકારભર્યા ઉચ્ચારતા કે જાણે મળવાથી અપૂર્વ આનન્દ થયો હોય, "ત્હમારું જ સ્મરણ હું કરતો'તો" હેવો ભાવ દર્શાવવો હોય, એમ અંતઃકરણના મધ્યબિન્દુમાથી ઉદ્દગાર નીકળતો બતાવવો હોય (ને હોય ત્હેમાનુ કાંઇ નહિં),–એ મન અને વાણીનો વિરોધ ઢાંકનારી, ને જાણે ત્હેનાથી તો ગૂઢ ના રહી સકે હેવી, રીતિ સંપાદન કરી હતી. આ રીતિના આદરસત્કારનો મ્હને જાતે અનુભવ અનેક વાર થયોછે. એ "પધારો! પધારો!" નો અજબ રણકાર–બ્હાર શુદ્ધ, અંદર પોલો, હેવો રણકાર, કાગળ કલમ અને શાહીનાં સાધનથી પ્રગટ થવો અશક્ય છે. આ શબ્દોનો રણકાર તો શુ? પણ એ શબ્દો પણ મણિભાઇયે ઉપયોગમાં આણ્યાનુ સ્મરણ મ્હને નથી. હેમનો તો સીધો જ માર્ગ હતો, "કેમ નનુભાઈ! આવ્યા?" "કેમ નનુભાઇ! કેમ છે?"–હેવાં સરળ વચનોથી જ મ્હને દરેક મુલાકાત વખતે મણિભાઇયે સંબોધ્યોછે. અલબત, રાજદરબારી જીવનને અંગે કેવળ ભોળો સ્વભાવ તો ના જ પરવડે; પરંતુ એ જીવન માટે જોઇયે તેથી વધારે અંતઃકરણગોપન હેમણે કર્યું જાણ્યું નથી.

(૭) મણિભાઈ કાંઇ માનવ ખામીઓથી મુક્ત હતા એમ કહેવાનો આશય મ્હારો નથી. હેમની નજીવી ખામીમાંની એક વિશે મોતીલાલ લાલભાઈ, મણિભાઈના મિત્ર, રમૂજ કરતા હતા. મોતીલાલનો એક ભત્રીજો પાંચ ૭ વર્ષની ઉમરનો બધા લોકોની નકલો કરતો હતો તે દેખાડવાને એક વાર મોતીલાલ હેને હમારે ઘેર લાવ્યા. અનેક નકલો કરી, પછી મણિભાઈ કાકાની નકલ કરી: જમી રહીને મઝન દેવાને પાટલા ઉપર બેશી હાથ મ્હો ધોવાની નકલ કરતે "છાબુ!" કરીને સાબૂ માગવાને હાથ લાબો કર્યો (કલ્પિત નોકર તરફ)-આ જોઈને મોતીલાલ ખડખડ હસ્યા, અને મણિભાઈ સાબૂ વડે હાથ ધોતા તે માટે કારણ બતાવતા તે કહ્યું: "સાહેબ લોકો જોડે હાથ મેળવવો પડે તે વખતે હાવ્યની વાસ આવે તે માટે સાબૂ લઉંછું" એ હેમનો બચાવ હતો સુઘડતા માટે જ આ સાબૂનો ઉપયોગ બસ હતો. પણ સાહેબ લોકો જોડે મળવા બાબતની ન્હાની સરખી vanity, ફૂલાશ, એ લક્ષણ પ્રગટ થતું હતું–તે ઉપર મોતીલાલ મિત્રભાવે હસતા હતા.

હું શોલાપુરમાં નોકરી ઉપર હતો ત્હેવામાં એકવાર મુંબાઈમાં (જાણ્યામાં) દરિયામહેલવાળે બંગલે મણિભાઈ ઊતરેલા ત્હાં હેમને મળવાને હું ગયો. અનેક વાતોચીતોમાં મ્હારી નોકરીના સ્થિતિ વિશે વાત હેમણે કાઢી. "સરકાર સુધી તો ત્હમારુ કામ કદર થાય એમ શી રીતે પ્હોંચતું હશે? તો પણ કોક રીતે પ્હોંચે ખરૂ. ભોજનસામગ્રી બધી થઈ હોય, ને જમતી વખત મિષ્ટાન્ન વગેરેનાં વખાણ થાય, તેમ ચટણી પણ વખાણ મેળવે ખરી, 'આ ચટણી સરસ વટાઈ છે, કોણે વાટીછે?' એમ પ્રશ્ન થાય ખરો." આમ મણિભાઈએ દાખલો મૂકયો. હું કશો ઉત્તર દીધા વિના બેશી રહ્યો. પણ સત્ય સ્થિતિ એ નહોતી. ચટણી વાટનારનું નામ કહેલું હોય તોપણ એ રામા ઘાટીને તરત જ બધા ભૂલી જાય; તેમ જ કલેકટર, કમિશનર, એ ભારે દિવાલોની પાર થઈને સેક્રેટરિયેટ સુધી કામની કદર થાય તે જવલ્લે જ; નહોતી થઈ એમ નહોતું, પણ હેનું સાહસ નહોતું.

મણિભાઈની મૂર્તિ કદી આખ્ય આગળથી ખસે હેવી નહોતી શરીર 'નનાગડા', તે નનાગડાપણુ ઢાકવાને માટે જાણે ના હોય એમ, માથે પાઘડી નહિ પણ પાઘડીમા માથુ, હેવી પ્રમાણમા મ્હોટી પાઘડી, કપાળે આડા પીલામા વચ્ચે કકુનો ચાલ્લો અસાધારણ બુદ્ધિબળ ઝરતી તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આખ્યો, એ જ બુદ્ધિશક્તિની દીપ્તિમય પતાકા બનેલુ વિશાળ તેજસ્વી કપાળ કમાનદાર, કમો બાધવાનો, મુસલમાની વારાથી પ્રવિષ્ટ થયેલી રીસનો ડગવો કાથિયા રગનો, અથવા મફેદ અગરખુ,-આ બધા બાહ્ય અને આન્તર લક્ષણથી બનેલુ હેમનુ પ્રગટ શરીર અને લક્ષણશરીર અત્યારે હુ પ્રત્યક્ષ જોઉંછુ

અને તે માથે હેમને હું છેલછેલ્વો મળ્યો તે અત્યારે મુકુરમા આ લેખાયછે પ્રકૃતિ શિથિલ હોવાથી સાંટાક્રુઝમા રહેવા આવેલા, તે વખતમા મનસુખરામભાઈના ઘરમા આગલી પાર્ટિકો ઉપરની અગાશીમા એ તથા મનસુખરામભાઈ બેઠેલા, અને હુ મળવા ગયો મમય સન્ધ્યાકાળનો હતો, હુ તે વખતે ન્હોતો જાણતો કે મણિભાઈને વિશે આ જીવનસન્ધ્યાનો જ સમય હતો એ મુનાકાત વખત થોડીક જ વાતચીત થઈ હુ તે પછી હેમને મળી મકયો નહિ જીવનની સન્ધ્યા અને સૂર્યાસ્ત થયો એ વડીલ બન્ધુવત્ પુરુષનુ સ્મરણ આ હૃદયમા કાયમનુ કોતરાયલુ રહ્યુછે, અને રહેશે, અને એ કોતરણીની રેખાઓમા મૃદુતા અને મધુરતા જ વસેછે

(૧૬

સ્વ. છોટાલાલ સેવકરામ,
સ્વ. હરિદાસ વિહારીદાસ,
સ્વ મોતીલાલ લાલભાઈ,
સ્વ. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર

સુજ્ઞ વાચકને એક વાત ધ્યાનમા રાખવાની વિનતિ આજના લેખમાં ચાર વ્યક્તિઓનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યોછે ત્હેનુ મુખ્ય કારણ એ કે પ્રત્યેક વિશે જુદો લેખ લખાય એટલાં પ્રતિબિમ્બ, મ્હારા સ્મરણમુકુરમા પડેલા નથી. આ સ્મરણમુકુરની લેખાવલી આત્મલક્ષી નહિં પણ પરલક્ષી છે એ ભૂલવાનું નથી. આત્મલક્ષી તો અલ્પાશે જ, અને તે બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ લેનાર લેખકનો સંપર્ક હોવાથી સભવે જ

છોટાલાલ સેવકરામ

મ્હારા બન્ધુ આપારાવ તરણ વયે મરણ પામ્યા તે પ્રસંગને ઉદ્દેશીને એક ગીત પ્રગટ થયું હતુ; કરણરસના કાવ્યોને અનુકૂળ પડતી દેશીમાં— "બેડો બાઈ બુડતો તારો રે, અંમે આઈ પાર ઊતારો." એ ચાલની દેશીમાં—એ ગીત રચેલું હતું ત્હારે પ્રથમ જ મ્હારા પિતાને ખબર પડી કે છોટાલાલ આપારાવને પોતાના મિત્ર તરીકે માનતા હતા. હમારા કુટુમ્બમાં તે સમયમાં છોટાલાલની આવજા નહોતી. છોટાલાલનો પ્રથમ પરિચય આટલો જ, અને પરોક્ષ રીતે જ. કાલક્રમે, ઘણાં વર્ષો પછી,

છોટાલાલ સેવકરામ

[પૃ૪ ૧૩૮

હરિદાસ વિહારીદાસ

[પૃષ્ઠ ૧૩૮

મુંબાઈમા સર મંગળદાસના ખાનગી સેક્રેટરીની પદવી વગેરે વ્યવસાયોથી છૂટીને, ભુજમા રાવસાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીનુ પદ એઓએ મેળવ્યું તે સમયથી છોટાલાલ જોડે હમારા કુટુબને સપર્ક વધ્યો અને સોની વર્ગમા સાધારણ રીતે અદૃષ્ટ ગૌરવદન, તેજસ્વી ભાલ, સર્વાશે સુન્દર મુખાકૃતિવાળી એ મૂર્તિ, એ બાહ્ય સૌન્દર્યથી તેમ જ હેમના હૃદયના ગુણોના આન્તર સૌન્દર્યથી મ્હારા મનમા અને હૃદયમા બિમ્બિત થઈ ગઈ અનેક પ્રસંગોએ હેમની સાથે મેળાપ થયેલા, પરતુ એ પ્રસગોમા ખાસ જાણવા નોંધવા જેવુ યાદ નથી આવતુ માત્ર એક પ્રસગ પ્રગટ થાય છેઃ હાલના ભુજના દીવાન રા ચૂનીલાલ સારાભાઈ એ પદે નીમાયા તે પૂર્વે એ ખાલી પદ હતુ તે વખતે 'અમદાવાદમાં છોટાલાલ મ્હને મળવા આવેલા, કેટલાક મિત્રો હાજર હતા તેથી મ્હને એકાન્તમા લઈ જઈને પૂછ્યુ "ભુજની દીવાનની જગા માટે હમા્ નામ સૂચવિયે?' હુ શો ઉત્તર દઉં? ના કહુ તો ગર્વિષ્ઠ ગણાઉં, હા કહુ તો લોભી ગણાઉં અને હું જાણતો હતો કે સરકારમાથી મ્હારી નોકરી ત્હા સક્રાન્ત કરવાની મજૂરીનો સભવ પણ અલ્પાલ્પ હતો છતા છોટાલાલના સદ્‌ભાવને માન આપીને મ્હે હા કહી, પણ અસભવનો પક્ષ પણ બતાવ્યો

છોટાલાલ મનસુખરામભાઈના અતરંગ મડળમા અગભૂત હતા, છતા કાંઈક બહિ સ્થિત પણ હતા સાહિત્યમા છોટાલાલે આપેલો ફાળો સુવિદિત છે, હેના ગુણદોષના નિરૂપણનો પ્રસગ મ્હારે કદી આવેલો નહિ એટલે અહિ એ વિશે ચર્ચા કે વિશેષ ઉલ્લેખ અપ્રાસગિક જ છે માટે બસ

હરિદાસ વિહારીદાસ

હરિદાસભાઈ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત પાટીદાર દેસાઈ કુટુમ્બના કુલદીપક ખરેખરા જ હતા હેમની સાદા વેશની, સાદાઈ સર્વાંગે છપાયલી, મૂર્તિ એ સાદાઈથી જ અને હેમના વ્યક્તિત્વથી પ્રતાપની છાપ પાડનારી મ્હારા મુકુરમાં બિમ્બિત થયેલી જોઉંછુ દેસાઈ કુટુમ્બ જોડે મ્હારા પિતાને લાબા વખતની ઘરવટ હતી પરંતુ હરિદાસના સાક્ષાત

સમ્પર્કમાં મ્હારે આવવાના પ્રસંગો બહુ અલ્પ જ અને વિશેષ જાણવા જેવા ન્હોતા પરોક્ષ રીતે આ મુકુરમાં બિમ્બિત થયેલો એક પ્રસંગ નોંધુ હરિદાસ જૂનાગઢમાં દીવાનની પદવીએ હતા તે સમયમાં નારાયણ હેમચન્દ્ર હેમનો અતિથિ હતો એ વખતમાં બ્હારવટિયાનું ભારે તોફાન ચાલેલું હતું નારાયણ ખાનગી વાતચીતમાં વર્ણન કરતો હતો "મહાશય! રાવસાહેબ (હરિદાસનું ખાનગી નામ રાવસાહેબ હતું રાવસાહેબ) અને હું કેટલમાં સાથે બેશીને ફરવા નીકળતા ત્હારે રાવસાહેબ બે ગૂઝામાં બે રિવોલ્વરો રાખતા અને હાથ અંદર એ રિવોલ્વરના ઘોડા ઉપર જ રાખી મૂકતા અને રસ્તાની બંને બાજૂએ આમ ડોકું ફેરવતા અને આમ ડોકું ફેરવતા,—બ્હારવટિયાઓના ઉપદ્રવને લીધે"—આ ફકીરે ચીતરેલું ચિત્ર 'મેકડર્મન્ડ' છે—પણ મુકુરમાં પડેલું જ મૂકું છું —એક મુકુરમાંથી બીજામાં પડેલું

બીજો એક સાધારણ પ્રસંગ: અમદાવાદમાં એક દિવસ મોતીલાલ લાલભાઈ મ્હારા પિતાની પાસે હરિદાસને લાવ્યા અને હેમનો એક ખેલ જોવાને હમારા બધા કુટુમ્બમંડળને એકઠું કરાવ્યું હરિદાસે એક હથોડી અને ટાંકણી માગ્યાં આણ્યાં ખુરશી ઉપર એ બેઠા અને એક જાંઘના ઉપલા ભાગમાં એ ટાંકણીની અણી ધરીને હથોડી વડે ઠોકતે ઠોકતે આખી ટાંકણી પગમાં ઉતારી દીધી, લોહી ના નીકળે એમ સ્થળ સાધ્યું હતું છતાં એ ખેલ કરવાની હિમ્મત હમારામાં, મ્હારામાં કે, રસ્તે જનારા સર્વમાં નહિ દેખિયે આટલું ચિત્ર પ્રગટ થઈને હવે વિલુપ્ત થાયછે

હરિદાસભાઈ પણ મનસુખરામભાઈના અંતરંગ મંડળના છતાં બહિ:સ્થિત હતા સાહિત્યમાં હેમનો ફાળો જાણ્યો નથી. "શેક્સ્પીઅર કથાસમાજ" માં હેમનો હાથ હતો એમ કાંઈક યાદ છે તેટલું બાદ

મોતીલાલ લાલભાઈ

"મોતીલાલ લાલભાઈ કોણ?" હાલના તરુણ વર્ગમાંથી પ્રશ્ન પૂછાય છે સાહિત્યમાં સેવા અર્પેલા પુરુષોથી જ પરિચિત તરુણો આમ પૂછેછે અને હેમને મ્હારે કહેવું પડેછે કે એ અપરાધ મોતીલાલે કદી કર્યો

મોતીલાલ લાલભાઈ

[પૃષ્ઠ ૧૨૮

ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર

[પૃષ્ઠ ૧૩૮

નહોતો;—ગુજરાતી સાહિત્ય માટે જ કહું છું. છતાં અંગ્રેજી ભાષા ઉપર શૈલીનું પ્રભુત્વ હેમનું હેવું હતું, સુન્દર, સાદી, અસરકારક લેખનશૈલી હેમને વશવર્તિની હેવી હતી, કે મુંબાઈનાં પ્રખ્યાત દૈનિક પત્રોમાં હેમના લેખ આદરથી સ્વીકારાતા હતા. બાળપણમાં "લાલભાઈનો મોતી" કરીને ઓળખાતી વ્યક્તિયે આત્મબળે અન્ત સમયમાં કચ્છના દિવાનની પદવીએ ચઢીને મોતીલાલભાઈ બનવાનું પરાક્રમ કરેલું વિચારતાં એ પરાક્રમી પુરુષ વિશે આદરમાન પ્રગટ થાય એમ છે. અને એ અસાધારણ પદવીએ જતા સુધી અને તે પછી પણ સ્વભાવની સાદાઈ, અભિમાનનો અભાવ, સદા રમૂજી, હસમુખો વાર્તાલાપ મોતીલાલની મૂર્તિને હૃદયંગમ, સદા પ્રિય લાગે હેવી, બનાવતાં હતાં. મ્હારા બાળપણ થી જ મ્હારા પિતા જોડે હેમનો નિકટ સંબન્ધ, સહવાસ, નિત્ય પરિચય હોવાથી મોતીલાલ હમારા કુટુમ્બના લગભગ અંગભૂત જેવા હતા. મ્હારા સર્વથી વડીલ બન્ધુની બરોબરીની ઉમરના એઓ હતા; તથાપિ વયમાં અતિશય ન્હાનો હું છતાં મ્હારી જોડે અને મ્હારા ન્હાના બન્ધુ કૃષ્ણરાવ જોડે પણ બરોબરિયાની પેઠે રમૂજ, ટીખળ વગેરે કરીને વર્તતા. મોતીલાલ તરફ પ્રેમ અને પૂજ્ય બુદ્ધિ સહજ ઉત્પન્ન થતાં. મોતીલાલની મુખમુદ્રા હમેશાં આનન્દની છાપવાળી, ઉત્સાહભરી, જોતાં વાંત દિલગીરીના ભાવ હમારામાં હોય તો ઊડી જતા હતા. મનસુખરામભાઈના મિત્રમંડળમાં–અંતરંગમંડળની બ્હાર–મોતીલાલ હતા. અને મનસુખરામ વિશે નિર્દોષ ટીખળ હેમણે અનેકવાર કરેલાં અત્યારે નોંધવા બેસું તો પાર ના આવે. વળી, નિત્યનો સુખદર્શી સ્વભાવ હેમનો હોવાથી નઠારામાં નઠારી પરિસ્થિતિને પણ પોતાના સંતોષથી રંગીને ઉત્તમ માનનારા મોતીલાલ દુઃખ શું તે કદી સમજતા નહિં. પોતાની સરકારી નોકરીના પરિક્રમણમાં જે ગામમાં મુકામ હોય તે તે પૂર્વેના બધા મુકામથી ચઢિયાતો સુન્દર માનીને મ્હારા પિતાને લખતાઃ અહિં આવો; હાંવું સુન્દર સ્થળ બીજું એક પણ નથી.

હેમની સ્વભાવની સાદાઈનું એક જ ઉદાહરણ દર્શાવુંઃ કન્યાળામાં મોતીલાલનો મુકામ હતો ત્યારે મ્હારા પિતા, બન્ધુઓ વગેરે મંડળને

હેમણે નિમંત્રણ કરી બોલાવેલા. જમીને એક વાર બપોરે મ્હારા પિતાને મોતીલાલ કહેઃ "મ્હોટાભાઈ! મ્હારો એક સિપાઈ ઘણો ગમતી છે. જુઓ."–કહીને હેને બોલાવ્યો. હેને કહેઃ "ત્હારી પેલી ચાપડીમાંથી વાંચી સંભળાવ્ય. જવાન છોકરો સિપાઈ બેઠો; ઉર્દૂ કવિતારૂપ કથા કાઢીને વાંચવા મંડયો—રાગડા તાણીને. "હય હય સિકંદર ઝુલ કરન" એમ વારંવાર ધ્રુવ પંક્તિમાં આવતા શબ્દો હજી મ્હારા કાનમાં વાગ્યા કરેછે. આખ્યાનથી બધા કંટાળ્યા. મોતીલાલ પણ કંટાળ્યા. "ચાલ્ય, ચાલ્ય, ગાંડિયા! બસ થયુ, હવે જા." કહીને સિપાઈને કાઢી મૂકયો.

એકવાર અમદાવાદમાં લાલા વસાની પોળ્યમાં સાઠોદરા નાગરોની નાત જમતી હતી. મોતીલાલ પીરસવામાં હતા. મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલનું ઘર એ પોળ્યમાં હતુ. પોળ્યના દરવાજામાં રતનલાલ ઊભા. નાત જમતી હતી. ઘરમાં જવાનો રસ્તો મળે એમ નહોતું. મોતીલાલ પાસે આવીને રતનલાલને કહેઃ "અડધી રાત સુધી પત્તો નહિં ખાય; જાણોછો! હમે તો 'સાહેબાજી ચપ્પણ!' સાં હજામ મારીને એક સાઠોદરો પરમેશ્વરે ઘડયોછે!"

પોતાનાં પત્ની ઉપર મોતીલાલનો અસાધારણ પ્રેમ હતો. કંકુભાભી પણ સ્વભાવે અતીવ માયાળુ, નિખાલસ. સાદાં હતાં. હેમને પોતે અંગ્રેજી શીખવતા વગેરે વાતો મોતીલાલ મ્હારા પિતાની આગળ કરતા હતા–સ્વાભાવિક રીતે નિત્ય સંપર્ક, ખેડામાં, અમદાવાદમાં, મ્હારા પિતા જોડે થતો તેથી. આ જોઈને મ્હારા વડીલ બન્ધુ કાંઈક હસતા કે–મ્હોટાભાઈને પોતાના બરોબરિયા ગણીને ખાનગી વાતો કરેછે.

મોતીલાલનો એક માનીતો નાકર તળશિયો કંકુભાભીને ગાંઠતો નહિં તે વાત મોતીલાલ કરતા તે પણ હેમાંથી રમૂજ શોધી કાઢીને. એક રમૂજનો પ્રસંગ યાદ આવેછે. અમદાવાદમાં એક વાર હમારે ઘેર જમવાને મિત્રમંડળ આવેલું. બધા અતિથિયોના ઠામ-રંગોળાથી અંકાયલા ખાનામાં-મંડાયા હતા. પૂરીઓ ઉપર રંગથી નામાક્ષરો લખવાની (તળતે જ લખાય ને તળાતે તે અક્ષરો ઊઘડે એમ લખવાની) કળા મ્હારા વડીલ બન્ધુ બાબા-

રાવને આવડતી હતી. મોતીલાલના ઠામમાં પૂરીઓ પીરસાઈ ત્હેમાં એક પૂરી ઉપર મોતીલાલનું નામ, બીજી ઉપર કિં,ા (=કંકુ કાકી) એમ આખું નામ એકાક્ષરી ઘટનામાં ઊપડેલું હતું. આ જોઈને મોતીલાલ કાંઈક ચીઢાયા —નામનું જ—અને કહેવા લાગ્યાઃ "આ બાબારાવનો ટીખળી સ્વભાવ જવાનો જ નહિં."

× × × ×

અનેક વર્ષો વીતી ગયાં. મ્હારા પિતા, મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ અવસાન પામી ગયા. મોતીલાલ કચ્છની દીવાનગિરી ભોગવી અસાધ્ય રોગથી અમદાવાદમાં પોતાના મકાનમાં રહ્યા. હું અને મ્હારા ન્હાના બન્ધુ કૃષ્ણરાવ એ માંદગીના વખતમાં છેવટની મુલાકાતે ગયા. મોતીલાલને ભાન હતું; પણ પથારીવશ હતા. આટલી માંદગી છતાં હેમનો પ્રફુલ્લ સ્વભાવ પ્રગટ થઇ આવતો હતો. આ છેવટનું હેમનું દર્શન. નિઃસંશય, એ આનન્દધામના અધિકારીનું સ્મરણ શાન્ત સુખલહરી જ ઉત્પન્ન કરેછે.

ઝવેરીલાલ ઉમિય શંકર

નડિયાદે અનેક નરરત્ન પેદા કર્યાછે. ત્હેમાં ઝવેરીલાલ અનુપમ રત્ન હતા. મ્હારા પિતાની દ્વારા જ એ સત્પુરુષ જોડે મ્હારો સંપર્ક હતો. મુંબાઈમાં દૈનિક પત્રમાં અનેક સુરેખ અગ્રલેખો લખનારા, એ પત્રના તંત્રીના સંમાનિત મિત્ર, ઝવેરીલાલ હતા, એ વાત હેમના સમયમાં સુપ્રસિદ્ધ હતી. વિદ્યાસંપત્તિ અસાધારણ છતાં નિરભિમાનપણું, ધનની સંપત્તિ ચલાચલ થઈ છતાં શાન્તિની એકરૂપતા, જીવનનું, વસ્ત્રાદિકનું, સદાનું સાદાપણું, હળભળિયો સ્વભાવ, દમ્ભહીન વાર્તાલાપ–ન્હાના મ્હોટા સર્વની સાથે,–આ ગુણોથી ઝવેરીલાલે મ્હારા મન ઉપર પ્રેમયુક્ત માનની છાપ પાડી હતી. હું જ્યારે જ્યારે મળવા જતો ત્યારે ભલમનસાઈનું જ ચિત્ર હું ચીતરાયલું દેખતો. મુરબ્બી થવાનો ડોળ કદી હેમણે કરેલો યાદ નથી.

રાધનપુર સંસ્થાનના કાંઈક કામ માટે આવેલા ઝવેરીલાલ અમદાવાદમાં હમારા અતિથિ થયા હતા. તે સમય સંભારુછું. પાસાબંડી પ્હેરેલું

ભવ્ય શરીર, સૌન્દર્યનો દાવો ના કરનારી મુખઘટના, રગેરગમાં નિખાલસપણું વ્હેતું જણાઈ જાય હેવી મૂર્તિ—આ ચિત્ર સ્થિર બિમ્બિત થયેલું જોઉંછું. જમવા સાથે બેઠા હતા. બધું જમી રહ્યા પછી, કશુ છાંડવું નહિં એમ ટેવ હશે તેથી, વાડકામાંથી દાળ પણ ઝવેરીલાલ પી ગયા, તે જોઈને હમે મૂર્ખ બાળકો સંતાઈને હસવા લાગ્યાં. હેમણે એ જાણ્યું નહોતું.—ઝવેરીલાલનો સાદો સ્વભાવ એક બીજા બનાવમાં દીઠો હતો. હેમનો એક રસોઈયો ન...ઠા...રી રસોઈ કરતો હતો; છતાં તે રસોઈ પણ વખાણી વખાણીને પોતે ખાતા હતા. ને રસોઇયાને શાબાશી આપતા હતા.

મનસુખરામભાઈ અને ઝવેરીલાલભાઈ વચ્ચે કોઇક અજ્ઞાત, અજ્ઞેય, કારણથી ઊંડો વિરોધ હતો; એક બીજાની સાથે બોલવાનો પણ વ્યવહાર ન્હોતો. આ સબળ વિરોધ છતા ઝવેરીલાલભાઇએ કદી પણ મનસુખરામ વિશે નિન્દાવચન કાઢેલું જાણ્યું નથી. મનસુખરામભાઈના મુખમાંથી પણ હેવો ઉચ્ચાર સાંભળ્યો નહોતો. માત્ર એક પ્રસંગ અપવાદરૂપનો સ્મરણમાં આવેછે; વડોદરામાં સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગાદીએ બેઠા તે પ્રસંગ જાણ્યામાં હતો; મણિભાઈ જસભાઈના સદરબજારના મકાનમાં મણિભાઈ, મોતીલાલ લાલભાઈ, ઝવેરીલાલ, મ્હારા પિતા વગેરે એકઠા થયા હતા. જાણ્યામાં આ સમારમ્ભને અંગે મુંબાઈના દૈનિક પત્રને તાર મોકલવાની ચર્ચા ચાલતી હતી. તારનો મુસદ્દો ઘડવાનું કામ મોતીલાલ, ઝવેરીલાલ, વગેરે કરતા હતા. કાંઈક શંકા ઉત્પન્ન થઈ. મોતીલાલ કહેઃ "ચાલો, આપણે મનસુખરામ કને મુસદ્દો કરાવિયે; એ સારો કરશે." (જાણી જોઈને જ આમ બોલ્યા હતા). ઝવેરીલાલ જોસમાં આવીને, પરંતુ હેમનો જોસ કેટલો? જરાક જ જણાય એટલો; એટલા જોસમાં આવીને કહેછેઃ "એ શું મુસદ્દો કરતી'તી?" કહીને તરત લખવા બેશી ગયા, ને મુસદ્દો ઘડી કાઢ્યો. બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ વચ્ચેનાં ઊંચાં મનનું દર્શન આટલું જ, અને આટલી ક્ષમ્ય મર્યાદામાં, પ્રગટ થયું દીઠું.

આ સ્પર્ધાનું પરોક્ષ દર્શન બીજી રીતે થયેલું યાદ આવેછે. હું કૉલેજમાં હતો. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા મ્હારા સહાધ્યાયી હતા. કાદમ્બરી-

આણુકૃત-હમે સાથે શીખ્યા હતા. કૉલેજ છોડ્યા પછી છગનલાલે એ કાદમ્બરીનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર, અતિ સુન્દર ભાષાન્તર, પ્રગટ કર્યું. ત્હેને સંબન્ધે હો, કે કોઇ બીજા સંસ્કૃતમય લખાણને અંગે હો—પણ સંસ્કૃતમય શૈલી કાંઇક જોઈને ઝવેરીલાલના પુત્ર માધવલાલે મ્હને કહ્યું: Chhaganlal is carried away by China Bag breezes"—("છગનલાલ ચાઇના બાગ (ચીના બાગ)ના પવનોથી ઘસડાયા જણાયછે.")

ઝવેરીલાલની શૈલી મનસુખરામ જેવી સંસ્કૃતમય તો નહોતી જ. માત્ર આરમ્ભકાળમાં પોતાનાં નામોને પણ સંસ્કૃત વેસ પ્હેરાવવાનો મોહ ફેલાયો હતો અને મનસુખરામ સૂરજરામ મટીને મનસુખરામ સૂર્યરામ થયા હતા, તે સમયમાં પોતાના શાકુન્તલ નાટકના ભાષાન્તરના મુખપૃષ્ઠ ઉપર 'જવાહીરલાલ ઉમાશંકર યાજ્ઞિક' એમ નામ મૂક્યું હતું એમ યાદ આવેછે. એ પુસ્તક અત્યારે મ્હારી સમીપ નથી, તેથી સંદિગ્ધ શબ્દો વાપરુંછું. એ શાકુન્તલના ભાષાન્તરમાં જેમ ભાષા સંસ્કારી છતાં આડમ્બરી નથી, તેમ છન્દની રચના પણ એકંદર સુઘટિત છે. મનસુખરામને રામાયણના ભાષાન્તરમાં સાદા છન્દમાં અન્ત્યયમકની સાધના દુર્ઘટ થઈ પડતી તેમ ઝવેરીલાલને નડતર નડ્યાં નહોતાં. મનસુખરામનામાં છન્દની યોજના જે લયબન્ધ (rhythm) માગી લેછે તે લયબંધ માટે શ્રવણ કે વાણીના ઉચ્ચારણની શક્તિ નહોતાં,—એ ખામી ઝવેરીલાલમાં જાણી નથી મનસુખરામની આ ખામી હું નિરાધાર આક્ષેપરૂપે નથી કહેતો. પ્રસંગ એક હેવો મ્હારા સ્મરણમાં દૃઢ છપાયો છે કે તે ઉપરથી આ ગુણપરીક્ષા ખરી બને એમ છે. ભીમરાવનુ રચેલું મેઘદૂતનું ભાષાન્તર પ્રગટ થતાં એક પ્રત લઇને મનસુખરામભાઈ ને હું મળવા ગયો; ભેટ આપી; પ્રથમ પૃષ્ઠ હેમણે ઉઘાડ્યું; "આગે પોતે ધનપતિ વડે યક્ષ કામે નીમેલો" એ આરમ્ભની પંક્તિ મન્દાક્રાન્તાના લયબંધવાળી વાંચવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરતાં મનસુખરામે વાંચ્યું: "આગે–પોતે ધનપતિ–વડે;–યક્ષ;–કામે નીમેલો" એમ શબ્દો લયની ગૂંથણીમાંથી તોડી છોડીને વાંચ્યું. હું અજબ થયો: શું આટલી પંક્તિ ખરા

લયમા વાચી નથી સકતા ? મ્હે આદરયુક્ત મૌન રાખ્યુ. પંડિતની આગળ અપંડિતને મૌન જ ઉચિત એ સમયે મ્હારામાં ભાવિદર્શનની, દૂર ભાવિદર્શનની, શક્તિ હોત, હુ ક્રાન્તદર્શી હોત (ભાવિ તે પણ સામાન્ય માનવની મનોદૃષ્ટિથી પાર, અતિક્રાન્ત, જ માટે ક્રાન્તદર્શી હોત), તો એક અજબ ચિત્ર આ વખતના દૃશ્યને અંગે પ્રગટ થાત, હુ મ્હારી કલ્પનાને બળે ક્ષણ ભર તે સમયનો ક્રાન્તદર્શી બનીને દૃશ્ય રજૂ કરુ એક વિશાળ મૂર્તિ મ્હારી અને મનસુખરામભાઈની પાસે ઊભી છે, હમારા બંનેના નયનોમા એ મૂર્તિ કાઈક નીચુ માથુ નમાવીને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિશરવડે હમને વીંધી નાખેછે, પછી બોલેછે "ભાઇયો,—મનસુખરામભાઈ, આપનો હું બહુ આભાર માનુંછુ, એટ્સ્વર્થ નામના પુરુષને વિશે નિન્દાકાવ્ય રચતા સ્વિફ્‌ટને એ ગૃહસ્થના નામ માટે યમક શબ્દ જડતો ન્હોતો, એક મજૂરને મજૂરીના પૈસા ઓછા પડ્યાથી સ્વિફ્‌ટને કહ્યુ "This is not even my sweat's worth' એકદમ યમક જડ્યો, આનન્દ થયો, મજૂરને બક્ષીસ આપી આજ આપને સબન્ધે મ્હારી હેવીજ સ્થિતિ થઈછે આપને મજૂર જેવુ ઈનામ ના અપાય, માટે માત્ર આભાર, અમૂલ્ય આભાર, જ અર્પુ છુ ,આપે જે મેઘદૂતની પ્રથમ પંક્તિનું વાચન કર્યું, જે રીતે વાચન કર્યું, ત્હેમા મ્હારી એક વિલક્ષણ કૃતિનું ગૂઢ બીજ હુ અત્યારે જોઉંછુ આપના વાચનમા કાઈક દોષ તો જોઉંછુ જ આપે પદ્યના લયનો ભંગ જોઇયે તે રીતે કર્યો નહિ "બાગે—પોતે ધનપતિ—વડે—યક્ષ—કામે નીમેનો" એમ કાઈક ગદ્યની ઢાળીએ જ બોલવુ જોઈતું હતુ, તે ઉપરાંત, અન્ત્ય યમકનો લોપ સાધવો જોઇયે, એટલે પદ્યનું પદ્યત્વ હેમાં છૂપાઈ જાત, અને શુદ્ધ ગદ્યપદ્યમ્ બનત મ્હારી એક નવીન કૃતિ જુઓ, હેમાનુ અર્પણ ગદ્યપદ્યમ્ નામની અપૂર્વ રચનામા ગોઠવ્યુ છે હેનું લક્ષણ ટિપ્પણીમા આપ વાંચી લેજો હરિગીતિયા લેખાતુ કહેવાતા કવિયો એ સમઝી નહિ શકે તો હુ લાચાર છુ "

આમ ભાષણ પૂરુ થવાની સાથે પ્રજાના એક સાચા બન્ધુએ અધિકારમાં નિયુક્ત કરેલો એક ચતુર ડિટેક્ટિવ * આવીને ઊભો છે, હેના

* તા ૨૯મી જુલાઈ ૧૯૨૩નું 'પ્રજાબન્ધુ", "સાહિત્યનું સૂક્ષ્માવલોકન" જુવો

એક હાથમાં microscope (સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્ર) છે, બીજા હાથમાં દૂર-બીન છે. એ બોલવા માંડે છેઃ "ભાઈ સાહેબ! આપ પ્રોફેસર ખરા છો, જાદૂના ખેલાડીને પ્રોફેસરની સંજ્ઞા લોકો આપેછે; તે રીતના પ્રોફેસર છો. પણ આપનો જાદૂખેલ મ્હેં પકડી કાઢયોછે. આપનું ગદ્યપદ્યમ્ તે પ્રચ્છન્ન પદ્ય જ છે." આમ કહીને એ કૃતિ એ ડિટેક્ટિવે પદ્યના લયમાં વાંચી સંભળાવી; અને પૂર્ણાહુતિરૂપે આ વચન બોલ્યો. "આ ગદ્ય છે જ નહિં; માત્ર શબ્દો ગદ્યાભાસી રચનામાં ગોઠવ્યાછે; એ પ્રચ્છન્ન હરિગીત છે, અને આપ પ્રચ્છન્ન હરિગીતિયા છો."

ચિત્રવિલોપન. પડદો પડયો.

વિષયાન્તર લાગશે; પણ ઝવેરીલાલભાઈ ને વિશે પદ્યરચનાના પરિચય વિશે વાત હતી. હેમની કને હું જાત, તો આ પ્રકારની રમૂજ, હાવું કાન્ત-દર્શનનું દૃશ્ય કદી ના મળત.

(૧૭)

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

સ્મરણમુકુર 'ની લેખમાળામાં ક્રમભંગ થવાનું જોખમ માથે લઈને આજ પ્રવૃત્ત થાઉંછું વૃદ્ધ અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી દઈને જે મૃત્યુ ગમે ત્હેને ગમે તેમ ઉપાડી લેછે તે મૃત્યુનો કરેલો ક્રમભંગ આપણે સહન કરિયે છિયે, તો વાચક બન્ધુઓ આ મ્હારો ક્રમભંગ વિના સંકોચે સ્વીકારી લેશે એમ આશા છે મ્હારા ક્રમભંગને એ નિષ્ઠુર મૃત્યુદેવે જ કારણ આપ્યુંછે મણિશંકર—જે'ને આપણે "કાન્ત"ના તખલ્લુસથી પરિચિતરૂપે ઓળખતા હતા તે મણિશંકર-કરુણ સંજોગોમાં અચાનક ઊપડી ગયા મ્હારા સ્મરણમુકુરને, ત્હારે, આજથી છત્રીસ વર્ષ પૂર્વના સમયના પ્રતિબિમ્બો પ્રગટાવવાને ગોઠવું છું

સ્થળ—એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ (વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સની સ્હામેનું મકાન)

કાળ—ઈ સ ૧૮૮૭ નું બીજું ટર્મ

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (પ્રવેશ કરીને).—

સામંત રસમય ઋતુની કદર અરે! જાણતા નથી કોઇ,
તે મુજ ખેદ શમેછે જલદ રસિક નીલકંઠને જોઇ

રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ (પ્રવેશ કરીને) —

રે! જાણીને કદર શું કર્યું નીલકંઠે?
પાડયા જ આંસુ ખુશીમાં કરી નાદ ઊંચે!
એ મેઘના જલ થકી મણિ થાય સીપે,
જેથી જણાય ગુરુ મેઘની શક્તિ સર્વે

બસ દશ્ય ઉપર પડદો પડેછે

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

[પૃષ્ઠ ૧૪૮

દૃશ્ય સમજાવવું પડશે? નવીન કવિતાનો યુગ શરૂ થતાં, નવીન રસ-પરીક્ષણની વૃત્તિ પણ જાગૃત થઈ તે સમયમાં રમણભાઈયે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં 'કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ' એ વિષય ઉપર 'ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા' સમક્ષ ચર્ચા કરી. તેથી પ્રગટ થયેલી ઊર્મિ દર્શાવનારી ગીતિ મણિશંકરે રમણભાઈને મોકલી. એ ગીતિમાં વર્ષાકાળની રસમય-જલમય-ઋતુ અને ગુજરાતમાં પ્રગટ થયેલી રસમય વૃત્તિ એ બેનો વ્યંજક વ્યંગ્ય સંબંધ સર્વે જોઈ સકશે. નીલકંઠમાં સમાયલો શ્લેષ પણ સુવાચ્ય છે. રમણભાઈયે ઉત્તરમાં વસન્તતિલકા રચી મોકલતાં મણિ શબ્દમાં પણ રસિક શ્લેષ સમાવ્યો. આ પ્રસંગથી બે રસિક તરુણો વચ્ચે મૈત્રી શરૂ થઈ.

કાલિદાસ કવિનાં નાટકોમાં અંકને આરમ્ભે બહુધા ગીતિ ગાતો નાયક પ્રવેશ કરતો જોઈયે છિયે, તેમ આ પ્રસંગના નાયક મણિશંકરનો પ્રવેશ પણ થાયછે. એ દૃશ્ય આટલામાં જ બંધ થાયછે. હું નાટક લખવા બેઠો નથી.

હવે ૧૮૯૦ ની સાલમાં મણિશંકરનું, 'વસંતવિજય' નામના અપૂર્વ સૌન્દર્ય અને કલાવિધાનયુક્ત કાવ્યની દ્વારા, દર્શન કરૂંછું. ખરે! નીલકંઠનું ભાવિદર્શન સાચું; મેઘના રસમય જલવડે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ગુજરાતની સીપમાં અપૂર્વ મણિ (મૌક્તિકમણિ) પાક્યો હતો. મણિશંકર-નું એ પ્રથમ જ કવિત્વફળ હતું, છતાં પરિપક્વ કવિત્વનાં લક્ષણ હેમાં પ્રગટ હતાં. ઝીયુસના મસ્તિષ્કમાંથી એથીના પૂર્ણવિકાસવાળી-સંપૂર્ણ, સુસજ્જ-નીકળી ને પ્રગટ થઈ એ કલ્પિત કથાનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિમ્બ આ કાવ્યમાં જોઈ સકાય. એ કાવ્ય ઉપર રમણભાઈની સમર્થ ટીકા કાવ્ય સાથે જ પ્રગટ થઈ હતી. મ્હને એ કાવ્યની રસિકતા બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યાથી મ્હેં એ વિશે એક ચર્ચા લખીને મણિલાલ દ્વિવેદીના "પ્રિયંવદા" નામના માસિક-ના ૧૮૯૦ ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ કાવ્યમાંની

"બેસીને કોણ જાણે ક્યહિં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય"

એ અદ્ભુત પંક્તિની ચારુતા બતાવતાં—"કોયલડી રહી છુપી ઝાડના ઝુંડમાં રે" એ પંક્તિ જોડે 'મકરન્દ' સરખાવવાનું સૂચવેલું તે વિશે મ્હેં લખેલું

કે મણિશંકરની પંક્તિ કવિત્વગુણમાં ચઢિયાતી છે; 'ઝાડના ઝુંડમાં છુપી' એટલું પણ સવિકલ્પક જ્ઞાન હોવાથી કોયલનુ અને હેના ગાનનું નિગૂઢપણું સંપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત થતું નથી, ક્ષત થાયછે, અને "કોણ જાણે કયહિં" એ રમણીય અનિશ્ચિતતાના શબ્દો ગૂઢતાને સુંદર રીતે સ્થાપેછે.

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમા હાલ ન્હાયછે"

એ પંક્તિમા માદ્રીના ગાનની અસરનુ વર્ણન આ પ્રકારનાં વર્ણનોમાં સર્વોત્તમ છે તે પણ મ્હે કહેલુ યાદ આવેછે.

'કાન્ત'ના આ કાવ્યમા તત્ત્વદર્શનનું બીજ એ છે કે માનવજનમાં માત્ર સદાચરણજ્ઞાનથી સદાચરણબળ આવતુ નથી આ કાવ્યના સમાપન-મા એ તત્ત્વને કાઈક ઘસારો પ્હોંચે હેવી યોજના મ્હને જણાઈ, તેથી "કંપમાના પડે માદ્રી નરેન્દ્રભુજની મહિં" બદલીને "કંપમાના લીધી માદ્રી નરેન્દ્રે ભુજની મહિં" અથવા "કંપમાના ઊભી...ભુજની મહિં" એમ વિકલ્પ સૂચવ્યા હતા

"વસન્તવિજય"માં ભાવ, સ્થિતિ, કવિત્વનો પ્રવાહ એ અંશોના પલટાની સાથેજ છન્દની યોજનામાં ફેરફાર કરવાની શૈલી સુન્દર અને અપૂર્વ પ્રથમજ જોવામા આવી. મ્હારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૮૮૬ થી હતી, પરંતુ આ શૈલીનો ઉપયોગ મ્હેં 'વસન્તવિજય' ઉપરથી પ્રેરણા લઈનેજ પાછલા વખતમાં કરેલોછે

આ પછી થોડાક સમયના ગાળામાં મણિશંકરની બે રચનાઓ હસ્ત-લેખરૂપમા રમણભાઈની મારફત મ્હને જોવાનો લાભ મળ્યોઃ એક "કચ અને દેવયાની" (અપૂર્ણ દશામા) અને બીજું "ચક્રવાકમિથુન" એ આ બંને અનુપમ કાવ્યો વિશે મ્હેં તે સમયે પત્રદ્વારા ઉદ્ગાર શા કાઢ્યા હતા તે સ્મરણમાં નથી ને પત્રોની નકલો નથી

આ જ સમયમાં ૧૮૯૦-૯૧ ના Age of Consent Bill (સમતિવયના કાયદા) ને અંગે મચેલા ભારે કોલાહલયુદ્ધમાં મણિશંકરે જાતે તો ભાગ જાણ્યામાં લીધો નહોતો. પણ મણિલાલ દ્વિવેદીના "સિદ્ધાન્ત

સારનુ અવલોકન" જ્ઞાનસુધામા મણિશંકરે કડકે કડકે પ્રસિદ્ધ કર્યું તે પ્રસગે અથવા તો પૂર્વોક્ત યુદ્ધને પ્રસગે રમણભાઈ ઉપર મણિશંકરે એક પત્રમા પ્રોત્સાહન લખેલું યાદ છે, હેમા મણિશંકરના સ્પષ્ટ વચનનો નમૂનો હતો:– 'We must try to baffle his Satanic activities", આ મતલબનું વચન હતું

અત્યાર સુધી મણિશંકરના મ્હે કરેલા દર્શનો દૂર પ્રેક્ષકમડળમા ઊભેલો માણસ રગભૂમિ ઉપરના નટને જુવે તે પ્રકારના હતા નેપથ્યમા જઈને એ નટનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરનારનો અનુભવ મ્હને થયો નહતો તે ૧૮૯૨ ના આરમ્ભમા થયો. કારવાર મ્હારી બદલી થઈ તે વખતે લાબી રજા ઉપરથી અમદાવાદથી મુબાઈ જતે હુ વડોદરે રાજમહેલમાના રવિવર્માના પ્રખ્યાત ચિત્રો જોવા માટે ઊતર્યો તે વખતે મણિશંકર "કલાભવન"મા શિક્ષક હતા રમણભાઈ પણ મ્હારી સાથે આવ્યા હતા આ વખતે મણિશંકર જોડે રમણભાઈ મારફત પ્રથમ સપર્ક થયો મ્હારી ડાયરીમાથી ઊતારો જ આપુ

'આજ (તા ૮ ૧–'૨) મણિશંકર રતનજી ભટ્ટને મળ્યો હુ પ્હેલા આવ્યો હતો (મણિભાઈ જસભાઈને હેમના વહૂનુ દુખ કરવાને) ત્હારે મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ મણિશંકર વડોદરામા ન્હોતા રાજમહેલ જોવા જતે સહેજ રસ્તામા મળ્યા પછી સાઝે હેમને ઘેર મળવાનુ રમણભાઇયે તથા મનુભાઇયે નક્કી કર્યું તે પ્રમાણે મળ્યા બે એક ક્લાક ઉત્તમ કવિતાવિવેચનાદિકની વાતોમા ગયા આજ જ હુ હેમને પ્રથમ મળ્યો હેમના કાવ્યો વિશે રમણભાઈની મારફત ચર્ચા વગેરે કાગળોમા કરેલી પણ હેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ન્હોતો કુસમમાળા હેમણે ગર્જરના 'કલાભવન'મા text book તરીકે દાખલ કરીછે અને પોતે શીખવેછે હેમાના કેટલાક કાવ્યો વિશે ચર્ચા હમારે થઈ

× × × ×

× × × ×

'મણિશંકર પુસ્તકો વાચનારા જબરા જણાયછે હેમણે વાચેલાનો પચાસમો ભાગ પણ મ્હે નથી વાચ્યો મુખમુદ્રા મણિશંકરની ઘણી તેજસ્વી અને intellectual લાગેછે"

'કુસુમમાળા' માંનાં કાવ્યો વિશે મણિશંકરે કાઢેલી શંકાઓનું હાર્દ આમ હતું પ્રકૃતિના દૃશ્યવિશેષનાં દર્શન વગેરેથી કવિને જે ભાન ઉત્પન્ન થયાં તે માત્ર થયાં એમ જ કહ્યું છે તે ન્યૂનતા છે, શી રીતે થયાં તે બતાવવું જોઈતું હતું ઉદા૦ 'દિવ્ય કાવ્ય' માં ધૂમકેતુના દર્શનથી 'અનન્તપણાની વીથી' શી રીતે ઊઘડે તે બતાવ્યું નથી અથવા બીજા એક કાવ્યમાં મેઘકકડો જોઈ ન ઉપર કવિ કૂદીને ચઢેછે ને 'આનન્દ-ઑવારા' જુવેછે તે પણ સાધારણ વાચકને સમજાય એમ નથી કે શી રીતે એ ભાન ઉત્પન્ન થયો વળી 'પ્રેમ,' 'અનન્તત્વસિન્ધુ' વગેરે કાવ્યોમાં mysticism ઘણું છે ઉદા૦ બધા અહિના પ્રેમને મહાન્ પ્રેમસિન્ધુ આવિગી લેછે એટને શું? અતિગૂઢ જ એ લાગેછે તેમ જ 'બહરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે' તે પણ mystical છે પ્રેમ તે તો અમુક વ્યક્તિદ્વયનો સંબન્ધકર્તા છે તો તે સૌન્દર્યના રૂપોમાં આવિર્ભૂત થાયછે એટલે શું?

આ શંકાઓના ઉત્તર રમણભાઈયે તે પ્રસંગે જ આપ્યા હતા, કે કવિત્વરીતિ એક જ તરેહની જોઈયે એમ મર્યાદા ના બંધાય મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે ઉમેર્યું : "એ રીતે તો સહૃદયતાનું તત્ત્વ જ સાહિત્ય-જગતમાંથી જતું રહેશે' એ ખરું કે તે માટે- આહા! આ દેખાવ મ્હને સારો લાગ્યો!" એટલું કહ્યું એટને કવિતા ના થઈ પરન્તુ તેમ આ કાવ્યોમાં છે? ઊંડું તપાસશો તો કાંઈક કાંઈક અંશ જણાઈ આવશે કે જેથી એ ભાન અને સૂચનાઓ શી રીતે થઈ તે જણાય ઉદા૦ ધૂમકેતુ ની 'જ્યોતિર્નદી', 'ભવ્ય' અને 'સમજ્જ્વલ', એ અંશથી કાંઈક એ સૂચનાઓના કારણ જણાયછે આ ઉપરાંત મ્હે નોંધ્યુંછે

"મણિશંકરની કસોટી પ્રમાણે તો

"The Voice Mysterious which whoso hears
Must think on what will be and what has been"

એ કીટસની સમુદ્ર વિશેની ઉત્તમ પંક્તિયો (જેને વિશે શેર્પ પ્રશંસા અત્યંત કરેછે તે)માં પણ આ દોષ આવશે સમુદ્રનો ધ્વનિ સાંભળીને ભૂત અને ભાવિના

ત્નિ કીટસને કેમ થવા લાગ્યા? એ હેણે કાંઇ જ કહ્યું નથી છતાં સહૃદયગમ્ય તત્ત્વ એ છે જ”

વાર્તાલાપમાં મણિશંકરે એમ પણ મત દર્શાવ્યો કે subjective (આત્મલક્ષી) અને objective (પરલક્ષી) કવિતા એ બેમાં વાસ્તવિક ભેદ નથી મ્હેં કહ્યું “બેના બીજ તત્ત્વત એક છે, તથાપિ કાવ્યરૂપમાં તો ભેદ છે જ, તે કેમ અણગણકારાય?”

આ સર્વ ચર્ચામાં મણિશંકરની આધ્યાત્મિક તત્ત્વો તરફની વૃત્તિ પ્રવર્તમાન હતી મ્હારી ડાયરી કહેછે.

‘ખરી વાત એ છે કે—રમણભાઈ કહેછે તેમ—મણિશંકરના આધ્યાત્મિક ધર્મમત (spiritual creed) હેવી રીત્યના છે Agnostic જેવા નહિ, પણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો વિશે sympathy (સમભાવ) વિનાના છે) કે જેથી આ રીત્યની સૂચનાઓનુ સ્વરૂપ હેમને પૂર્ણરૂપે ઊતરેલું લાગે નહિ. મણિશંકર પણ મુખમુદ્રા ઉપરથી અને કાંઇક વચનથી આ વાત કબૂલ કરતા જણાયા”

મણિશંકરની આ દૃષ્ટિથી થયેલી નોંધોને આધારે એમ મુનકે રમણભાઈ, નરસિંહરાવ વગેરેના કાવ્યમનો ને કૃતિઓ ઉપર આક્ષેપો વર્ષાવ્યા હતા ત્હેનુ કારણ સમઝાય એમ છે પણ મ્હારી ડાયરી મણિશંકરને હજી જુદા જ ગુણના સ્વરૂપમા પ્રગટ કરેછે

“કાંઇ દોષદૃષ્ટિથી હેમની ટીકા ન્હોતી માત્ર ઉત્તમતા, પૂર્ણ ઉન્મના—જોવાની ઇચ્છાથી જ હતી કુસુમપાત્રની ભેટ'વાળી કવિતા, તથા ‘હુનાળાના બપ્પોરનુ સ્મરણ’ વગેરે કાવ્યો મણિશંકરને ઘણા રસિક લાગેછે, કુસુમપાત્રવાળુ કાવ્ય તો વિશેષ શા વિશેષણ કહ્યા તે યાદ નથી, પણ graceful, tender noble હેવા હતાં”

આ જરાક લખાણ થયું. પરતુ મણિશંકરના હૃદયની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ આ પ્રસગથી પડેછે હેમના ધાર્મિક વિકાસનો ક્રમ અજ્ઞાતવાદ (agnostic) ની સમીપ, પછી સહસા theistic (એકેશ્વરવાદ), પછી સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તો દ્વારા ક્રિશ્ચન ધર્મ, પછી વળી આર્યસમાજ, અને છતાં અન્ત સુધી અન્તર્ગત ક્રિશ્ચાનિટી,—આ

ક્રમોમાં હેમના હૃદયે સંચરણ કર્યું છે. એ ઇતિહાસ જોઈશું તો રસતત્ત્વોને અંગે પણ હેમની માન્યતાઓનાં રૂપાન્તરોનું બીજ સમઝાશે. હેમની કાવ્યકૃતિયો પણ આ ક્રમોનાં વધતે ઓછે અંશે પ્રતિબિમ્બ છે. છતાં, અજ્ઞાતવાદ જેવાં વલણોની દશામાં પણ, 'વસન્તવિજય,' 'કચ અને દેવયાની', અને 'ચક્રવાકમિથુન' એ કવિત્વનાં ઉચ્ચ શિખરત્રય—એ ઉચ્ચકવિત્વની ત્રિશૃઙ્ગી—માં અદ્ભુત કલા અને કવિત્વ રગે રગે વ્હેતાં જોઈયે છિયે, ત્હેનું કારણ રસતત્ત્વના જુદા જ બીજમા જડે એમ છે; તથાપિ 'ચક્રવાકમિથુન'માં આધ્યાત્મિક વિકાસની આગાહી ગૂઢ-અગૂઢ જોઈ સકાયછે. લાંબી રસતત્ત્વ-પરીક્ષાનું આ સ્થળ નથી

માનવજીવનના સ્નેહસંબન્ધો મણિશંકરના હૃદયને વિશેષ બળથી છાપ પાડતા હતા; તેથી જ 'કુસુમમાળા'માં ના એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાંના ઉપર કહેલાં એ કાવ્યો હેમને બહુ ગમ્યાં હશે; તેથી જ હેમના 'પૂર્વાલાપ'માં એ પ્રકારનાં કાવ્યોમા હૃદય બહુ જોસથી ઊછળતું જણાયછે. છતાં રસતત્ત્વનાં ઊંડાં સ્વરૂપો સ્પર્શનારાં કાવ્યો મણિશંકરનાં બહુ ચંદ્રિયાતાં છે તે વાતની ઉપર કહેલી ત્રિશૃઙ્ગી સાક્ષી પૂરેછે.

મણિશંકરનું 'કચ અને દેવયાની' એ કાવ્ય અધૂરૂ હતું તે વાત વડોદરાની, ઉપર નોંધેલી, મુલાકાત થતાં મણિશંકર કહેઃ "કોણ જાણે એ કાવ્ય હુ પૂરુ કરીશ કે નહિં." મ્હારી ડાયરીમાં આમ છેઃ

"પુરુ કરે તો સારું સુન્દર અને લલિત કાવ્યછે. હાલમાં હેમની વહૂ ગુજરી જવાને લીધે કાંઇક ઊંડી ગ્લાનિ હશે. (બ્હાર દેખાડતા નહોતા, પણ અંદર હશે જ) તેથી તો આમ નહિં કહ્યુ હોય? આ delicate વાત છેડાઈ જ નથી. પરંતુ આ તરુણ અવસ્થામાં અને (કાંઇક અનુમાન હેમનાં કાવ્યાદિકથી તથા પરભાર્યું સાંભળ્યા પ્રમાણે) હાવાં પ્રેમથી જોડાયલાં દ પતીમાં મરણથી વિયોગ થવો એ ખેદજનક છે."

મણિશંકરનું એક ઋણ સ્વીકારવું રહી જવું ના જોઈયેઃ "ઉત્તરા અને અભિમન્યુ" એ મ્હારુ કાવ્ય મણિશંકરે (રમણભાઈ મારફત) વાંચ્યું;

અને છેવટના બે શ્લોક કાઢી નાખવાનુ હેમણે સૂચવ્યુ પ્રથમ સ્થિતિ આમ હતી

> દષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદઘોષ ગયો ડૂબી
> ભૂલી ત્રિકાલને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઊભી ૨૩

બીજે દહાડે ઉમેરેલા શ્લોક

× × ×

> દીર્ઘ એ દિન જો વીત્યો ધૂ ધળો મેઘવૃન્દથી,
> વાટ્ય જોતી રહી મુગ્ધા અંગોના ચિત્ત મન્દથી ૨૪
>
> રાત્રિયે લાવિયા વાર્તા દૂત દુખકરા ઘણી,–
> 'અભિમન્યુ પડયો યુદ્ધે'-મુગ્ધા મૂર્છિત જો પડી ૨૫

આ ૨૪ અને ૨૫ મા શ્લોક કાઢી નાખતે મ્હને ક્ષણભર દુખ થયુ હશે પરંતુ મણિશંકરની સૂચનાથી કલાતત્ત્વ વધારે આ સધાતુ હતુ તેથી મ્હે ત્હેનો સ્વીકાર કર્યો (આ સૂચના પત્ર દ્વારા આવી હતી એમ મ્હને કાંઈક યાદ છે)

એક બીજુ ઋણ: રાજકોટમા ભરાવાની સાહિત્યપરિષદ્ને સમને પ્રમુખપદની પસંદગીને પ્રસંગે મણિશંકરે મ્હારે માટે મગળયુદ્ધ ચલાવ્યુ હતુ ભાવનગરમા મળેલી શાખાસભામા હેમણે રજૂ કરેલા ઠરાવમા મ્હારે વિશે અતિશય ગુણગ્રાહક—કવિ તરીકે ખાસ ગુણપ્રશંસા-વચનો મૂક્યા હતા આ ચર્ચામા મ્હારી તરફના મણિશંકરના સ્નેહપક્ષપાતે અંબાલાલ ભાઈ વિશે કાંઈક અમર્યાદિત કટુ આક્ષેપવચનો ઉચ્ચારાવ્યા તેથી થયેલો ખેદ મ્હે મણિશંકરના ઉપર ખાનગી પત્રદ્વારા જણાવ્યો હતો તેથી હેમને ખોટુ ના લાગ્યુ, પણ પોતાનો આગ્રહ હેમણે છોડ્યો નહિ એટલે સુધી કે તે પછીની પરિષદની વડોદરાની બેઠક વખતે પોતે હાજરી આપવાને અનિચ્છુ હતા, પરતુ મ્હને પત્ર લખીને પુછ્યુ "તમે વડોદરે જવાના છો? તો હું પણ આવીશ"

સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તોની મણિશંકરના ઉપર અસર શરૂ થઈ તે સમયમા હેમણે મ્હારા ઉપર પત્રવ્યવહાર ચલવી એ સિદ્ધાન્તો મ્હારે ગળે ઊતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હું તે વખતે (ઈ સ ૧૮૯૮ ના આરમ્ભ ભાગમા) સિંધ હૈદરાબાદમા હતો એ વખતની મ્હારી ડાયરી તત્કાળ લભ્ય નથી, બાકી મણિશંકરના ધાર્મિક વિકાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશના આછાં કિરણો હેમાથી મળત

સાહિત્યપરિષદ્નો આરમ્ભ અમદાવાદમા ઈ સ ૧૯૦૫ મા થયો તે વખતે મણિશંકર મ્હને મળ્યા ને પ્રસંગે હેમનુ એક ઉદારતાદર્શક વચન યાદ આવેછે, મ્હને કહેઃ "નવા ઊગતા કવિયો, લેખકો, વગેરેને ત્હમે પ્રોત્સાહનથી આગળ પાડોછો" મ્હને સમઝણ ના પડી "હુ હેવુ શુ કરુછુ?" તો કહે "કેમ? ન્હાનાલાલને આગળ પાડનાર પ્રથમ ત્હમે જ" હજી મ્હારા મનમા ઊતર્યું નહિ પણ જણાયુ કે 'વસન્તોત્સવ' નામની ન્હાનાલાલની કૃતિમા પ્રથમ પ્રગટ થયેલી છન્દોરહિત યોજના વિશે મ્હે લાંબુ ચર્ચાપત્ર 'જ્ઞાનસુધા' મા પ્રગટ કરેલું હેમા ન્હાનાલાલની છન્દવાળી કાવ્યકૃતિનો પડછો બતાવના હેમના 'મણિમય સર્પી' નામના કાવ્યના અત્યન્ત વખાણ કરેલા, તે મણિશંકરના મનમા હતુ આમ ન્યાય્ય અંશ ગ્રહણ કરવામા ઉદારતા નિરન્તર જ હોયછે

મણિશંકરનુ કવિત્વ હેમની વક્તા તરીકેની પ્રવૃત્તિમા પણ મ્હે પ્રત્યક્ષ કર્યું તે પ્રથમ પ્રસંગ ઈ સ ૧૯૦૨ ના ડીસેમ્બરમા અમદાવાદમા મોતિયલ કૉન્ફરન્સમા મણિશંકર એક ઠરાવને અનુમોદન આપવાને ઊભા થયા "સજ્જનો અને સન્નારીઓ"–કે 'ભગિનીઓ અને બન્ધુઓ' (શુ સંબોધનવચન હતુ તે યાદ નથી)–આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર આપણા ભારતવર્ષમા એક જ્યોતિ પ્રગટ થયો"–આમ કહી બુદ્ધભગવાનનુ અનુલક્ષણ ઐતિહાસિક કલ્પનાશક્તિના દીપ વડે કરીને હેમણે જે ભાષણ ચલાવ્યું હેની ગમ્ભીર મધુરતા, વાણીપ્રવાહની સુગમતા, ઇત્યાદિ ગુણોથી હુ મુગ્ધ થઈ ગયો.

આવ્યાનું શ્રોતામડળમા થતા ઉદ્ગારોથી જણાય કે-" એ પ્રભુ! મ્હને ક્ષમા કરજે!" એમ વચનો એ બોલતા

હુ વાંદરે આવીને વસ્યો તે સમયના આરમ્ભમા હુ તથા મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત મણિશકરને મળવાને મુંબાઈમા પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમા આવેલા એક મકાનમા, હેમને ઊતારે, ગયા, તે વખતનુ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાયછે હમે અણધાર્યા જ ગયા હતા એક ઓરડીમા મણિશકર ચર્ઈ કે શેતરજી ઉપર લાબા થઈને પડ્યા હતા શરીર ઉઘાડુ, જમીનથી દોઢેક વ્હેતની ઉચાઈ મપાય હેવા હેમના પ્રચણ્ડ પાસાવાળુ શરીર જોઈને નલિન તો છક થયો એ તરત ઊઠ્યા પુષ્કળ સ્નેહવાર્તા થઈ તે પછી થોડે જ દિવસે એ મ્હને મળવાને વાંદરે આવ્યા વાતોચીતો પછી હમે બંને સાથે ભાડાની ગાડીમા મુબાઈ જવા માટે સ્ટેશને જવાને ઊપડ્યા રસ્તામા વાત-પ્રસગે મ્હે કહ્યુ 'મ્હારા પિતા કહેતા કે અજ્ઞાનનાં' અધમૂર્તિપૂજાના ખાડામા પડ્યા રહે તે કરતા તો પાદરીઓ હેમને ક્રિશ્ચાનિટીના પ્રકાશમા મૂકે છે તે વધારે ઠીક છે" મણિશંકર કહે "શુ? ક્રિશ્ચન થવુ એ ન્હાનમની વાત છે?" મ્હે જોયુ 'આર્ય' થયેલા મણિશકરમા જૂનો ક્રિશ્ચન નિગ્રહ વસતો હતો

એક અગત કરુણ પ્રસગ છેડવો પડેછે ઈ સ ૧૯૧૫ ના માર્ચની બીજી તારીખે મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત જ્યોતિર્ધામમાં ગયો મણિશકરે તે પછી ત્રણેક અઠવાડિયે મ્હને આશ્વાસનપત્ર લખ્યો તે અન્દરથી ઊતારવાથી જ હેમની ધર્મભાવનાની, હૃદયની કોમળતાની, અને સરલ સ્નેહવૃત્તિની છાપ પડે એમ છે

"પ્રિય ભાઇ નરસિંહરાવ

તમને લખવાનો ઘણા દિવસથી વિચાર કર્યુ. પણ આવા જખમ પર તરત કંઇ લખવામાં મને અનૌચિત્ય લાગ્યા કર્યું આજે જ લખી કરુ

તમારા ધર્મસિદ્ધાન્તો હુ થોડે અશે જાણુ છુ, તે પરથી ધારુ છુ કે આયુષ્માન્ નલિનકાન્ત અમર છે, અને ઈશ્વરેચ્છાથી લોકમાં ગયેલ છે, એમ તમે માનતા હશો. તેને ફરી એ લોકમા મળવાની પણ તમને–દંપતીને–આશા હોવી જોઈયે જો એમ છે, તો તેના સ્વર્ગપ્રયાણનો ખેદ કઈ અશે કમી થવો જોઇયે

એટલી સ્થિતિયે પ્હોંચેનો નહિ પણ આશા આપી શકે તેવડી ઉમરનો એક પુત્ર મે સોળ વરસ પ્હેલા ખોયેલ છે ખોયેલ છે એમ મારાથી લખાઈ ગયુ, જો કે ખોયેલ નથી એમ મારા હૃદયની ખાતરી છે છતાં લખાઈ ગયું તે પરથી જખમ હજી તાજો છે એ તમે જોઈ શકશો. એટલે તમારા હૃદયની સ્થિતિ હુ સમજી શકુ એ સ્વાભાવિક છે

આ પ્રસગે બીજુ તો શું લખુ ? જાણો છો કે ગુજરાતમાં જે થોડા આત્મા ઓની સાથે મારે સબન્ધ છે, તેમા તમે હમેશા માનની જગ્યાએ રહેતા આવ્યાછો તમારા લેખોને અને તમારા આત્માને ગુજરાતમાં જે આત્માઓ ચાહનારા છે, તેમા હુ થોડાને જ વધારે નજદીક જોઉછુ આવા દુ ખનો વખત છે, તેથીજ હૃદય થોડુ ઊઘડી શકે છે પણ अलमतिविस्तरेण

તમારો સદાનો સ્નેહાધીન,

મણિશંકર.

આ સ્નેહાળ આત્મા આજ કે'વા કરુણ સજોગોમા પ્રયાણ કરી ગયો ! હજી તો હેમનો પુત્ર જયન્તકુમાર "પૂર્વાલાપ" ની ભેટ આપવાને મ્હારી કને આવનાર હતો, મ્હે એ આવવાની વકી પણ રાખેલી, અને હરાવેલે દિવસે જ મણિશંકરના અવસાનનો તાર આવ્યો ! જયન્તકુમારે મિત્રદ્વારા 'પૂર્વાલાપ' નું પુસ્તક બીજે દિવસે મોકલ્યું, મ્હે ગમ્ભીર ભારભર્યા હૃદયથી તે સ્વીકાર્યું:

આસપાસ અંધાર છે, રજની કાળી ઘોર,
દૂર રહ્યો પ્રાણી પળો, પગમાં શેઠ ન જોર.

એ પંક્તિયોનો અર્થ ઐહિક ગૃહ ઇત્યાદિને કરુણ રીતે લાગૂ પડી શકે તે તજી દઈશું; એ ઉદ્ગારોનો આત્મિક અર્થજ ઇષ્ટ છે. 'સ્નેહજ્યોતિ'ને આ ઉદ્ગારોમાં કરેલી પ્રાર્થના સ્વીકારાઈ; એ આત્મા પણ જ્યોતિર્ધામમાં બિરાજ્યો !

(૧૮)

સ્વ. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ

હું જો ચિત્રકળા જાણતો હોત, તો એક હેવી મૂર્તિ આલેખત ! સ્થૂલ, વર્તુલાકાર, કદાવર; મ્હોએ શીળીના ગોબા; ગોળ મ્હો તે ખેંચીને ચોખંડું કર્યું હોય હેવું; સાદાં વસ્ત્રઃ અંગરખું, ધોતિયું, દક્ષણી પાઘડી, ખભે શાલ કે અંગવસ્ત્ર; પગે જાડા જોડા; બુદ્ધિમત્તાનું તેજ આંખ્યમાંથી ન્હાશી જઈ ને કપાળમાં ઊંડાં પાછલાં પડમાં સંતાયલું, હેવી મુખસામુદ્રિકઘટના;—આમ કાંઈક રેખાઓનો સમૂહ આંકીને નીચે હું લખતઃ—શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ. ઉપહાસનો ઉદ્દેશ નથી; જો કે શાસ્ત્રીજી મ્હારા પિતાના સમયમાં એ મિત્રમંડળમાં નિર્દોષ રમૂજનો વિષય બનતા હતા ખરા.

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો ફોટોગ્રાફ કદી પડાવેલો જાણ્યામાં નથી. શુદ્ધ, સરલ સ્વભાવનું એ પરિણામ હું માનુંછું; પોતાની વિદ્યાની બાબતમાં યોગ્ય મમત્વ એઓ રાખતા હતા, પરંતુ પોતાની જાતને વિશે vanity, ઘ્લણજીપણું, એ સાદા બ્રાહ્મણમાં અણુમાત્ર જાણ્યું નથી. 'સ્મરણમુકુર'ના પ્રત્યેક લેખના નાયકની છબી જોઇયે જ એ સૂત્રનો આજ ભંગ કરવો પડે છે. તેથી જ ઉપરનું કલ્પનાચિત્ર આલેખવું પડ્યુંછે.

એ સ્વરૂપની પ્રત્યેક રેખામાં શાસ્ત્રીનો સરલ, સ્પષ્ટહૃદય, અપ્રિય સત્ય બોલવાની હિમ્મતવાળો, સ્વભાવ પ્રગટ થતો હતો; જેટલો એ સ્વભાવ સાચી હિમ્મત દર્શાવનારો હતો, તેટલો જ અન્યની આડીઅવળી ખટપટો તરફ અસહિષ્ણુતાને લીધે ઉશ્કેરાઈ જનારો, નિર્દોષ ક્રોધવાળો પણ હતો.

એક પ્રસંગ યાદ આવેછે. 'गुर्जराणां मुखं भ्रष्टं' એ દૂષણ ગુજરાતીઓ ઉપર મૂકનારા દક્ષણી વિશે વ્રજલાલ શાસ્ત્રી એક વાર મ્હારા પિતા વગેરે મંડળ આગળ બોલ્યાઃ "એ દક્ષણીઓ શેનો ગર્વ કરેછે? હેમને પૂછી તો જુઓ કે સ્વરોમાં ઋ પછી આવનારા સ્વરનો શો ઉચ્ચાર થાયછે? બધાજ કહેશે લ્રન્ઌ. પણ તેમ છે જ નહિં, ઉચ્ચાર તો લૃ...ઉ જેવોછે. એ દક્ષણીઓની **જીભજ ખેંચી નાંખવી જોઇયે."**

શાસ્ત્રી વર્ગમાં એ સમયમાં (હાલમાં પણ જે સ્થિતિ છે તેમ) સંસ્કૃતનુ જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય, પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનો પરિચય જ નહોતો. નાટકોમાં આવેલા પ્રાકૃત વાર્તાલાપની સમજૂત હેની સંસ્કૃત છાયા ઉપરથી જ સર્વ કરી લેતા એ હાલતમાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને સાહિત્યનું જ્ઞાન અસાધારણ હતું તેથી હેમની ઉપયોગિતા ઘણી હતી આરમ્ભકાર્ય કરનારામાં સ્વાભાવિક રીતે આવનારા, તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિવેચક પદ્ધતિથી અસ્પૃષ્ટ જનને સુલભ, દોષોથી ભરપૂર છતાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીના એ લઘુ ગ્રન્થ, "ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ" અને "ઉત્સર્ગમાળા", પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતીના અભ્યાસના સાગરમાં નાવ ખેડનારાઓને દીવાદાંડીઓનું કાર્ય સારનારા છે. અને એ કારણથી જ ડૉકટર ભાંડારકરે પોતાના "વુઇલસન ફિલૉલૉજિકલ લેકચર્સ" માં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનું આદ્ય માર્ગદર્શકોમાં નામ ગણાવ્યુંછે. યદ્યપિ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી મનસુખરામ સૂર્યરામના અંતરંગમંડળમાં સ્થાન ભોગવતા નહોતા, તથાપિ એ મંડળ આપણા શાસ્ત્રીજીના સંપર્કમાં આવેલું અને તેથી કરીને "ચરોતર"ની કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ "ચારુતર" માંથી કાઢવાનું મૂળ સ્થાન શાસ્ત્રીજી સુધી લઈ જઈ સકાય એમ છે. એ મંડળમાં શાસ્ત્રીજીની વિલક્ષણતાઓ—સ્વભાવાદિકની—વિશે રમૂજભરેલી વાતો ચર્ચાઓ થતી તે અત્યારે બધી સ્પષ્ટરેખ પ્રગટ થવી અશક્ય છે. એ મંડળમાં કે મ્હારા પિતા વગેરે મંડળની આગળ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી પોતાની પત્નીનાં વખાણ કરતાં એક પ્રસંગ ઉલ્લાસથી, ભોળાભાવથી, કહેતા તે યાદ આવેછેઃ "હું હેને પિયર એક વાર ગયો, ત્હારે તરત એ ઓયડી ઉપર ચઢી ગઈ! અને સુન્દર

બોર ઊતારીને મ્હારે માટે લાવીને હેણે "મૂક્યાં." આ વાત કરતે બોરનો સ્વાદ હેમના મ્હોમાં પસરતો કે પત્ની તરફનો ભાવ હૃદયમાં રેલાતો,—તે કલ્પના કરવી અશક્ય હતી.

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની વિલક્ષણ મૂર્તિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કેટલેક ભાગે મ્હારા પિતાને એ મળવા આવતા તે વખતે, અને કેટલેક ભાગે જાહેર મંડળમાં પ્રસંગવશાત્ એ હાજર થતા તે વખતે થયેલાં. એ પ્રસંગો સંખ્યામાં અલ્પ હતા.

શાસ્ત્રીજીની ઉપયોગિતા કોઈ દિશામાં હેમની પ્રવૃત્તિ રોકવાથી પૂર્ણ રૂપે કામમાં લેવાશે તે વિચારીને જ હેમની કને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ મ્હેં ઉપર નામ કહ્યાં તે નિબન્ધો રચાવેલા, અને આગળ જતાં એ સોસાઇટીના આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી તથા "બુદ્ધિપ્રકાશના"ના તન્ત્રીને સ્થાને નીમાયલા. એ સમયમાં એઓએ "સોસાઇટી" ની અને ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરેલી ત્હેની કીમત આંકવી અશક્ય છે ભાલણકૃત "કાદમ્બરી"નો અમૂલ્ય હસ્તલેખ વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની માલીકીનો હતો તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ રૂ. ૬, (અંકે ૭ રૂપિઆ) ની કીમતે ખરીદી લીધો, તે ઉપરથી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત નિષ્કામવૃત્તિ, ભલમનસાઈ, ઇત્યાદિ સાત્વિક ગુણોની આંકણી થાયછે; એ ધોરણે હેમની ભાષા તથા સાહિત્યની સેવાની આંકણી આપણે તો નહિં કરિયે.

આજથી ૪૫–૫૦ વર્ષ ઉપર અમદાવાદના શાસ્ત્રી વર્ગનો નવીન પદ્ધતિયે ઉપયોગ કરવાની યોજના મ્હારા પિતા અને હેમના મિત્ર રણછોડભાઈ (રણછોડલાલ છોટાલાલ) વગેરેએ આરમ્ભી હતી, ત્હેમાં ભાષણ કરવાનો વારો વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો આવ્યો તે પ્રસંગ મ્હારા સ્મરણમાં દૃઢરેખ પ્રતિબિમ્બિત થયેલો છે: સ્થળ—ખાડિયામાં સાઠોદરાના મહાદેવની ધર્મશાળાની મેડી; સમય—સંધ્યાકાળનો; હાજર—ભોળાનાથ સારાભાઈ, રણછોડલાલ છોટાલાલ, વગેરે મિત્રમંડળ, બીજા શ્રોતાજન એકઠા થયેલા તે; માંહિં બાળકવયનો હું પણ બેઠો હતો. મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલ

ત્ર્યંબકલાલ (ભોગીન્દ્રરાવ દીવટિયાના પિતા) પણ હતા. વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ગાદી તકિયે બેઠા બેઠા બોલવા લાગ્યા; વિષય યાદ નથી; અને યાદ રહે એમ પણ નહોતું; કેમકે ઝાડને એક ડાળેથી બીજે ડાળે, ને બીજેથી ત્રીજે, અને એક ઝાડ ઉપરથી બીજા ઝાડ ઉપર, એમ ચપલતાથી પક્ષી ઉડે તેમ શાસ્ત્રીજીની કલ્પના ઊડતી હતી. એક મુદ્દો ચર્ચવા લાગ્યા; અને વચમાં બીજી જ વાત—અસંબદ્ધ, અર્ધસંબદ્ધ—સાંભરતાં તે પકડી લીધી; વળી ત્ય્હાંથી ત્રીજી, ય્હાંથી એમ જતે મૂળ વાત ક્હિં ને ક્હિં જતી રહી;—આમ પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો, એટલે રતનલાલ ભટકબોલા હતા ત્હેમનાથી ના રહેવાયું: વચમાં બોલી ઊઠ્યા:—"શાસ્ત્રી મહારાજ! એ તો બધું ઠીક; પણ ત્હમારે ક્હેવું છે શું? તે ઉપર આવો ને!" લગાર પણ માઠું લગાડ્યા વિના શાસ્ત્રી મૂળ વાત ઉપર આવ્યા; પણ ક્ષણ બે ક્ષણમાં પાછા આડા ફાટ્યા, તે નાઠા તે નાઠા જ, આમ હેમનું બાપણ! ત્હેમાં ષડ્દર્શન એટલે જોગી, જંગમ, શેવડા, સંન્યાસી, દરવેશ, ને બ્રાહ્મણ એ ગણના પણ કરાવી ગયા! ભોળા શાસ્ત્રી! ત્હમારો નિર્દોષ આત્મા અમર રહો!

અમદાવાદ છોડીને નિવૃત્ત થયા પછી શાસ્ત્રી પોતાના ગામ મલાતજ-માં જઈને વસ્યા, કે સારસામાં તે યાદ નથી. પરંતુ પાછળથી પોતે શિષ્યોને કંઠી બંધાવી પંથના સ્થાપક, વ્રજાચાર્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા; આગળ જતાં કેટલાક શિષ્યો કે બીજાઓ શાસ્ત્રી તરફ વૈમનસ્ય રાખીને હેમનાં ધોયેલાં ધોતિયાંને કૈવચ છાનેમાને લગાડીને શાસ્ત્રીને કનડતા હતા; ઇત્યાદિ કથા દંતકથાના વર્ગમાં જ મૂકીશું. બાકી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત સરલ મૂર્તિ, સહૃલાવભરેલું હૃદય, અને એઓના જ્ઞાનનાં સ્થાયિ ફળ,—એ મ્હારા મુકુરમાં ચિરસ્થાપિત, ચિરપ્રતિબિમ્બિત રહ્યાં છે, અને રહેશે.

હતી; બેડામાં એએ માસ્તર હતા ત્હેવામાં કોઇ અટકચાળા લોકોએ હેમના ઉપર આક્ષેપો આણ્યા–તે પ્રસંગે હેમનો બચાવ એ જ હતો કે—"હું સાલો રૂપાલો પડયો; ને પેલો સાલો દામોદર વાઘ મ્હને નકામો વગોવેછ"

મ્હારા પિતાની હુરદેવરામ માસ્તર તથા હેમના ભાઈ સાથે જૂના વખતની મિત્રતા હતી. હમારે ઘેર એ મ્હારા પિતા કને આવેલા તે અનેક પ્રસંગો–વિશેષ મહત્ત્વના ન હોઈ–મુકુરમાં છપાયા નથી દૃઢ સંપર્કના પ્રસંગો થોડા છપાયાછે તે નોંધુ છું. તે પૂર્વે પરોક્ષ કથામાં જે સ્થાન હેમનુ હતુ તે પ્રથમ કહું ગાયનનો અતિશય શોક માસ્તરને હતો. અને પોતે ગમે તે ઠેકાણે, ગમે તે વખતે, ઊભા, બેઠા, ઘરમાં, બ્હાર, બધે, ક્હો તે પ્હેલા, ગાઈ પડતા, અને ઉસ્તાદી રીતનું ગાઉછું એમ માનતા, પણ હેમના 'કુત્તાઇ' તાનપલટાથી બધા હસતા. હેમની ગાયનશૈલીની નકલ દુર્ગાશંકર નામના એક પટણી–અમદાવાદમાં વસેલા વકીલ–નાગર બહુ સરસ કરતા હતા. આ હેમની રમૂજી ખાસિયતનો ઉપહાસ એક મુંબાઈના પારસી–નામે ફરામજી કડાકા, હેણે "Gujarat and Gujaratis" નામના પોતાના પુસ્તકમાં કર્યોછે, તે છે તો નિર્દોષ રમૂજનો પણ કાંઈક અતિવક્રચિત્ર જેવો લાગેછે.

હવે મુકુરનાં સંમુખ પ્રતિબિમ્બો પ્રગટ કરુ. ઈ. સ. ૧૮૮૧–૨ કે તે અરસામાં મુંબાઈમાં હું બી. એ. પછીનો અભ્યાસ કરતો હતો તે સમયમાં વેકેશનમાં અમદાવાદ જતે હું ઊમરેઠ મ્હારી બ્હેનને મળવાને ગયો; મ્હારા બ્હનેવી ત્હાંના સબજજના કલાર્ક–આર્ક–ધી–કોર્ટ હતા. સબજજ હુરદેવરામ માસ્તર હતા. રાત્રે હુરદેવરામભાઇયે હમને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા; હું, મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, અને હમારા બ્હનેવી ગોપીલાલ, એટલા હતા; તે ઉપરાંત એક મુસલમાન ગવૈયો, અને ઉમરેઠના પોસ્ટમાસ્તર હતા, નામ ભૂલી ગયોછું. ન્હાની સરખી ગાયનની મિજલસ કરી લાગતી હતી. પોસ્ટ-માસ્તરે મ્હારી જોડે અપૂર્વ રીતે પરિચય કર્યો. હુરદેવરામભાઇયે 'આ હમારા ગામના પોસ્ટમાસ્તર' કરીને ઓળખાણ કરાવ્યું. એટલે પોસ્ટ-

માસ્તર કહેઃ "તમે મુંબાઈથી ઉમરેઠ આવવાના છો તે વાત બધા કરતાં મ્હેં પ્હેલી જાણી હતી."—એ શી રીતે? મ્હેં મ્હારી બ્હેન ઉપર કાર્ડ લખેલું—હું અમુક દિવસે આવીશ કરીને—તે પોસ્ટમાસ્તરે વાંચી લીધું હતું. ગામડું ગામ એટલે ટપાલનો જથો અલ્પ, પોસ્ટકાર્ડ ઉપર સરનામું સ્થાનિક પરિચયનું, પોસ્ટકાર્ડ એટલે લખેલો ભાગ ખુલ્લો, અને અમુક વર્ગમાં સ્વભાવસુલભ હેતું કુતૂહલ;—આટલું બધું મળે ત્હાં પોસ્ટમાસ્તરથી વાંચ્યા વગર કેમ રહેવાય?—હું મનમાં રમૂજ પામ્યો છતાં કાંઈક જીવ મ્હાંગે કચવાયો પણ ખરો. પછી વિચાર આવ્યો કે બિચારા આ ભોળા માણસમાં કશો ખોટો ઇરાદો નહોતો, અને એ etiquette જેવી વસ્તુ જે દેશમાં, મંડળમાં, ચલણી નાણું ગણાય તેથી અતિશય દૂર રહેલા.

પોસ્ટમાસ્તર કને પ્રથમ ગવડાવ્યું. શું અદ્‌ભુત ગાન! હેમના અવાજની વિલક્ષણતા માટે મ્હારા બન્ધુએ હેમનું નામ પાડીમાસ્તર પાડ્યું. પછી પેલા મુસલમાન ગવૈયાએ ગાયું. ર્‌આજિની, ર્‌કાર્નેલિયા વગેરેમાં ર્‌હા કેક ખાનારાઓ ઈરાનીની દુકાને ર્‌હા કેકનો આસ્વાદ મેળવે, ત્હેવો અનુભવ, હમને આ ગવૈયાના ગાનથી થયો. પછી હમે બે ભાઈયોયે—હરદેવરામ માસ્તરના આગ્રહથી—ગાયું; मांगिरीश सुखदपादपद्मीं मानस ठेवा એમ શરૂ થતું કલ્યાણી રાગનું ગીત હમે મુંબાઈમાં એક ઉત્તમ ગાયક-શેણવી જ્ઞાતિના—કને શીખેલા તે ગાયું. ગાયું? ગાયું ખરું પણ તદ્દન નઠારુ ગાયું; બે હ્રસ્વાળું 'નઠારુ' નહિં, તો પણ નઠારુ. કારણ શું હશે? ખોટી બડાઈ કરું તો કારણ એક જડે છે; એ, બધું વાતાવરણ જ સુન્દર સંગીતને વિરોધી હતું; પાડીમાસ્તર, ગામડિયા ગવૈયો, બધું પ્રતિકૂલ જ હતું; એટલે હમે પણ એ સંપર્કમાં ઘસડાયા. ખરું કારણ બીજું તો બીજું છે; હમે બંને એ ગીત નવું શીખેલા હતા, મ્હારા બન્ધુ તો ગાનકલામાં અપૂર્વ કુશલતાવાળા હતા, પણ હું સાધારણ જ હતો; બીજું, હમારા મનમાં એક જાતની અનિષ્ટ ગર્વવૃત્તિ થઈ—કે આ શા ત્રીજા ચોથા વર્ગના ગાનારા ભેગા કર્યા છે! લાવો આપણે ચમત્કાર બતાવિયે—આ વૃત્તિની સજા તરત જ થઈ. હમારું ગાન નિષ્ફળ નીવડ્યું.

હરદેવરામ માસ્તરે તે રાત્રે ગાયું કે નહિં તે યાદ આવતું નથી. પણ હેમની ગાનરીતિનો અનુભવ હમને તે પૂર્વે પણ થયેલો ખરો. અને પછી પણ થયેલો. "કુત્તાઇ" તાન હિંદુસ્તાની–ખાસ મુસલમાન–ગવૈયાઓમાં દૂષણરૂપ બનેછે, તે રીતિને–ગણિતશાસ્ત્રમાંથી રૂપક લઈને કહું તો, તે રીતિને–વર્ગ, ધન, નહિં પણ ૧૦ નો અંક ઘાતચિહ્નને સ્થાને મૂકિયે ત્હેવી અજબ હાસ્યજનક રીતિ હેમની હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં ખેડા જિલ્લામાં હું સ્ટેટ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમાં પ્રોબેશનર નીમાયો; એ સાલના શિયાળામાં આસિસ્ટંટ કલેક્ટર કેનેડી નામના સાથે હું સવારીમાં ફરતો હતો; હમારો મુકામ બોરસદમાં આવ્યો. હરદેવરામ માસ્તર ત્હાં સબૉર્ડિનેટ જજ હતા. મ્હારા પિતાના એ જૂના મિત્ર, મ્હારુ હેમના જ હોદ્દાના ગામમાં અણધાર્યું આવી ચઢવું, હરદેવરામની અપ્રતિમ આતિથ્યવૃત્તિ, મિત્ર તરીકે ઊભરાતો સ્નેહ,—આ બધાં કારણો એકઠાં થયાં, ત્હાં બીજું શું સંભવે? બસ, હરદેવરામભાઇયે મ્હને ધામધૂમવાળી જ્યાફત આપી. પોતાને ઘેર રાત્રે જમવા આવવાનું નિમંત્રણ કરવાને પોતે મ્હારે તંબૂએ આવ્યા. હું ના કહી જ કેમ સકું? મ્હેં ધાર્યું કે મ્હને એકલાને જમવા બોલાવ્યો હશે. પણ ના, આખું બોરસદ જ હતું! હું જઈને જોઉંછું, તો નિમંત્રણ કરેલા ગૃહસ્થો કાંઈ પચાસ સાઠ હતાઃ મામલતદાર (ધનજીશાહ કોઠાવાળા), સબ રજિસ્ટ્રાર, અવલકારકૂન, પોતાનો મુખ્ય કલાર્ક, કેટલાક અગ્રગણ્ય વકીલો, ઇ. ઇ. અનેક ગામના ન્હાના મ્હોટા મુખ્ય મુખ્ય પુરુષો હતા. રંગોળી પૂરીને ઠામ મંડેલા; કેળનાં પાંદડાં સુન્દર રીતે ગોઠવેલાં; ઘર ન્હાનું હોવાથી, ચાક, પડાળી, પરસાળ વગેરે સર્વ ભાગમાં ઠામ મંડાયલા; દરેક ઠામે અગરબત્તીઓની સુગંધમય ઝીણી ધૂમલહરી, વાંકીચૂંકી ઊંચે જતી, આ ઉદાર હૃદયના, મિત્રતાનો પ્રસ્નવ ઝરતા, ગૃહસ્થધર્મની મૂર્તિરૂપ, પુરુષના સ્નેહસુગન્ધની ગૂઢ પ્રતિકૃતિ બનતી હતી. જમણમાં મિષ્ટાન્ન, શાક, કઢી ભાત વગેરે કાંઈ અનેક વાનીઓ, જાણે લગનનું જમણ હોય. બધા વારા ફરતી ન્હાવા લાગ્યા; ચાકમાં હરદેવરામભાઈ અને હું ઊભા ઊભા વાતે વળગ્યા; નાઠી

કરી સ્વચ્છ સોળું પ્હેરી ગૌરકાય માસ્તરસાહેબ, ખભે ભીનો અગૂંછો નાંખેલા ઊભા હતા; હું હજી ન્હાવાને હતો મ્હેં કહ્યુંઃ "માસ્તર સાહેબ! તમે તો હું સ્વપ્નામાં પણ ન્હોતો ધારતો એટલી ધામધૂમ કરીછે!" એક વિલક્ષણ વિનયદર્શિની મુખચર્યા કરીને માસ્તરસાહેબ બોલ્યાઃ

"નતુભાઈ! હાઆંસી વાત છે? જુઓ આ દુનિયાંમાંથી સું લઈ જવાનું છે?"—આમ કહી એકદમ શીઘ્રકવિત્વની અને હેમના ખાસ સંગીતની ઊર્મિના શિખર ઉપર એ ચઢી ગયા, અને ગાવા લાગ્યાઃ

"ઇસ દુનિયાંમેં ફાંફાં હૈ, ભાઈ ઇસ દુનિયાંમેં ફાંફાં હૈ;

જરાક થોભી શીઘ્રકવિત્વને એડી મારી;

'ફાંફાં હૈ સો કૈસે ભાઈ?—"

(કવિત્વ ક્ષણભર અટક્યું; એડી સાથે એ ટટ્ટૂને ચાબુક લગાવી; એકદમ ટટ્ટૂ કૂદ્યું ને ખાડામાં પડ્યું:)

"ફાસ ફૂસ સબ ફાંફાં હૈ."

(હવે સંગીતની ઘોડી દોડીઃ)

"આ...આ. આઃ ઑય્-ઑય્-ઑય્-ઑય્—આ...ઇસ દુનિયામેં ફાંફાં હૈ"

મ્હેં સભ્યતાથી કાંઈક સંયમ સાથે હેમના શીઘ્રકવિત્વ વિશે બે બોલ કહ્યા. એટલે પોતે એક બનાવની વાત કહી. "એકવાર એક કાનડી ગવૈયો આવેલો; તે ગાવા લાગ્યો 'सरसिजाक्षि बा†'—મ્હેં કહ્યું; આ કાનડી છે? જુઓ, મ્હને પણ કાનડી આવડે છે કહી મ્હેં ગાયું:

"सरसिजाक्षि! बा! આ...આ..." પછી આગળ ગીતપૂર્તિ કરેલી કહી સંભળાવી. મ્હેં કહ્યું: માસ્તરસાહેબ! એ ભાગ તો મરાઠી ભાષાનો આવ્યો!" તો કહેઃ "એ જ મ્હારી ગમ્મત કેની!"

આ અપૂર્વ રમૂજ હતી. માસ્તર સાહેબના નિખાલસ દિલના પ્રભાવે આ બધું નવું સુન્દર રૂપ જ પામતું હતું.

† चान्दु આવ્ય (કાનડીમાં).

પ્રત્યક્ષ ચિત્રો ખશેડી દઈ ને, પરોક્ષદર્શન એક પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ મા આખા જિલ્લાના (અમદાવાદ તેમ જ ખેડા જિલ્લાના) સર્બાર્ડિનેટ જજોનુ એક સંમેલન (conference) ડિસ્ટ્રિક્ટ જજને બગલે એકવાર ભરવામા આવ્યુ હતુ મ્હારા પિતા પણુ ત્હેમા હાજર હતા, સર્બાર્ડિનેટ જજની જગા ઉપરથી એ નિવૃત્ત થયા પૂર્વેની આ વાત હોવી જોઇયે, તો તો ઈ સ ૧૮૭૨–૭૩ પૂર્વે વાત જશી, નિવૃત્તિ પછીની વાત હોય, તો મ્હારા પિતાને ખાસ સન્માને નિમત્રણુ કર્યું હશે, આ વીગતની સ્મરણરેખા અસ્પષ્ટ છે અસ્તુ સમેલનમા વિવિધ પ્રશ્નો—ન્યાયખાતાના વહીવટ, ઊનતાઓ, જરૂરિયાતો, ઇત્યાદિને અગે—ચર્ચાતા હતા ત્હા આપણા ચિત્રનાયકની મૂર્તિ જોવા લાયક, નિર્દોષ રમૂજ ઉપજાવનારી હતી ઊભા થઈ અંગરખાની બને બાંહ્યો ચઢાવતા જાય, જોસભેર, ખુખારી ખુખારીને, બોલતા જાય, "Oh! no, I beg to differ;" ઇ ઇ વચનો માત્ર પોતાની વ્યક્તિતા સ્થાપવાને ઉચ્ચારતા જાય,—એ ચિત્ર કાણુ ચીતરી સકશે? "કામેલ કોઇ છે ચિતારો ચિત્ર હેવુ ચીતરે?"—ઘેર આવીને મ્હારા પિતાએ આપેલા વર્ણુનના આ રંગો ઝાંખારૂપમા જ હુ પૂરી સકુછુ

હુરદેવરામ માસ્તરની છબી સ્મરણમુકુરમાથી હવે લાબા કાળ સુધી ખશી જાયછે ઓરસદમા મ્હને અમીરશાહી જપ્તી આપી તે પછી ચાર પાચ કે કેટલા વર્ષ થઈ ગયા તે અત્યારે યાદ નથી મ્હારા પિતા ૧૮૮૬ મા ગુજરી ગયા તે પછીની વાત છે હમે બાળક છતા, હમારા પિતાના મરણુ પછી પણુ, હમારી સભાળ લેવા, સમાચાર પૂછવા હુરદેવરામભાઈ અમદાવાદ પોતે આવે ત્યારે, બિનચૂક, આવતા હેવો એક પ્રસગ ખડો થાયછે હુ મ્હારા ભાઈ કૃષ્ણુરાવ, બીજા કેટલાક કુટુમ્બના માણુસો, એક બે મિત્રો વગેરે ઘરમા હતાં, ત્હાં હુરદેવરામભાઈ આવ્યા વિવિધ વાતો થઈ પછી અંગત પ્રસગ ઉપર આવ્યા પોતે ઘરભગ્ન થયા હતા, અને નવો સબન્ધ કર્યો હતો હેમની પુત્રી મણિબ્હેનને બે એક સતાન હતા માસ્તરનાં નવાં પત્નીની ઉમર અલબત ન્હાની જ હતી ત્હેને ઉદ્દેશીને

માસ્તરસાહેબ બોલ્યા, "હેનુ નામ મ્હે 'ન્હાની' રાખ્યુ છે, છોકરાની (અર્થાત્ મણિબ્હેનના છોકરાની) 'નાની' (=વડિયાઈ), અને મ્હારી 'ન્હાની'!" એમ શબ્દખેલનો ચતુરાઇચમત્કાર પ્રગટ કરી તે ઉપર પોતે પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા

આ પછી થોડી મુદતે-વર્ષ બહુ વીત્યા નહિ એટલામા—આ બીજી પત્નીનું પણ અવસાન થયુ તે પછી હમારે ઘેર એઓ મળવાને આવ્યા ઉપર પ્રમાણે કુટુમ્બ તથા મિત્રમડળ હમારુ એઠુ હતુ હમારે માસ્તર-સાહેબને ખરખરો કરવાની જરૂર જ ના પડી આવીને બેઠા કે તરત પોતે બોલ્યા "હમે તો હતા ત્હેવાને ત્હેવા થયા!"—બીજી વાર ઘરભગ થયા તે વાતનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો હમે ક્ષણભર મૌન રાખીને પછી મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે પૂછ્યુ "માસ્તરસાહેબ! ફરીથી વિચાર થાય ખરો?" માસ્તર-સાહેબ એ વિચારને તુચ્છકારનારી મુખરેખાઓ આકીને બોલ્યા 'હવે ? સું હવે પાછા એ વાતમા પડવુ?—આમ કહી, લગભગ તરત વિચારનો રગ ફેરવવાની સાથે મુખમુદ્રા ઉપર રગીલાપણાનો રંગ છાઈને બોલ્યા "બાકી, સુ કાઇ કડવુ લાગેછે!" વળી ભાવ પલટાયો "પણ, બસ, નહિ હવે" માસ્તરસાહેબને માનવજાતિમા કેઈ વિશિષ્ટ કોટિમા મૂકુ ?

"દુખમા સુખની રેખા જોનારા વિરલાજનો"

એ કોટિ કાષ્ઠક અશે બધ બેસશે આ જમાનાના વાચક! આ રગીલી, માર્જિલી, નિખાલસ, જીવનસાગરના તરંગો ઉપર—શાન્ત લહરીઓ ઉપર તેમજ પ્રચડ ઉછળતા તરગો ઉપર—એક સરખા અલ્પભારથી પ્રફુલ્લ નૃત્ય કરતી વિરલ મૂર્તિને તુ અન્યાય ના આપીશ આ જગતમા ડાહ્યા, ગમ્ભીર, માથે ઘટીનુ પડ મૂકી ફરનારા, હાસ તે શુ તે ના જાણનારા, સ્મિતનું સૌન્દર્ય પણ સ્મિતક્રિયા ઉપર ઉપકાર કરતા હોય તેમ પ્રગટાવીને એ વસ્તુ વિરલ પ્રસગે વાપરનારા, ત્હે બહુ જોયા હશે, આપણી રગીલી મૂર્તિ અને ગમ્ભીરી મૂર્તિ વચ્ચેના અનેક ક્રમ ત્હેં દીઠા હશે, પણ હાવી નિર્દોષ રગીલી, વ્યક્તિયો વિરલ જ છે, અને

એટલે દરજ્જે, તેમ જ અનેક દૃષ્ટિયે હેવી મૂર્તિની કીમત આંકવી કઠણ છે. માનવજીવનના વિશાલ આકાશમાં ઘેરી ઘટાઓની પદરેખા સ્થાયી મુદ્રા મૂકી જતી હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી; પરંતુ હાવી આનન્દરસનો પૂર્ણ આસ્વાદ કરનારી, પોતાની આનન્દસરિતાવડે અનેક ક્ષેત્ર ભૂમિયોને હરિયાળા હાસભરી કરનારી, વ્યક્તિયો એ આકાશમાં संध्याभ्ररेखेव मुहूर्तरागाः ત્હને ભાસે તો ત્હારી ભૂલ્ય છે; એ આછા જણાતા રંગોનું સૌન્દર્ય ક્ષણભર પ્રગટ થઈ લુપ્ત થતું જણાયછે ખરુ, પરંતુ હેની ગૂઢ પદપંક્તિ અનન્તતાના પટમાં અલોપ્ય સ્થાન પામેછે.

શાંકર પાડુરગ પડિત

[પૃષ્ઠ ૧૭૩

(૨૦)
સ્વ. શંકર પાંડુરંગ પંડિત

શંકર પાંડુરગ પડિતનુ નામ પણ ના જાણનારા હાલના કેટલાક તરુણ 'સાક્ષરો' છે (આ 'સાક્ષર' શબ્દ હુ કટાક્ષમા નથી વાપરતો પરતુ એ શબ્દ જ મ્હને અપ્રિય છે—એ શબ્દમા અથ, ભાષાપ્રયોગ, વગેરેને અંગે હુ દૂષણ જોઉંછુ તેથી અપ્રિય છે—માટે જ આમ અવતરણ ચિહ્નના ચીપિયા વડે એ શબ્દ પકડીને મૂકુંછુ) હાલના તરુણ વર્ગમા એમ જ માન્યતા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા ન્હાની મ્હોટી કરે તે જ સ્મરણને યોગ્ય, તે જ કારણથી મોતીલાલ લાલભાઈને મ્હે "સ્મરણમુકુર"મા અંકિત કર્યા તે વખતે પણ પ્રશ્ન પૂછાયલો કે 'મો^તીલાલ લાલભાઈ એટલે શુ?" શંકર પાંડુરગ પંડિતે સસ્કૃત ભાષાને અગે સાહિત્ય પુરાતત્ત્વવિદ્યા ઇત્યાદિ વિષયમા જે સેવા કરીને યુરોપમા પણ પૌરસ્ત્યવિદ્યાને સબન્ધે માન યોગ્ય પદવી પ્રાપ્ત કરેલી તે જોતા એ પડિતને વિસ્મરણના અન્ધકારમા મૂકાય તો ખરેખરી આશ્ચર્યની વાત કાલિદાસનો સમયનિર્ણય, ઋગ્વેદના ભાષાન્તરનો ભગીરથ પ્રયત્ન 'ગૌડવહો' કાવ્યના સમથ ઉપોદ્ઘાતમા પ્રગટ થતુ પ્રાકૃતનુ જ્ઞાન, ઇત્યાદિ અનેક દિશામા શકર પાંડુરગ પડિતની પ્રવૃત્તિ સસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ ભૂલી જાય તો શંકર પડિતનો દોષ નહિ, પણ દુર્ભાગ્ય

આ 'સ્મરણમુકુર'ની લેખમાળામા ગુજરાતીઓને જ સ્થાન મળે એમ નિયમ રાખ્યો નથી, ગુજરાતમા રહી ગુજરાતી જેવા જ થઈ ગયેલા ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખની છબી આપણે જોઈ જ ગયા છિયે શંકર પા પંડિત અને રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાણ્ડારકર એ બે જણા ગોપાળરાવની પેઠે

ગુજરાતી બની ગયેલા નહોતા, તેમ બનવાનો પ્રસગ જ નહોતો આવ્યો પરતુ મ્હારે એ બે પડિતોનો સપર્ક પાછલા પચાસ વર્ષમા થયેલો, તે કાઇક અશે ગુજરાતમા, તેમ જ શંકર પડિતની તો કાર્યપ્રવૃત્તિ ગુજરાતમા પણ થોડો વખત હતી,-તેથી એ બે વિદ્વાનોને આ ચિત્રમાળામા સ્થાન આપુછુ

પ્રસ્તાવના જરાક લાબી થઈ ગઈ, વાચક ક્ષમા કરશે હવે એકદમ મુકુરના પ્રતિબિમ્બ પ્રગટ કરુછુ

શકર પાંડુરગ પડિત ગુજરાતમા ખેડા જિલ્લામા ડેપ્યુટી કલેકટરની પદવી ઉપર હતા તે વખતે હેમનુ પ્રથમ દર્શન-મ્હારા પિતા જોડેની મિત્રતા ને પરિણામે-થયેલુ યાદ આવેછે એઓ પ્રાર્થનાસમાજના દૃઢ ભક્ત હતા, તે ગ્રન્થિ વડે ભોળાનાથ સારાભાઈનો સબન્ધ બંધાયો હતો, તેમ જ પ્રાચીન સસ્કૃત હસ્તલેખો મેળવી આપવા વગેરે મિત્રસેવાને યોગે પણ બને વચ્ચે સ્નેહયોગ થયો હતો ખેડા જિલ્લામા ઠાસરા તાલુકો શંકરરાવના 'ડિવિઝન'મા હતો, તે પ્રસગે માણેકઠારી પૂન્યમનો ડાકોરનો મેળો જોવાને મ્હારા પિતા જોડે કુટુમ્બના કેટલાક જણ ગયેલા તેમા હુ હતો એ મેળામા ભીડ એટલી તો થાયછે કે 'માણેકઠારી' ને બદલે 'માણસમારી' એમ સજ્ઞા એ પૂન્યમને અપાયછે એ માણસમારીની ભીડમા સહીસલામત પસાર થવામા શંકરરાવ હમને બહુ સારી રીતે સહાયકારક થયા પોતે ઘોડા ઉપર સવાર થઈ ને-અધિકારને હકે-ભીડમા થઈને માર્ગ કરતા ગયા અને હમે ઘોડાના સાધનથી થયેલા માર્ગનો આશ્રય લઈ ને ચાલતા ગયા, તે ઠેઠ મન્દિરના પગથિયા સુધી પછી અદર જવાને તો હેમની સાથે બધાએ ચાલતા ગયા

ઈ સ ૧૮૭૮ મા F E A મા હુ નાપાસ થયો, તે પછી અમદાવાદ શંકરરાવ† આવેલા તે વખતે મળ્યો મ્હને કહેછે "હમે શા વિષયમાં

† આ પ્રસગે શકરરાવ ન્હાવાને બેઠા, તે ઓરડીના બારણા બધ કરીને બેઠા હમારા એક નોકરને આથી નવાઈ લાગી, તે કહેવા લાગ્યો "આ તે વળી ચેવા? બાયડીઓની પેઠે બધ બાયણે ન્હાયછે!' હવે ખુલ્લામા ન્હાનારા ઘટી ગયાછે, બધબારણે ન્હાનારાની સખ્યા કાંઇક વધીછે—અમુક વર્ગમા ને અમુક સ્થળમા

નપાસ થયા?" ઉત્તર "ઇતિહાસમાં એ વિષય મ્હને રુચતો નહોતો" શંકરરાવ કહે "ઇતિહાસનું જ્ઞાન સા. મળવાનો ઉપાય કહુ" કહીને મ્હને પૂછેછે "કોઇ મકાનને વિશે સંપૂર્ણ ખ્યાલ શી રીતે તમે મેળવો?" હુ તાજો, કાચો વિદ્યાર્થી હતો, પરીક્ષામા નિશ્ચિત કરેલા પુસ્તક બહુ વાર વાચવા એ વિદ્યાર્થી વર્ગમા પરાક્રમરૂપ ગણાતુ હતુ–જે પરાક્રમ હુ કદી કરી સક્યો નથી,–એક મ્હારા સહાધ્યાયીને પ્રો ભાંડારકરે ધમકાવ્યો "શા માટે આ નાટકમા તુ નપાસ થયો?" એ વિદ્યાર્થી કહે "સાહેબ! મ્હે એ નાટક સાતવાર વાચ્યુ હતું–પ્રો ભાંડારકર કહે "તો ત્હારે તે આઠમી વાર વાચવુ હતુ!"–આ પ્રકારની માન્યતાના સસ્કારને પ્રભાવે મ્હે શંકરરાવને ઉત્તર આપ્યોઃ "એ ઘરને વારવાર જોવુ–એ રીતે સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે" શંકરવાર કહે "ના, એ ઘરને જુદે જુદે સ્થળે રહીને જોવુ, જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવુ તે જ રીતે ઇતિહાસ પણ જુદી જુદી દિશાથી નિરખવો, રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક, ઇત્યાદિ સ્વરૂપથી અધ્યયન કરવુ જોઇયે" આ વચનથી મ્હારા નેત્ર જુદી જ રીતે ઉઘડ્યા

તે પછીની પરીક્ષા (F. A ની)મા હુ પાસ થયો તે વખતે શંકર પંડિત અને પ્રો ભાંડારકર સસ્કૃતમા પરીક્ષકો હતા, વિક્રમોર્વશીય નાટક સસ્કૃતમા હમારે વાચવાના પુસ્તકોમા હતુ શંકર પંડિને એ પુસ્તકની વિવેચક દૃષ્ટિથી પ્રસિદ્ધિ કરેલી હતી, પણ પરીક્ષા વખતે હજી તે લભ્ય ન્હોતી હેના છાપેના છૂટક પાના મ્હારા મિત્ર મુકુન્દરામ નિલારામે પંડિતના ભાઈ ઘનસ્યામ હેના મિત્ર હતા ત્હેની મારફતે પેદા કરીને આણી આપ્યા હતા, તેનો બહુ લાભ મ્હને ના મળ્યો પરતુ હુ એ પ્રસગે સસ્કૃતનુ ઇનામ લઇ ગયો, તે માટે પ્રો ભાંડારકરનો પુત્ર, મ્હારો નિકટ મિત્ર અને એ ઇનામ માટે પ્રતિસ્પર્ધી, શ્રીધર મ્હને અનેક વાર કહેતો "ત્હને તો શંકરરાવવાળા પાનિયાં જોવાનો લાભ મળ્યો હતો ને"

અસ્તુ આ વખતે સસ્કૃતમા વિદ્યાર્થીઓની oral (મુખગત) પરીક્ષા લેવાતી હતી હું તે માટે પરીક્ષકો કને ગયો, કેટલાએક સસ્કૃત શ્લોકો વાચવાનું મ્હને કહ્યું શંકર પંડિત કહે "હવે આ દક્ષણી બ્રાહ્મણ જેના

ઉચ્ચાર કરીને વાચજો" (આ વચનમા गुर्जराणा मुखं भ्रष्टम् એ દાક્ષિણાત્યોની ગર્વોક્તિનિન્દોક્તિનો ગન્ધ હતો ખરો, મ્હને કાંઈક એ વચનનું શલ્ય વાગ્યું) પ્રો ભાણ્ડારકર, મ્હને શિષ્ય તરીકે નિત્ય સંપર્કથી ઓળખનારા, બોલ્યા, એ જ શબ્દો, દ્દઢતાથી, બોલ્યા "He will"—("એ (વાચ)શે જ) આ એક દૃષ્ટિયે પ્રશ્નસાવચન હતુ, અને, ખરે, गुर्जराणा मुखं भ्रष्टम् એ આરોપ બહુ અંશે ખરો જ હતો, તે હજી પણ કાંઈક છે જ મ્હને નિર્દોષ ગર્વ થયો શંકર પંડિતને માત કર્યા !

ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન શંકર પંડિતે, પોતાના અધિકારને યોગે, સારુ મેળવ્યું હતુ અને સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વત્તાયુક્ત અભ્યાસે એ બાબતમાં પુષ્ટિ આપેલી છતા એક પ્રસંગે મ્હારી જોડે વાત કરતા કહે "ત્હમે આવશો કે નથી?" (આ પ્રકારનુ વાક્ય હતું, ચોક્કસ શબ્દો યાદ નથી, પણ શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ આ પ્રકારનો હતો)—મ્હે હેમની ભૂલ્ય બતાવી કે નહિં તે અત્યારે યાદ આવતુ નથી પરંતુ હુ મનમા હસ્યો તો ખરોજ †

કાલક્રમે શંકરરાવ ઓરિયેંટલ ટ્રાન્સ્લેટરની પદવીએ આવ્યા હુ પણ નોકરીમા તે વખતે દાખલ થયો હતો ડિપાર્ટમેંટલ પરીક્ષાઓના એ સેક્રેટરી હતા હુ એ પરીક્ષાઓ આપવા જતો તે વખતે એક પ્રસંગે હેમને ઘેર પ્હરણો રહેલો બીજે પ્રસંગે બીજે ઠેકાણે ઊતર્યો, તેથી શંકરરાવના પત્ની ઉષાબાઈ મ્હારો માણુસ કામ પ્રસંગે ગયો ત્હેને પૂછવા લાગ્યા "આ વખત કેમ હમારે ઘેર ના ઊતર્યા? કાઈ ગુસ્સે થયા છે?" શુ કારણ હતું તે યાદ મ્હને નથી પણ ગુસ્સો એ તો કારણ ન્હોતુ જ એ પ્રસંગમાના બીજા પ્રસંગ વખતે હુ પરીક્ષાના ખંડમા હજી આરમ્ભનો ઘંટ વાગ્યો નહોતો

† આ ભૂલ્ય સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં નિપુણ શંકરરાવને વિશે આશ્ચર્યજનક હતી મરાઠીમા 'નથી' માટે તેમ જ 'નહિ' માટે એક જ શબ્દ (नाहिं) છે તેથી હાવી ક્ષતિ થતી હશે, બાકી 'નહિં'ના અર્થનો नाहिं તે સં नहि ના અપભ્રંશ नाहिं ઉપરથી છે અને 'નથી'ના અર્થનો नाहि તે न+आहे ઉપરથી છે એ ભેદ તેમજ ગુજ 'નથી' તે न+अस्ति (સં) नत्थि પ્રા ઉપરથી છે એ સ્થિતિ, ધ્યાનમા રાખે તો આ ભ્રમ થાય નહિ

તેથી બીજા પરીક્ષ્યો સાથે વાતો કરતો ઊભો હતો, ત્હા આવીને શંકરરાવ કહે "જાઓ, ત્હમારી જગાએ બેશી જાઓ!" હુ મનમા ચીઢાયો ઓળખીતો સુતાર બે ટચકા વધારે મારે મ્હારા મિત્ર મુકુન્દરામને મ્હે આ વાત કરી, એ શંકરરાવની ઑફિસમા હતો એ કહે "તુ જાણતો નથી? એ હાલ કેટલી મુસીબતમા આવેલાછે?"—પછી જાણ્યુ એક સ્કૂલના ઇનામના મેળાવડાને કે હેવા પ્રસગે પ્રોગ્રામ શંકરરાવે તૈયાર કરેલુ, ત્હેમા ગાયકવાડ આવનાર હતા ત્હેને God save the King વગાડાય તે વખતે ઊભા થવુ પડે તે ટાળવા માટે પ્રોગ્રામમાંથી એ છેવટની ચીજ ઉપર છેકા મૂકાવ્યા—તે શંકર પંડિતે—એમ આરોપ સરકાર તરફથી મૂકાયો હતો, હેમના જવાબ ખુલાસા લેવાતા હતા વગેરે પત્રવ્યવહારો ચાલી રહ્યા હતા, તેથી હેનું મન બહુ ઉદ્વિગ્ન હતુ (આ પ્રસગમા ઉપાધ્યાયનુ અગ્રેજી જ્ઞાન પત્રોની નકલો કાઢવા કરવામા બહુ ઉપયોગી થયુ હતુ, અને રાજકોટવાળા બારિસ્ટર સીતારામ નારાયણ પંડિત--શંકરરાવના સગા ભાઈ—ગમ્ભીર, વિચારશીલ, સલાહ મસલત આપવામા બહુ મદદગાર થઈ પડ્યા હતા —(સીતારામ નારાયણ અને સગા ભાઈ શંકર પાંડુરંગ-એમ કેમ? મ્હારા પિતાએ એકવાર અમદાવાદમા આ પ્રશ્ન પૂછેલો શંકરરાવે ખુલાસો આપેલો કે હેમના જન્મની પૂર્વે કાંઇક કારણથી હેમની માએ માન્યુ હતુ કે આ છોકરો જન્મે તો બીજાને દત્તક આપવો, તેથી પાંડુરંગ નામના નાઇ દૂરના પૂર્વજને નામે પુત્ર ગણાવ્યો કશો વારસો બારસો મળવાનો નહોતો પણ જાણ્યામા જન્મને વિલમ્બ થયો હતો કે હેવુ કશુ કારણ હતુ)

બહુ આડી વાત ગઈ—પૂનામા એક વાર। શંકરરાવ મ્હને ફરવાને રેલ્વે સ્ટેશન તરફ લઈ ગયા પરીક્ષા માટે જ હુ આવ્યો હતો ગાડીમાથી ઊતરી સડક ઉપર હમે ફરતા હતા, સન્ધ્યા સમય થયો હતો, દીવા થયા હતા, રેલવે લાઇન ઉપર, પૂનાના સ્ટેશન ઉપર,-લાઇન ઉપરના નિર્દેશસ્તમ્ભો ઉપર, રેલ્વેના પાટાની બાજૂ ઉપર, લાલ, લીલા, ધોળા ફાનસોની દીવાળી બની ગઈ હતી, એ જિનોનુ આસુર છતા સુર સાચવતુ શીઘ્રકાગાન વખતે

વખત થતું હતુ, આગગાડી 'कशा साठी, पोटा साठी, खडाल्याऱ्या घाटा साठी' એમ શબ્દરચના ઉચ્ચારતી જતી હતી, હમે રેલવે લાઇનને આક્રમણ કરી રહેલા ગાડીરસ્તાના પૂલ ઉપર ઊભા હતા શંકરરાવ કહે "રેલવે સ્ટેશન, લાઇન, ઇત્યાદિ જોઈને ત્હમને મનમા શા વિચાર સ્ફુરેછે વારૂ ?" મ્હે કહ્યુ "દૂર રહેલાં પ્રિયજનોને મેળવનારુ સાધન આ છે—હેવી ઊર્મિ આવેછે' શંકરરાવ —"To me, it gives rise to the thought that the means of communication are, as it were, in your pocket" ("મ્હને એમ લાગેછે કે પરસ્પર સંપર્કના સાધન જાણે આપણા ખિસ્સામા જ છે') આ બને સ્ફુરણાઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ તો નહોતી જ, કાઇંક સંબદ્ધ જ હતી, પણ મ્હારી સ્ફુરણા મ્હારી મનોધરનાને અનુરૂપ હતી

જાણ્યામા આ પ્રસંગે જ શંકરરાવે વાને વાને કેટલીક આત્મકથા મ્હને કહેલી પોતે વિદ્યાર્થીદશામા કે'વી ગરીબ હાલતમાથી ચડયા હતા, રસોઈ હાથે કરી, વાસણો હાથે માજવા,-ઇત્યાદિ કરીને અભ્યાસ કરતા, વગેરે હકીકત એ કહેવા લાગ્યા ત્હેમા નહિ ગર્વ, નહિ ગ્લાનિ, નહિ શ્રીમાન્ વર્ગની નિન્દા, માત્ર આત્મકથાનો વૃત્તાન્ત જ કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો

પરીક્ષાઓને અંગે જ શંકરરાવને ઘેર હુ એક વાર ઊતરેલો તે વખતની હેમની મૂર્તિ—ઘરના વેસની મૂર્તિ–મુકુરમા પ્રગટ થાયછે બ્હાર નીકળે ત્હારે (કોટ લાંબો કોટ,) પાટલૂન, ગુલાબી (ગોતિયા રંગની) ન્હાના ઘેરાવવાળી દક્ષણી પાઘડી, વખતે ખભે આડો નાંખેલો દુપટ્ટો—હેવા શંકર પાંડુરંગ પંડિત દીઠેલા ઘરમા આ વખતે ટૂંકુ પંચિયુ અને માત્ર ગજીફરાક પ્હેરીને ઉઘાડે માથે ખુરશી ઉપર બેઠા હતા, ઘાટી નોકર કને માથે તેલ ચોળાવીને ટપ–ટપ–ટપ–ટપ–ખૂબ ટપલીઓ મરાવતા હતા પછી જાણ્યામા એરંડાના પાદડા માથા ઉપર મૂકાવ્યા સમર્થ બુદ્ધિ શક્તિ સાચવી રાખવા આ એક શારીરિક ઉપચાર હશે એમ કલ્પના થાયછે આ પછી લીંબુનો રસ પીવાને હેમણે લીધો મ્હને કહે scurvy નો વિકાર

રોકવા માટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે—હું ધારુછુ, શંકરરાવને આગળ ઉપર જે Bright's Disease પ્રાણઘાતક વળગ્યો, ત્હેનુ દૂરતમ મૂળ આ વખતે હશે

માધવરાવ રાનડે—એ નામ પ્રિય વાચક ! ત્હને હજી સ્મરણમા છે ? પૂછુછુ તે સકારણ ઈ સ ૧૯૧૩ મા અમદાવાદમા સામાજિક પરિષદ્ થવાની હતી ત્હેને અંગે કેટલીક પૂર્વ ચર્ચા મ્હારા મકાનમા કરવાને તરુણ મિત્રોનુ મંડળ મળ્યુ હતુ તે વખતે મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનુ નામ નીકળતા એ દેશસેવાની મૂર્તિ વિશે કોઇકની હેવી વાણી નીકળી હતી કે મ્હારે કહેવુ પડ્યુ કે—શુ ? આ દેશસેવકને પણ વિસ્મરણવશ થવાનો વારો આવ્યો ?—અસ્તુ એ માધવરાવ રાનડે શંકર પંડિતના ગાઢ મિત્ર હતા શંકરરાવે પોતાના વડીલ પુત્રનુ નામ માધવ પાડ્યુ હતુ તે રાનડેને God father ની પૂજ્ય પદવી આપવાના હેતુથી જ, શંકરરાવે મ્હને આ કહેલુ સ્મરણમા આવેછે માધવરાવ રાનડેનુ ઘર પૂનામા બહુ જ દુર્ગન્ધભરેના સ્થળમાથી જ્યારે ત્હારે પ્રાપ્ત થતું તે માટે શંકરરાવ બહુ ટીખ કરતા, અને ખરુ કારણ કહેતા કે માધવરાવને ઘ્રાણશક્તિ જ ઈશ્વરે આપી નથી (ને હતું પણ તેમ જ) માધવરાવ શંકરરાવને ઘેર હતા, મ્હારા પિતા હુ વગેરે બેઠા હતા પોતાનો ટાંગો (બે ટટ્ટૂનો) બોલાવવાનુ કહેતા માધવરાવ કહે 'आमचा तागा पहा, फार विचक्षण आहे." શંકરરાવ સસ્કૃતજ્ઞ તે આ શબ્દદોષ ઉપર રમૂજથી હસીને કહે "विचक्षण શુ કહોછો ? विलक्षण કહો' માધવરાવ કહે "એ પંડિતાઈ હમારે નથી જોઇતી '

ગોવિન્દ વિઠ્ઠલ કરકરે—હમારી કૉલેજના ગણિતના પ્રોફેસર નું નામ પાછળના એક સ્મરણમુકુરના લેખમા હુ કહી ગયોછુ (સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર વિશેના લેખમા એ મૂર્તિનુ અર્ધચિત્ર આપ્યુ હતુ) એ મૂર્તિ શંકરરાવ અને હેમના મિત્રમંડળમા વિદૂષકરૂપે લીલા કરનારી હતી શંકરરાવનો એ મિત્ર હતા, શંકરરાવ મુંબાઇમા ઇનકમટૅક્સ કલેક્ટરની જગાએ હતા

તે વખતે, કરકરેએ શંકરરાવને ઘેર જઈને મ્હોએ ચઢીને કહ્યુ : ' તુ તો બહુ રુસ્વતો લેછે—નહિ ?" હેતુ કાંઇક કહેવાથી બંને મિત્રો લગભગ મારામારી ઉપર આવી ગયા હતા-ઇત્યાદિ પ્રસગને જવા દેવો પડશે શંકરરાવને આ આરોપમા કેવળ અન્યાય જ મળ્યો હતો પણ કરકરે તો તદ્દન બિનજવાબદાર, બેપરવા, રમકડુ હતા, હેને શુ લાગવાનું હતુ ? જાણ્યામા પાછા બે મિત્રો સલાહથી જોડાયા હતા

શંકર પાંડુરગ પંડિતને સરકારી ઇતરાજી વેઠવી પડી હતી—God save the King પ્રોગ્રામમાથી છેકી નાખ્યાના આરોપથી અને ત્હેને પરિણામે ઓરિયેટલ ટ્રાન્સલેટરની પદવીએથી હેમને ખસેડ્યા હતા, જાણ્યામા પાછા ડેપ્યુટી કલેક્ટરની જગાએ મોકલ્યા હતા,—એ બધાનુ મૂળ એ સ્વતન્ત્રતાની મૂર્તિના દઢમત અને વર્તનમા હતુ રેલવે ટ્રેનમા ફર્સ્ટ ક્લાસમાથી શંકર રાવને ખસેડવાનો એક અંગ્રેજ મુસાફરે પ્રયત્ન કરેલો, તે વખતે શંકરરાવે નિર્ભય લડત કરેલી, ઇત્યાદિ પ્રસગોનો પ્રવાહ એકઠો થઈ-એકવાર મુંબાઈના રસ્તાની પડોશમા દારૂખાનુ છોકરા કને છોડાવવા માટે, ધોતિયા ને ગળજીરાક ભેર શંકરરાવને પોલીસ પકડીને માજિસ્ટ્રેટ કને લઈ ગયા હતા, પછી મિત્રો વચમા પડ્યાથી છૂટ્યા, અને પોલીસે "હમે ઓળખ્યા નહિ" એમ સબબ બતાવ્યો, વગેરે પ્રસગો પણ આ વર્ગમા મૂકવાના છે -પરતુ સરકારે ખરી હકીકત આખર જણાતા શંકર પડિતને સારો બદલો આપીને પોરબદરમા ઍડમિનિસ્ટ્રેટરની પદવીએ નીમ્યા હતા તે પછી એક વાર મુબાઈ રજા ઉપર એ આવ્યા હતા, તે વખતે હુ હેમને મળવા ગયો શભ સમાચાર પૂછતા, મ્હે પૂછ્યુ: How are the children?" ("છોકરા ના શા સમાચાર છે ?"), એટલે શંકરરાવ કહે! "Don't ask *how* they are, ask *how many* they are" ("કેમ છે ના પૂછશો, કેટલા છે-એમ પૂછો ") કુટુમ્બજાળના વિસ્તારથી કટાળો આ વચનમા અતર્ગૂઢ હતો ? હુ કહી નથી સકતો, બોલ્યા'તા તો કેવળ નિર્વિકાર રમૂજથી જ આ વખતે જે વ્યાધિયે હેમનો અત આણ્યો તે વ્યાધિનો પ્રવેશ હેમના

શરીરમાં બહુ સબળ થયો હતો. કાંઇક એ વ્યાધિને લીધે પણ આ વચન હોય.

એ પછી, મ્હને લાગેછે, હું ફરી હેમને મળ્યો નથી. હજી એ પ્રિયદર્શન, સ્નેહ ઝરતી, સ્નેહ પ્રેરતી, મૂર્તિ મ્હારી સમક્ષ તરેછે. સહેજ ઊંચી, એકવડી, શરીરયષ્ટિ, ઘઉંવર્ણું મુખ; તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજ ભર્યાં ગોળ નયન; કાંઇક ગોળ ટોચકાવાળું નાક; ભરાવદાર ભમ્મરો; તેજસ્વી કપાળ;— ઝડપથી, મીઠા, ભરેલા, સ્વથી, ગડબડિયા ઉચ્ચાર કરતી મધુર વાણી;— આજ પણ હું આ સર્વ જોતો હોઉં ને સાભળતો હોઉં એમ લાગેછે;—એ પ્રિયદર્શન મૂર્તિ જોઉંછું, એ કલરવહંસના જેવો ભરેલો ધ્વનિ સાંભળુંછું.

(૨૧)

સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર†

વિશાળ નદીના પટ આગળ ઊભો રહેલો મનુષ્ય એ પ્રવાહનું મૂળ સોધવા નીકળે, છેક સાંકડું વ્હેળિયું થતું દેખે, હજી પાછળ સોધવા જાય, ઊંચા પર્વતનાં ધુમસવાદળાંથી વીંટાયલાં શિખરોમાં મૂળ ઝરણું સંતાઈ રહેલું અદૃશ્ય થાય;–હાવી સ્થિતિ આજના વિષયભૂત મ્હારા સ્મરણની છે. ભાણ્ડારકરનો સંપર્ક ઊંડા ભૂતકાળમાં ક્યહારે મ્હને પ્રથમ થયો, તે સોધવા જતાં ધુમસવાદળાંનું જૂથ આડું આવેછે. કંઈક એ ઝરણું જડેછે, ને નથી જડતું. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં હું મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવાને અમદાવાદથી મુંબાઈ આવ્યો, તે પૂર્વે કહિક, કોક વખત, ભાણ્ડારકરને હું મ્હારા પિતાની સાથે મળ્યો હતો; મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજના મન્દિરમાં? વખતે હશે; પણ ચિત્ર ઊઘડતું નથી.

અસ્તુ. તો ઝાડી ઝાંખરાંમાંથી નદીપ્રવાહ સ્પષ્ટ પ્રગટ થયલો હોય ત્યહાં જ આવું.

ઈ સ. ૧૮૭૬ ના આરમ્ભમાં હું મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયો તે વખતે સંસ્કૃતના પ્રોફેસર (? તે વખતે જાણ્યામાં આસિસ્ટંટ પ્રોફેસર) તરીકે ભાણ્ડારકર ત્યહાં હતા. ગુરુશિષ્યનો સંબન્ધ તે વખતે શરૂ થયો, મ્હને તે વખતે કાંઈ ભાન ન્હોતું કે મ્હને સંસ્કૃત સારુ આવડતું હશે, અથવા આગળ જતાં સારું આવડશે, પણ હેમણે મ્હને ઓળખી કાઢ્યો હતો.

† આ લેખાક્ષ લખાયો તે સમયે એ મ્હારા સદ્‌ગુરુ જીવતા હતા.

રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર

[પૃ૰ ૧૮૨

કૉલેજમાં દાખલ થતાં ક્રમ પ્રમાણે સ્કૉલરશિપ મ્હને મળી હશે તે માત્ર ત્રણ મહિના સુધી જ ચાલવાની, પછી ટર્મને અંતે સ્કૉલરશિપ માટેની પરીક્ષામાં બેઠા અને પાસ થયા તો નવી સ્કૉલરશિપ મળે, તે આપણને કશી ખબર નહિં. પરીક્ષામાં બધા બેઠા તેમ હું બેઠો; નાપાસ થયો, સ્કૉલરશિપ ના મળી. ભાણ્ડારકરે કલાસ વચ્ચે પુછ્યું, કાંઈક ધમકાવીને કે–"સ્કૉલરશિપ કેમ ના મળી?' હું એમ જાણતો'તો કે પાસ થાય ત્હેની સ્કૉલરશિપ ચાલૂ રહે–આ નવી સ્વતન્ત્ર પરીક્ષા નહિં–તેથી કહ્યું : "મ્હેં સ્કૉલરશિપ ખોઈ." મ્હારા ઉત્તરમાંનું અજ્ઞાન–નિયમોનું અજ્ઞાન–ગુરુજી સમજી સક્યા નહિં.

કૉલેજમાં દિવસના ઉત્તરાર્ધમાં જ ભાણ્ડારકર પોતાનો શિક્ષણસમય રાખતા હતા. બપોરે જમ્યા પછી વામકુક્ષિ લીધા પછી જાગીને તાજા થાય, તે પછી પોતે કૉલેજમાં આવતા; આમ તે વખતે કૉલેજના વિદ્યાર્થીમંડળમાં કિંવદન્તીથી જાણ્યું હતું. પ્રોફેસરો ઘણે ભાગે ઊભા રહીને જ વર્ગોમાં શીખવતા હતા; ભાણ્ડારકર માત્ર એ વિધિના અપવાદ હતા; 'પુલપિટ'ની નીચે ખુરસી મૂકાવીને બેઠે બેઠે શીખવતા હતા. પરંતુ એક સમય હેવો પણ હતો કે 'પુલપિટ' ઉપર ઊભા રહીને શીખવતા. અને આળસ ઊડાડવાને માટે હશે કે કેમ, 'પુલપિટ'ની ધારે ધારે, ભારે અને સ્થિર સજ્જડ જેવા રહેલા મેજની ધાર, હાથ પાછળ રાખીને, પકડતા પકડતા, ચાલતા જાય અને શીખવતા જાય.

ગુરુ તરીકે, શિક્ષક તરીકે, ભાણ્ડારકર કે'વા હતા? મ્હારો અનુભવ તો હેવો છે કે એ અનુપમ ગુરુ હતા. એક હેમનો નિન્દક મ્હને એકવાર કહેતો હતો કે ડેકન કૉલેજમાં ભાણ્ડારકર હતા ત્હારે તો શું શીખવતા નહિં, બેઠા બેઠા ઝોકાં ખાતા હતા, અને ઝોકાંમાંથી ઝબકી જાગીને બોલતાઃ "હું...હું...अयि कठोरयशः किल ते प्रियम्–આ નકલ કરતી વખતે કઠોર શબ્દના ઠો ઉપર ભાર એ નિન્દક મૂકતો, ઝબકી જાગ્યાની સૂચના કરનારો ભાર. આ નિન્દાચિત્ર કેવળ અન્યાયપૂર્ણ, અને હું તો કહીશ કે અસત્યપૂર્ણ હતુ. નિન્દકનો હેતુ શો હશે? પ્રભુ જાણે, મ્હારા પૂજ્ય મે અકારણશત્રુ જ હશે.

કૉલેજની એક ટર્મની વચમાં પરીક્ષા ચાર્માસાના ટર્મમા થતી, 'મિડ-ટર્મિનલ' પરીક્ષા ઉત્તરપત્રો તપાશી રહીને પોતપોતાના પત્રો વિદ્યાર્થીઓને પાછા આપવાને ક્લાસમા ભાણ્ડારકરે કાઢ્યા મ્હારો ઉત્તરપત્ર મ્હને પાછો આપતા પ્હેલા ગુરુજી બોલ્યા "ત્હમારી ઉત્તરો લખવાની પદ્ધતિ હેવી છે–", થયુ ! હુ તો ગભરાઈ ગયો બેચ નીચેની જમીનમા સમાઈ જાઉં કે શુ કરુ ?–એમ થયુ ઉત્તરો નઠારા હશે તેથી ઠપકો દેવાનુ શરુ કર્યું એમ લાગ્યુ ગુરુ આગળ વધ્યા "માત્ર મુદ્દાને વળગીને જ ઉત્તરો લખેલા, એક શબ્દ વધારે નહિ એક ઓછો નહિ હું આ ઉત્તરપત્ર નમૂનારૂપ ગણી-ને ક્લાસમા વાચી સભળાવુછુ" એમ કહેતા આખો ઉત્તરપત્ર વાચી સંભળાવતા ઉત્તરે ઉત્તરે સ્તુતિવચનના શબ્દો બોલતા ગયા ફરીથી, બીજી વૃત્તિથી, હુ શરમાઈ ગયો; ફરીથી થયુ કે બેંચ નીચે જમીનમા સમાઈ જાઉં કે શુ કરુ ?–મ્હારી શક્તિનુ મ્હને ભાન તે ઉમરે તો ન્હોતુ જ.–બસ ! પરતુ હવે લાગેછે કે તે સમયથી કાંઈક ભાન મ્હને થયું; प्राय प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादर. * એ ન્યાય પ્રવર્ત્યો

હમારી કૉલેજમા સસ્કૃત નાટકો વિદ્યાર્થીઓ ભજવતા વિક્રમોવશીય નાટક ભજવવાનુ હતુ, ત્હેનાં રિહર્સલો વખતે કોઇ કોઇ વાર ભાણ્ડારકર આવતા અને સૂચનાઓ, સુધારાઓ, વગેરેથી અમૂલ્ય સહાયતા આપતા હતા એક વખત બીજા અંકનો અન્તિમ શ્લોક પુરૂરવ બનેલા વિદ્યાર્થીએ ગાયો, ભાણ્ડારકર કહેઃ "એ ઠીક છે, પણ આ મધ્યાન્હ સમયનુ વર્ણન છે, માટે તે સમયને માટે નિર્મિત કરેલા સારગ રાગમાં ગાવો ઠીક લાગશે" એમ કહીને उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी ઇત્યાદિ વાળો શાર્દૂલવિક્રીડિત, એ છન્દની ગમ્ભીર પદ્યગતિમા સારગ રાગના મધુર ગમ્ભીર સૂરો, પોતાના મધુર ગમ્ભીર ગાનરવવડે પૂરીને સંભળાવ્યો. હું પ્રેક્ષક જ હતો આ ચિત્ર હજી સ્મરણ આગળ ખડુ થતાં એ ગમ્ભીર મધ્યાન્હદશા રોમેરોમમાં વ્યાપેછે

* કુમારસભવ, સર્ગ ૬, શ્લોક ૧૨

એ જ નાટકનું 'ડ્રેસરિહર્સલ' આન્ટરોડમાંના તે વખતના એક સારા નાટકગૃહમાં થયું; હું તે વખતે કુતૂહલથી, અને પાત્રવર્ગમાંના એકની મિત્રતાને લીધે, હાજર હતો. ભાણ્ડારકર અને કાશીનાથ ત્રિંબક તેલંગ પરીક્ષણ, સૂચન, ઇત્યાદિ માટે આવ્યા હતા. તેલંગનું નામ અત્યારે થોડાને યાદ હશે. ભાણ્ડારકરના એ શિષ્ય એક વખત હતા—અંબાલાલ સાકરલાલની સાથે. એ તેલંગની નમ્ર, મધુર, આકર્ષક છબી કદી ભૂલાય હેવી નથી. એ વિશે અહિં વધારે લખવું અપ્રાસંગિક ગણાય? લૉક્લાસમાં એઓ શિક્ષક હતા, તે વખતે લેક્ચર પછી હેમની જોડે બે ત્રણ પરિચિત શિષ્યો ભેગો, અર્ધપરિચિત શિષ્ય હું પણ સાથે સાથે યુનિવર્સિટીમાંથી ગિરગામ સુધી જતો, તે વખતે આખે રસ્તે તેલંગની નિસર્ગમધુર વાણીમાં ઊંચા વિચારોના વાર્તાલાપ થતા તે હજી મ્હારા કર્ણમાં મધુર ધ્વનિ વગાડેછે. ઍજ્યુકેશન કમિશનના સમર્થ મેમ્બર તરીકે અમદાવાદમાં તેલંગ આવેલા તે વખતે પ્રો. આબાજી વિષ્ણુ કાથવટે અને બીજા એક બે મિત્રો સાથે હું પણ એ મંડળ જોડે રસ્તામાં હવા ખાવા ગયેલા હેમાં હતો; ને વખતે કાથવટેએ તેલંગને અમૂલ્ય માહિતી સૂચના વગેરે આપેલાં. કમિશનની બેઠકમાં શા ધોરણે પોતે પ્રશ્નો પૂછતા વગેરે અંતરંગ પ્રવેશ હમને હેમણે આપેલો તે વખતની એ સમર્થ નેતાની હૃદયવૃત્તિનાં સુન્દર દર્શન થયાં હતાં. મુંબાઈમાં સામાજિક પરિષદ્‌ના પ્રમુખસ્થાને તેલંગ પ્લૅટફૉર્મ ઉપર ઊભા રહીને, વિશાળ પ્રેક્ષકમંડળમાં ખળભળાટ થતાં, માત્ર એક હાથ ઊંચો કરી, તર્જનીના લલિત સંચલનથી, મધુર સ્મિત સાથે ઉચ્ચારેલા મન્દ નિષેધવચનથી આખા મંડળમાં શાન્તિ તત્ક્ષણ પસરાવતા એ અદ્ભુત 'ચુમ્બક' શક્તિવાળી મૂર્તિ હજુ મ્હારી નજર સ્હામે છે.—પરંતુ ખરે, બહુ આડા આપણે ગયા.—પાછા ચાલો. એ રિહર્સલમાં ઔશીનરીનો વેશ લેનાર એક વિદ્યાર્થી બર્વે નામનો સુન્દર મુખાકૃતિવાળો. પણ જાડો બહુ હતો, હેને રાણીનો વેશ ગૌરવથી સરસ ભજવતો દીઠો. ભાણ્ડાકરે સહેજ ટીકા કરીઃ "રાણી જાડી બહુ છે." તેલંગે ચતુર શ્લેષવાળો ઉત્તર દીધોઃ "મહિષી છે કની!"

આ નાટક વખતે નહિ પણ ઉત્તર રામચરિતનું નાટક ભજવાયુ તે વખતે થયલા એક વાર્તાલાપનું સ્મરણ થાયછે હું જાતે હાજર નહોતો, વિદ્યાર્થીઓમાથી જાણેલી વાત છે રામચન્દ્ર બોલેછે

मातृभिश्चिन्त्यमानाना ते हि नो दिवसा गता

તે પ્રસગે તેલગ ગુરુવર્ય ભાણ્ડારકર તરફ નિર્દેશ કરીને બોલ્યા

गुरुभि पाठ्यमानाना ते हि नो दिवसा गता

તત્કાલ ચાતુર્યથી ગુરુજી ભાણ્ડારકરે ઉત્તર કહયો

गुरुभिस्ताडयमानाना ते हि नो दिवसा गता

—નો ઉપર ભાર દઈ ને બોલ્યા રમૂજની હસાહસ થઈ આ ગુરુશિષ્ય-સબન્ધ હાન કહ્યા હશે ?

એ જ નાટકના ડેસરિહર્સલ વખતે ભાણ્ડારકરના ન્હાના બન્ધુ વાસુદેવે વાસન્તીનો વેશ લીધેલો, વાસુદેવ નિસર્ગસુન્દર હોઈ સ્ત્રીવેશમા બહુ જ દીપતા જોઈને ભાણ્ડારકરે નિર્દોષ રમુજ ટાળી કરેલુ તે પણ વિદ્યાર્થીઓથી જાણ્યુંછે

કૉલેજમાથી હુ છૂટયો તે પછી મ્હારા ગુરુ ભાણ્ડારકર જોડે વિશેષ અગત સપર્કમા હુ આવ્યો છુ અનેક પ્રસગે હુ હેમને મળવા જતો ગોવર્ધનરામ પણ જતા, આ વિશે ભાણ્ડારકર કહેતા મ્હારા દક્ષણી શિષ્યો મ્હને હવે મળવા આવતા નથી, ગુજરાતી શિષ્યો મ્હને હજી પણ મળવા આવેછે એ કેમ હશે ?" વાચક ! ઉત્તર ત્હને જડશે જ —હુ જ્યહારે જ્યહારે હેમને મળવા જતો ત્યહારે હેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર મ્હારો પરમમિત્ર ને સહાધ્યાયી શ્રીધર હાજર હોય પણ કદી ખુરશી ઉપર બેસે નહિ, ઊભો જ રહે—મ્હને પછીથી ખબર પડી કે દક્ષણી લોકોમા હેવો પિતાને માન આપવા નો રિવાજ છે આખર બહુ વખતે આમ થતા શ્રીધર પોતે પણ સારી જગાએ ચઢયા પછી, ભાણ્ડારકરે હેને જબરજસ્તીથી ખુરશી ઉપર બેસાડી બોલ્યા 'એ એમ માનેછે કે પોતે હજી વિનયનિયત્રણમા (under discipline) છે

એકવાર પૂનામા હું ભાણ્ડારકરને મળવાને ગયો તે વખતે યુનિવર્સિટી મા દેશી ભાષાઓને સ્થાન આપવાની લડત મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેના સમળ નેતૃત્વ નીચે ચાલતી હતી આ પ્રશ્ન વિશે વાત નીકળતા ભાણ્ડારકરે પોતાના કાંઈક અશે વિરુદ્ધતાના વિચાર દર્શાવતા કહ્યુ "સંસ્કૃતના જ્ઞાન વિના દેશી ભાષાઓનો ઉત્કર્ષ અશક્ય છે અત્યાર સુધી થયેલી એ ભાષાઓ ની ખીલવણીનું બીજ સંસ્કૃતના અભ્યાસમા છે દેશી ભાષાને સ્થાન ન મળેલા સમયમા દેશી ભાષાનું સાહિત્ય જુવો ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી સમર્થ લેખક કેમ છે? ત્હમે ગુજરાતીમા કવિ કેમ થયા ?"

બીજે એક પ્રસંગે પૂનામાં હુ મ્હારા આ ગુરુજીને મળવા ગયો, તે વખતે કૃષ્ણાજી લક્ષ્મણ નૂલકર હેમની પાસે બેઠા હતા ભાંડારકરે મ્હારું ઓળખાણ કરાવ્યુ હુ નાગર છુ એમ વાત પ્રસંગે જાણીને નૂલકર નાગરો ખટપટી, કપટી વગેરે દોષદર્શી વચનો ઉચ્ચારવા લાગ્યા, એ કચ્છમા દીવાન એકવાર હતા, કચ્છ કાઠિયાવાડના નાગરોનો હેમને કાંઈક અપ્રિય અનુભવ થયો હશે, તેથી આમ વ્યાપક નિન્દા કરી ભાણ્ડારકર વચમા પડ્યા, અને બોલ્યા "Give honour to whom honour is due, કહીને કહેછે, બધા નાગરો હેવા નથી હોતા. આ દીવાનના પિતાને હુ ઓળખુછુ અને હેવા બીજા નાગરો ઘણા છે, જે'મને આ ત્હમારૂ વર્ણન બિલકુલ લાગૂ નથી પડતુ.

આજથી પાત્રીસેક વર્ષ ઉપર મુંબાઈથી શોલાપુર જતે ટ્રેનમા ભાણ્ડાર કરની મુલાકાત થયેલી યાદ આવેછે એ પૂને જતા હતા ટ્રેનમા એ છે એમ ખબર પડ્યાથી હુ હેમના ખાનામા અડધે રસ્તેથી બેઠો મ્હે કૉલેજ છોડી હતી એટલે અંશે એ મ્હારા ગુરુ હવે ન્હોતા, છતા ગુરુ હતા હાલ પણ છે હમેશા ગુરુ જ રહેશે હુ માનની વૃત્તિથી બોલતો બેસતો હતો એક પારસી યુવક સાથે બેઠો હતો ઓળખાણ કશુ હમારે ના મળે, પણ એ પોતાની વાચાલતા ચલાવે ગયો, અને ભાણ્ડારકર દક્ષિણના વતની છે જાણીને હેમની સાથે મરાઠીમા—પારસી મરાઠીમા–વાત કરવા લાગ્યો, ઘરગથ્થુ મરાઠી આવડેછે એમ કાંઈક અન્તર્ગર્વથી મરાઠી ભાષામા અપશબ્દ

પણ જેસલેર એ વાપર્યે જતો હતો,—વારવાર, હેને કાણિ રોકે? બિચારા ભાણ્ડારકર, કાંઈક રમૂજથી કાંઈક તિરસ્કારથી, હેના ભણી સ્મિત કરતા હતા

'સગમાશ્રમ' નામ પાડેલુ મૂળામૂઠા નદીઓના સગમ ઉપર પોતે બધાવેનુ શાન્તિસ્થાન છે ત્હ્યા હુ બેચાર વખત મ્હારા ગુરુને મળવા ગયેલો પ્હેલ્હેનો ગયો તે વખતે મ્હને આગ્રહ કરીને પૂછ્યુ, અહિં કેમ ના ઊતર્યા? તે પ્રસગે કે બીજે પ્રસગે ગાદ નથી મ્હને એકવાર આગ્રહ કરીને જમવાને બેસાડ્યાનુ સ્મરણ છે તે વખતે હેમની આંખ્યોએ અન્ધત્વ આવેનુ હતું પરતુ થાળીમાથી જમને કોઇ પણ રીતે હાથના વ્યાપારમા ભૂલ થતી નહોતી જમ્યા પણ ઠીક જમી રહીને પછી હેમના દીવાનખાનામા બેઠી અનેક જ્ઞાનવાર્તા ચાલી વાતપ્રસંગે હેમના ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનોમા એક સ્થળે સ્ખલન થયેનુ મ્હને લાગેનુ તે મ્હે નમ્રતાથી છેડ્યુ ગુજરાતી શબ્દ 'ન્હાનુ' ને સ લઘુ ઉપરથી હેમણે કાઢેનુ, મ્હે કહ્યુ સ શ્લક્ષ્ણ ઉપરથી સભવેછે, અને હેના કારણો સવિસ્તર મ્હે બતાવ્યા પ્રા $\frac{\text{लण्ह}}{\text{सण्ह}}$, મ लहान, સિ सण्हो, કો साण, કા सण्ण, ગુજ ન્હાનુ લનો ન થવાના દાખના બતાવ્યા ગુરુજીએ બધી વાત મનમાં ગોઠવી, કારણો ગોઠ્યા એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયા ત્હેમાથી એ સ્ખલન દૂર કરી દીધુ

અમદાવાદમા ભાણ્ડારકર બે ત્રણ વાર આવેલા તે વખતે માત્ર એક શિવાય બાકીને પ્રસગે હુ ત્હ્યા હતો એકવાર એક પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે આવેલા હેમા એક ગુજરાતી યુવકે નિબન્ધ મોકલેલો તે માટે લાલશકર ભાઇએ સૂચવ્યુ કે પ્રમુખને પ્રથમ એ નિબન્ધ બતાવવો પસદ કરે તો સ્વીકારવો યુવકને એ ના રુચ્યુ, નિબન્ધ પાછો માંગી લીધો કારણ? ભાણ્ડારકર એમ એ તેમ હુ પણ એમ એ એ શુ મ્હારો નિબન્ધ તપાસવાના હતા!

આ પ્રસગે જ (જાણ્યામા) ભાણ્ડારકર, ચદાવરકર અને બીજા એક કોક-સર્વેને હમારે ઘેર ઉતારો આપ્યો હતો, સ કારકમિટીની વ્યવસ્થા હતી

ઊતારાનુ સ્થળ માત્ર હમારુ હતું આ યોજના મ્હને બિનકુલ ગમી નહોતી, આતિથ્યધર્મની ભાવનાનો ભગ થતો હતો તેથી પરન્તુ ભાણ્ડારકર અને ચંદાવરકર તો એમ જ જાણતા હતા કે નરસિંહરાવના જ હમે પ્હરૂણા છિયે ઙ તથા મ્હારુ કુટુમ્બમંડળ હેમની સાથે જમવા ના બેઠા (પ્હેલે દહાડે) એટલે બન્ને અતિથિયો કહે—'કેમ? આ શુ? હમારા 'યજમાન' અને હમે અતિથિ જુદા જુદા જમિયે તે તે બને?' બીજે દહાડેથી સાથે બેસવુ પડ્યું. મ્હારાથી ખુલાસો પણ ના કરાયો, તેમ કરવા જતે કેટલીક નાજૂક બાબતો બ્હાર પડી જાય એમ હતુ

અમદાવાદના સસારસુધારાના મકાનનો પાયો નખાયો (કે મકાન ખુલ્લુ મૂકાયુ?) ત્હારે ભાંડારકર ખાસ નિમત્રણથી આવ્યા હતા હેમને સબન્ધે તે પ્રસગે હુ જાહેર બોલેલો. તે બધુ યાદ નથી આવતુ, પરતુ એક મુદ્દો હજી સાભરેછે સુધારકો ઉપર કાયમનો અનાદ્રત આક્ષેપ મૂકાયછે કે બધા બોલનારા, કોઈ કાંઈ કૃત્ય કરનારા ના મળે એ આક્ષેપના ઉત્તરના મૂર્ત દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ મ્હારા સમાન્ય ગુરુની મૂ તરફ મ્હે નિર્દેશ કર્યો હતો

મુબાઈમા ઈ સ ૧૯૦૫ મા આર્યન બ્રધરહુડની બીજી પરિષદ્ થઈ તે વખતે ભાણ્ડારકર પ્રમુખસ્થાને હતા આ વખતે આખ્યોની અશક્તિ બહુ હતી ઝીણા અક્ષરો magnifying glass વડે જોવાના પ્રયાસ એ કરતા હતા હેમનુ ભાષણ ઝીણા ટાઇપમા છપાયનુ હતુ કોણ વાચે? ભાષણમા શાસ્ત્રીય, સસ્કૃત શબ્દાદિક બહુ હતા આજૂબાજૂ નજર ફેરવી કેમ ઉપર કરીને ભાંડારકર કહે—'લ્યો, આ દીવટિયાને જ સોપીશુ' મ્હારુ હૃદય ગુરુપ્રસાદી પામતા ગર્વથી બમણુ તે વખત ફૂલ્લુ કોઈયે દીઠુ નહિ, મુખ પ્રફુલ દીઠુ હશે વાચવાની પરીક્ષામા હુ પસાર પણ થયો—એમ હુ માનુછુ, ખાસ એટલા માટે કે અગાઉથી વાચી જોવાનો સધિ જ મ્હને મળ્યો નહોતો મ્હારી પસદગી માટે પ્રફુલ્લ થવાનુ એક ગૂઢ કારણ બીજુ હતુ પ્રમુખપદ માટેનો ઠરાવ રજુ કરવાનું દફતરીએ મ્હને સોંપેલુ, તે પ્રમાણે હુ ઊભો થયો ના થયો અને ચદાવરકરે મ્હને દાબી દઈને પોતાનું ભાષણ

ખોરયુ—ને તો ભલે પણ ત્હેને અને ભાણ્ડારકરને પ્રમુખપદનુ ભાષણ શરૂ કરવાની વિનંતી કરી, અર્થાત્ મ્હારે બોલવાનુ રહ્યુ જ નહિ એમ થાય પણ મ્હને પછી ઊભો કર્યો તે વખતે મ્હેં સાધણ મેળવતા ચંદાવરકરની કૃતિ ઉપર ગૂઢ કટાક્ષ સૂચવવાને કહ્યુ પ્રમુખપદ માટે સૂચના તો થઈ જ ચૂકીછે તો હુ હેને હવે અનુમોદન આપુછુ *

એ પ્રસગની વિષયનિર્ણય કમિટી વખતે ભાણ્ડારકરે 'ધયડા ગાડાનાળે' એ કહેવતનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપેલુ યાદ આવેછે વાત નજીવી છે પણ એકાદ ઠરાવનો મુસદ્દો ઘડવામા શબ્દયોજના બરોબર ગોઠતી આવતી નહોતી, ચંદાવરકર જેવા અગ્રેજીના નિપુણ પણ ગૂચવાતા હતા, ભાણ્ડારકરે એક જ શબ્દ હેવો સૂચવ્યો—ને તે યોજાયો પણ ખરો—જેથી બધુ કોકડુ ઊકલી ગયુ અને ઉજ્જવળ પ્રકાશ પડયો

પૂનામા ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ ઈ સ ૧૯૧૯ મા ભરાયુ તે વખતે વળી આ ગુરુનો સપર્ક—અલ્પ સમયનો—થયો મ્હારી પુત્રી હેમની પૌત્રીઓની સહાધ્યાયિની હોવાથી 'સંગમાશ્રમ'મા હેની એ સહચરીઓ ભેગી રહી હતી હુ માત્ર મળવા જતો આવતો હતો આ વખતે મ્હારા વૃદ્ધ ગુરુ સખત માદગીમાંથી ઊઠેલા બહુ જ અશક્ત હતા છતા ક્ષણભર દર્શન અને વાતચીતનો લાભ મ્હને મળ્યો હતો કૉન્ફરન્સમા માત્ર એક આરમ્ભને દિવસે માનાર્થે આવીને એ બેઠા હતા, હેમને બેસાડ્યા હતા એટલા બધા અશક્ત હતા

મ્હારો સહાધ્યાયી અને હૃદયમિત્ર શ્રીધર, સર રામકૃષ્ણનો પુત્ર, છેવટની માદગીમા પડયો હતો, તે વખતે હુ હેને મળવા ગયેલો, પરતુ ખબર કોઇને નહિ કે આ જીવલેણ વ્યાધિ છે પછી ત્રીજી વાર હું ગયો ત્હારે પૂનેથી દોડી આવેલા વૃદ્ધ પિતાને દીઠા શ્રીધર અસાધ્ય સ્થિતિમા હતો, મળાય એમ હતું નહિં દાકતરોએ ખરી સ્થિતિ વૃદ્ધ પિતાને કહી હતી

* આ બનાવ વિશે વધુ વીગત માટે જુલાઈ ૧૯૨૩ ના The Elphinstonianનુ પૃ ૧૨ મુ જોવુ

હેમની પાસે હું બેઠો. શાન્ત, ગમ્ભીર, પણ અન્તર્ગૂઢઘનવ્યથ: બનેલા મ્હારા ગુરુની ધાર્મિકતાએ મ્હને મુગ્ધ કર્યો. ટૂકાં વાક્યોમાં એઓ બોલ્યા: "દાક્તરોને ખરી રોગપરીક્ષા છેવટ સુધી ના થઈ! પ્રભુની ઇચ્છા!" (આંતરડાંમાં cancer થયું હતુ તે છેક સુધી કોઇ પારખી ના સક્યું.) હું–શું બોલું? મૌનથી જ મ્હારી હૃદયની સ્થિતિ દર્શાવી.

પ્રાર્થનામન્દિરમાં અનેક વાર આ મ્હારા ગુરુનાં અતિબોધક વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાંછે. હેમનાં કીર્તનો પણ બે ત્રણ સાંભળ્યાછે. પ્રથમ કીર્તન વખત તો એમ લાગેલું કે હરિદાસનાં કીર્તનોમાં આવતી સજીવ જાગૃતિ ઓછી, વિદ્વત્તાનો ભાર બહુ, હેવાં લક્ષણ હેમના કીર્તનમાં હતાં; રમૂજના ટુચકા લાવે તે પણ આણવા માટે આણ્યા જેવું લાગતુ હતું. હેમના કીર્તનમાં પ્રથમના કાળમાં તો ધોળી પાઘડી, ધોતિયું, ડગલો–એ વેસના હેમને દીઠેલા. ઉત્તરકાળમાં વેસ જુદો હતો: ભગવી બાવાટોપી, ભગવો ઝભ્ભો, ધોતિયું પણ ભગવું. (આ વેસ પ્રાર્થનામન્દિરમાં ઉપાસના વખતે પણ એ રાખતા હતા). આ વેશધારી ન્હોતા. સંસ્થિતિને અને હૃદયવૃત્તિને ઉચિત વેશ જ હતો.

હજી આ અતિવૃદ્ધ સાધુ 'સંગમાશ્રમ'માં જીવન અને મૃત્યુ એ બેના પ્રદેશ વચ્ચે, બેના યુદ્ધ વચ્ચે, લટકી રહ્યાછે. જીવનકાર્ય હેમણે સમાપ્ત કર્યુંછે.–છતાં જીવનમાં છે ત્હાં સુધી, અને તે પછી પણ હેમનામાંથી પ્રસરતી આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓનાં જ્યોતિઝરણાં ભાવિના વિશાળ પટમાં વ્યાપી રહેશે બાકી એ પોતે તો પાંદડાં ખરી ગયેલા, ડાળાં તૂટી ગયેલા, અનેક વર્ષા વિદ્યુત્ ઉલ્કાપાતના આઘાત ખમેલા, વનમાં એકલ વૃક્ષરૂપે ઊભેલા, વડના ભવ્ય તરુ જેવા અત્યારે રહ્યાછે. આ દૃશ્ય કરુણરૂપ છે? કોણ જાણે. આદર, સંમાન, ભવ્યભાવ, ઇત્યાદિ ગમ્ભીર પ્રવાહો મ્હારા હૃદયમાં તો વ્હેછે; અને એ કરુણ ગમ્ભીર સંમાનપાત્ર મૂર્તિને હૃદયવડે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરુછું.

(૨૨)

સ્વ. ગણેશ ગોપાળ પંડિત

મ્હારા અભ્યાસના આરમ્ભકાળમાં, હાઇસ્કૂલમાં, અનેક ગુરુ ઉપગુરુઓના સંપર્કમાં હું આવ્યો ત્હેમાંના થોડા સાથે જ જીવનપર્યંત અભ્યાસની સંસ્થા છોડ્યા પછી ચાલૂ રહી જીવનપર્યંત, પરિચય સંબન્ધ રહ્યો ત્હેમાંના એક ગુરુ, મિત્ર, બન્ધુ, સ્વ ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા એટલો અને હેવો સંબન્ધ તો માત્ર એઓ સાથે જ થયો, રહ્યો, ને નભ્યો હેતુ કારણ સ્કૂલ ઉપરાંત મ્હારા પિતાના કુટુમ્બમાં મિત્રસ્થાનની પ્રાપ્તિ અને પ્રાર્થનાસમાજના કાયમાં સહચારિતા બધા શિક્ષકોને એ પ્રસંગ સંભવ્યો નહિ

ઈ સ ૧૮૭૫ માં હું મૅટ્રિકની પરીક્ષા આપવા ગયો તે પૂર્વે બે ત્રણ વર્ષ ઉપર અમદાવાદ હાઇ સ્કૂલમાં એક નવા, સૌમ્યપ્રતાપવાળા, શિક્ષકે પ્રવેશ કર્યો, આવતાં વાત જ શિષ્યવર્ગમાં અપૂર્વ છાપ પડી એ શિક્ષક દક્ષિણ દેશના છતાં ગુજરાતી બની જવાના હતા, તે સમભાવના પ્રસ્નવથી ભીના હૃદયવાળા, આ ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા હેમની પાસેથી શાળામાં શિક્ષણનો લાભ મ્હને થોડો વખત જ મળ્યો હતો, ગણિત અને જાણ્યામાં સંસ્કૃત એ બે વિષયો શીખવવાને એ હમારા વર્ગમાં આવતા પરંતુ મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવને ખાનગી શિક્ષક તરીકે શીખવવા આવવાનો ક્રમ શરૂ થયો, એ શિક્ષક તરીકે પંડિતને સ્વીકાર્યા, તે વખતથી મ્હારો હેમની સાથે નિકટ સંપર્ક શરૂ થયો એ સતત પરિચયના પ્રસંગે પંડિતના હૃદયના અસાધારણ ગુણોનું દર્શન હમને સર્વને થયું ક્રમે ક્રમે એ કુટુમ્બના અંગભૂત જેવા

ગટ્ટુલાલ ગોપાળ પંડિત

[પૃષ્ઠ ૧૯૨

બની ગયા. નરસિંહરાવ અને કૃષ્ણરાવ એ સંબોધનો તજાઈ નનુભાઈ અને મનુભાઈ એ જ નામ હેમના મુખમાં સ્થપાયાં.

મ્હેં તથા મ્હારા બન્ધુએ કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો–જુદે જુદે વખતે–તે પછી પણ પંડિત શિક્ષક મટી કુટુમ્બમાં મિત્રસ્થાન પામી ઘરમાં હળી ગયા. પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં ખરા હૃદયથી એઓ શામિલ થયા. પ્રાર્થના-મન્દિરની વેદિ ઉપરથી હેમણે અનેકવાર સરલ, સુન્દર, વ્યાખ્યાનો આપેલાં સ્મરણમાં આવેછે. કાલક્રમે પ્રાર્થનાસમાજના ઉપતંત્રી, ઉપાધ્યક્ષ, થયા. હેમને પુત્રપુત્રીઓનો વિસ્તાર, ઈશ્વરકૃપાથી, મ્હોટો પ્રાપ્ત થયો. હેમાંના જ્યેષ્ઠપુત્ર સખારામને થિયોસોફીનો મોહ લાગતાં, જતે દહાડે પોતાના પિતાને પણ એ માર્ગમાં હેણે દોર્યા. પરિણામ એ થયું કે પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં પંડિતની સહકારિતા કાંઈક શિથિલ થતી જણાઈ. હેમના મનની આ ક્રાન્તિના સમયમાં એકવાર હું પંડિતને ઘેર અનેકવાર મળવા કરવા જતો તે રીતે ગયો તે વખતે થિયોસોફીની માન્યતાઓ વગેરે સંબન્ધે હમારા બે વચ્ચે વાદ શરુ થયો. મ્હારા વાંધાઓના ઉત્તર પંડિતથી ના દેવાયા એટલે પોતાના પુત્ર સખારામને કહેછેઃ "राजा !–(હેને ઘરમાં 'રાજા' કહેતા;–તેથી કહે, राजा !)") तुं च ह्यास उत्तर दे, बरें". મ્હેં પંડિતની આ સરલ નિખાલસતા જોઈને સ્નેહવૃત્તિથી જ સ્મિત કર્યું. 'રાજા' એ કાંઈ ઉત્તર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિં.

અમેરિકા તથા આફ્રિકામાં લાંબો વખત વસીને હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી, બારિસ્ટર, અમદાવાદમાં આવેલા; એ પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૮૯૮–૯૯ નો યાદ આવેછે. હું તે વખતે ઘોડા ઉપરથી પડી જવાથી,મ્હારો જમણો હાથ ભાગેલો તેથી લાંબી રજા ઉપર સિંધથી અમદાવાદ આવીને રહ્યો હતો. વીરચંદ ગાંધીનાં અનેક ભાષણો થવા લાગ્યાં. દરેક ભાષણને અંતે પોતાના દશેક વર્ષના પુત્ર મોહનને મેજ ઉપર ચઢાવીને અંગ્રેજીમાં થોડાંક વાક્યોનું 'ભાષણ' કરાવવાનો ખેલ એઓ કરતા હતા, તે રમૂજી ચિત્ર સ્મરણમાંથી હજી લુપ્ત થયું નથી; બાળક

મોહનના વિદેશી ભાષામા મીઠા મીઠા બોલ, પિતાની મુખચર્યામા સ્વાભાવિક ગર્વ-પુત્રના પરાક્રમ જોઈ ને વાત્સલ્યયુક્ત ગર્વ-હજી ચિત્રપટ ઉપર સ્પષ્ટરેખ જોઉછુ -અસ્તુ એ વખતે મગનભાઈની વાડીમાં વીરચદ ગાંધીનો ઉતારો હતો ત્હાં હુ, મ્હારા બન્ધુ વગેરે હેમને મળવા ગયા મ્હારા બન્ધુના તો વીરચદ ગાંધી સહાધ્યાયી હતા; હેમની એક રમૂજી વાત મનુભાઈ કહેતા, ગાધી કદી રાઈ ખાતા નહિ, કારણ, ચાબડી ઉપર રાઈનું પોલ્ટીસ મૂકિયે છિયે તો ફોલ્લા ઊઠેછે કની ? તેમ રાઈ ખાઇયે તો પેટમા ફોલ્લા ઊઠે !—અસ્તુ હમે મળવા ગયા તે વખતે ગાંધીએ અમેરિકામાંની એક સ્થળની સસ્થાની વાત કરી, હેનો સાર એ હતો કે હિંદુસ્તાનથી સ્ત્રીઓને એ સસ્થામા શિક્ષણ અમુક વિષયોનુ મેળવવા માટે મોકલવી, ખરચ વગેરે એ સસ્થાનુ, ઇત્યાદિ કોઇ અમદાવાદમાથી સ્ત્રી ઉમેદવાર નીકળશે ? ગાંધીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા મ્હે કહ્યુ પડિતની પુત્રી બયાબાઈને માટે વિચાર કરી જોઇશુ (બયાબાઈ તે વખતે કૉલેજમા અભ્યાસ કરતા હતા ઘણુ ખરુ કૉલેજમાથી પાછા ફરતે હમારે ઘેર આવીને મ્હારી જોડે, મ્હારા કુટુમ્બ મડળ જોડે કલાકેક ગાળતા બિચારા વૈધવ્ય દુ ખથી દુખી હતાં-એ દુખ હતું કે કેમ ? કારણ, પંડિત પોતે કહેતા શ્રીપાદ બાબાજી ઠાકુર, આઇ સી , એસ જોડે બયાબાઈને લગ્ન કરાવ્યા પછી એ વિલક્ષણ પુરુષે બિચારી બયાબાઈને બહુ કનડી હતી, અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્રો ગોખાવે, આવડે નહિ, તો મારે !-બીજુ કાંઇ દુ:ખ નહોતો દેતો -આ બયાબાઈ માટે સધિ સારો છે, શિક્ષિકા તરીકે ભવિષ્યમા સારાં કામ કરી સકે, ઇત્યાદિ વિચારથી પંડિતને પુછવાનુ ઠરાવ્યુ વીરચંદ જોડે નક્કી કર્યું કે મ્હારે ઘેર હેમણે ચ્હા પીવાને આવવુ, તે વખતે પંડિતને તથા બયાબાઇને પણ નિમત્રણ કરી બોલાવવા ને પેલી સસ્થા વિશે વાતચીત કરવી તે પ્રમાણે પંડિત, બયાબાઈને લઈને આવ્યા, અને હમને સોપીને પોતે તો ચાલ્યા ગયા ! મ્હે બહુ કહ્યુ કે રહો વીરચદ જોડે આ મહત્ત્વની બાબત વાતચીત ત્હમારે કરવી જોઇશે. તો કહે "મ્હારુ શુ કામ છે ? ત્હમે ને બયાબાઈ છો તે બધુ પૂછજો કરજો "— એટલો પંડિતનો મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ, અને પોતાની તટસ્થ વૃત્તિ,- બેદરકારી નહિ. ગાંધી આવ્યા, સસ્થા સબન્ધી પ્રશ્નો અનેક પૂછ્યા,

સાર એ નીકળ્યો કે સંસ્થામાં સાડાત્રણ માણસો; વીગતવાર માહિતી કશી નહિ; અમેરિકા ગયા પછી બાઈને સંબન્ધે વિશ્વાસ લાયક કશી 'સંસ્થા' તરફની ખાતરી બાતરી ના મળે!–વાત ભાગી પડી. સાથે મળી બધાંએ ચ્હા પીધી. ખાધું, એ મુખ્ય લાભ થયો!

બયાબાઈને ખાસ નિરાશા ના થઇ. હેમનો પણ મ્હારા તથા મ્હારી પત્ની ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એ સમયમાં લગભગ રોજ હમારી કને એ આવતાં બેસતાં, સુખઃદુખની વાતો કરતાં. ઈ સ. ૧૮૯૯ આખરમાં નાતાલમાં મ્હેં વાંસા ઉપરની વરસોળી કપાવી ત્હારે સમાચાર લેવા આવનારામાં નિયમસર અને બિનચૂક આવનારાં બયાબાઈજ હતાં. હું ખાટલામાં ઊંઘતો હતો, ને અર્ધસ્વપ્નદશામાં એક વાર હેમને જ દીઠેલાં, અને જાગીને જોઉં છું તો સ્હામે મ્હારી પત્ની કને બેઠેલાં એ જ દીઠાં, નજર મળતાં પરસ્પર સ્મિતથી સત્કાર થયો. મ્હેં કહ્યું "હવે આવ્યાં જ હશો એમ થતું હતું" આટલો નિકટ સંબન્ધ પંડિતના સ્નેહશીલ સ્વભાવનું પ્રમાણ આપનારો હોવાથી નાંધું છું.

હું નાસિકમાં નોકરીને અંગે રહેલો તે વખતમાં થોડાક માસ મ્હારી પત્ની તથા બાળકો અમદાવાદમાં રહેતાં હતાં. ત્હારે પંડિત ઘણુંખરું ફરવા જતે આવતે, મ્હારી પત્નીને મળવા આવતા, એમના, અનેક ગપાટા વાર્તા થતી. હેવા એક પ્રસંગે મ્હારી પુત્રીના સમોવડની હેના મામાની છોકરી ત્ય્હાં સાથે રહેતી હતી ત્હેને દીઠી, ને પંડિતે પુછ્યું: "આ કોણ?" સબન્ધ કહ્યો. "લગ્ન હેનું થયું છે?"..."ના; અને હેના બાપની ઇચ્છા એમ છે કે વીસ વર્ષ પ્હેલાં પરણાવવી નથી." પંડિત મ્હારી પત્નીને કહે: "હમે એક કુમારિકા–આશ્રમ કાઢો."–આ કટાક્ષવચન નહોતું. એ પોતે નૈષ્ઠિક સુધારાવાળા હતા. હેમની એક પુત્રી હજી કુંવારી જ છે, અને કુંવારી રહેવાની છે; દાક્તર થઈ છે. હાલમાં જર્મનીમાં છે, અભ્યાસને માટે. બયાબાઈનું લગ્ન, પોતે કોંકણસ્થ છતાં, કરાડા જ્ઞાતિના શ્રીપાદ બાબાજી ઠાકુર જોડે, કરાવ્યું હતું; પુત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવ્યું હતું; ઇત્યાદિ અનેક કૃતિયો હેમને કૃતિનિષ્ઠ સુધારક તરીકે સ્થાપે એમ છે. જ્ઞાતિની સંસ્થા

માટે એ કહેતા: "નાતબહાર રહેવામાં દુ:ખ કે બલિદાન શું હોય તે હું સમજી સકતો નથી." (હેમનું એક વચન સુધારાના વિષયથી અસંબદ્ધ પણ અસારે યાદ આવેછે. એ કહેતા કે: વર્ષો ઉજવવાં એ ખોટી શરમનું જ પરિણામ છે!)

પંડિતનાં પત્ની, નવીન પદ્ધતિની કેળવણીથી અસ્પૃષ્ટ હતાં, છતાં, અશિક્ષિત નહોતાં; અને સામાજિક સુધારાના કાર્યમાં પંડિતને સમર્થ ટેકો આપનારાં હતાં. ત્હેમની પુત્રી શારદાને હમેશાં કુંવારી રાખવી; હેની ઇચ્છાવિના પરણાવવી નહિં, એ નિશ્ચય પંડિતનાં પત્નીનો પોતાનો જ હતો. અમદાવાદમા સ્ત્રીઓના વક્તૃત્વ માટે ઇનામી ભાષણો કરાવવાના મેળાવડામાં તરુણ વયની બાલાઓ સાથે મિસિસ પંડિત–આધેડવયનાં, અનેક તરુણ પુત્રપુત્રીઓનાં મા–સ્પર્ધામાં ઊતર્યાં હતાં, અને વાંચ્યા વિના, નોંધ વિના, કેવળ મુખવાણીથી જ અસરકારક ભાષણ હેમણે કર્યું હતું, અને ઇનામ મેળવ્યું હતું;–પોતે દક્ષણી છતાં ગુજરાતીમાં ભાષણ કરેલું. હું સાંભળનારામા હતો.

માત્ર એક રમુજી વાત પંડિત પોતાની પત્ની વિશે કહેતા હતા; કહે: "હું ઘર ખરચનો હિસાબ રાખવાનું મ્હારી સ્ત્રીને સોંપું છું. પણ હિસાબનો નમૂનો આ પ્રમાણે:—चार पैश्याची भाजी आणिली; चार आण्याची साखर आणिली; सहा पैश्याचे मीठ आणिलें;–વગેરે પછી બધો ગૂંચવાડો મહિનાની આખરે લાવીને પંડિતને કહેશે: આ બધાનો સરવાળો કરી લેજો!"

પંડિત ગુજરાતી જ બની ગયા હતા. ભાષા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતા. લાગણીઓપણ ગુજરાત તરફ. પરંતુ એક વાર અમદાવાદમાં કોઇક સમારમ્ભને પ્રસંગે (કૉંગ્રેસ વખત કે–હેવે પ્રસંગે) દક્ષણી મંડળ આવ્યું તે વખતે દક્ષણીએ દક્ષણી હેવા ભળી ગયા! પણ આ માત્ર સ્વાભાવિક અને ક્ષણિક. કાયમ સમભાવ પંડિતનો ગુજરાત તરફ જ હતો. સરખેજમાં જમીનો ખરીદીને મિલકત વસાવી; ત્હેમાં હેમના ભોળા સ્વભાવને લીધે લોકોથી ઠગાયા તે નુકસાનમાં પણ આવી ગયા. છતાં તે

માટે શોક ખેદ ના મળે; અને નુકસાન કરાવનારા હમારા તરફ પણ ઉદાર ક્ષમા!

એક હેમના મધુર, શાન્ત, સમભાવનું દૃષ્ટાન્ત યાદ આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં હું કાંઈક બન્ધુમંડળમાં અસત્ય અને અન્યાયયુક્ત આઘાતો મળવાથી, શાન્તિ સોધવાને સ્હવારમાં સૂર્યોદય પૂર્વે નદી પાર દૂધેશ્વર પાસે મનશાનાં પગલાંમાં જઈને બેઠો. કોટની ધારેધારે બેઠક હતી ત્હાં સનો સનો વાંચતો હતો. દૂધેશ્વરમાં કોઇ શબ બાળવાને આવેલા મંડળમાંથી ધોતિયાં સૂકવવાને આવેલા બેચાર જણા નદી તરફથી ભાગેલા કોટ ઉપરથી ચઢીને આવ્યા. "અરે! અહિં તો કોઇક છે!" (મ્હને ભૂત કે મડદું જાણ્યો!)—ના, ના, જીવતું છે પગનો અંગૂઠો હાલે છે!" બબડીને એ લોકો ન્હાશી ગયા!—હું વાંચ્યે ગયો. મ્હારે ઘેર, મિત્રોમાં હોહા થઈ; મ્હને સોધવાને મિત્રો નીકળ્યા. ત્રીજો પ્હોર થઈ ગયા પછી, હું મ્હારી મેળે, શાન્ત મન થયા પછી, દીકનો ઘર તરફ વળ્યો. સોધવા નીકળેલામાંથી એક નિમકદલાલ ભૈયો સગરામ લઈને આવેલો મળ્યો. મ્હને બેસાડીને લઈ ગયો.

સાંઝે પ્રાર્થનાસમાજમાં ઉપાસના થઈ રહ્યા પછી, બ્હાર બધા નીકળ્યા, ત્હારે રમતામાં પંડિત પોતાને ઘેર જતે જતે પાછા ફર્યા, અને "નનુભાઇ! આ તમે શું કર્યું? બધાને ગભરાવી માર્યા!"—આટલા જ મૃદુ, મધુર, ઠપકાના છતાં ઠપકાના નહિં હેવા, શબ્દો મધુર સ્વરથી કહીને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

આ પંડિત, દક્ષિણમાં હરિપુર નામના ગામડામાં જન્મ પામેલા, કાલબળે અમદાવાદમાં આવી વસ્યા; ગુજરાતી, અમદાવાદી, બન્યા; પોતાના સાધુતા ભરેલા સ્વભાવથી બધાંનાં હૃદય હર્યાં. એ મધુર મૂર્તિ જ્હાં સુધી મ્હારા હૃદયમાં વસશે ત્હાં સુધી કોઇ પણ પ્રકારના કર્કશ, ક્ષુદ્ર, દુષ્ટ, ભાવને પ્રવેશ જ નહિ મળે. હેવા સાધુઓનો સંપર્ક ઇશ્વર તરફથી ધન્ય પ્રસંગે જ મળે. એ સંપર્ક એ સાધુએ પરભૂમિમાં પ્રયાણ કર્યા છતાં મ્હારા હૃદયને ચિરકાળ રહેજો!

(૨૩)

સ્વ. શેઠ વીરચંદ દીપચંદ

આજના મુકુરપ્રતિબિમ્બને વાચકની સમક્ષ રજૂ કરવાની પૂર્વે એક ઉપપાત્રનું દર્શન—અપ્રાસંગિકતાનો દોષાભાસ વ્હોરીને પણ—કરાવવાનું મન થાયછે. મ્હારા પિતાના સમયના જૂના ઘરના નોકર—નોકર નહિં, પણ જમાનાના ફેરફારોનો ધસમસતો ધોધ વેગથી જાયછે તે દૃષ્ટિએ પ્રાચીન કાળની સંસ્થાના સંપ્રદાયો જોતાં ઘરના, કુટુમ્બના, અંગભૂત,—ધનેશ્વર મહારાજ હતા. હેમનું ભણતર સાદા અક્ષરોમાં કાગળપત્ર લખવા જેટલું, સાધારણ હિસાબ લખી રાખવા જેટલું હતુ; પુસ્તકોનું વાંચન તો નહિં જ છતાં હેમની બહુશ્રુતતા અસાધારણ હતીઃ વ્રજભાષામાં અનેક રસનાં કવિતો, અંગ્રેજી વાક્યોના ટુકડા, સંસ્કૃતનું શબ્દજ્ઞાન, અદ્વૈતમતના સિદ્ધાન્તોનો બાહ્ય પરિચય;—એ સર્વ હેવાં આકર્ષક અને ઉપયોગી હતાં, કે હું મુંબાઈ કૉલેજમાં અભ્યાસ માટે રહ્યો ત્હારે મ્હને સંભાળવાને મૂકેલા ધનેશ્વરની પાસેથી, હેમના વાર્તાલાપોમાંથી, જ્ઞાનનો જથો કીમતી પ્રાપ્ત થયો હતો. આ પ્રસંગ નથી, બાકી એ રૂપિયા ચારના પગારથી મરણ પર્યંત કુટુમ્બમાં રહેલા પુરુષને સ્મરણમુકુરના એક સ્વતંત્ર ચિત્રનો વિષય બનાવી સકાય. હમારા કુટુંમ્બની, જૂના કુટુમ્બમિત્રોની, અનેક રસ પડતી વાતો નિરાંત્યની વખતે ધનેશ્વર મહારાજ કહેતા ત્હેમાં શેઠ વીરચંદ વિશેની એક હકીકત મ્હને કહેલી તેથી મ્હારા વચન માટે પ્રમાણનું મૂળ ધનેશ્વર મહારાજને બતાવીને કહું છું.

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના જૂના સમયમાં હેડમાસ્તર તરીકે કર્ટિસ સાહેબ કરીને એક હતા. (રણછોડભાઈ ઉદયરામે પોતાના એક નાટકનું

શેઠ વીરચંદ દીપચંદ

[પૃષ્ઠ ૧૯૮

"ટર્મિસ બ્લડ કર્ટીસ બિરાજે વિદ્યાખાતે × × × ગુરુશિષ્ય સંબન્ધ આપણો ચાલ્યો ગઝો," ઇત્યાદિ વચનો વાળા છપ્પામા અર્પણ એ કર્ટિસ સાહેબને કર્યુંછે,–તે) ભદ્રના મેદાનમાં હાલ મિડલ સ્કૂલ છે તે મકાનમાં હાઈસ્કૂલ હતી એ સ્કૂલના ઓટલા ઉપર, "કાયબો કરવાનો" ધધો કરનારો એક વૃદ્ધ વણિક કાયબો મૂકીને, કર્ટિસ સાહેબને કહેછે. "શાહેબ! મ્હારા વીડિયાને હારૂ......ભણાવજો" એ વણિકનો પુત્ર આગળ ઉપર બ્હેપાર રોજગારમાં પ્રતાપી વીરચંદ દીપચંદ થશે એ કોણે જાણ્યું હતુ! ધનેશ્વર મહારાજે આલેખેલું આ ચિત્ર વધઘટ વિના રેખેરેખ યથાવત્ અહિં મૂક્યુંછે

ઉપોદ્ઘાતરૂપે આટલું બસ વીરચંદ શેઠ અમદાવાદમા પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ શેઠના મુનીમ હતા તે વખતથી તે મુંબાઈમા સ્વતંત્ર ધધો કરી મ્હોટા શેઠિયા બની મરણ પામ્યા ત્હાં સુધી મ્હારા પિતા અને તે પછી હેમના કુટુમ્બવર્ગ સાથે વીરચંદ શેઠને <u>ઘરવટ નિકટની ચાલુ</u> રહી હતી આ અંગે અનેક વાર હમારે ઘેર વીરચંદ શેઠ આવતા જતા એક વાર હમે જમવાને માટે–જમવાના ઘરમા–બેઠા હતા (જમવાનું ઘર? ખુલાસાની જરૂરછે હમારુ કુટુમ્બમડળ મ્હોટું, જમવા બેશિયે તો ન્હાનાં મ્હોટા સ્ત્રી પુરુષ, મળી ત્રીસ જણ સહેજ થાય. લાખાપટેલની પોળ્યમાં શેઠની પોળ્યમાં એક જુદુ ઘર હતુ, રહેવાના ઘરથી અડધી મિનિટમા જવાય હેવુ, ત્હાં; હમેશા જમવા માટે બધાં જતાં) વીરચદ શેઠ મળવા આવ્યા હમેશા રહેવાના ઘરમા આવતા, આજ જમવાની વખતે આવ્યા; માણસોમાંથી કોઈયે જમવાવાળે ઘેર હેમને આણ્યા પડાળી ઉપર હીંચકા ઉપર એ બેઠા. હમે જમતા હતા ને સ્હામેની પડાળી અને એ પડાળી વચ્ચે ચોક, ચોકમાં મહારુદ્રનો કુંડ વીરચંદ શેઠને આવકાર મળ્યા પછી મ્હારા પિતાને એ પૂછવા લાગ્યાઃ "આ શુ? જમવા માટે પેલે ઘેરથી આવોછો?" "હા, જમવુ એટલે આવવું જ પડે." "રોજ આવોછો?" "હા" "સ્હવાર સાઝ?" "હા" "વરસાદ હોય તોપણ?" "હા"–મ્હારા પિતા ગુપ્ત રમુજથી કહેવા લાગ્યા· "ખાવુ હોય તો આવિયે; ના ખાવુ હોય તો ના આવિયે." બે ઘરની આ અસાધારણ વ્યવસ્થાથી વીરચંદ શેઠને આશ્ચર્ય

લાગેલું તે પોતે પ્રશ્નોની પુનઃ પુન આવૃત્તિ અને રૂપાન્તરરચનાથી આમ જણાવવા લાગ્યા, અને હમને—નિત્ય પરિચયને લીધે આશ્ચર્યભાવ અતકય લાગવાથી—રમૂજનુ જ પાસુ નજરે પડયુ

વીરચદ શેઠની કદાવર, પ્રતાપભરી, મૂર્તિ સર્વ કોઇને આકર્ષણ કરે હેવી હતી ઊંચાઇ પ્રબળ, શરીરનો બાંધો જોરાવર, આખ્યો બુદ્ધિના તેજ ભરી, વાણીનો નાદ પ્રભાવભર્યો, આ સર્વ ઘાટમાથી ઊંચાઇ અને લાંબા શરીરે પ્હેરેલો લાંબો ડગલો—એ બે વસ્તુઓથી મ્હારા બાળમિત્ર વરજરાય સ તોકરાય દેસાઇના મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પડી હતી, ઈ સ ૧૮૭૫ના અંત ભાગમા મુંબાઇમા ચીનાબાગમા હેમને પ્રથમ વરજભાઇએ દીઠેલા, તે વખતે જ, કે તે પછી તે યાદ નથી, પણ વરજભાઇએ, પોતાના રમૂજી સ્વભાવ પ્રમાણે વીરચદ શેઠના દેખાવનું સક્ષેપસ્વરૂપે આમ વર્ણન બાધ્યું હતુ 'મ્હારા ઊંચા ઊંચા શેઠ, મ્હારા નીચા નીચા ડગના, મ્હારા નીચા નીચા ડગલા, મ્હારા ઊંચા ઊંચા શેઠ"—આમ 'એ હાશ કહો લાડૂ પાવડી, અબાવ મોરી માવડી, અબાવ મોરી માવડી, સો હાશ કહો લાડૂ પાવડી"—એ નાગરોમા લગ્ન પછી ગવાતી—બોલાતી—પક્તિઓની અનુકૃતિમા એ વર્ણન સમાવ્યુ હતુ

વીરચદ શેઠ એટલે સાહસ, પરાક્રમ, ઉત્સાહવૃત્તિ, હેમને પોતાના કરતા જરાક ઓછી ઉત્સાહશક્તિમાં તો નિસ્તેજતા જ લાગવાની મુંબાઇમા એક વાર મ્હારા પિતા ચીનાબાગમા મોરારજી શેઠને ત્હ્યાં ઊતરેલા તે વખતે વીરચદ શેઠ રોજ મળતા ત્હારે એક વાર મ્હારા પિતાને વીરચદ શેઠ જોસથી કહેછે —"ભોળાનાથભાઇ! જાઓ, જાઓ, તમે કેવા બાયલા છો! છોકરાઓને ઘરમા શા માટે પૂરી રાખોછો? મોકલો એકને વિલાયત, બીજાને અમેરિકા, ત્રીજાને વળી બીજે કહિં મોકલી દો" મ્હારા પિતા હસ્યા! શો જવાબ દે?

વીરચદ શેઠની વાત કરવાની રીતમાં બે રમૂજી લક્ષણો હતા એક "કેમ વારુ?" અને કોક વાર "સમઝયા કની?" એ બે આચણીના વચનો, વાક્યે વાક્યે ગોઠવતા, તે "કેમ વારુ" ઉપર ચઢ્યા હોય ત્હારે "કેમ વારુ"

જ ચાલે, અને "સમઝયા કની"નો પવન વાતો હોય તો "સમઝયા કની"-ની જ પરંપરા! બીજુ લક્ષણ એ કે પોતે બીજા વિચારમાં રોકાયલા હોય તોપણ, આપણી વાત સાભળીને કહેશે,–"હા, પછી હેણે શુ કહ્યુ?" પછી "હમે શુ કહ્યુ" એ પ્રશ્નના જોડકાની પરંપરા ચાલી જ જાય; આપણે અનેક વાર ઉત્તર કહ્યો હોય છતા

હેમની absent-minded શૂન્યમનસ્ક ટેવનો એક બીજો દાખલો. એકવાર હુનાળાની ઋતુમા મ્હારા પિતા, મ્હારી મ્હોટી બ્હેન, વગેરે ચીના બાગમાં ઊતરેલા, લાબી મુદત રહેના; વીરચંદ શેઠ રોજ મળતા; એકવાર ખરે બપોરે ખભે લાલ રંગની કસબી કોરની શાલ નાખીને વીરચંદ શેઠ આવ્યા મ્હારી બ્હેન કહે "શેઠ! આ હુનાળામા શાલ!"—"કા સાલ હોડીઉ?" એ ઉત્તર તરત મળ્યો—શાલ ઉકેલીને હોડી નહોતી એમ ઉદ્દેશ હશે તો જુદી વાત

એ વખતે અમદાવાદના હમારા પરિચિત ગવૈયા—ગાધર્વ ફ્તેહલાલ—હેમના સાજંદાઓની સાથે હમારી જોડે આવેલા. આખ્યાહરણ ગાઈ વગાડીને સભળાવવાની કળા ફ્તેહલાલની પ્રખ્યાત હતી ચીનાબાગના બગલાના પાછલા ભાગમા માડવા જેવા છાપરા નીચે રોજ રાત્રે આખ્યાહરણની કથા થતી ફ્તેહલાલ આવેલા તે સારી કમાઈની આશાથી પણ શ્રોતાજનોમા હમારુ કુટુંબમડળ, મોરારજી શેઠને ઘેરથી કોઇ કોઇ કદાચિત્, વીરચંદ શેઠ વખતોવખત, જાણ્યામા બાલાજી પાંડુરગ (હાઇ કોર્ટના ટ્રાન્સલેટર), વગેરે દસ વીસ જણ જ થતા આમ કથાની નીરસતા અણધારી રીતે થઈ વીરચંદ શેઠને રસ ના પડ્યો એકવાર રાત્રે કથાની વચમા વીરચંદ શેઠ કહેછે—'ભાણિયા"! (ફ્તેહલાલને અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ શેઠના ઘરમા હેમના વડુવાના સંબન્ધથી 'ભાણિયો' કહીને બધા ઓળખતા; તેથી "ભાણિયા!)—કાઈ તવન ગા, તવન!' શૃંગાર, વીર, ઇત્યાદિક રસનુ આખ્યાહરણ, જૈન ધર્મના 'તવન' જોડે શી રીતે ગોઠવાય? પણ આ માગણીમા આખ્યાહરણની કથાની નિષ્ફળતા સબળ રીતે સૂચવાઈ

આ વખતની હમારી મુંબાઈમાં સ્થિતિમાં એકવાર છોકરીઓ માટે સારા વર સોધવાની મુશ્કેલીઓનો પ્રશ્ન નીકળતાં, મ્હારી બ્હેનને વીરચંદ શેઠ કહે "જીવુબ્હેન! મ્હેં તો મ્હારી હીરીને માટે બે વર રાખ્યાછે."–હમે અજબ થયાં. જીવુબ્હેન કહે: "શેઠ! એક કન્યા માટે બે વર!" ઉત્તર:–"બે છોકરાને ભણાવુંછું સારો નીકળશે ત્હેની સાથે લગ્ન કરાવીશ."

હું શોલાપુરમાં છ વર્ષ રહ્યો, તે દરમ્યાન રજા વગેરે પ્રસંગે અમદાવાદ જતે આવતે મુંબાઈ ઊતરવાનું તો થતું જ. એક વાર ચીનાબાગમાં મોરારજી શેઠને ઘેર એક મિજલસ હતી; દિવસના ભાગમાં જ હતી; પણ નાચ હતો. લોકોની સંખ્યા સારી હતી. મોરારજી શેઠને મહિસૂર રાજ્ય સાથે સારો સંબન્ધ હતો. આ મિજલસમાં પાંચ છ અંગ્રેજ મહિસૂરના અધિકારી વર્ગમાંના આવ્યા. હેમને દાખલ કરતી વખતે વીરચંદ શેઠ આગળ ચાલતે ચાલતે, કોઇ પણ શ્રોતાને ઉદ્દેશ્યા વિના, આકાશને—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, સર્વ દિશાને,—કહેવા લાગ્યા: "Mysore officers !"–આમ એક સર્વસામાન્ય પિછાણ આપીને શેઠ નિવૃત્ત થઈ ગયા કોઇના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ ના થઈ; કાંઈ કુતૂહલવૃત્તિ પણ જાગી નહિં. કાળા ઈવનિંગ ડ્રેસના સૂટ, કકડતાં ધોળાં શર્ટ અને અંદર ગોરા, ધઉંવર્ણા, વિવિધ પ્રકારના વિદેશી ગૃહસ્થો—એ ચિત્ર પ્રગટ થયું, મિજલસમાં સમાઈ ગયું.

ભીમરાવ ભોળાનાથ

[પૃષ્ઠ ૨૦૬

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

[પૃષ્ઠ ૨૦૭

(૨૪)

સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
તથા
સ્વ. ભીમરાવ ભોળાનાથ

મોજા વિકાસી મુખ શા તડેછે!
ચોપાસ શી પંક્તિ તમિસ્રની છે!
તો યે ન કમ્પે ખડકે પનોતી,
ના ઝંખવાયે શુચિ સ્નેહજ્યોતી!!!

(હ. હ. ધ્રુવ)

× × ×

જે આજ દિવ્ય સહુ વાદ્યની ક્યહાં તુ વીણા!
રાગે ભર્યાં મધુર તે સુર આપી ઝીણા।
મ્હેલી વશી સુતનુ નારદકંઠ રાગે,
આવી પછી સુરસમાન જ લોકભાગે,
તે ક્યહાં દીસે મધુરવાદિનિ રમ્યવીણા?

ભીમરાવ ભોળાનાથ)

આ બે નમૂના બન્ને કવિની કવિતાના સ્વરૂપનુ નિદર્શન સચોટ કરેછેઃ ડિડેલસ લાઇટની દીવાદાંડીના વર્ણનનો પ્રથમ શ્લોક એ જડ દીવાદાંડીનું વર્ણન કરેછે, તે સાથે આપણે કામ નથી; આપણે હેમા હ. હ. ધ્રુવની કવિતરચનાનુ સૂચન ગૂઢરૂપે જોઈ સકિયે છિયે, અર્થની અવિશદતા તે તમિસ્રા, સમુદ્રના ખડબચડા મોજા તે હેમની ખડબચડી પદ્યરચના,—'સ્ખલન પ્રતિપદાકૂકે વૃત્ત છન્દે જણાયે' એમ જેનું પોતે જ સ્વરૂપકથન કર્યુંછે

ત્હેવી પદ્યરચના; છતાં, "ના ઝંખવાયે (કવિતાની) જ્યોતિ"; હેવી હેમની કવિત્વકૃતિયો હતી. હેમણે પોતે આપેલી નીચેની પંક્તિયોમાં હેનું નિદાન (અજાણતાં જ) પ્રગટ કર્યું છેઃ

અહિં નથી રસ પાળે ન્હેર બાંધી વહાવ્યો,
નથી પ્રયમથી આને ગોઠવી ઉપજાવ્યો
લહરિ વહી સ્વચ્છન્દે મંજરી ખીલી જેમે,
જળી ઉદયી કળાએ આહુતિ અર્પી એમે?

ભીમરાવની કાવ્યકૃતિયો માટે નારદની વીણાને કરેલું હેમનું સંબોધન અજ્ઞાત પ્રતિબિમ્બરૂપે ઉપરના શ્લોકમાં જોવાયછે.

છતાં હ. હ. ધ્રુવ અને ભીમરાવ બંનેમાં ગુણ તેમ જ દોષ એક નમૂનાના હતા. અવિશદતા, છતાં માધુર્ય; અકૃત્રિમતા; પ્રણાલિકાનો સ્વચ્છન્દ અનાદર; સંસ્કૃતકાવ્યોની સંસ્કૃતિનું પાન કર્યાથી પોતાની રચનામાં તે સંસ્કૃતિની દીપ્તિનું દર્શનઃ—ઇત્યાદિ સ્વરૂપ સમાનતા સાધનારા અંશ હતા. છતાં બંનેમાં ભેદક અંશો પણ હતા. હ. હ. ધ્રુવની પેઠે ભીમરાવ આવેશમાં હદપાર તણાયા જતા ન્હોતા; પરિણામ એ થયું કે હ. હ. ધ્રુવની કૃતિયોમાં કઢંગી રચના,† હાસ ઉત્પન્ન કરાવે હેવા ઉદ્‌ગાર ઇત્યાદિ પ્રગટ થાયછે, ત્ય્હારે ભીમરાવમાં સંયમ, સુઘડ સલીલ ગતિ, પદલાલિત્યમાં મનોરમતા, ઇત્યાદિ લક્ષણો સ્થળે સ્થળે જણાતી અર્થક્લિષ્ટતાને ઢાંકી દેછે.

ઊંડી પરીક્ષા અને સરખામણીનો અહિં પ્રસંગ નથી.—આટલું પણ નોંધ્યું તે એટલા માટે કે આ બંને કવિને સાથેલાગા આ લેખમાં કેમ જોડ્યા ત્હેનું એક કારણ જણાય. બીજાં કારણો પણ છેઃ બને ગુજરાતી કવિતાના મધ્યયુગ અને નવીનયુગના વચમાં રહેલા, પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનું સુભગ મિશ્રણ પ્રગટ કરતી કાવ્યકલાના આચાર્યરૂપ, હતા. બને સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના સપ્રેમ અભ્યાસનો પરિપાક પોતાની

† પોતાનાં કાવ્યોના સંગ્રહને 'કુંજવિહાર' નામ આપીને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકનારી જાહેરખબરમાં હ. હ. ધ્રુવે જુદાજુદા વિભાગોને 'શૃંગાર' શબ્દથી વિશિષ્ટ કરેલા; તે વાત તરફ લક્ષ ખેંચીને ભીમરાવે મ્હારા ઉપરના એક પત્રમાં રમૂજથી પૂછેલું કે-'શૃંગારપાનાં, શૃંગારપૂડું',—વગેરે પણ શા માટે નહિં?"

કાવ્યકૃતિયોમાં દર્શાવનારા હતા; જો કે હ. હ. ધ્રુવમા માધુર્ય, અને લાલિત્ય કરતાં કઠંગાપણુ ને અવિશદતા વધારે હતાં, અને ભીમરાવમાં અવિશદતા ઓછી અને ઢંકાયલી, કઢંગાપણું અતિ વિરલ, અને માધુર્ય અને લાનિત્ય તો ભરપૂર હતા હવે બન્નેનાં સ્મરણો યથાસ્થિત નોંધુંછું.

હરિલાલ ધ્રુવ

હરિલાલ મ્હારા સહાધ્યાયી ન્હોતા; મ્હારા કરતાં એકબે વર્ષ આગળ હતા પરંતુ એક ચિત્ર મ્હારા મનમા છપાયલું હજી તરવરેછે લાખા પટેલની પોળ્યમાં થઈ ને (ખાડિયાની બારીને રસ્તે પોતાને ઘેરથી સ્કૂલમા જતા) રોજ નવ ને દસ વાગ્યાની વચ્ચે, મ્હારા મકાનની મેડીની બારીમાં ઊભો રહેલો હું એક ઊંચી, ટપકટપક ટૂંકા પગલા ભરતી, કમરની ઉપરનો ભાગ હાલે જ નહિં ને માત્ર નીચેના બે પગ ચપચપ ચાલે, હાથમાં પુસ્તકોની થોકડી લમણા આગળ, તડકો ટાળવા માટે હોય એમ, પણ માત્ર ટેવને લીધે જ, જમણો હાથ ઊંચો રાખીને તેવડે પકડીને ધરેલી–હેવી તરુણ મૂર્તિ જતી હું દેખતો, અને તેથી મ્હારા મન ઉપર કાંઈક અનુરાગ, કાંઈક હીડંછા વગેરેથી રમૂજ, કાંઈક મ્હારા કરતા આગવાતા વર્ગના વિદ્યાર્થી તરીકે માનવૃત્તિ,–હેવા મિશ્રભાવ હૃદયમા સ્ફુરિત થતા એ મૂર્તિ તે હરિલાલ ધ્રુવ

હાઇસ્કૂલમા હરિલાલ જોડે હુ સંપર્કમા આકસ્મિક યોગે આવ્યો હેમણે અન્ય મિત્રોની સાથે મળીને એક સભા સ્થાપી હતી હેનુ નામ આગળ ઉપર "જ્ઞાનચન્દ્રોદયા સભા" પાડયુ હતુ એ સભામા મ્હને દાખલ કર્યો હતો સભા ખાડિયામા ધોબીની પોળ્યમા કે કહિંક મળતી હતી મેમ્બરો પાચસાત જ હતા, એમ સ્મરણ છે કોઇ કોઇ વાર ગોપાળ-રાવ હરિ દેશમુખના બે પુત્રો મોરેશ્વર દેશમુખ અને લક્ષ્મણરાવ દેશમુખ, સભામા હાજર રહેતા હતા. હેવે એક પ્રસગે મ્હેં અંગ્રેજીમાં એક નિબન્ધ વાંચ્યો હતો,–બે એક પાનાંનો નિબન્ધ ! ચોથા પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થી-ના આ પરાક્રમ (?) નાં વખાણ દેશમુખ ભાઇયોએ, હરિલાલે, વગેરેએ

ઊભા થઈને બોલીને કર્યો, તે પ્રસંગ સાંભરતાં મ્હને બહુ જ હસવું આવેછે. 'નિબન્ધ'માં કશો પણ માલ ન્હોતો.

આ સભા પાછળથી હાઇસ્કુલમાં મળતી. તે વખતે એકવાર હરિલાલના અંગતમિત્ર કેશવલાલ મોતીલાલ વકીલે 'જ્ઞાનચંદ્રોદયા' શબ્દ ઉપર શ્લેષયુક્ત રમત કરી તેથી હમે છક થઇ ગયા હતા; હવે નિઃસાર લાગી હસવું આવેછે. એ મીટિંગમાં બ્હારના કેટલાક પુરુષો આવ્યા હતા અને સંખ્યા પંદરેકની થઈ હતી. ઉત્સાહ હમારા બધાનો એ સમયમાં પુષ્કળ હતો. દેશાભિમાનનો પવન પણ બધાના મગજમાં ન્હાના ન્હાના વંટોળિયા રમાડતો હતો. એક એ મંડળમાંનો મિત્ર મ્હને એક વાર કહે: "જ્યારે હરિલાલ તલવાર લઈને બ્હાર નીકળી પડશે, કેશવલાલ (વકીલ) યુદ્ધમાં ઊતરશે, લલ્લુભાઈ (એક લલ્લુભાઈ મહીપતરામ હતા તે) તલવાર લઈને ઊતરશે, ડાહ્યાભાઈ (ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી) સમશેર લઈને ઘૂમશે, ત્હારે હું પણ રણમાં રમવા જઈશ."—આ મતલબનું વાક્ય સાંભળીને હું કાંઈક વિલક્ષણ ભાવ અનુભવવા લાગ્યો. કિયા રણસંગ્રામમાં? ક્યારે?—ઇત્યાદિ અનિશ્ચિતતા, અશક્યતા મ્હને ગૂંચવવા લાગી. પણ મ્હને પણ હેનો રંગ લાગ્યો, અને એક કાગળમાં પંદરવીસ પંક્તિનું લાંબું, ભપકદાર, છટાદાર, અંગ્રેજી વાક્ય લખી નાંખ્યું-ને હેમાં આડમ્બર, દેશાભિમાનના ઊભરા, ઇત્યાદિ ભરીને, તે વાક્ય વાંચીવાંચીને હું ખુશ થવા લાગ્યો. હવે કોણ કહેશે કે "નરસિંહરાવ દેશભક્તિ શબ્દથી પણ ભડકી ઊઠેછે!"?*

આ સભાને અંગે—અંગે નહિં, પણ કાંઈક હેના આડકતરા સંબન્ધમાં—હરિલાલે એક તુક્કો કાઢયો: દરેક મેમ્બરે બીજા મેમ્બરોની જોડે મિત્રતાસંબન્ધ શો છે તે દર્શાવવાને વર્ગ પાડવા; ફર્સ્ટ ક્લાસ, સેકંડ ક્લાસ, અને થર્ડક્લાસ friend (મિત્ર) એમ. થર્ડક્લાસ મિત્ર હોય તે પેલા મિત્રને ઘેર આવે ત્હારે હેની પત્ની બોલેચાલે નહિં, પણ હાજર રહી સકે સેકંડ ક્લાસ મિત્ર હોય તે મિત્રના દેખતાં હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરે

* મ્હારા ઉપર મૂકાતા આ આરોપ મ્હામે ઉત્તર આપવાનું આ સ્થળ નથી હેતુથી આરોપ એ મૂકાતો આવ્યોછે, તે હું જાણું છું,-અને હસુંછું.

સકે, અને ફ્રસ્ટ કલાસ ફ્રેડ મિત્રની ગેરહાજરીમા પણ ત્હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરી સકે આ રમતથી મ્હારા મનમા તો હસવુ જ આવતુ હતુ અને વળી આ યોજનાને પરિણામે માહિ માહિ અસંતોષ ઉત્પન્ન થયા તે જુદુ એક જણ મ્હને આવીને કહેવા લાગ્યો "જુવો, નરસિંહરાવ, મ્હે હરિલાલને ફ્રસ્ટ કલાસ ફ્રેંડમા મૂકયા, અને હેમણે મ્હને સેકડ કલાસમા જ મૂકયો!" આ વળી વધારે રમૂજ ઉપજાવે હેવી સ્થિતિ હતી એ યોજના પછી ક્યહા સુધી ટકી તે યાદ નથી આવતુ

પણ બીજો તુટો વળી હરિલાલે કાઢયો હતો દરેક મેમ્બરે બીજાને પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ) લખી આપવુ તો જ તે સભાનો મેમ્બર થાય નવા મેમ્બર માટે તો ખરુ જ, પણ જે મેમ્બરો પ્રથમથી જ હતા ત્હેમને પણ આમ સર્ટિફિકેટ જોઇયે જ હરિલાલે કેશવલાલ મોતીલાલ વકીલને સર્ટિફિકેટ આપેલુ મીટિંગમાં વાચી સભળાવ્યુ 'My friend, Mr Keshavlal Motilal Vakil, and who will be a Vakil soon," ઇત્યાદિ (કેશવલાલની અડક 'વકીલ' હતી હેમના પિતા વકીલનો ધંધો કરતા હતા તેથી અને એ વકીલની પરીક્ષા પોતે આપી આવ્યા હતા, પરિણામ જણાવાવુ બાકી હતુ—આ વાત જાણ્યાથી ઉપરના વાકયનું રહસ્ય સમઝાશે—અને, ખરે વાચમર્થોઽનુધાવતિ હેવુ હરિલાલની વાણીને વિશે આ પ્રસગે બન્યુ, કેશવલાલ વકીલની પરીક્ષામા પાસ થયા)

આ પ્રસગે, સર્ટિફિકેટો અપાતા હતા તે પ્રસગે કે બીજા કોઇ પ્રસગે તે યાદ નથી આવતું, પણ એકવાર સભામા તકરાર કશાક માટે ઉત્પન્ન થઈ, વાદવિવાદ જોસમા ચાલ્યો, હરિલાલ બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા, અને ક્રોધાશ્રુ ખરેખરા અશ્રુ હેમની આખ્યમાથી ખરખર ખરવા લાગ્યા આ દયાજનક સ્થિતિથી હુ ગભરાઈ ગયો

સમય ચાલ્યો, હરિલાલ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા ભણવાને મુંબાઈ ગયા, કાલક્રમે હુ મૅટ્રિક કલાસમાં આવ્યો આ વખતે એ કલાસમા મ્હને એ ત્રણ તોફાની, મશ્કરા, સોબતી મળ્યા નામ નહિ લખુ, જરૂર નથી, બધે ગુજરી ગયાછે હેમની સરદારી નીચે ચાર પાચ મિત્રમડળે હરિલાલના

રની સ્હામે મહાદેવના ઓટલા ઉપર બેશી હરિલાલની ઠેકડીઓ કરવાનું નેનું કામ શરૂ કર્યું આ અનાહૂત અડપલાને રોકનાર કોઈ નહોતું હું નબળાઈથી એ મિત્રોના ખેંચાણમાં તણાયે જતો હતો, કાંઈ પણ કૃતિમાં સાક્ષાત્ શામેલ નહોતો રહેતો પરન્તુ સાથે રહેતો ખરો હાનું પરિણામ Battle of Kirkee (ખડકી)"–ખડકીના યુદ્ધમાં આવ્યું ખાડિયામાંથી લાખા પટેલની પોળમાં જવાના ટૂંકા રસ્તાની ખડકીની બારી આગળ હમે ન્હાના ચોકઠામાં બેઠા ઇરાદો તોફાનનો, કેશવલાલ વકીલ ત્હાં થઈ ને જાય એટલે હેને ઠોકવો!–(શી મૂર્ખાઈ! આજ હસુંછું–પસ્તાઉંછું) સ્હામા પક્ષને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી એક 'ગજાનન હજિદાર' એમ ઉપહાસનામ પાડેલો વાણિયો હમારામાંથી ફટેલો હતો એમ વ્હેમ છે, અને સ્હામા પક્ષે પણ હમને ઠોકવાની તૈયારી રાખી હતી–એ બાબત પછીથી મ્હને ખબર મળી–એક મ્હારી ક્લાસના મિત્રે મ્હને કહ્યું–કે મ્હને પણ તમને બધાને મારવા માટે એ લોકોએ બોલાવેલો, પણ મ્હેં ના કહી–તમે હો ત્હાં હું મારવામાં ભાગ લઉં?–કેશવલાલને બદલે હેમનો ન્હાનો ભાઈ, દસ વરસનો બાળક, હમારી આગળથી જતો હતો (scout ચારરૂપે મોકલ્યો હશે),–પાછળ ગુપ્ત રહેલું દળ હતું તે હમને ખબ નહિં સુકુંદરામ નિસારામ મ્હેતા હમારા મંડળમાં હતા, હેણે બૂમ પાડી "કોણ જાયછે?"–કોણ તે માણસ!–કેમ છે?" ઉત્તર મળ્યો સુકુંદરામે છોકરાને હાથ ઝાલીને ઊભો રાખ્યો, ને બોલ્યા!–"કેમ, દુલ્હેરાય! હાને મારું?"–કહીને મારવા જાયછે એટલે તો બૂમ પડી, અને જોડેની ગલીમાંથી ગુપ્ત દળ આવ્યું, લાકડીઓ ઊડી, ઈંટો કે કાંઈ, દુલ્હેરાય તો "વીજી કરડ્યો" કહીને ન્હાશી ગયો, માર સુકુંદરામને અને ભગવાન લાલ બાદશાહને સખત પડ્યો–બન્નેના માથા ફૂટ્યા મ્હને કોઈયે હાથ ના અડકાડ્યો–હું મધ્યમાં ઊભો હતો છતાં યુદ્ધ અટક્યું ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી આગળ આવ્યા, હમને ઉપદેશરૂપે ધમકાવવા લાગ્યા, મ્હને કહે તમે હાવા લોકોની સોબતમાં દોરાઓછો તે સારું કહેવાય?–યુદ્ધ શમ્યું સુકુંદ અને ભગવાનલાલને કપાળમાં વાગેલું હેનો ર દામીને ઉપચાર કર્યો (દુલ્હેરાયના ઘરમાં જઈને) હું ઘેર રાત્રે મોડો પ્હોચ્યો. ખરી હકીકત

કહી; મ્હારા પિતાએ એક શબ્દ પણ ઠપકાનો કહ્યો નહિં; (એ જ મ્હને સજા);–દાઝયા ઉપર ડ્હામ દેવો નહિં એ ન્યાયે. બીજે દહાડે ફોજદારીમાં ફરિયાદો નોંધાઈ; ઇત્યાદિ વાત થઈ–પછી પતી ગયું. મહીપતરામભાઈયે 'જ્ઞાનસુધા'માં એક લેખમાં પ્રસંગ કાઢીને આ યુદ્ધનો રૂપાન્તરે ઉલ્લેખ કર્યો,–ઇત્યાદિ. આ યુદ્ધના મૂળ પુરુષ હુરિલાલ તો રણસંગ્રામમાં આવ્યા ન્હોતા; હેમના મિત્રો જ સેનાપતિ થઈ ને આવ્યા હતા.

આ પછી કેટલીક મુદત સુધી હમારે અબોલા રહ્યા–હુરિલાલ અને હેમના મિત્રોને અને મ્હારે. વખત જતે તે ઘસાઈ ગયું.

હુરિલાલમાં sense of humour (રમૂજની સમઝશક્તિ) કાંઈક અલ્પ હશે. મિત્રોના વર્ગ, 'સર્ટિફિકેટો, વગેરે ઉપર કરેલા ઉલ્લેખથી તે જણાશે. આ વિશે બીજું દૃષ્ટાન્તઃ હું એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયો; હુરિલાલ બી. એ. ક્લાસમાં હતા. લાયબ્રરીમાં વાંચવાના મેજ ઉપર મ્હેં એક છાપેલું ચોપાનિયું દીઠું; હુરિલાલે પોતાના પિતાને મળેલાં સર્ટિફિકેટોનો સંગ્રહ છપાવેલો હેમાં હતો. હેમાં એક અંગ્રેજ અમલદારે આપેલા સર્ટિફિકેટમાં હુર્ષદરાયને વિશે "he is a rare animal" એમ હતું. સ્પષ્ટ રીતે આ ઉપહાસગર્ભ વચન હતું, છતાં તે પણ હેમાં દાખલ કર્યું, તે ગમે તો પ્રમાણિકપણાનું ફળ, કે ગમે તો sense of humour ની ખામી. હું ધારુછું એ રમૂજની ગ્રહણશક્તિની ખામી જ. એ જ ખામીને લીધે–હેમણે પોતાના બે પુત્રોનાં નામ મ્હારા તથા મ્હારા બન્ધુના નામે નામ પાડ્યાં તે સાથે ઉપનામો પણ તે જ લીધાં. એ પુત્રોના ઉપવીતની કંકોત્રીમાં કે કશામાં "નરસિંહરાવ ઉર્ફે નનુભાઈ તથા કૃષ્ણરાવ ઉર્ફે અનુભાઈ", એમ હમે દીઠું. અનુભાઈયે પૂછ્યું: "હુરિલાલ! આમ હમારું નામ અને ઉપનામ બંને ચોરી લીધાં?" હુરિલાલે હાજરજવાબી વાપરી કહ્યું: "નામોને માટે વળી copyright, કોપીરાઇટ. હોય કે!" વળી એક દૃષ્ટાન્તઃ '[illegible]બૂ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૮૭૪–૭૫ માં કે . અ[illegible] માં પ્હેલપ્રથમ આવ્યા; ત્હારે હેમના વક્તૃત્વથી જનમંડળ ઉપર અસાધારણ છાપ પડી હતી. એ પછી હુરિલાલ અને

હેમના મિત્રમંડળે પોતાનાં નામને 'ચન્દ્ર' ઉપનામ લગાડવાનું શરૂ કર્યું હતું: હરિલાલ તે હરિશ્ચન્દ્ર, કેશવલાલ મોતીલાલ તે કેશવચન્દ્ર મોતીચન્દ્ર, ઈત્યાદિ. હરિશ્ચન્દ્ર હર્ષદચન્દ્ર એમ ન્હોતું કર્યું એટલું બાકી. હમે એકવાર સાબરમતીના પૂલ ઉપર ફરી આવીને ઢાળની પોળ્યમાં કેશવલાલ કે કોઈક રહેતું હતુ ત્ય્હાં આવ્યા; ઘરમાં પ્રાર્થના કરવાને ટોળું બેઠું; તરત જ, આરમ્ભમાં હરિલાલે તથા કેશવલાલે પાઘડીઓ કાઢી નાંખી, ઊઘાડે માથે બેઠા; બંગાળી ઢબથી, પ્રતાપચન્દ્રની નકલ કરી. 'હમે તો પાઘડીઓ કાઢીશું' એમ કાંઈક માશીરૂપ વચન બોલીને પાઘડીઓ ઊતારી તે વખત લાગ્યું કે આ કૃતિમાના હાસ્ય સ્વરૂપનુ એ લોકોને ગૂઢ ભાન થયું હશે; છતાં ના થયેલુ.

હરિલાલમાં સંગીતને વિશે ખામી હતી. ગાઈ સકતા નહિં તેમ સમઝતા પણ નહિં. પરંતુ એ ઊનતા પોતે જાણતા; એક પ્રસંગે હેમણે કોક સભામાં કહ્યું: "મ્હને ગાતાં નથી આવડતું તેથી આ ગાન મ્હારા મિત્ર ડાહ્યાભાઈ ગાશે." બાકી, મહીપતરામભાઈ તો એક વાર એમ બોલેલા કે: "હરિલાલ ગાઈ સકશે. શા માટે નહિં? એ કવિ છે કની?" કવિ હોઈ તે ગાઈ જ સકે એ સૂત્ર વસ્તુસ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ નથી આપતું. the poet sings એ રૂપકગર્ભ વચનથી ભ્રમ થઈ ને મહીપતરામભાઈ બોલેલા.

કૉલેજના જીવન પછી વિદ્યાર્થી નવા જીવનમાં પ્રવેશ કરેછે. જૂનો વિદ્યાર્થી મરી જઈ જુદા જ લોકમાં પ્રયાણ કરેછે. મૃત્યુથી આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે જે ભેદ પડેછે—ભેદ પડેછે? ના; અનુસંધાન થાયછે—તે ક્રમ કૉલેજજીવન અને દુનિયાદારીના જીવન વચ્ચે આવેછે. એટલે परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथाहि देहिनाम् એ વચન આ પ્રસંગને રૂપાન્તરે લાગૂ પાડી સકાય. એ રીતે હરિલાલ અને હું પણ भिन्नपथगतिમાં પડ્યા. એ ગાયકવાડી રાજ્યમાં નોકરીમાં જોડાયા, જજની પદવી સૂધી ચઢ્યા; હું અંગ્રેજી રાજ્યમાં નોકરીમાં પડ્યો. હેમણે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યથી

અનેકવિધ સેવા, ઉત્સાહથી વિદ્વત્તાથી, કરી. એ મેવાને અંગે 'ચંદ્ર' નામનું માસિક એ કાઢવા લાગ્યા. હેમાંના બેએક પ્રસંગો નાંધવા જેવા છેઃ—

એ માસિકના પૂંઠા ઉપર કે અન્યત્ર જાહેરખબર, એ માસિક કો'ની પાસેથી મળશે કે હેવી બાબતની હતી, હેમાં મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીનું નામ લખતાં. તે પૂર્વે "વેદમૂર્તિ" એમ લખેલું હતુ. મણિલાલ સાઠોદરા નાગરના વૈદિક વર્ગના હતા, હરિલાલ ગૃહસ્થ વર્ગના હતા; નાગરોમાં (વડનગરા તેમ જ સાઠોદરા નાગરોમાં) ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુક એમ વિભાગ છે, ગૃહસ્થો ભિક્ષુકોને ઊતરતી પંક્તિના ગણેછે અને કાંઇક રમૂજમિશ્ર તિરસ્કારદષ્ટિથી જુવેછે એ વાત જાણીતી છે. કાંઇક હાવા ભાવથી જ આ 'વેદમૂર્તિ' વિશેષણ મૂકાયલું હતુ એ વિશેષણ મૂકવાનું બીજું કાંઇ પ્રયોજન જ નહોતુ,

'ચન્દ્ર' માસિકમાં હરિલાલના લેખોમાં, અને ખાસ કરીને કાવ્યોમાં ઉદ્ગાર ચિહ્નો અકારણ ખડકાતાં હતાં; !!!, !!!, !!?, ઇત્યાદિ વિવિધ-રૂપ વિચિત્રતાએ થતી હતી. તે વિશે "ચન્દ્રનાં ચમત્કારચિહ્ન" કરીને મ્હેં એક અર્ધ ઉપહાસ ભરેલી ચર્ચા લખી હતી, તેનો ઉત્તર પણ હેમણે લખી પ્રગટ કર્યો હતોઃ "આ ચન્દ્રનાં ચિહ્ન કે જમાનાનાં ચિહ્ન?" એમ મથાળું જણાયામાં હતું. આ પરસ્પર ચર્ચામાં હૃદયની કટુતા હમારા બેમાંથી એકેકમાં નહોતી; મતભેદ અને રમૂજ એ જ સૂરનાં એ ગાન હતાં

હરિલાલે પોતાની પત્નીનાં કેટલાંક કાવ્યો એ માસિકમાં પ્રગટ કર્યાં હતાં કાવ્યોના કવિત્વગુણ નહિં પણ, પતિની પ્રેમભક્તિ, એ જ એ પ્રસિદ્ધિનુ મૂળ હતુ. એ વાંચીને "એક અદ્ભુત સ્ત્રીકવિ" એ મથાળાનો ઉપહાસલેખ મ્હેં પ્રગટ કર્યો. એ લેખ લખતી વખતે મ્હારી કલમ કાંઈ સપ્પન તેજભરી શાહીમાં બોળાઈ હતી છતા હરિલાલે મનમાં અણુમાત્ર કલુષભાવ રાખ્યો નહોતો. હેમણે મ્હને ક્ષમાથી જ શરમાવી નાંખ્યો

હેમનુ હૃદય પૂરેપુરુ નિખાલસ, કોમળ, નિષ્કપટ હતુ તે વાતનો અનુભવ મ્હને થયોછે, ઘણે વર્ષે અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન ઉપર હમે અણધાર્યા મળી ગયા, તે વખતનું હેમનું ઉલ્લાસભર્યું ચિત્ર મ્હારી નજર આગળ ખડું

થાયછે: ગડબડિયા અતિથી હેમનું ધશી આવવું, હૃદયના ઊમળકાથી હાથ મેળવવો, મુખચર્યામાં સદ્ભાવયુક્ત ઉભરાની દીપ્તિ, વાણીમાં સ્નેહની મધુરતા અને જોસ, સાડાદરિયા પાઘડી સાડાદરીયા વક્રતાથી ગોઠવાયલી તે સાથે ડોકાનું ડગમગવું;—આ સર્વ ચિત્ર રેખાવાળી હરિલાલની સ્નેહ અને ઉત્સાહભરી મૂર્તિ મ્હારી કલ્પનાના ફલકમાં અત્યારે આલેખાયછે, અને હૃદય આર્દ્ર થાયછે.—એ હરિચન્દ્રનું તે પછી અદર્શન થયું, તે મ્હારે સંબન્ધે તો અદર્શન જ રહ્યું.

ભીમરાવ ભોળાનાથ

મ્હારા પોતાના જ ભાઈના સંપર્કો તો સ્વાભાવિક રીતે અનેક હોય; તો ત્હેમાંથી શું નોંધું ને શું ના નોંધું? બહુ પ્રસંગો તેથી જ નોંધ ટૂંકી થશે. મ્હારા કરતાં આઠ વર્ષ ઉમરમાં ભીમરાવ મ્હોટા હતા; એટલે મિત્રવત્ સાહચર્યના સંભવની બહુ અપેક્ષા ના રખાય. છતાં હું મૅટ્રિક ક્લાસમાં હતો તે વખતથી પોતાની કાવ્યાદિક રચનાઓ મ્હને એકલો સાથે બેસાડીને એ વાંચી સંભળાવતા હતા. "પૃથુરાજ રાસા" હેમણે પૂરું રચેલું નહિં, આરમ્ભનો સર્ગ તૈયાર થયેલો. ત્હેમાંથી મ્હને શ્લોકો વાંચી સંભળાવેલા હજી યાદ આવેછે. 'પૃથુરાજરાસા' તે શું ત્હેનો મ્હને તે વખતે ખ્યાલ પણ ન્હોતો.

> "બે હસ્ત અદ્રિ બની બે ગઢ મુષ્ટિમાથી,
> ભૂલાય કેમ તૂટી જે પડતા ત્યહાંથી.
> અંગાર જાદુગરના કરમાંહિં બેઠા,
> વર્ષે જ તે સતતથી વિખર્યા મરેઠા."
>
> (પૃ. રા. સર્ગ ૧, શ્લોક ૪.

એ શ્લોક હેમણે મ્હને સમઝાવેલો. તે વાત યાદ આણુંછું, તે વખતે હેમની ઉપમા યોજવાની કાલિદાસ જેવી શક્તિનું સ્મરણ થાયછે.

"દેવલદેવી નાટક" રચીને મ્હને હેમણે સાદ્યન્ત વાંચી સંભળાવ્યું હતું. અને સમઝાવ્યું હતું. મ્હારી કાચી યૌવનદશામાં મ્હેં એ નાટકના મંગળાચરણની નકલ પણ કરી હતી; એક બે મિત્રોએ એક નાટક રચવાનું

ધાર્યું, મ્હારી કને આવી તે માટે પત્રોની યોજના કરવાનું મ્હને કહ્યું, મ્હેં મંગલાચરણ તૈયાર કર્યું, તે ભીમભાઈના મંગલાચરણની નિર્બળ નકલ જ હતીઃ હું તે વાંચી વાંચીને પ્રફુલ્લ થતો. સુભાગ્યે મ્હારા મિત્રોનું નાટક એટલેથી જ અટક્યું.

અમદાવાદમાં નવલરામ અને અંબાલાલ સાકરલાલના તન્ત્રીપણાથી ચાલતી, મ્હારા પિતા, મહીપતરામભાઈ વગેરેના નેતૃત્વ નીચે પ્રવૃત્તિ કરતી 'બાળલગ્ન નિષેધકસભા' હતી. બાળલગ્ન ઉપર કાવ્યો રચનારને ઇનામ આપવાની જાહેર ખબરો કાઢેલી, ત્હેને પરિણામે ભીમરાવે પાંચ ગરબીઓ રચીને મોકલી હતી. બધા સ્પર્ધામાં ઊતરનારાઓની રચનાઓ હમારે ઘેર કમિટી ભરાઈને તપાસાતી હતી. બધાં કાવ્યોનું દફતર મ્હારા તાબામાં સોંપેલું હતું. આ વાતનો ઉલ્લેખ નવલરામના સ્મરણમુકુર લેખમાં હું કરી ગયોછું. એ વાતની પૂર્તિ અહિં કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાયછે, કાવ્યો મ્હારા તાબામાં તાળાકૂંચીમાં રહેતાં હતાં. ભીમભાઈની ગરબીઓ વંચાવાનો વારો હજી આવ્યો નહતો. હેમને એ રચનામાં કેટલાક શબ્દોમાં ફેરફાર કરવા હતા. મ્હારી કને એ હેમની ગરબીઓ ખાનગી રીતે હેમણે માગી લીધી; મ્હેં આપી, હેમણે સુધારા કર્યા; મ્હેં પાછી મૂકી દીધી. કોઈએ વાત જાણી નહિં. આ નિષ્પાપ પાપ માટે મ્હને તે પછી બહુ વખત હૃદયદંશ થયેલો. પણ હું બાળક હતો; સખત કાયદા પ્રમાણે નહિં. પણ વ્યવહારદૃષ્ટિયે બાળક હતો; અને એ સુધારા ભીમભાઈયે રીતસર પૂરવણી-રૂપે તંત્રીઓને મોકલ્યા હોત તો મોકલી સકાતઃ—આટલું વિચારીને હું મ્હારી જાતને થોડીક ક્ષમા આપુંછું.

મેઘદૂતનું ભાષાન્તર ભીમરાવ લખતા હતા તે મ્હને વખતો વખત વંચાવેલું. તે વખતે હું બાળક જ હતો. પરંતુ એ પ્રગટ થયું, હેના ઉપર સખત ટીકાના પ્રહાર એક માસિકમાં થયા, તે વખતે હું બી. એ. તરતનો પાસ થયેલો હતો, અને મ્હેં એ પ્રહારની સ્હામે મેઘદૂતના અવલોકનરૂપે લાંબો બચાવનો લેખ લખ્યો. તે પછી ભીમભાઈયે મેઘદૂતમાં ... કરવાનું કામ મ્હને સોંપ્યું. મ્હેં તે કરીને એક પ્રત—સુધા.

મોકલી. બાલાભાએ બહુ સુધારા હતા; તેથી ભીમભાઇ જરાક નિરાશ થયા, ને મ્હને લખ્યું કે આ તો બધું બદલી નાંખોછો! વસ્તુતઃ તેમ ન્હોતું.

મ્હારા ઉપર ભીમભાઇનો વિશ્વાસ—સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ માટે હતું પ્રમાણ હેમનો એક પત્ર જોતાં જણાયછે. હું મેટ્રિક પાસ થઇને કૉલેજમાં દાખલ થયાને ૭ મહિના ન્હોતા થયા, તે વખતે પોતાની ભયંકર માંદગી ની વખતે મ્હારા ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખી રાખેલો હતોઃ—

"ચિ. નનુભાઈ

આટલું મારું લખેલું માન્ય રાખશો એવી ઉમેદથી લખુ છું કે પ્રથમ મેઘદૂત છપાવજો; તેની ટીકામાં કાંઈ વધારો કરવાનો હોય તે કરશો પછી દેવલદેવીનું નાટક અને ત્યાર પછી ગરબીઓ—આબુની કવિતા જેટલી છે તે તથા મારી બીજી નોટબુકમાં તમને વંચાવ્યા હતા તે છુટા શ્લોક છે તે છપાવજો ગરબીઓ પણી લાંબી લાગે તો તેમાંથી જેટલું ક્હાડી નંખાય એવું હોય તે ક્હાડી નાંખશો તે ગરબીઓમાં બાળલગ્ન—નિષેધક સભાને વાસ્તે કરેલી ગરબીઓ પાંચ—તે વણ એકઠી અનુક્રમે છપાવજો મેઘદૂતની કીંમત કરનાર થોડા મળશે. તા. ૯ મી જુન ૧૮૮૧ શુક્રવાર" *

† આ વિશ્વાસ માટે ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોમાં બીજ હતાં. હમારા ઘરની અગાશી ઉપરની રાવટીમાં ભીમભાઇ, હેમના એક બે મિત્ર, જેઠાલટ નામે શાસ્ત્રી પુરાણી (હમારા કુટુંબના આશ્રિત જેવા) બેસતા તે વખતે સંસ્કૃત સાહિત્ય સંબન્ધે જેઠાલટ અનેક વાતો કરતા, ત્હેમાં હું સમજું ના સમજું પણ રસથી સાંભળવા જેટલો ભાગ લેતો હતો; ભીમરાવે પોતાની કાવ્યકૃતિયો મ્હને વખતો વખત વંચાવેલી; હું કૉલેજમાં દાખલ થયો કે તરત સ્કૉલરશિપની પરીક્ષા માટે મેઘદૂતનો અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે

* 'કુસુમાંજલિ (ભીમરાવનાં કાવ્યો) પ્રસ્તાવના, હેમના પુત્રે લખેલી પૃ. ૧ માંથી ઉતારો.

† આ પત્ર લખ્યા પછી તો ભીમરાવ ચૌદ વર્ષ ટક્યા હતા. માંદગીમાંથી બચ્યા, પછી ઉદ્યોગમાં જોડાયા પરંતુ મૂળ ઘાલી બેઠેલી માંદગીએ ચૌદ વર્ષે હેમનો અંત આણ્યો

ભીમભાઈ કનેથી મેઘદૂતની વુઇલ્સનકૃત પ્રસિદ્ધિ હેમણે મને આપી હતી, કુટુબમા હેમનાથી ન્હાનો હુ જ,—ઇત્યાદિ બીજે ગણાવી સકાશે

ઈ સ ૧૮૮૬ મા "કુસુમમાળા" નામથી મ્હારો કાવ્યસગ્રહ મ્હે પ્રગટ કર્યો ત્હેની પ્રત **ભીમ**ભાઇને મ્હે મોકલી ત્હેનો સ્વીકાર કરનારા પત્રમા **ભીમ**ભાઈયે શુદ્ધહૃદયથી ઈર્ષ્યાભાવનો છાટો પણ લાગ્યા વિના, મ્હને લખ્યુ—"You have outdone me (તમે મ્હારા કરતા ચઢી ગયા છો) એ 'કુસુમમાળા'માનુ 'નદનદીસગમ' નામનુ કાવ્ય–કોણ જાણે કેમ?—હેમને બહુ જ પ્રિય લાગતુ હતુ "નનુભાઇ, પેલુ કાવ્ય ગાઓ ને–' એક મહાનદ સ્વગભીરે ધૂમતો" હેમને કાઇક એ કાવ્યમા સ્વગભીર ધૂમતો શ્રવણે પડતો હતા

ભીમરાવની મુખાકૃતિ તથા શરીર અસાધારણ સૌન્દર્યવાળા હોવાથી હાઈસ્કૂલમા હેમનુ નામ છોકરાઓએ Lady of the Lake પાડ્યુ હતુ હેમની કાવ્યકૃતિમા જે સુઘડતા અને લાવણ્ય હતા તે હેમના શરીર સૌન્દર્ય નુ જ જાણે પ્રતિબિમ્બ હોય એમ હેમને જોનારને લાગતુ હતુ સુઘડતા પણ હેમની નાજૂક રેખાઓને પ્રતિરૂપ ગુણ બની રહી હતી ખાવા પીવામા, બોલવા ચાલવામા સર્વ જીવનવ્યાપારમા સુઘડતા એ હેમનુ લક્ષણ હતુ એક હમારી ફોઇની દીકરીનો વર જમવા આવતો ત્યારે શીખડના સબડકા હેવા તે મારતો કે એ કૃતિની અસુઘડતાથી કટાળીને **ભીમ**ભાઈ હેના ઉપર ચીઢાતા હતા

પોતાના ગુણ બ્હાર ધસાવીને જગત્ આગળ મૂકતા હેમને આવડતુ નહોતુ તો પણ ક્રિયા મડળમા કે'ની રીતે ગૌરવ અને રસિકતા સાચવીને વર્તવુ તે સૂક્ષ્મ રીતે એ જાણતા, ત્હેના બે એક ઉદાહરણો યાદ આવે છે **વડોદરામા** દીવાન સર **ટી.** માધવરાવની ઑફિસમા ક્લાર્કની જગા **ભીમ**રાવને મળેલી હતી, તે જગાએ અવસાન સુધી એ રહ્યા એ દરમ્યાન એકવાર હુ મુંબાઈથી અમદાવાદ (કૉલેજની રજામા) જતે વડોદરે **ભીમ**ભાઈને મળવાને ઊતર્યો મહારાજા **સયાજી**રાવ ગાયકવાડની મકર

પુરાના મહેલની બ્હારના મેદાનમાં એકવાર સાંઝે મ્હારી મુલાકાતની ગોઠવણ ભીમભાઇયે કરેલી, તે વખતે મહારાજા, ભીમભાઈ અને હું ત્રણ જણા બેઠા હતા. તે વખતનું ભીમભાઇનું નૈસર્ગિક રાજદરબારી છતાં સુઘડ સૌજન્યયુક્ત ચલનવર્તન મ્હારા હૃદયમાં પ્રતિબિમ્બિત સૌન્દર્યસ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. બીજે એક પ્રસંગે મુંબાઈમાં ગાયકવાડ આવેલા ત્હેને કોઇ શેઠિયાએ વાલકેશ્વર ઉપર પાર્ટી આપેલી ભીમભાઇ મ્હને લઈ ગયેલા–નિમંત્રણથી જ; તે પ્રસંગે ઘૂસવાની કૃતિ કર્યા વિના, છતાં સરલ ગતિથી ફરીને અમુક ગૃહસ્થો જોડે એ મ્હને મેળવતા હતા, તે ચિત્ર પણ હેમના ગુણોના પ્રતિબિમ્બરૂપે મ્હારા સ્મરણમાં છપાઈ રહ્યું છે. એ પાર્ટીમાં મ્હારો એક કૉલેજનો સહાધ્યાયી અને મિત્ર, મુંબાઈનો શેણવી નાસનો, મ્હને કહે છેઃ—" I see you are moving in high circles!" હું કશું બોલ્યો નહિં; હસ્યો.

ભીમભાઈની એ મધુર મૂર્તિ નિરંતર સ્મરણમાં રૂહેશે. રહે જ. હેમના અવસાન વખતે હું શોલાપુર જિલ્લામાં દૂર આકોટા તાલૂકામાં રેલવે લાઇનથી બહુ દૂર હતો; ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની સાલ; તે વખતે હાલના જેટલી ન્હાની રેલવે લાઇનોનાં સંધાણ ન્હોતાં. મ્હને તાર મળવાની સાથે હું એકદમ પગ રસ્તાના ૩૦–૪૦ માઇલ ટાંગામાં વટાવી બાર્સરિાઇ સ્ટેશનથી રેલવે રસ્તે ઊપડીને મુંબાઈ થઇને અમદાવાદ ગયો. પણ હું મોડો પડ્યો. ભીમભાઇનું અવસાન થઇ ચૂક્યું હતું શરીર ભસ્માવશેષ થઈ આત્મા અમરધામમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. ઘરમાં હું પેઠો અને મ્હારી બ્હેને કહ્યું "નતુભાઇ! મ્હારા ભીમભાઈને મ્હેં તો ખોયા છે!" કરીને સ્ત્રીસ્વભાવસુલભરુદન કર્યું. હાવે પ્રસંગે પુરુષને પણ એ ચેપ લાગે જ. હું ગદ્‌ગદ થયો. પણ હું માનું–છે કે મ્હેં ભીમભાઈને ખોયા નથી. આશા છે કે કવિતદેવી પણ પ્રતિધ્વનિ દેશે અને એ જ ઉદ્‌ગાર કાઢશે કે "ભીમરાવને મ્હેં ખોયા નથી"

મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી

(પૃ ૨૧૭

(૨૫)

સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

હું ઈ. સં. ૧૮૭૫-૭૬ માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થવાને મુંબાઈ આવ્યો અને મનસુખરામભાઈને ઘેર થોડા દિવસ ઊતર્યો હતો તે વખતે કે કોઇ બીજે પ્રસંગે—અત્યારે ચોક્કસ યાદ નથી, પણ મનસુખરામભાઈને ઘેર જમવાને બધા બેસવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે મ્હારી ઉંમરની આસપાસની ઉંમરનો એક 'છોકરો', લાં...બો, ગોરો, ટૂંકી પોતડી પ્હેરીને નાહી રહીને ઊભો હતો અને અબોટિયું માગતો હતો. એ છબી હજી નજર આગળ છે. કૉલેજમાં સાથે થયા ત્હારે જાણ્યું કે આ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી. હું એકવાર એફ. ઈ. એ. માં અને એકવાર બી. એ. માં નપાસ થયો તેથી ત્રણને બદલે પાંચ વર્ષ કૉલેજમાં મ્હેં ગાળ્યાં; મણિલાલ પોતે નપાસ કદી થયા ન્હોતા, તેથી એ મ્હારા કરતાં વ્હેલા બી. એ. માં પાસ થયા. એ ફેલો હતા તે વખતે હું બી. એ. કલાસમાં હતો.

કૉલેજમાં મણિલાલ જોડે ખાસ મૈત્રી તો નહોતી થઈ, પણ મ્હારે હેમની સાથે લગભગ રોજ બેઠક ઊઠક હતી, અને સાહિત્ય વિશેની વાતો હમે કરતા. હેમાંનો એક પ્રસંગ નોંધુછું:—અન્ય સ્થળે એ નોંધાઈ ચૂકયોછે, છતાં આ સ્મરણમુકુરમાં હેનું ખરું સ્થાન છે, તેથી અહિં નોંધુછું: એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં એક પારસી વિદ્યાર્થી હમારી સાથે હતો; નામ-સોરાબજી ખંભાતા હતું, પણ પોતે અંગ્રેજી બહુ સરસ જાણેછે એમ વ્યર્થ ફાંકો રાખતો હતો, અને અંગ્રેજી પ્રોફેસર કર્કહામ નામના હતા હેની ખુશામદ એ ખૂબ કરતો તેથી હેને બધા સોરાબજી કર્કહામ કહેતા. હિન્દુ ગુજરાતી-

નો એ ઉપહાસ કરતો. "પ્રૌઢ ગુજરાતી શીખવનાર" એમ મથાળાવાળુ એક હેણે ચોપાનિયું પણ પ્રગટ કર્યું હતું. હેણે હમારા મંડળ આગળ નીચેની કવિતા મૂકી:

તૂતેલી દોસતી.

હતો નહિ પેઆર તાહરો દરાખનો રસ,
જે જુનો થઈ પકરેછ શરાબનો મિથાસ;
હતો તે બામદાદનો નીરો દિલકસ,
જે બપોરે પકરેછ સરકાનો ખતાસ;
આજ સુધી હતો એવો મહને વહેમ,
કે દોસતી છે એક મોહતી અચલ વસંત;
પન રાખું એ ખ્યાલને હું વધૂ વાર કેમ?
કારન કે એ વસતનો આયો છે અંત.
શુ જશે તુ હવે એક બમરા મિસાલ
કોઇ નવાં ખીલેલાં ગોલાબ આગલ!
રખે થાય તે ફુલનો મ્હારા જેવો હાલ!
રખે તેબી ચાખે બેવફાઈનાં ફલ!

અને હમારી આગળ બીડું મૂક્યું કે ત્હમારી "વાનિયાસાઇ" ગુજરાતીમાં હાવી ઉમદા કવિતા બનાવશો? મણિલાલે બીડું ઝડપ્યું અને તત્કાળ (કું વખત લઈને) નીચેના શ્લોકો-એ જ વિચાર ભાવ ઇત્યાદિ દર્શાવનારા-સંસ્કારી ગુજરાતી ભાષામાં રચીને આપ્યા:

(શિખરિણી)

હતી પ્રીતી તારી નહિ સરસ દ્રાક્ષારસ સમી,
જતે કાળે થાયે મધુસમ મિઠી તે થઈ જુની;
પ્રભાતે આણેલા અતિ મધુર નીરા સમી હતી,
બપોરે ચંઢી તે બગડિ જઈ ખાટી બહુ થતી;
(v.l.) બપોરે ખાટી તે બગડિ સરકા જેવી બનતી.
હતો અત્યારી એ મુજ મન વિશે વ્હેમ અટકો,
હશે પ્રીતીકાલ પ્રફુલ સુરભીકાલ સરખો,
ન રાખું એ આશા પળ પણ હવે મુજ મનમાં.

નિહાળ્યો મેં આજે અચળ સુરલી–અત પળમાં
જશે છોડીને તું ભ્રમરસમ બીજા સ્થળ વિશે,
ગુલાબી છોડે શું લપટ થઈ રે'શે ફુલ વિષે,
(v I.) થશે પ્રીતે લીન પ્રફુલિત નવા પાટલ વિષે;
રખે મારા જેવા સરસ ફુલના હાલ નિપજે!
ઉદાસી / (v.l.) હરામી } પ્રીતીનાં ફળ પણ હવે તે અનુભવે!

આ કાવ્યમાં ખાસ ચમત્કાર નથી કાવ્યત્વનો કે શૈલીનો. પરંતુ પારસી ગુજરાતી અને શિષ્ટ ગુજરાતીનો પડછો બતાવવા માટે ઉપયોગી છે.

કૉલેજમાંથી હમે છૂટા પડ્યા. ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે હમારી ગતિયો થઈ. તથાપિ વખતો વખત સાક્ષાત્ અથવા પરોક્ષ (પત્રાદિદ્વારા) મણિલાલનો સંપર્ક રહેલો હોવાથી થોડાક સ્મરણપ્રસંગો નોંધવા જેવા અહિં સ્થાન પામી સકશે.

ઈ સ. ૧૮૯૮ ના જાન્યુઆરીમાં 'કાન્ત'નું અનુપમ કાવ્ય–'વસન્ત-વિજય'–'મકરન્દ'ની ટીકા સાથે પ્રગટ થયું. મ્હેં તત્કાળ જ એ કાવ્યનું ગુણપરીક્ષણ કરનારી ચર્ચા 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ને મોકલી. 'બુદ્ધિપ્રકાશે' ચર્ચા પ્રગટ ના કરી, કારણ અદ્ભુત બતાવ્યું. કાવ્યની સાથે જ ચર્ચા પ્રગટ થઈ હતી તેથી મ્હારી ટીકા હવે પ્રગટ કરવાની જરૂર ના લાગી. 'મકરન્દ'ની ટીકા હતી, મ્હારી ચર્ચા હતી એ ભેદને ઉલટાવી નાંખ્યો! હું નિરાશ ના થયો. મણિલાલ દ્વિવેદીએ 'પ્રિયંવદા' થોડા વખત પૂર્વેજ માસિકરૂપે શરૂ કરેલું, હેમાં મ્હારી 'ચર્ચા' (કે 'ટીકા'?) પ્રગટ કરવાને હેમને મોકલી; હેમણે આનન્દથી સ્વીકારી આ નોંધવાનુ ખાસ કારણ એ કે ઈ સ. ૧૮૮૩–૮૪ માં મણિલાલના 'ઉત્તરરામચરિત' નાટકના ભાષાન્તર ઉપર સવિસ્તર અવલોકન લખતાં મ્હેં ગુણદર્શન સાથે દોષદર્શન પણ કરેલું હતું: છતાં એ ખાતે હેમણે હ્રદયમાં તે વખતે કાંઈ પણ ડંખ રાખ્યાનું પરિણામ ના બતાવ્યું. એ હેમનો સદ્ભાવ.

પ્રસંગવશાત્ એક વાત: 'પ્રિયંવદા' માસિકને વધાવનારી એક ગરબી પંડિત ગટ્ટુલાલજીએ ગુણદર્શિતાથી રચી હતી (જાણ્યામાં 'ગુજરાતી"

પત્રમાં પ્રગટ થઈ હતી.) એ સુન્દર પંક્તિયોને અહિં ઊતારીને પુનરુજ્જીવ કરવું ઉચિત લાગેછેઃ

> નૃપ ભરતપિતાને શુદ્ધ શાકુન્તલ પરણી,
> અનસૂયા પ્રિયંવદા બેય સખીઓ ત્હાં વરણી;
> અનસૂયા રહે મન માંહ્ય, પ્રિયંવદા મુખમાં
> તો મુનિજનજનમી નાર સુમતિ મળે સુખમાં.
> નરમણિ મણિલાલ રસાળ સહૃદય સારા છે,
> (... ...*...... ......)મિત્ર એ મ્હારા છે

ઈ. સ. ૧૮૮૬–૮૭ માં "કુસુમમાળા" નામનો મ્હારો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો તે ઉપર મણિલાલે 'પ્રિયંવદા'માં જાન્યુઆરી ૧૮૮૮ માં ટૂંકું અવલોકન કર્યું; અને 'પાશ્ચાત્ય રીતિની, છતાં સસાર કારીગરી' એ સંગ્રહ માં હેમણે જોઈ, 'પાશ્ચાત્ય' કાવ્યપદ્ધતિનું દર્શન કરાવવાનો આ પ્રયત્ન સફળ હેમણે કહ્યો, કાવ્યોની "ઉત્તમ ખૂબી" સ્વીકારી, એ કાવ્યોની ભાષા 'ઘણી મધુરી તથા કાવ્યને ઉચિત માધુર્યવાળી' કહી, માત્ર શબ્દની લેખન-પદ્ધતિની 'નવાઇયો'ને 'કલ્પનાનો ચમત્કાર' માની અનિષ્ટ ગણી હતી. 'ઉત્તરરામચરિત'ના મ્હારા અવલોકન પછી ચારે વર્ષે લખેલા આ અવલોકનમાં પણ મણિલાલે સૌજન્યયુક્ત ગુણદર્શિતા પ્રગટ કરી, એ પણ હેમના સદ્ભાવનું બીજું પ્રમાણ.

ઈ. સ. ૧૮૯૦–૯૧ માં 'સંમતિવય' પીનલકોડમાં વધારવાનું કાયદાનું બિલ રજૂ થયું ત્હેને અંગે આખા ભરતખંડમાં ભારે વાદનાદ પ્રવર્ત્યો હતા ત્હેનું જોર તે સમયનું સ્મરણ જેને હશે તે લોકો જ સમજી સકશે. એ ચર્ચામાં મણિલાલ ઊતર્યા, 'સુદર્શન'માં હેમની સમર્થ લેખનીને તર્કરચનાની મલિનશાહીમાં બોળીને અનુચિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરી. 'જ્ઞાનસુધા' નામના અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના માસિકમાં રમણભાઈ તથા હેમના સહકારી મિત્રોએ મણિલાલના એ સંચલનની સ્હામે ધર્મયુદ્ધ આરંભ્યું. એ ધર્મ-યુદ્ધમાં મ્હેં કાઈક અગ્ર ભાગ લીધો હતો. 'મિ. મલબારીનો છેલ્લો પ્રયત્ન,'

* અહિં થોડાક શબ્દો ભૂલી ગયોછું.

'સુદર્શનકાર અને સાંસારિક સુધારો' એ નામથી લાંબા લેખો મ્હેં લખ્યા અને છૂટા પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરીને ફેલાવો કર્યો. પ્રથમના લેખનો ઉત્તર મણિલાલે 'સુદર્શન'માં લખ્યો હ્તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે બીજો લેખ હતો. 'નારીપ્રતિષ્ઠા' નામના લઘુ ગ્રન્થમાં મણિલાલે સ્ત્રીઓને માટે મ્હોટી વયે લગ્ન કરવાની ઇષ્ટતા દર્શાવેલી, અને આ વાદમાં બાળલગ્નની–કન્યાની દસ વર્ષની ઉમર પૂરે લગ્નની–હિમાયત જોરથી કરી હતી, તે વચ્ચે વિરોધ મ્હેં પ્રથમના લેખમાં ઉઘાડો પાડ્યો હતો; મણિલાલે હ્તેનો તર્કચ્છલયુક્ત બચાવ કર્યો હતો. ઇત્યાદિ અનેક વાક્પ્રહારો પરસ્પર દેવાયા લેવાયા હતા. વીગતને માટે અહિં પ્રસંગ નથી. સારાંશ એ કે આ વાદ્યુદ્ધને પરિણામે કાંઇક કટુતાનાં બીજ મણિલાલના હૃદયમાં રોપાયાં હશે એમ સંશય રહેવાને કારણો છે. છતાં ઈ. સ. ૧૮૯૧ ના અંતભાગમાં હું અમદાવાદથી વડોદરે જતો હતો તે વખતે નડિયાદ સ્ટેશને મ્હને ટ્રેનમાં જોઈને ધાઈને મળવા આવ્યા હતા, અને સ્નેહભાવ દર્શાવી વાતો કરી છૂટા પડ્યા હતા. હું કુટુમ્બ સાથે હતો તેથી એ બીજા ડબ્બામાં બેઠા; બાકી બંનેનું લક્ષ્ય સ્થળ વડોદરૂ હતું.

આ ઉપરથી એક બીજી મુલાકાત યાદ આવેછે. એ ઈ. સ. ૧૮૯૮ ની વાત. હું અમદાવાદથી મુંબાઈ જતો હતો; મણિલાલ જાણ્યામાં વડોદરેથી ટ્રેનમાં દાખલ થયા. 'હૃદયવીણા'નું અવલોકન એપ્રિલ ૧૮૯૭ માં 'સુદર્શન'માં મણિલાલે લખી પ્રગટ કર્યું હતુ. એ અવલોકનમાં તો અત્યન્ત કટુતાયુક્ત, અસત્ય દોષદર્શન હોઈ હેમની કીર્તિને કલંક લાગે હેવાં વિધાનો ભરપૂર હતાં; હેમના નિકટના મિત્રોને પણ એ અવલોકનનું સ્મરણ કરાવતે શરમ આવેછે. 'ઉત્તરરામચરિત' માં મ્હેં જે દોષાંશ બતાવેલા, હ્તેના પ્રતિધ્વનિરૂપ જ દોષો—પણ ખોટી રીતના દોષો–મણિલાલે હૃદયવીણામાં નિર્દિષ્ટ કર્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૩–૮૪ના 'ઉત્તરરામચરિત'ના અવલોકનનો બદલો ૧૮૯૭ માં–એટલે ૧૩–૧૪ વર્ષે—આમ હેમણે કટુતા અને અન્યાય, અસત્ય, ઇત્યાદિ શસ્ત્રો વાપરીને લીધો હતો, એ હૃદયદંશના ગુપ્ત સંરક્ષણ માટે ખુલાસો જડતો નથી. ખાસ એટલા માટે કે સદ્ભાવયુક્ત વર્તનના દાખલા ઉપર નોંધેલા છે તે હેમની જમે બાજૂમાં કાયમ જ રહેછે. ગમે તે

હો, માનવહૃદયની ગલીગૂંચીઓમાં પ્રવેશ કરવા જઈશું તો એ ભૂલભૂલામણી-
માંથી છૂટાશે જ નહિ:—આ વિષયાન્તરતાનો આભાસ આપતા પ્રસંગને
પાછલા અંકોડાની સાથે સાંકળી લઉં.—એ ૧૮૯૮ ના મેળાપ વખતે
મણિલાલે પોતા થકી જ વાત કાઢી, અને કહ્યું કે 'ઉત્તરરામચરિત'ના
ત્હમારા અવલોકનથી મ્હને ખોટું લાગ્યું હતું ઇત્યાદિ વાતો ઊડાવીને લોકો
આપણી વચ્ચે વૈમનસ્ય કરાવવા જાયછે, પણ હું એ લોકોને ગણકારતો નથી.
એ એમ પણ બોલ્યા કે ત્હમને તો 'ઉત્તરરામચરિત' મૂળ સંસ્કૃત નાટક
પ્રોફેસર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરની કને શીખવાનો લાભ મળ્યો હતો.
મ્હને તે મળ્યો નહોતો. મ્હેં કહ્યું: 'ઉત્તરરામચરિત' હમારે ચાલતું હતું તે
વખતે ભાંડારકર તો પૂને-ડેકન કૉલેજમાં-હતા, મુંબાઈ એલ્ફિન્સ્ટન
કૉલેજમા નહોતા. અને હમારા સંસ્કૃત અધ્યાપક જડ અને સાહિત્યજ્ઞાનમાં
ભુડથલ હતા તેથી એ નાટક શીખવા માટે હમારે બધાને જાતે જ કરી લેવું
પડ્યું હતું.

આમ મતભેદાદિકને લીધે દ્વન્દ્વયુદ્ધો થયેલાં છતાં મણિલાલ અને મ્હારી
વચ્ચે સાહિત્યસેવામાં સહકારિતામાં કાંઈ ભંગ પડ્યો નહોતો. એક પ્રમાણ
આપુ: ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં હું કારવાર ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં હતો તે વખતે
રા. આણંદશંકરની મારફત મણિલાલે મ્હને એક પત્ર લખી મોકલી
'પ્રાચીનકાવ્યમાળા' વડોદરા રાજ્યના આશ્રયથી પ્રગટ થતી હતી તે વિશે
મહત્ત્વના પ્રશ્નો પુછી અભિપ્રાય મ્હારો માગ્યો હતો. એ પત્ર અત્યારે લભ્ય
નથી. હેનો ઉત્તર તા. ૭-૩-૯૪ ને રોજ મ્હેં લખેલો તેની નકલ 'વસન્ત'
સં. ૧૯૬૮ ના કાર્તિકના અંકમાં પૃ૪ ૪૩૫-૩૭ મે (અન્ય પ્રસંગને યોગે)
પ્રસિદ્ધ કરીછે.

આમ આ અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિવાળા, વિદ્યાસંપત્તિવાળા મ્હારા
અભ્યાસકાળના સહચારી, જીવનપ્રયાસકાળના સરસ્વતીસેવાના સહકારી,
મણિલાલની સાથેના સંપર્કો આ મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત કરીને જોઉંછું તો
ખેદના ગૌણ અંશને દાબી નાંખતા હર્ષ, ગર્વ, અને ઉત્સાહના પ્રબળ ભાવોના
પૂરમાં હું શ્રદ્ધાની નૌકામાં તરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરુંછું: અને અદ્વૈત

સિદ્ધાન્તના એ આરૂઢ અભ્યાસી, સૂફી માર્ગની કવિતાની ઝાંખી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અલ્પાંશે કરાવનારા પ્રતિભાશાલી કવિનો આત્મા પરમાત્મામાં વિલીન થતો જોઉંછું, અને હેના ઉદ્દગાર દિવ્ય શ્રવણથી સાંભળુંછું:

પર થકી પર ધામ જે,
પદપંક્તિ વિણ છે પંથ જે,
દેહ—આત્મ—અતીત હું;
જીવું ત્યહાં નવજીવને:
મુજ સનમ સહ લયબન્ધમાં,
અ દ્વૈ ત ના આ ન ન્દ માં. *

---

* In a place beyond uttermost place,
In a track without shadow of trace
Soul and body transcending,
I live in the soul of my Loved One anew.

Jalaluddin Rumi.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

(પૂર્વાવસ્થા)

[પૃ૦ ૨૨૪

(૨૬)

સ્વ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

જીર્ણ ઘટના જાય, ને
સ્થાન હેતું નવીન લે,—
એહ સ્થિર ક્રમયોજના
ક્યમતોડી પ્રભુએ આજ ત્હેં ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. પ્રભુની ઇચ્છા. ઊંડા તત્ત્વાન્વેષણમાં ઊતરવું નથી. વસ્તુસ્થિતિ જ સ્વીકારીને ચાલવુંછે. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના સ્મરણમુકુર દર્શનને પ્રસંગે જે કહ્યું હતું તે આ પ્રસંગે પણ કહું: આ લેખમાળામાં "ક્રમભંગ થવાનું જોખમ માથે લઈ ને આજ પ્રવૃત્ત થાઉંછું. વૃદ્ધ અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી દઈને જે મૃત્યુ ગમે ત્હેને ગમે તેમ ઊપાડી લેછે તે મૃત્યુનો કરેલો ક્રમભંગ આપણે સહન કરિયે છિયે, તો વાચક બન્ધુઓ આ મ્હારો ક્રમભંગ વિના સંકોચે સ્વીકારી લેશે એમ આશા છે. મ્હારા ક્રમભંગને એ નિષ્ઠુર મૃત્યુદેવે જ કારણ આપ્યુંછે."

માટે આ પ્રસંગે પણ મુકુરને ખસેડીને દર્શન કરું.

હમણાં થોડાં દિવસ ઉપર જ એક નવીન ઊગેલી સંસ્થાને અંગે ઉત્તમલાલના સ્મરણમાં સભા મેળવી હતી ત્હેમાં પ્રમુખસ્થાન લેવાની મ્હને માગણી કરવામાં આવી હતી. મ્હેં ના પાડી હતી. કારણ ઉત્તમલાલના મ્હારા નિકટ સંબન્ધથી તદ્દન અસ્પૃષ્ટ હતું. એ પ્રસંગે હું જે કાંઇ બન્ધુકૃત્ય કરી સકત તેથી વધારે ઉપયોગી અને વધારે ભાવયુક્ત બન્ધુકૃત્ય

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

(પૂર્વાવસ્થા) [પૃષ્ઠ ૨૬૪

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

(ઉત્તરાવસ્થા) [પૃષ ૨૨૪

આજ કરી સકાશે. આજ સ્મરણમુકુરનાં દર્શનોમાં એ મધુર સ્વભાવની મૂર્તિનું પુનર્દર્શન કરીને તૃપ્ત હું થાઉં એ હું ધન્યતા ગણું છું; એ ધન્યતામાં શોકની ગ્લાનિનો ઘેરો રંગ ભળેછે ખરો, પરંતુ સુખદુઃખ એ બે પરસ્પરને રંગનારાં જ ઈશ્વરની યોજનામાં રચાયાંછે. માટે જ ધન્યતા શબ્દ અહિં વાપર્યું છું. મ્હારી અંજલિનું અર્પણ આ રીતે જ વધારે ઉચિત ગણ્યું છું.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં હું મ્હારો જમણો હાથ ભાગવાથી સિંધથી લાંબી રજા ઉપર આવીને અમદાવાદમાં લાંબા કાળના નગરનિકાલથી પાછો આવીને લગભગ દોઢ વર્ષ વસ્યો તે અરસામાં અનેક નવા અનુભવો, નવા પરિચયો, વગેરે થયા ત્હારે પ્રથમ પરિચય એક સૌમ્ય મૂર્તિનો થયો હતો. ગુજરાત કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની sports (રમત ગમતો) લાલ દરવાજા આગળના મેદાનમાં થતી હતી. આણંદશંકર ધ્રુવ એ કૉલેજમાં પ્રોફેસર હતા અને પોતે પોતાની જાતે જે ખેલમાં ભાગ લઈ સક્યા નહોતા તે ખેલ તરફ તેથી જ કરીને દ્વિગુણ ઉત્સાહ અને પ્રેમ વ્હેવડાવતા હોવાથી આ રમતોમાં નેતાને પદે મ્હાલતા હતા. હેમની જોડે એક બીજી સહાયકારી મૂર્તિ ફરતી હતીઃ કાશ્મીરી ગરમ ચોગો—રાખ રંગનો, કાંઈક જૂનો થયેલો, હેવો—પ્હેરીને ઝુલાવતી, ઊપટી ગયેલા રંગની અમદાવાદી પાઘડી પ્હેરેલી, હાથમાં વાવટો ધારણ કરીને આમતેમ ફરતી, એ મૂર્તિ ધ્યાન ખેંચતી હતી. એ કોણ? ઝટ જાણ્યું કે એ ઉત્તમલાલ,—આણંદશંકરના નિત્યસહચારી જૂના મિત્ર. આ ચોગાધારી વાવટાધારી, મૂર્તિ તે પ્રસંગે મ્હારા નિકટ પરિચયની બ્હાર હતી, પરંતુ નામથી ને દર્શનથી એ જાણીતી હતી. આ પછી પરિચય શરૂ થયો, કાલક્રમે વધ્યો, છેવટે મિત્રસ્નેહના મધુરભાવમાં ઠર્યો.

એ પરિચય મુંબાઈમાં એ આવ્યા પછી જ વધ્યો, અને તે માટે; આણંદશંકર ધ્રુવનો જ આભાર માનવાનો છે. આણંદશંકર હમેશાં ઉત્તમલાલને ઘેર ઊતરતા, અને હું તે પ્રસંગે આણંદશંકરને મળવા જાઉં—પ્રત્યેક વખતે—ત્હારે ઉત્તમલાલના મધુર સત્સંગનો લાભ મ્હને મળતો. ઉત્તમલાલ સાન્ટાક્રૂઝમાં કેટલીક મુદત સુધી વસ્યા હતા, તે વખતમાં

પ્રકૃતિ બહુ સારી સુધરી હતી. સાન્ટાક્રૂઝ છોડ્યું—પુત્રવત્ સંભાળેલો ભાણેજ અકાલ મરણમાં ઊપડી ગયા પછી ગ્લાનિના આવેશમાં છોડ્યું,—અને મોરારજી ગોકળદાસની ચાલમાં વસ્યા, તે પછી ધીમે ધીમે પ્રકૃતિ હેમની શિથિલ થતી ગઈ.

કિયા કિયા પ્રસંગો સ્મરણમુકુરના કાચમાંથી પુનર્બિમ્બિત કરું? આણંદશંકરની સાથે એ હમેશાં મ્હારે ઘેર, વાંદરાના મ્હારા નિવાસસ્થાનમાં, આવતા. ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના આખરમાં મ્હારી પુત્રીના અવસાન પછી સમાધાન આપવાને આવેલા તે વખતનું હેમનું શાન્ત, મૌનયુક્ત, સહભાવ ઝરતું મુખ અનેક વાચાલ વચનો કરતાં અધિક કીમતી આશ્વાસન આપનારું બન્યું હતું. તે પછી કેટલાક માસ ગયા પછી પ્રાર્થનામન્દિરમાં એક પ્રસંગે ઉત્તમલાલ આવેલા—અને હમે બ્હાર નીકળ્યા પછી ઉત્તમલાલે મ્હને ધીરા માધુર્યભર્યા સ્વરે પૂછ્યું:—

"નનુભાઈ! લોકો શી વાત કરેછે? ઊર્મિલા બ્હેનનું એમ્બી ગુજરી ગયું?" મ્હેં હેમને ખાતરી આપી કે વાત ખોટી છે. આ સાંભળી નિરાંત, સંતોષ, અને આનન્દના ભાવથી જીવ નીચો બેઠો તે દર્શાવનારી હેમની મુખચર્યા અત્યારે જોઉંછું અને હેમના શાન્ત સ્નેહાળપણાની દીપ્તિ એ મુખ ઉપરની દેખુંછું. દ્વેષભાવથી પ્રેરાઈને દુર્જનો કેવી વાતો ફેલાવેછે તે ઉપરના હેમનાં ગમ્ભીર વચનો તે વખતે ઉચ્ચારેલાં મ્હારા શ્રવણમાં મધુર ભણકાર પ્રગટ કરેછે.

આ પછી જ્હારે જ્હારે આણંદશંકરની સાથે અવિયોજ્ય યુગ્મરૂપે મ્હારે ઘેર ઉત્તમલાલ આવતા, ત્હારે ત્હારે હમે બધા વાતોમાં મશગૂલ હોઇયે, તે વખતે આણંદશંકર હેમના વિલક્ષણ શરમાળ સ્વભાવને લીધે બાળકોને બહુ બોલાવતા નહિં ત્હેનો વિરોધી નહિં પણ ઝીણી રીતે પ્રતિપક્ષ પ્રગટ કરતો પડછો ઉત્તમલાલ સુભગ રીતે પ્રગટ કરતા: બાલક કૈમલ જોડે છાની છાની પંપાળતોથી, સ્મિતની લહરી વડે, સંજ્ઞાવાર્તાલાપ ઉત્તમલાલ ચલાવ્યે જતા અને હમારી વાતોમાં ભાગ લેતા ના લેતા,—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં સ્થાયિરૂપે છપાઈ ગયેલું આજ પુનઃ પ્રત્યક્ષ કરુંછું.

ઉત્તમલાલે પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે મ્હેં જગવેલી ચર્ચાને સંબન્ધે એકવાર "ગુજરાતી" પત્રમાં ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે નિર્ણય કરતા પ્હેલાં અમુક અમુક હકીકતો એ નાટકોના પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ તરફથી રજૂ થવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં ઉત્તમલાલે લખેલુ કે—"મુદ્રાલયમાં મોકલેલી 'કૉપી' અને પ્રુફ સુદ્ધાંત બની શકે તેમ હોય તો રજૂ થવાં જોઇયે." મ્હારા પક્ષને પુષ્ટિ આપવાના સારા હેતુથી એ ચર્ચાપત્ર લખાયલું છતાં હેમાં મ્હારા મત તરફ સંશયદૃષ્ટિનાં ચિહ્નો પણ મ્હેં જોરવાળાં દીઠાં હતાં. તેથી હેના ઉત્તરરૂપે 'વસન્ત'માં મ્હેં ચર્ચાપત્ર મોકલેલું ત્હેમાં પ્રુફની માગણી વિશે મ્હેં ઉત્તમલાલનો ઉપહાસ કરી લખેલું કે પ્રુફમાંથી કર્તૃત્વનું પ્રમાણ શુ મળવાનું હતુ? પ્રેમાનન્દે તો પ્રુફ સુધાર્યાં નહિં જ હોય ને?" આ વાતને બહુ વખત વીતી ગયા પછી એકવાર સાન્ટાક્રુઝમાં ઉત્તમલાલના નિવાસસ્થાનમાં આણંદશંકર, ઉત્તમલાલ, હું અને જાણ્યામાં બીજો એકાદ મિત્ર સ્હવારે વાતો કરતા બેઠા હતા. વાતે વાતે મ્હેં કહ્યું: "મ્હને પોતાની મેળે હજામત કરતાં આવડેછે, પણ બીજાની હજામત કરવાની હિમ્મત ના ચાલે." એટલે ધીમે રહીને ઉત્તમલાલ બોલ્યા: "માત્ર ચર્ચાપત્રમાં બીજાની હજામત સારી કરી સકોછો!"—આ નિર્દોષ, મર્મભરેલો, સ્નેહયુક્ત કટાક્ષ હતો. હેમને ઉત્તરરૂપે લખેલું મ્હારુ ચર્ચાપત્ર મનમાં રાખીને આટલું જ એ બોલ્યા, તે—ન મ્હને તે ઉપર ખોટું લાગ્યું, ન હેમણે પણ કાંઈ કટુભાવથી કહેલું. હમે બધા હસ્યા.

ઉત્તમલાલ જોડે મ્હારે જ્યહારે જ્યહારે વાતચીત થઇછે, ત્યહારે હમેશાં ઊંચા વિષયો, ઉમદા વિચારો, અને વિશાળ દૃષ્ટિથી પ્રશ્નોની ચર્ચા, એજ હમારી વાતોનો વિષય બનતા. હેમાં લાભ મ્હને જ થતો. આનન્દ, ગમ્મત, મશ્કરી, ઇત્યાદિથી દૂર એ ન્હોતા રહેતા; ઊલટા ઝીણી મશ્કરી તો હેમને પ્રિય હતી પરંતુ કોઇની નિન્દા, નીચ નિન્દા, એ તો હેમના સ્વભાવમાં ન્હોતી આવતી. આજથી દશેક વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં કેટલુંક તરુણ મંડળ રાષ્ટ્રીય સંચલનમાં પ્રવૃત્ત થઈ નર્તન કરી રહ્યું હતું, તે વખતના એ મંડળના ઉત્સાહને પોષણ ન આપવાના હેતુથી નહિં, પરંતુ એ નર્તનનું રમૂજી પાસુ

જોઈને ઉત્તમલાલ એકવાર મ્હને કહેછે; "નનુભાઈ! તમે શું જાણો!— ભાઈ તો કહેછે:—'હમે તો ગુજરાતને નચાવિયે છિયે।'" આ મંડળમાં, ઉત્સાહના પ્રમાણમાં અભ્યાસની અતિ ઊનતા જોઈને જ ઉત્તમલાલ હેમની જોડે ભળી સકતા નહોતા.

રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ઉત્તમલાલ અને આણંદશંકરની વચ્ચે અનેકવાર ઉચ્ચ સ્વરે તકરારો થતી ત્હારે હું હાજર હોઈ ઉત્તમલાલની શાન્ત મૂર્તિ પણ કે'વી આવેશમાં આવી જાયછે તે જોતો. રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ગમ્ભીરતા, સમતોલ વૃત્તિ, અને દેશ તરફ ભક્તિ, એ ઉત્તમલાલનાં વિશેષ લક્ષણો હોવાથી ઉદ્દામ વર્ગને એ સ્વાભાવિક રીતે અપ્રિય થયા હતા. ગાંધીજીના અતિ ઉત્કટ સંચલનની નિરીક્ષા કરનારા હેમના લેખો ખરેખરા મનનીય છે. આણંદશંકરની સ્હામે વાગ્યુદ્ધ ખાનગી વાર્તાલાપોમાં–રાષ્ટ્રીય વિષયની તકરારોને અંગે–થતા છતાં ઉત્તમલાલની એ મિત્ર તરફની મધુર વૃત્તિમાં અણુમાત્ર ઊનતા થઈ નથી.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને અંગે વેદાન્ત વિશેનાં આણંદશંકરે ભાષણો કરેલાં તે સાંભળવાને હું નિયમસર જતો, તે સર્વ પ્રસંગોમાં ઉત્તમલાલનું સાહચર્ય હતું જ. અનેક અગવડો વેઠીને એ જ્ઞાનલાભ હમે મેળવેલો યાદ આવેછે. એકવાર મુંબાઈના ભારે વરસાદમાં વાંદરેથી હું અને મ્હારો પુત્ર, નલિનકાન્ત, મુંબાઈ ગયા; ધોધમાર વરસાદમાં વિક્ટોરિયા ગાડીમાં ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશનથી ખેતવાડીમાં મોરારજીની ચાલ આગળ કમરપૂર પાણીમાં ગાડી "તરાવી" ઉત્તમલાલની બારી નીચે થોભ્યા. નીચેની દુકાનના ઓટલા ઉપરથી હમારી ગાડીના પગથિયાથી ઊંચે પાટિયું નાખી પુલ બનાવ્યો; ઉત્તમલાલ એ દુકાનમાંથી હમારા હાથ પકડીને હમને લઈ ગયા; પગ ધ્યાન, મુખ રામ, કરતા પાર ગયા. પાછા એ જ વિધિથી ઉત્તમલાલ અને આણંદશંકરને લઈને ગાડીમાં ચઢી હમે યુનિવર્સિટીમાં ગયા.

આ પ્રસંગના થોડા જ સમય પછી મ્હેં ઉત્તમલાલને કે'વા રૂપાન્તરે પામેલા દીઠા! એક સહજ અકસ્માત્, પૂજા કરવા બેઠેલા તે વખતે છાજલી ઉપરથી કાંઈક વાસણ ઉત્તમલાલનાં પત્ની સંભાળથી લેવા જતે તપેલી

પડી ગઈ, ઉત્તમલાલના માથામાં જખમ થયો, જાણવામાં થોડી વાર બેભાન થયા,-ઇત્યાદિ અકસ્માતમાં હેમનાં પાછળની માંદગીનું બીજ વવાયું Nervous breakdown—તન્તુઓનો શક્તિવિનાશ—થવાની સાથે ઉત્તમલાલ અસહાય જેવા થઈ ગયા એ માંદગીમાં વખતો વખત સુધારો, સામર્થ્ય, આવવાની સાથે ઉત્તમલાલ કાર્યપ્રવૃત્તિ આરંભતા પરંતુ ઉતાવળ જરાક થતી હેવા જ એક સમય પ્રસંગે આણંદશંકર ઉત્તમલાલ અને હું ઉત્તમલાલના ઘરમાથી નીકળીને કોર્ટમા જવાને વિક્ટોરિયામા બેસતા હતા હમે બેઠા,—હુ અને આણંદશંકર, અને ઉત્તમલાલ પગલુ ભરવા જાય પણ ચલાય નહિ મે ઠીચણમાથી ડગમગી ગયા અને બેશી જતે, પડી જતે હેમને હમે પકડી લીધા, આ વખતનો દેખાવ ખરેખર દયાજનક હતો

અનેક ઉચ્ચાવચ માર્ગમા થઈને પાછા ઉત્તમલાલ લગભગ પૂર્વવત્ સાજાસમા થઈ ગયા અને આણંદશંકર બનારસમા ઈ સ ૧૯૨૨ ના ડીસેમ્બરમા ભયકર માંદગીમાં સપડાયા તે વખતે હુ અને મ્હારી પત્ની તાર આવવાથી વાંદરેથી નીકળીને બનારસ ગયાં તે વખતે વિપત્તિમા સાચા મિત્ર ઉત્તમલાલ પોતાની પ્રકૃતિ પાછી લથડી હતી છતાં—હમારાથી પ્હેલા જ હાજર થઈ ગયા હતા પાછલી રાત્રે આગગાડીમાથી ઊતરીને હમે આણંદશંકરની મોટરગાડીમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આણંદશંકરના મકાનમાં પ્હોચ્યા ત્હારે પ્હરોડ થઈ ગયુ હતું ઉત્તમલાલે મ્હારા માથા ઉપરની 'બાનાકલવા' ટોપી જોઈ ટાઢ્યમાં રક્ષણ માટે આ ઉત્તમ સાધન જોઈ ઉત્તમલાલ કહે. "નનુભાઈ! આ ક્ય્હાથી લાવ્યા? મ્હારે પણ હેવી એક ટોપી રાખવી છે'—ઉત્તમલાલે હેવી ટોપી પ્હેરી હોત તોપણ હેમના ઊંડા વ્યાધિ સ્હામે યુદ્ધ અશક્ય હતું

ઉત્તમલાલે તે વખતે ધોળા ફેંટાનો સ્વીકાર કર્યો હતો જે લોકોએ હેમના એ ઉત્તર જીવનમાં ફેંટાધારી જ મૂર્તિ જોયેલી તે લોકોએ હેમની પૂર્વજીવનના વખતની અમદાવાદી પાઘડીવાળી સ્વરૂપશોભા દીઠેલી જ નહિ આણંદશંકર માથાના પ્રમાણમાં મ્હોટી પાઘડી પ્હેરેછે હેવી નહિ, પણ માથા કરતા માત્ર રેખાપૂર ન્હાની પાઘડી પ્હેરેલી, બુદ્ધિશક્તિની તીક્ષ્ણતા-

વાળી દૃષ્ટિ નાંખતાં નયનો વડે આકર્ષણ કરનારી, હેમની છબી જુદી જ તરેહની હતી. હેના પડછામાં ધોળો ફેંટો ઝાંખ મારતો હતો, લાબી માંદગીએ મુખરેખાઓ ઉપર પ્રભાવ સ્થાપ્યો હતો,—છતાં હેમનાં નયનોમાંથી બુદ્ધિશક્તિનું તેજ લુપ્ત થયું નહોતુ.

ઉત્તમલાલે અસાધ્ય માંદગીની ચઢતી પડતી દશામાં અનેક ઉપાયો કર્યા. દાક્તરોની વિષરૂપ દવાઓ, આયુર્વેદનાં સફળ નિષ્ફળ ઓસડિયાં, ઇત્યાદિ અનેક ફાંફાં માર્યાં એ સર્વની વચમા અનેકવાર ઉત્તમલાલ મ્હને કહેતા "નનુભાઈ! ત્હમને શાથી મળ્યું? હવે તો જરૂર મ્હારે ત્હમારી હોમિયોપથી અજમાવવી છે"—હું જાણતો હતો કે 'ચાલો, આ નાટકગૃહમા કેવો ખેલ થાયછે તે જોઇએ,' હેવા ભાવથી 'અજમાવવા'ની વસ્તુ હોમિયોપથી નથી.-હું પોતે આજથી નવ વર્ષ ઉપરના સમય સુધી હોમિયોપથીને હસી કાઢતો હતો, humbug કહેતો હતો; તે જાતે અનુભવ અને અનેક લાભ મળવાથી એ પદ્ધતિનો ભક્ત થયોછું. છતાં હેમાં અર્ધભક્તિથી પ્રવેશ કરનારને હું કશુ કરી સકું એમ નથી. છતાં ઉત્તમલાલને નિરાશ ના કરવાના હેતુથી હું હા એ હા કર્યે જતો હતો. કદી એ 'અજમાયશ'નો પ્રસંગ આવ્યો જ નહિં.

ઉત્તમલાલના વિનયશોભિત સૌજન્યના મ્હેં અનેક અનુભવ કર્યાછે. મુકુરમા કિયા કિયા પ્રગટાવુ? ટીળકની 'ભગવદ્ગીતા'નું ભાષાન્તર (મરાઠીથી ગુજરાતીમાં) ઉત્તમલાલે કર્યુંછે તે હેમની નિપુણતાનો ઉત્તમ નમૂનો છે; નિ:સંશય, પણ મ્હારી પાસે તો હેમણે આપેલી પ્રત હેમના સૂક્ષ્મ વિનય અને સદ્ભાવના નમૂના તરીકે જ રહેશે ભેટ માટે એ પુસ્તક કો'ને કો'ને આપવાં ત્હેની નામની યાદી ટીળક મહારાજને ઉત્તમલાલે મોકલી અને તે પોતાની તરફથી નહિં પણ ટીળક તરફથી જ ભેટ છે—એમ દર્શાવનારા શબ્દો લખ્યા. વિનય અને સૌજન્યની સૂક્ષ્મતા આ ન્હાના સરખા કૃત્યમાં જોવાની શક્તિ ઉત્તમલાલના સ્વભાવના પરિચયથી જ હું પામ્યો

મ્હારા પરિચયમાં ઉત્તમલાલ આવવાની સાથે જ મ્હારું હૃદય હેમની તરફ શાથી આકર્ષાયું? હેમનું અસાધારણ સૌજન્ય, તે બળથી જ. વૈદિક વર્ગમાં જન્મ લીધો; છતાં વૈદિકોના અનિષ્ટ સંસ્કાર, લક્ષણ, દૂષણ, ઉત્તમલાલના લક્ષણદેહમાં પ્રવેશ જ પામ્યાં નહોતાં એ બ્રાહ્મણ છતાં ગૃહસ્થ હતા એમ નાગરોની ગર્વદર્શિની વાણીમાં બોલું? ગર્વ માટે નહિં, પણ ઉત્તમલાલના સૌજન્યને સબળ પ્રકાશમા દીપાવવા માટે એ વાણી હું વાપરીશ—ગર્વનો આરોપ સંભવરૂપે વ્હોરી લઈને પણ; અને હેમનાં એ સૌજન્યનું મૂળ, હેમના ગર્ભગૃહસ્થપણામાં હતું ઉત્તમલાલના પિતા મ્હારા જ્યેષ્ઠ બન્ધુદ્વારા હમારા કુટુમ્બના પરિચયમાં આવેલા તેથી હું જાણુંછું કે કેશવલાલ પણ ખરેખરા 'ગૃહસ્થ' એટલે 'સુજન' હતા

ઉત્તમલાલની છેલ્લી—છેક છેલ્લી–માંદગીને વખતે હું હેમને મળવાને ગયો. મોરારજીની ચાલના હેમના જૂના નિવાસસ્થાનમાં, આરામખુરશી ઉપર સૂતેલા ઉત્તમલાલ નિસ્તેજ જેવા દીઠા. ધીમે ધીમે વાતોમાં હેમને રસ પાડીને મ્હેં કાંઈ ગમ્મતની વાત કહી. ઉત્તમલાલના અંતઃકરણમાં પ્રફુલ્લતા વ્યાપી અને એ ઉત્સાહભેર હસ્યા તેમનાં પત્ની કહેઃ "આજ ત્હમે કેટલે દહાડે હસ્યા!" ઉત્તમલાલઃ "અનુકૂળ–હૃદયને ગોઠતું,—વાતાવરણ ઉત્પન્ન થવાની સાથે એ થાય જ."

ઉત્તમલાલના મધુર પ્રેમનું દર્શન શા સાદૃશ્યથી હું અંકિત કરું? કવિ શેલીને ચડોળ પક્ષીના અલૌકિક ગાનનું શ્રવણ થતાં શેની ઉપમા આપવી તે અશક્યવત્ લાગવાની સાથે ઉપરાઉપરી પાંચસાત સૌન્દર્યસ્વરૂપો અમર વાણીમાં કવિત્વશક્તિથી એ કવિયે રચ્યાંછે. ત્હેવી શક્તિ હું તે ક્ય્હાંથી લાવું? માત્ર એક ચિહ્નદર્શન સૂચવું. એક વાર ગોપાળદાસ બરફીવાળાની દુકાન સ્હામે વિક્ટોરિયા ગાડી કાંઈક કારણ સર હમે ઊભી રખાવી હતી; આણંદશંકર ઊતરીને કહિંક ગયા હતા—જાણ્યામાં મોહનલાલ પાર્વતીશંકરના નિવાસસ્થાનમાં મળવાને ગયા હતા. ઉત્તમલાલ અને હું ગાડીમાં હતા. ઉત્તમલાલે એક અસાધારણ માધુર્યવાળું સોરઠ રાગમાં ગુંજન કર્યું. —સંગીત હેમને પ્રિય હતુ, પરંતુ ગાનપ્રયોગ એ કરતા હશે તે હું આટલો

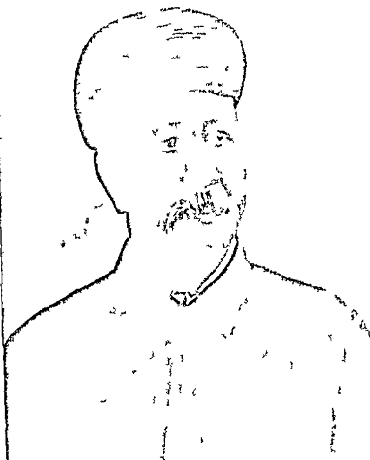
પરિચય છતાં જાણુતો નહોતો; વિનય, સંકોચ, ઇત્યાદિ બળોએ હેમને વારી રાખેલા. હેમનું એ મધુર ગુંજન આકર્ષક હતું; એ ગુંજનમાં હું આજ હેમના મધુર, શાન્ત, અણધસતા છતાં સાચા, પ્રેમભાવનું જ સ્વરૂપ દેખું છું. એ ગુંજનનું માધુર્ય અને એ પ્રેમભાવનું માધુર્ય નિર્જન વનમાં ખીલેલા કુસુમના સૌરભની પેઠે જગતે જાણ્યું નથી અને જાણુશે પણ નહિં.

મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત, અવસાન સમયની માંદગીમાં પીડાતો હતો, તે વખતે આણંદશંકર અને ઉત્તમલાલે વાંદરે વારંવાર આવીને ન્હાનાં મ્હોટાં બન્ધુકૃત્યો કરેલાં, દુઃખપાત થતાં શાન્ત આશ્વાસનો, મૂક આશ્વાસનો, આપેલાં, તે કદી વીસરાશે નહિં.—એ બન્ધુવત્ મિત્ર હવે મ્હારા એ પ્રિય પુત્રની સાથે અખંડ જ્યોતિમાં વિહાર કરેછે! આ આશ્વાસન શું ઓછું છે?—એ આકૃ

વિશુદ્ધ પ્રેમઆધન

પરિચય છતાં જાણતો નહોતો; વિનય, સંકોચ, ઇત્યાદિ બળોએ હેમને વારી રાખેલા. હેમનું એ મધુર ગુંજન આકર્ષક હતું; એ ગુંજનમાં હું આજ હેમના મધુર, શાન્ત, અણુધસતા છતાં સાચા, પ્રેમભાવનું જ સ્વરૂપ દેખું છું. એ ગુંજનનું માધુર્ય અને એ પ્રેમભાવનું માધુર્ય નિર્જન વનમાં ખીલેલા કુસુમના સૌરભની પેઠે જગને જાણ્યું નથી અને જાણશે પણ નહિં.

મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત, અવસાન સમયની માંદગીમાં પીડાતો હતો, તે વખતે આણંદશંકર અને ઉત્તમલાલે વાંદરે વારંવાર આવીને ન્હાનાં મ્હોટાં બન્ધુકૃત્યો કરેલાં, દુઃખપાત થતાં શાન્ત આશ્વાસનો, મૂક આશ્વાસનો, આપેલાં, તે કદી વીસરાશે નહિં.—એ બન્ધુવત્ મિત્ર હવે મ્હારા એ પ્રિય પુત્રની સાથે અખંડ જ્યોતિમાં વિહાર કરેછે! આ આશ્વાસન શું ઓછું છે?—એ આકર્ષક જ્યોતિમાં હું ક્ય્હારે પ્રવિષ્ટ થઈશ?—આ જીવનમાં વિશુદ્ધ પ્રેમસાધના વડે સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરીશ ત્ય્હારે. ૐ.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

[પૃષ્ઠ ૨૩૩

(૨૭)

સ્વ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

ગોવર્ધનભાઈ વિશે શું લખું ? જેટલું લખવાનું હતું તે અન્ય પ્રસંગે લખી ચૂકેલો છું.

એક ભણેલો અને વિદ્યાભ્યાસંગવાળો રસોઇયો હતો. હેની રસોઈનાં મ્હેં એકવાર વખાણ કરતે કહ્યું: "રસોઈ સારી થઈછે." એટલે એ બોલ્યો: "હેમાં મ્હારૂં કશું નથી. રસ તો બધી સામગ્રીમાં ઈશ્વરનો મૂકેલો હોયછે; હું તો માત્ર ફેરફાર કરુંછું." મ્હેં કહ્યું: "ફેરફાર સારો થયોછે." આ દૃષ્ટાન્ત સર્વાંશે નહિં, પણ અલ્પાંશે આજના પ્રસંગને લાગૂ પાડું ? બધી સામગ્રી ઉપસ્થિત થઈ જ ગઈ છે, હેમાં માત્ર ફેરફાર કરીને વાચક આગળ હું રજૂ કરીશ. એ રસોઇયો બ્હેરો હતો; 'ફેરફાર સારો થયોછે'–એ વાક્ય હેણે સાંભળ્યું નહોતું. મ્હારા આ લેખ વિશે પણ 'ફેરફાર સારો થયોછે' કે 'નઠારો થયોછે' જે કહેશે તે સંબન્ધે હું પણ બ્હેરો જ થઈશ, મ્હારો જૂનો લેખ વાંચ્યો હશે, તાન્ પ્રતિ નૈષ યત્ન.—અને એ લોકોમાં કેટલાકની અપ્રસન્નતા મ્હને કૌમુદીસ્નાન કરાવશે તે પણ હું જાણુંછું. છતાં પ્રવૃત્ત થાઉંછું.

સમય ઈ. સ. ૧૮૭૬, જાન્યુઆરી માસ સ્થળ—ચીનાબાગ, મનસુખરામ સૂર્યરામના મકાનનો ઓટલો,—હું ઊભો છું. નવા તાજા બી. એ. માં પાસ થયેલા પાંચ ૭ મિત્રોનું મંડળ, હેમાં એક તેજસ્વી

મુખમુદ્રાવાળી, ઉત્સાહના જોસથી ચાલતી, મૂર્તિ—તે ગોવર્ધનભાઈ; ચીનાબાગના પાછલા મકાનમાં મિત્રોના 'કલબ' તરફ એ બધા જતા હતા. હું કુતૂહલ, માન, અને કાંઈક રમૂજના આકર્ષણથી એ દેખાવ જોઈ રહ્યોછું.– બસ આ પ્રથમ દર્શન, સ્નેહયુક્ત આદરનું બીજ આમ વવાયું.

પછી, મનસુખરામભાઈને ઘેર ગોવર્ધનભાઈ તો રહેતા જ હતા, અને હું અતિથિ હતો એટલે સંપર્ક વધારે નિકટ થયો જ. બીજો પ્રસંગઃ એ સ્થળે મોરબીના એડમિનિસ્ટ્રેટર શંભુપ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ નામે મનસુખરામભાઈને મળવા આવ્યા. એ ગણિતમાં બહુ કુશળ હતા. ગોવર્ધનરામભાઈને તથા મ્હને ગણિતનો એક દાખલો ગણવા આપ્યો. બંનેએ ગણ્યો, ઉત્તર ઘણો જ કઢંગી રકમવાળો આવતો હતો; છતાં સનિયમ ગણતરી કરીને, નિયમના શાશ્વત સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા મ્હારા મનને સંશય ના ઊપજ્યો; મ્હેં તે ઉત્તર લખીને આપ્યો, ગોવર્ધનભાઈની મનની ઘટના અન્વેષણ માટે જુદા પ્રકારનો માર્ગ આદરનારી, તેથી એ ખંચાયા; હાવી કઢંગી રકમ તે આવે ? અસંભવિત જણાતા અપૂર્ણાંક વળી એ ઉત્તરને વક્રરૂપ આપતા હતા. 'શું હોવું જોઇયે?' એ સ્વેચ્છાથી માની લીધેલી ભાવનાને વશ ગોવર્ધનરામ; એટલે હેમને સંશય જ રહ્યો. નિયમો ગણિતના પળાય પછી આમ ? હેમને વિશે એમ જ, ભાવના અનાધાર માની લીધેલી ત્હેના ઉપર અશ્રદ્ધા હેમને ના આવી. ગોવર્ધનભાઈની ભાવપ્રવૃત્તિયોનું સ્વરૂપ આ બીજમાં હું જોઉંછું.

સ્થળઃ યુનિવર્સિટીનો કૉનવોકેશન હૉલ, સમય ૧૮૭૬ નો ફેબ્રુઆરી (જાણ્યામાં); હું ઊંચેની ગેલેરીમાં વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાં ઊભો ઊભો નીચે ભેગા થયેલા મુંબાઈના પ્રતિષ્ઠિત મંડળને કુતૂહલથી જોઉંછું. થોડી વારે યુનિવર્સિટીની પદવીનું માન નવીન લેવા માટેના ઉમેદવારો, તાજા પાસ થયેલા, સેનેટના મેમ્બરો વગેરેની પલટનને રૂપાની ચોબ પકડીને દોરનાર આસિસ્ટંટ રજિસ્ટ્રારના નેતૃત્વ પાછળ ચાલતા સરગસમાં, બબ્બેનાં જોડકાં આવેછે, ત્હેમાં ગોવર્ધનભાઈની મૂર્તિને આનંદથી ઓળખી કાઢુંછું. બાળક

તનસુખભાઈ જે'ને 'કાર્નિવેશેકન' કહેતા હતા, તે ખેલ થઈ રહ્યો; ગોવર્ધનભાઈ એ નાટકમાં ઉત્સાહપૂર્ણ નાટકપાત્રોમાંના એક મ્હેં દીઠા. આ દર્શન હજી મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત છે.

સમય ઈ. સ. ૧૮૮૧–૮૨ ની આસપાસનો; ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગરમાં, હું મુંબાઈ, અમદાવાદમાં હું તે વખતે કાવ્યરચના નવી જ કરવા લાગ્યો હતો. 'મેઘ' અને 'ચંદ્રા' એ કાવ્યો ગોવર્ધનભાઇયે વાંચ્યાં. મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ પણ ભાવનગર હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા; ગોવર્ધનભાઈ ને ઘેરજ રહેતા હતા;—મુંબાઇમાં હમારા અભ્યાસકાળમાં ગોવર્ધનભાઈ ને વરજભાઈનું ઓળખાણ થએલું ખરુ. પણ આમ ભાવનગરમાં નિકટ પરિચય થયો. વરજભાઇયે મ્હને લખેલા કાગળ ભેગો ગોવર્ધનભાઈનો પત્ર આવ્યોઃ 'મેઘ' અને 'ચંદ્રા'નાં વખાણ કર્યાં હતાં; અને કાવ્યો નામ વિના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રગટ કરાવેલાં તેથી ગોવર્ધનભાઇયે એ પત્રમાં લખ્યું: હુ નહોતો જાણતો કે ત્હમે આમ છછુંદરની પેઠે ગુપ્ત રહીને ખોદતા હશો.

વરજભાઈ મ્હને આ પછી એક વાર મળ્યા ત્હારે મ્હારા એક બીજા કાવ્ય વિશે ગોવર્ધનભાઇની વૃત્તિની વાત હેમણે કહી. 'મધ્ય રાત્રિયે કોયલ'એ કાવ્ય પ્રગટ થયેલું ગોવર્ધનભાઇયે વાંચ્યું; બોલ્યાઃ "આ કાવ્યમાં તો કાંઈ વિશેષ ચમત્કાર નથી" ધ્યાન દઈને ફરી વાંચ્યું; વચમાંની એક પંક્તિ પકડી; "અનિલ ધીરે ભરે પગલાં–પળે શાન્તિ રખે સહુ" એ પંક્તિમા મારસ્ય લાગ્યું, અને ધુમમ્મમાં ઢંકાયલી ચાદની ધીમે ધીમે ધુમસ વેરાઈ જતાં દશ્યને સૌન્દર્યનો ઢોળ ચઢાવે તેમ સ્થિતિ થઈ, સમગ્ર કાવ્યની કદર અંતે કરી. ગોવર્ધનભાઈના મનનુ બંધારણ રસપરીક્ષામાં પણ સમગ્ર દર્શન કરતાં અવયવ દર્શન વધારે કરનારું હતુ; હેનુ જ આ ઉદાહરણ ગણીશુ.

મ્હારી કાવ્યકૃતિયોને સંબંધે ગોવર્ધનભાઇનાં વચનોના બીજા બે પ્રસંગ યાદ આવેછેઃ

'કુસુમમાળા' પ્રથમ પ્રગટ થઈ તે વખતે ગોવર્ધનભાઈ ને એક પ્રત ભેટ આપી, તે પ્રત કેટલાક વખત પછી મ્હેં દીઠી–હેમને ઘેર જ કે બીજે

કહિં, તે યાદ નથી. હેમાં હાંસિયામાં છૂટક છૂટક વિચાર–એ કાવ્યો વિશે– હેમણે પેનસિલ વડે લખ્યા હતા. એક યાદ આવેછે; 'અભિનન્દનાષ્ટક' કાવ્ય હેમને બહુ ગમ્યું હશેઃ ઉપર શેરાઃ Pathetic and Sublime." વત્સલતાનાધ્વનિ પ્રતિધ્વનિથી હેમના હૃદયમાં આ પ્રકારનો સમભાવ જાગ્યાનું બીજ હેમની જ કૃતિમાં હું જોઈ સકુંછું:

"મનને મનસુખનું બીજ દીધું
રતિતન્ત્ર સ્વરૂપ અનુપ કીધું;
× × ×
તરછોડી રમા હઠી દૂર ઊભી,
હર વલ્લિ કૂંપો થી હ્રદય લભી;
દિન કૈંક ગયા, દિન કૈંક જશે,
લક્ષ્મી તે ન લક્ષી ન કદાપિ થશે."

હેવા કોમળ ભાવોદ્ગાર કરનારા હૃદયને પિતૃભક્તિ ને પ્રેમ પ્રગટતું 'અભિનન્દનાષ્ટક' સમભાવના તન્તુ છેડીને કદરદાન બનાવે એ સંભવિત લાગેછે.

બીજો પ્રસંગ 'ફરી પડેલી બાળ વિધવા' ('હૃદયવીણા' પૃ. ૧૪–૧૮) એ કાવ્યને સંબન્ધે હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની નાતાલની રજામાં અમદાવાદમાં હમારા જૂના ઘરમાં—લાખા પટેલની પોળમાં—દીવાનખાનાની મેડીમાં ગોવર્ધનભાઈ, વરજભાઈ અને હું રાત્રે સૂતા હતા. કેટલાક વખત ઉપર રચેલું પાછલી રાત્રે ઊઠીને માસિક માટે તૈયાર કરેલું એ કાવ્ય વરજભાઈને તથા ગોવર્ધનભાઈને સ્હવારમાં મ્હેં વાચી સંભળાવ્યું. ગોવર્ધનભાઈએ એ કાવ્ય વિશે આટલું જ કહ્યું: "I see it is the talk between the unseen and the seen." પછી કહે: "મ્હને નવાઈ લાગતી હતી કે પ્હરોઢમાં ઊઠીને લખવા વાંચવા બેસવાની વિદ્યાર્થીની ટેવ હજી તમે છોડી નથી." (કાવ્યની નકલ કરતે હું ગણગણતો હતો તે ગોવર્ધનભાઈએ સાંભળેલું; લલિત ગુંજે, ન્હાનાલાલ કવિ કહેછે કવિતા કરતી

વખતે કવિનો આત્મા ગુંજેછે,–તો આમ હું ગણગણું નહિં ?)—કાવ્યનું ખરું સ્વરૂપ હેમણે પારખેલું કેમ નહિં હોય ? હિંદુ વિધવાની દુર્દશાનાં પરિણામનો સંપર્ક હેમાં છે તેથી હશે ? સામાજિક સુધારાની હિમાયત આભાસરૂપે કર્યા છતાં, અંદરખાનેથી તો "ગોવર્ધન વળા ગુપ્ત ફરે થઈ રક્ષકસાથી' એ વલ્લભ પોપટના વચનમાં ખરી વૃત્તિ પ્રગટ થઇછે હેવા ગોવર્ધનભાઇને આ કાવ્ય ખરા સ્વરૂપે આકર્ષણ ના કરે એ સંભવિત ધારુંછું. 'કુમુદસુન્દરી'ને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સરસ્વતીચન્દ્રની સાથે સંસારલગ્ન ના કરાવ્યું, આત્મલગ્ન તો રખાવ્યું જ,—એ સૂક્ષ્મ માનસશાસ્ત્રની, અને હૃદયશાસ્ત્રની, ઊંચી ભાવનાઓને સ્પર્શ કરનારી સૃષ્ટિ જે કલાકારને હાથે ઘડાઈ તે કલાકારને એ જ વૈધવ્યના જીવનનાં બીજાં સ્વરૂપોની કરુણદશાનો પક્ષ સ્પર્શ ના કરી સક્યો, અને 'ફૂલી પડેલી બાળ-વિધવા'થી હેમના હૃદય ઉપર યોગ્ય છાપ પડી જણાઈ નહિં. આ વિરોધ નથી; માનવવર્ગમાં અમુક ભાવનાઓથી આભનાયો કેમ રંગાયછે તે તત્ત્વનું દર્શન અને ચમત્કાર જ આ પ્રસંગે જોઉંછું.

મ્હારા મુંબાઈના અભ્યાસકાળના નિવાસસમયમાં ગોવર્ધનભાઈ મ્હને આઠે દહાડે એક વાર મળવા આવતા હતા. લલ્લુ ભગતનો માળો, હેમાં ત્રણ દાદરા ચઢીને ન્હાની સરખી બે ઓયડીઓ, એ ગૂંગળાવનારા વાતાવરણમાં, એ વાતાવરણ જાણ્યે છે જ નહિં, જાણ્યે વિશાળ આકાશ અને સમુદ્રનો કિનારો હેવી પરિસ્થિતિમાં ઠિયે એમ ગોવર્ધનભાઈનું વિશાળ હૃદય જ મ્હને અનુભવગોચર થતું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૨ પછી હમે મુંબાઈના સંપર્કથી છૂટા પડ્યા. ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગરમાં હતા; મ્હારા મિત્ર વરજભાઈ હેમને ઘેર હતા. તે વખતે 'સ્નેહમુદ્રા' હસ્તલિખિત કાચા રૂપમાં હતી; હેમાંથી જુદા જુદા ભાગ વરજભાઈને ગોવર્ધનભાઇયે વાંચી સંભળાવેલા અને હેની દીપ્તિ અને ચમત્કૃતિની પ્રશંસા વરજભાઈ મ્હારી આગળ કરતા હતા; ત્હેવામાં જ ગોવર્ધનભાઈ હમારા અમદાવાદના શહેરની અંદરના મકાનમાં પ્હરુણા રહેલા હતા. તે વખતે મ્હારા પિતા, બન્ધુ, વગેરેની આગળ એ 'સ્નેહમુદ્રા'

માટે ઘડેલી પ્રસ્તાવનાનો મુસદ્દો વાચી સભળાવેલો યાદ આવેછે એ પ્રસ્તાવના પ્રગટ થઈ નહિ, કારણ જાણે કેમ? હેમા હુ હુ પ્રુવની શૈલીને 'તારાટપકીવાળી" એમ વિશેષણ આપેલુ સાંભરેછે

'સરસ્વતીચદ્ર'નો પ્રથમ ભાગ હસ્તલિખિત રૂપમા હતો તે વખતે મ્હારા પિતા બન્ધુ ભીમરાવ, વગેરેની આગળ હેની વસ્તુઘટના ગોવર્ધનભાઈયે સવિસ્તર સમઝાવી હતી લાખાપટેલની પોળમા મ્હારા પિતામહ વખતનુ ઘર હેમા દીવાનખાનાની મેડી—એ આ દૃશ્યનુ સ્થળ ગોવધનભાઈ હેમની રસ ઊપજાવતી છતા દીર્ઘસૂત્રીપણાથી કટાળો પણ ઊપજાવતી પદ્ધતિથી એ વાર્તાની કથા કહેતા બેઠાછે હમ સાભળિયે છિયે, જે મની માગણીથી જ કથા શરૂ થઈ તે મ્હારા વડીલ બન્ધુ ભીમરાવ, કાયમના દરદથી શિથિલ શરીરપ્રકૃતિવાળા કટાળાને ઊંડી જાયછે—ગોવર્ધનભાઈના ધ્યાનમા એ વાત છતા સ્મિતમય મુખ અને સ્મિતમય હૃદયભાવ રાખીને વાર્તા કહેવાનુ ચલાવ્યે જ જાયછે,—જાણતા નથી કે રોગથી મન્દ બનેલા ભીમરાવનો કટાળો પ્રત્યક્ષ જણાયો તે હમારા ગૂઢ કટાળાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ જોવાનો હતો, આત્મનિમગ્ન ગોવર્ધનભાઈની વાણી અસ્ખલિત વહ્યા જ કરેછે આ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરુછુ ત્હારે ભીમરાવ અને ગોવર્ધનરામ એ બે નિકટના મિત્રોના હૃદયોમા પ્રવેશ કરી સકવાથી હુ રમૂજની વૃત્તિથી જ જોઈ રહુછુ.

ભીમરાવની સાથેના મિત્રતાના સમ્બન્ધને પરિણામે ગોવર્ધનભાઈના સબન્ધીઓમા એક ભ્રમ ફેલાયો હતો ભીમરાવની પુત્રી જોડે વિધુર થયેલા ગોવર્ધનરામને લગ્ન સબન્ધથી જોડવાની સૂચના મનસુખરામભાઈયે પત્રદ્વારા કરી હતી મ્હારા પિતાએ ઉત્તરમા ના લખી હતી આ વિશે ગોવર્ધનભાઈના સબન્ધીઓએ એમ માન્યુ કે 'બંને પક્ષનાં અમુક અમુક કારણોને લીધે, આ ગોઠવણ બધાને એક સરખી પ્રિય થઈ નહિ અને વડનગરા નાગરમાના ગૃહસ્થ તથા વૈદિક એ બે વર્ગ વચ્ચેનો અન્તર ઘટાડવાનો આ પ્રયાસ નિષ્ફલ ગયો." ('શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ'–પૃ૪ ૫૨) હું ખાતરીથી કહી સકુ એમ છે કે હમારા પક્ષ

માંથી એક પણ વ્યક્તિની સંમતિ નહોતી. વસ્તુસ્થિતિ જૂદી જ હતી. મ્હારા પિતાને પણ એ સંબન્ધ ઇષ્ટ નહોતો; અંગત વાંધો નહોતો, છતાં અન્ય કારણોથી વાંધો હતો. આ અંગે હમે ભીમરાવની પુત્રીની મશ્કરી કરતા—રમૂજ માટે જ—તે વખતે હેનો ઉત્તર તો એ જ હતો કે એ તો મ્હારા ગોવર્ધનકાકા થાય. ગોવર્ધનભાઇયે આ બનાવને પોતાના હમારા કુટુમ્બ જોડેના સદ્ભાવ સંબન્ધને લગાર પણ કલુષિત કરનારો થવા દીધો નહોતો. કાંઇ બન્યું જ નથી એમ હેમનુ વર્તન હતુ.

ભીમરાવની કૃતિ–'મેઘદૂત'નું ભાષાન્તર એ કૃતિ–ગોવર્ધનભાઇયે કાચી વયની રચના હોવાથી દૂષણયુક્ત માની હતી. મ્હારે મ્હોએ ગોવર્ધનભાઇ કહેતા કે એ પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક નથી એમ–મ્હેં તો ભીમભાઈ ને સ્પષ્ટ કહેલુંછે. આ હેમનો ખરા હૃદયથી બાંધેલો અભિપ્રાય હતો. પરંતુ એ અભિપ્રાયનાં પરિણામ અન્ય પાત્રોના સંપર્કથી કેવાં અનિષ્ટ અને કટુતા-વાહક થયાં તે વિચારુંછું તો આજ મૌન જ રાખુંછું. એ વિશે અન્ય પ્રસંગે હું લખી ચૂકયો જ છું.

'સરસ્વતીચન્દ્ર' ભાગ ૧ લાની એક પ્રત કોરાં પાનાં વચમાં નંખાવી-ને બંધાવેલી ગોવર્ધનભાઇયે મ્હને મોકલી; સૂચનાઓ ટીકા, ઇત્યાદિ અંદર નોંધવાની માગણી કરી. મ્હેં કેટલીક સૂચનાઓ લખી પણ મોકલી પણ અમલ થયો જણાયો નહિં. 'બોલી જવાયું' અથવા 'બોલાઈ ગયું' એ પ્રયોગને બદલે "બોલાઈ જવાયું" એમ દ્વિગુણ શક્યતાવાળા દૂષિત પ્રયોગ તરફ મ્હેં ધ્યાન ખેંચેલું વ્યર્થ ગયાનુ સાંભરે છે ('ચાળણી' ને બદલે 'ચારણી' જેવા અશુદ્ધ પ્રયોગ માટે પણ 'વસન્ત'મા મ્હેં ચર્ચા કરેલી ત્હેનો ઉત્તર પણ ગોવર્ધનભાઇયે ચીંગડામારૂ જ આપેલો તે યાદ આવુંછું તો ખેદ થાયછે કે ન્યાયતુલા સાચવનારા ગોવર્ધનભાઈ પણ તુલાની દાંડી અયોગ્ય રીતે નમાવતા હતા ખરા).

આ તુલાની દાંડીમાં વિકૃતિ સંબન્ધે એકાદ ખેદજનક પ્રસંગ પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. પરજભાઈ ગોવર્ધનભાઈના ઘરમાં ઘરના માણસ જેટલા પરિચયથી ભાવનગરમાં રહેલા, ભળી ગયેલા; કાલક્રમે નડિયાદમા

ગોવર્ધનભાઈના જ ઘરમાં સાહુત તરીકે પાછા રહ્યા, તે પ્રસંગમાં ગોવર્ધન-ભાઈ જાતે હાજર નહિં, પણ બીજાઓના વિષસિંચનથી વરજભાઈના તરફની વાત સાંભળ્યા, પૂછ્યા, વિના જ ગોવર્ધનભાઈયે એ શુદ્ધ હૃદય અને વર્તનવાળા મિત્રનો ત્યાગ કર્યો તે હેવો કે હેમની જોડે બોલવાવ્હેવાર પણ તજ્યો. આ ગ્લાનિજનક વાત આટલેથી જ ઢાંકું છું.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ થી ગુજરાતી જોડણીને સમ્બન્ધે મ્હેં જોરથી ચર્ચા ચલાવી હતી, ઉચ્ચારાનુસાર લેખનનો પક્ષ કરીને મ્હારાં લખાણોમાં પ્રયોગ શરૂ કર્યો; ઘણાના મનમાં મ્હારી દલીલો ઊતરી અને એ પદ્ધતિ સ્વીકારવા લાગ્યા. આમ ચાલતે ચાલતે આઠ વર્ષ પછી ગોવર્ધનભાઈયે ઈ. સ. ૧૮૯૬ ના ઑક્ટોબરના 'સમાલોચક'માં પોતાની એક નવી જોડણીપદ્ધતિ રજૂ કરી. એ પદ્ધતિમાં ક્ષતિયો અને ન્યૂનાધિકતા જણાવાથી મ્હેં એ લેખ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા "જ્ઞાનસુધા' (ઑક્ટોબર, નૉવેમ્બર, ડીસેમ્બર ૧૮૯૬)માં પ્રસિદ્ધ કરી. તે ઉપરથી ખાનગી પત્રમાં મ્હને હેમણે લખ્યું: "(સિંધ જેવા મુલકમાંથી આ ધૂમાડાના ગોટા ત્હમે ક્ય્હાંથી કાઢ્યા !"; અને આ યુદ્ધમાં પોતે હારશે તો પણ पुत्रादिच्छेत् पराभवम् એમ અરથાને સુરમ્ભી-પણું સ્વીકારનારુ વચન લખ્યુ હતુ. હું રમૂજથી હસ્યો. પરન્તુ મ્હારા લેખના પ્રત્યુત્તર લેખમા તો ગોવર્ધનભાઈ જરાક ક્રોધને વશ થઈ જઈ એકબે અણઘટતાં વચનો લખી ગયા હતા. તેથી મ્હને એ બન્ધુવત્ મિત્રને વિશે મનમા ગ્લાનિ થઈ. 'મ્લેચ્છનો સંસર્ગ' જેવા અસંબદ્ધ આરોપ, સાકડી શેરીના ઉચ્ચાર કે હેવાં વચનોથી કેવળ અંગત આક્ષેપ, ઇત્યાદિથી એ લેખ કલંકિત થયો હતો. અસ્તુ.

પણ આ સંબન્ધમાં ગોવર્ધનભાઈના હૃદયમાં હેવો તો ગ્રહ બંધાઈ ગયો હતો કે, અમદાવાદમાં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ્ ભરવાની યોજના માટે રણજિતરામ અને એક બે મિત્રો હેમને મળવા ગયા, તે વખતે પ્રથમ પ્રશ્ન ગોવર્ધનભાઈયે આમ જ પૂછ્યો: "પરિષદ્‌માં શુ કરશો?—જોડણીની ચર્ચા? પરિષદ્ ભરાઈ તે વખતે જોડણી—વિશે કાંઈ પણ વધારે પગલું ના લેવાય તે માટે પરિષદ્‌ના કાર્યસ્વરૂપમાં હેવી શરત મૂકી હતી કે કોઇ પણ વિષય ઉપર

ઠરાવ રજૂ ના કરવા. આ સંબન્ધે હું પરિષદ્ માટે કુમસથી આવ્યો અને આ વાત જાણી, એટલે બેઠકને પ્રથમ દિવસેજ આણંદશંકર મ્હારી જોડે શ્રોતામંડળમાં બેઠા હતા ત્હેમને મ્હેં કહ્યું–હું પ્લૅટફોર્મ ઉપર જઈને જોડણી સંબન્ધે કમિટી નીમવાનો ઠરાવ રજૂ કરવાનો અને જોઉં કે શું ત્હમે બધા કરોછો ? Out of order મ્હને ઠરાવશો, તો હું મ્હને સૂઝતું કરીશ,–આ મ્હારી વૃત્તિની અદષ્ટ અસર થઈ, અને બીજી બેઠકમાં ઠરાવ જાણ્યામાં પ્રમુખે જ રજૂ કર્યો–કમિટી નીમવાનો.

એ પરિષદ્‌ને અંગે મિત્રમેળાપ થયો હતો; ફ્લાહાર, ચ્હાપાણી, સંગીત ઇત્યાદિ વિનોદોથી બે ત્રણ કલાક આનન્દમાં બધાએ ગાળ્યા. સંગીત સુન્દર ચાલતું હતુ તે વખતે ગોવર્ધનભાઇએ જોડણીની ચર્ચાને અંગે કેટલીક શંકાઓ પૂછી: ચવર્ગના બે ઉચ્ચાર વિશે; મ્હેં સમાધાન થાય હેવા ઉત્તર આપ્યા. પરંતુ ઉચ્ચારણપરીક્ષા માટે શ્રવણશક્તિની તીવ્રતાને અભાવે એ સમજાયા નહિં, મ્હેં વધારે પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિં. કેમકે તે જ વખતે મધુર સંગીત ચાલતુ હતું તે સાંભળવાની મઝામાં ભંગ પડતો હતો; અને તેથી હું મનમાં કચવાયો પણ હતો.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં મ્હારા બંડખોર વર્તનથી–નરસિંહરાવ અને હેમના તરુણ મિત્રોએ જોડણીની બાબતમાં બંડ ઉઠાવ્યું હેવો કાંઈક આરોપ ગોવર્ધનભાઇયે 'સમાલોચક'ના લેખમાં મુક્યો હતો, તેથી કહુ છું કે મ્હારા બંડખોર વર્તનથી–ગોવર્ધનભાઈ ને કાંઈક અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હશે. તેથી પરિષદ્‌ના ઉપસંહાર વખતે કરેલા ભાષણમાં ગોવર્ધનભાઇયે એક નવી શોધથી મ્હને દાબી નાંખવાની આશા રાખી હશે કે કેમ તે પ્રભુ જાણે; પણ એ નવી શોધ હેમણે બહુ ચમત્કારરૂપે, અને શ્રોતાઓનું કુતૂહલ જરાક ટટળાવીને પ્રગટ કરી: એ નવી શોધ તે રા. કેશવલાલ ધ્રુવ. ગોવર્ધનભાઇને મન એ નવી શોધ હશે; બાકી સાહિત્યરસિક વર્ગમાં તો કેશવલાલભાઈની કીર્તિ સ્થપાઈ ચૂકી હતી. અસ્તુ—પેલા સંગીતના મધુર ધ્વનિ તરફ પાછા વળિયે. સંગીતવિનોદવાળા મિત્રમેળાપને બીજે દિવસે પરિષદ્‌ની પૂર્ણાહુતિ કરતી

વખતે ગોવર્ધનભાઈ બોલ્યા આપણે ગઈ કાલે મિત્રમેળાપમા બધા પરસ્પર મળી સકયા ન્હોતા, તે વખતે તો આપણે ગાનતાનમા અને—" (વચમા હુ બોલ્યો "ખાનપાનમા") વખત ગાળ્યો'તો"—ગાનતાન તે ગોવર્ધનભાઈના અનધિકારી શ્રવણને રસહીન ગોગાટ જ હશે?—માટે, હેમણે સૂચવ્યુ કે, આપણે વિખરાતા પ્હેલા બધા એક બીજાને મળિયે તો સારું આ સૂચનાનો અમલ જૂદી જ રીતે થયો બધા જઈ જઈને ગોવર્ધનભાઈ કને પૂજા-ઉપહાર—અક્ષરશ નહિ, પણ રૂપકદૃષ્ટિરે પૂજા-ઉપહાર-અર્પવા ગયા અને કૃતકૃત્ય થઈને ચાલતા થયા હમે કેટલાક તો ગોવર્ધનભાઈના અગત મિત્રો જ હતા એટલે હમે તટસ્થ રહ્યા આ દૃસ્ય ઉચ્ચભાવ પ્રેરે હેતુ તો ન હોતુ જ

જોડણી કરતા વધારે મહત્ત્વના બીજા વિષયમા ગોવર્ધનભાઈ અને મ્હારી વચ્ચે દ્વન્દ્વયુદ્ધ થયુ હતુ સામાજિક સુધારાના વિષયમા "હિન્દુઓની માસારિક ભાવનાઓ" સબન્ધે હેમણે અમદાવાદમા ઈ સ ૧૯૦૨ ના * જૂન કે જુલાઈમા સાહિત્યસભાને અગે ભાષણ આપ્યુ ત્હેમા રૂઢ સસ્થાઓ—ઇષ્ટ અનિષ્ટ સર્વ સસ્થાઓ—માટે દૂષિત તર્ક વાપરીને બચાવ કર્યો હતો એ જ સભાના તરુણ ચાલકવર્ગમાથી—રણજિતરામ અને બીજો એક મિત્ર—મ્હારી કને આવ્યા, અને ભાષણ માટે માગણી કરી "Social Dynamics" (સામાજિક ચલનશાસ્ત્ર) એ મથાળુ લઈને મ્હે ભાષણ કર્યું અંબાલાલ સાકરલાલ પ્રમુખસ્થાને હતા (ગોવર્ધનભાઈનામા પણ એ જ પ્રમુખ હતા) અંબાલાલભાઈએ તુલનાનિર્ણય આપ્યો, મ્હારા વિચારોને હેમણે સ્વીકાર્ય ગણ્યા

ઈ સ ૧૮૮૪ મા હુ ખેડા જિલ્લામા પ્રથમ સરકારી અધિકારે ચઢ્યો તે વખતે અમદાવાદથી આણંદ મુકામે હુ જવાનો હતો ત્હારે નડિયાદ સ્ટેશને ગોવર્ધનભાઈ કરમોડાયેલો, સૂજેલો પગ, ઘસડતા લગડાતા

* પાછળ પૃષ્ઠ ૮૫મા આ બનાવ માટે ઈ સ ૧૮૯૮-૯૯ નો સમય આપ્યો છે તે સ્ખલન લાગે છે

સંગડાતા આવ્યા અને "ભાણાકાકા" એ આગ્રહથી મ્હને નિમંત્રણ કર્યું હતું કહીને મ્હને જબરજસ્તી ઊતારીને મનસુખરામભાઈને ઘેર તેડી ગયા;—એ પ્રસંગ હું પાછળ કહી ગયોછું;† એ વખતના સ્નેહાર્દ્ર ગોવર્ધનભાઈ પંદર વીસ વર્ષના ગાળામાં બદલાઈ ગયા હશે? આ શુદ્ધ પ્રસંગોથી એમ કોઈને લાગશે, પરંતુ એમ માનનારનો ભ્રમ તોડવાને હું કહુંછું કે ગોવર્ધનભાઈને હેવો અન્યાય આપવો નહિં. હેમની હૃદયની જન્મસિદ્ધ ઉદારતાનાં પ્રમાણ મ્હને અનેક વાર મળ્યાં હતાં એક જ પ્રસંગ નોંધુ: ઈ. સ. ૧૯૦૫ ના એપ્રિલ માસમાં ગોવર્ધનભાઈના ખાસ આગ્રહયુક્ત નિમંત્રણથી હું અમદાવાદથી નડીયાદ હેમને ઘેર ગયો, હેમના ઘરની પરસાળમાં હિંડકમાં બેશી દૂધિયું હેમણે બનાવરાવેલું હમે બધાએ પીધું. એ ભાંગવિનાની ભાંગથી સ્નેહની વૃદ્ધિ થઈ. કાયિક નિશો ના ચ્હડ્યો, પછી જુલાઈ માસમાં વળી હેમને ઘેર હું ગયો ત્હારે મ્હને ગોવર્ધનભાઈ કહેછેઃ "લોકોને આશ્ચર્ય લાગેછે કે આપણે બે જણ વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં મહત્ત્વનું અભિપ્રાય વિશે અન્તર હોવા છતાં બંનેની મિત્રતાને કશો આઘાત કેમ નથી થતો?"—ઉત્તર શો?—એ જ કે ગોવર્ધનભાઈના ઊંડા સૌજન્યથી લોકસંઘ અજાણ્યો જ હશે, અથવા ઈર્ષ્યાનો પડદો આડે આવીને સત્યદૃષ્ટિ અશક્ત થઈ જતી હશે.

ગોવર્ધનભાઈની નડિયાદમાં ઉપર નોંધેલી મુલાકાતમાં અંતિમતાના ગૂઢ ભણકારા હતા; મ્હને તે વખતે ના સંભળાયા. હું રત્નાગિરિ નોકરી ઉપર પાછો ચ્હડ્યો—રજા પૂરી થતે, બે વર્ષ વીત્યાં ન વીત્યાં, અને

નમેરા કાળ! ગળ્યો સુજ ત્હેય
અમોલો મિત્ર બન્ધુસમ એહ!

તથાપિ આશ્વાસન એક છે.—રસિક આશ્વાસનઃ

હરવલ્લિ ફૂલો થકી કંઈક લચી,
લચીં તે ન લચી ન કદાપિ થશે.

† પાછળ પૃષ્ઠ ૧૧૮ મું જુવો.

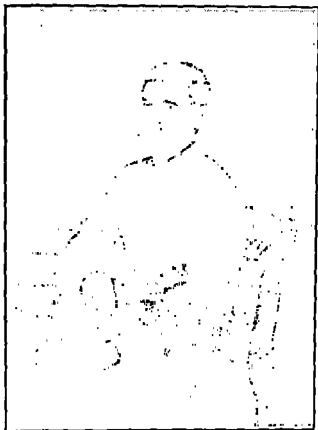
(૨૮)

સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્ર

આ વિચિત્ર મૂર્તિ વિશે હું † અન્યત્ર પુષ્કળ સવિસ્તર લખી ચૂકયોછું. તો હવે શું બાકી રહ્યું ? કાંઇ જ નહિં. માત્ર સ્મરણમુકુરના બીબામાં ઊતરે એમ રૂપાન્તર જ થશે. અંતર્ગત પુનરુક્તિયો આવશે જ. વાચક તે માટે ક્ષમા કરશે એમ ઉમેદ રાખુંછું.

મ્હારા જીવનની રંગભૂમિ ઉપર નારાયણે પ્રવેશ કર્યો, તે પૂર્વે જવનિકાની પાછળથી હેનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. મ્હારા પિતાને નવીનચન્દ્ર રાય જોડે મુંબાઇમાં પરિચય થયો, તે સમયે બાબુના પુત્રવત્ યુવક તરીકે નારાયણ જોડે હેમને પ્રસંગ થયેલો. તે પ્રસંગને આધારે નારાયણ મુંબાઇથી 'બાબુ' જોડે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ભણી ચાલ્યો ગયો તે પછી એ યુવકના પત્રોનો શરપાત મ્હારા પિતા તરફ સતત ચાલ્યે જતો હતો. એ હેના શબ્દોનું આમ જવનિકાન્તરથી શ્રવણ હમને–મ્હને અને મ્હારા બન્ધુઓને–કંટાળો આપતું હતું. બંગાળી રૂઢિનું, શબ્દોનું, ગુજરાતીમાં અયોગ્ય મિશ્રણ, આડમ્બરી સંસ્કૃત શબ્દોનો થોક, ગુજરાતી ભાષારૂઢિનું મર્દન; ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળી ભાષાથી કલુષિત થયેલા હેના પત્રોથી હમને રમૂજ કરતાં કંટાળો વધારે આવતો હતો; મ્હારા પિતા તો ઉદાર ભાવે હેને નિયમસર ઉત્તરો લખ્યે જ જતા હતા, અને નકામા ટપાલ ટિકિટોના ખરચ માટે હમે હેમને ફરિયાદ કરતા. છતાં મનમાં એમ ખરું કે આ વિચિત્ર યુવક કોણ હશે?

† 'મનોમુકુર,' પૃષ્ઠ ૨૭૧ થી ૨૯૭.

નારાયણ હેમચન્દ્ર-(પૂર્વાવસ્થા)

[પૃષ્ઠ ૨૪૪

(૨૮)

સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્ર

આ વિચિત્ર મૂર્તિ વિશે હું † અન્યત્ર પુષ્કળ સવિસ્તર લખી ચૂકયો છું. તો હવે શું બાકી રહ્યું? કાંઈ જ નહિં. માત્ર સ્મરણમુકુરના બીબામાં ઊતરે એમ રૂપાન્તર જ થશે. અંતર્ગત પુનરુક્તિયો આવશે જ. વાચક તે માટે ક્ષમા કરશે એમ ઉમેદ રાખું છું.

મ્હારા જીવનની રંગભૂમિ ઉપર નારાયણે પ્રવેશ કર્યો, તે પૂર્વે જવનિકાની પાછળથી હેનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. મ્હારા પિતાને નવીનચન્દ્ર રાય જોડે મુંબાઈમાં પરિચય થયો, તે સમયે બાબુના પુત્રવત્ યુવક તરીકે નારાયણ જોડે હેમને પ્રસંગ થયેલો. તે પ્રસંગને આધારે નારાયણ મુંબાઈથી 'બાબુ' જોડે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ભણી ચાલ્યો ગયો તે પછી એ યુવકના પત્રોનો શરપાત મ્હારા પિતા તરફ સતત ચાલ્યે જતો હતો. એ હેના શબ્દોનું આમ જવનિકાન્તરથી શ્રવણ હમને-મ્હને અને મ્હારા બન્ધુઓને-કંટાળો આપતું હતું. બંગાળી રૂઢિનું, શબ્દોનું, ગુજરાતીમાં અયોગ્ય મિશ્રણ, આડમ્બરી સંસ્કૃત શબ્દોનો થોક, ગુજરાતી ભાષારૂઢિનું મર્દન; ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળી ભાષાથી કલુષિત થયેલા હેના પત્રોથી હમને રમૂજ કરતાં કંટાળો વધારે આવતો હતો; મ્હારા પિતા તો ઉદાર ભાવે હેને નિયમસર ઉત્તરો લખ્યે જ જતા હતા, અને નકામા ટપાલ ટિકિટોના ખરચ માટે હમે હેમને ફરિયાદ કરતા. છતાં મનમાં એમ ખરું કે આ વિચિત્ર યુવક કોણ હશે?

† 'મનોમુકુર,' પૃષ્ઠ ૨૭૧ થી ૨૯૭.

નારાયણ હેમચન્દ્ર-(પૂર્વાવસ્થા)

[પૃ ૨૪૪

નારાયણ હેમચન્દ્ર–(ઉત્તરાવસ્થા)

[પૃષ્ઠ ૨૪૪

એ મૂર્તિનો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ ઈ સ ૧૮૮૬ માં થયો મ્હારા પિતા એ વર્ષના મે માસમાં દેવલોકમા ગયા, તે પછી મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ તથા એક બે સ્નેહીઓ ચાર્માસામા શોલાપુર હું નોકરી ઉપર હતો ત્હા આવ્યા એ મંડળમા નારાયણ હેમચન્દ્ર પ્રગટ થયા: ઉઘાડુ માથુ, ટૂકા વાળ, કોટ ધોતિયુ બંગાળી ઢબનું,—એ બાહ્ય વેશસ્વરૂપ બાડી આખ્યો, મ્હોએ શીળીના ધોળા, હરવા ફરવા ચાલવા મ્હાલવામાં કઢંગાપણુ, ચાલતા એક હાથ સ્થિર અને બીજો જોરથી વીંઝાતો જાય–હેવી હીંડછા, મુખમુદ્રામા કાંઈ પણ અસાધારણપણાનો અભાવ,—એ બાહ્ય શરીરાદિઘટના,– વાતચીતમા પણ ભાષા છટા ઇત્યાદિમા સ્ખલનશીલતા, છતા તે પાછળ ગૂઢ રહેલી બુદ્ધિની તીવ્રતા,—એ અંતરંગ સ્વરૂપ,–હેવો નારાયણ પ્રગટ થયો દાઢીવાળો જ જે લોકોએ હેને ઉત્તર કાળમા દીઠો તેહેને દાઢી મૂકેલી આ મૂર્તિ સ્હામે મૂકેલી જોઈને આશ્ચર્ય લાગશે—આ નારાયણ હેમચન્દ્ર ? પણ એ જ, નક્કી

આ વિલક્ષણ મૂર્તિયે મ્હને વશ કર્યો, શુ અતકર્ય આકર્ષણ હશે ? બન્ધુ સ્નેહીનુ મંડળ અમદાવાદ તરફ વદાય થયુ, પણ નારાયણને મ્હે તથા મ્હારી પત્નીએ મુંબાઈ જઈને પાછા આવવાની વિનતી કરી, અને એ પણ આકર્ષાઈને આવ્યો બંગાળીમાથી ગુજરાતીમા ભાષાન્તર–ખડબચડી ભાષામા–કરવાનુ નારાયણનું કારખાનું ચાલ્યુ 'કુસુમમાળા' હજી ગુર્જર વાચક વર્ગની સમક્ષ મ્હે રજૂ કરી ન્હોતી કાવ્યો હેમાના કુટુમ્બ તથા મિત્રમંડળે વાચેલા સાભળેલા, નારાયણ પણ એ મંડળમાં ખરો હેને કાવ્યો ગમ્યા મ્હને વારવાર પ્હેરણી મારે, ને કહે "મહાશય! કાંઈ કાવ્ય લખો !" હેના ઉપર હુ ચીડાઉં, ' એમ તે કાવ્ય થતા હશે ? ' કાવ્યસરિતા સ્વચ્છન્દે નીકળેલી તે શુષ્કારણ્યમા ગુપ્ત થઈ ગઈ હતી —એ પ્હેરણીથી હુ કંટાળ્યો પણ મનોવ્યાપારની ગતિ જુદી જ હતી એ પ્હેરણી મગીને જાદૂગરનો દંડ બન્યો, અને

ભલી મગી આપા કઠણ પથરે દંડ મહર્યો
અને જો ! આપ્યો ત્હા ઝિલ્ણો બળવેગે ઝરઝરે

'અભિનન્દનાષ્ટક' કાવ્ય નારાયણના જ આગ્રહથી રચાયું;—"મહાશય! નવા વર્ષનિમિત્તે કાવ્ય કાંઇ રચીને અમદાવાદ મોકલો." (મ્હારા બન્ધુ વગેરે અમદાવાદ હતા; નારાયણ, મ્હારી પત્ની અને હું એટલાં શોલાપુરમાં હતાં) કાવ્ય રચાયું–ગોવર્ધનભાઇએ પોતાની 'કુસુમમાળા'ની પ્રતમાં Pathetic and Sublime એમ શેરો મારેલો† તે કાવ્ય, હું તાવના જોસમાં હતો તે જોસમાં તે જોસમાં લખાયું. અને પછી તો કાવ્યપ્રવાહ ચાલ્યો.

નારાયણના આ ઉપકારનો સ્વીકાર 'કુસુમમાળા'માંના અર્પણ વડે મ્હેં કર્યો તે વખતે હુ નહોતો જાણતો કે નારાયણના હૃદયમાં મ્હારી અમુક કાર્યમા સહકારિતાનો સ્વીકાર પણ એ પ્રકારે કરવાની ઊર્મિ ઉત્પન્ન થશે. 'અશ્રુમતી' નાટકનું બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં નારાયણે લગભગ સમગ્ર ભાષાન્તર કર્યું હતું; બે ગીત બાદ કરતાં બાકી સર્વાંશે ગદ્ય હતું; શોલાપુર તળમાં અને જિલ્લામાં સવારીમા ફરતે ફરતે નારાયણના આગ્રહથી એ નાટકની નારાયણી ભાષા બદલીને ગુજરાતી બનાવવાનો પ્રયાસ મ્હેં આરમ્ભ્યો હતો, સાથે જ ગદ્યમાંના અમુક ભાગ પદ્યમાં રૂપાન્તર આપીને મ્હેં ગોઠવ્યા. આ કારણથી નારાયણે મ્હને 'અશ્રુમતી નાટક' અર્પણ કર્યું, અથવા હેના શબ્દો વાપરિયે તો, "અતિ શ્રમથી સંસ્કાર પામેલી અશ્રુમતી પાછી સ્વીકારો" એમ હેણે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો. ('અશ્રુમતી નાટક'ની એક પ્રત સુન્દર મોરાક્કો પૂંઠામાં સુનેરી નકશી વચ્ચે મ્હારી છબી ગોઠવીને મ્હને હેણે મોકલેલી ત્હેમાં છબી નીચે સુનેરી અક્ષરોમાં આ વાકય કોતર્યું હતું.)

મ્હને એ શૃંગારયુક્ત 'અશ્રુમતી'ની પ્રત મળી, ને હું અસાધારણ આર્દ્રતા, આશ્ચર્ય ઇત્યાદિ ભાવમાં લીન થયો. અર્પણનો અરસપરસ વ્યવહાર તો તદ્દન આકસ્મિક યોગનું ફળ જ હતું; 'કુસુમમાળા' મ્હેં નારાયણ ને મોકલી, અને 'અશ્રુમતી' મ્હને મળ્યું તે તારીખોની ગણતરીથી ખાત્રી થઈ કે કોઇ કોઇને કાંઇ ખબર ન્હોતી. પણ મસ્ત ફકીર

† પાછળ પૃષ્ઠ ૨૩૬ જુવો.

નારાયણ તો, વિચાર, ગણના, ઇત્યાદિ બન્ધનોથી મુક્ત ! એ તો ઉછળ્યો અને ક્રોધયુક્ત પત્ર મ્હને લેખે લખ્યો, "મ્હે દુનિયાદારીનો વ્હેપાર જેવો ધધો હવે દીઠો હુ ન્હોતો ધારતો કે આમ બદલો વાળવાનો વ્હેપાર ત્હમે કરશો" ઇત્યાદિ મતનબના વચનો હતા મ્હે હેને પત્રદ્વારા ખુનાસો કર્યો હેને ખાતરી થઈ સંતોષ થયો, પણ એ ઓલીઆ ફકીરનો ગુસ્સાનો આનન્દ આ પ્રસગે તો જતો રહ્યો તે હેને જરા ગમ્યુ નહિ હોય

નારાયણ શોલાપુર જિલ્લામા મ્હારી જોડે ફરતો હતો તે વખતમા ત્હેના અનેક બંગાળીના ભાષાન્તરોની ભાષા સુધારવા ફેરવવાનુ મગજતોડ કામ મ્હારી કને નારાયણે લીધુ હતુ હેને ના કહી સકાતી જ નહિ એક દાવો એક પ્રસગ હતો નારાયણ પોતાનુ ભાષાન્તર મ્હને વાચી સમજાવતો હતો વાચતે વાચતે બોલ્યો, 'એ ક્ષાન્ત થયો' મ્હે પૂછ્યુ "શુ' 'ક્ષાન્ત?' 'ક્ષાન્ત' એટલે શુ? ક્ષમા યુક્ત?' નારાયણ, "ના, ના, મહાશય! ક્ષાન્ત' આમ રગઝગ ચાલી આખરે લખેલુ જોયુ, તો નીકળ્યુ—શ્રાન્ત! પછી જુદા જુદા શબ્દો હેની કને ઉચ્ચારાવ્યા પછી મ્હને જણાયુ કે શબ્દને આરમ્ભે આવેલો શ્રકાર નારાયણથી ઉચ્ચારાતો નહિ, ક્ષ જ ઉચ્ચાર કરે શબ્દની વચમાનો બરાબર બોલ—આશ્રમ શબ્દનો ઉચ્ચાર આશ્રમ જ કરે શ્રી નો ઉચ્ચાર શ્રી જ કરે,—શ્રીમદ્ પોતાના નામની પૂર્વે મૂકવાની વિચિત્રતા નારાયણે આરમ્ભના પુસ્તકોમા કરેલી મ્હે એની હમનીયતા અને અયોગ્યતા બતાવી તે પછી હેણે એ છોગુ કાઢી નાખ્યુ હતુ

નારાયણ શોલાપુરમા હતો ત્હેવામા પોતાના એક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મિત્ર રામજીદાસજીનુ નામ વારે વારે દેતા હતા, હેની જોડે પોતે બહુવાર મુસાફરીઓ કરેલી, હેની વિચિત્રતાઓ હમને કહેલી, ત્હેમાની એક યાદ આવેછે દૂધ પીએ તે વાડકા વડે નહિ, ચમચી વડે નહિ, પણ હાથી હુક્કાની નેહ વડે! શોલાપુરથી નારાયણ ગયા પછી કેટલીક મુદતે મ્હારા બન્ધુ મિત્રો વગેરે મ્હારે ત્હેડાં હતા ત્હેવામા

એકાએક નારાયણ અને રામજીદાસજી આવી ચઢયા. હમારે ઘેર ઊતર્યા. રામજીદાસજીનું ઓળખાણ કરાવ્યું. કોઈ ઉઠાઉગીર જેવો, અથવા તો મગજનું ચક્ર અવળું ફરી ગયેલો, હેવો આબરૂ વગેરેથી વિમુખ માણસ હમને તો એ લાગ્યો. આવતાં વાત કાંઈ વિનાકારણની તકરારી ચર્ચામાં જ એ પડ્યો. હેની વાચાલતા ભારે. હેની જોડે માથું ફોડવામાં હું ના બેઠો; મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેશાઈ પથ્થરના માથાવાળા હતા તે બેઠા. રામજીદાસજીની હિન્દી વાણીમાં વારંવાર સિર્ફ શબ્દ આવતો તે વરજભાઈ સમઝતા પણ નહિં; સમઝવાની જરૂર પણ નહોતી. એ બે વિલક્ષણ મિત્રોનું જોડું મદ્રાસ તરફ ચાલ્યુ ગયું. મુસાફરી, ઉદ્દેશહીન, ભ્રમણ માટે શક્તિ, એ આ બે વિલક્ષણ માણસો વચ્ચે સંયોજક અંકોડો હતો. થોડા દહાડા પછી નારાયણ પાછો આવ્યો.—" એકલા કેમ ?" તો કહે રામજીદાસજી અને હું મુસાફરીમાં લઢયા એટલે હું ચાલ્યો આવ્યો !"

શોલાપુર જિલ્લામાં નિત્ય સહવાસે <u>નારાયણનો પરિચય મ્હારે ગાઢ થયો</u>. ખાવુ પીવું, સુવું બેસવું, ફરવા જવું વાર્તાલાપ કરવા, બધામાં નિત્ય સહચારથી એ બન્ધુવત્ બની ગયો. હેની ભાષા સુધારવાનું કામ કરતે અનેકવાર લઢાઈયો પણ થતી. ખાસ કરીને બંગાળી ભાષાની કેટલીક હસનીય વિચિત્રતાઓનો હું તિરસ્કાર કરતો ત્હારે નારાયણ રીસાઈને મ્હો ચઢાવતો. એક હેવા પ્રસગે 'ઉપન્યાસ' શબ્દ આવ્યો. મ્હેં પૂછ્યું: 'આ શબ્દનો અર્થ શો ? આ વાકયમાં સસ્કૃતમાં જાણેલો અર્થ બેસતો નથી. ઉત્તર મળ્યો:—મહાશય ! 'ઉપન્યાસ' એટલે નવલકથા." હું તો છક જ થયો "સંસ્કૃતમાં આ અર્થમાં કદિં પણ પ્રયોગ જાણ્યો નથી; અને ત્હમારા બંગાળીઓએ આ ક્યહ થી ઘડી કાઢયું ! કાંઈ અર્થનો સંબન્ધ પણ નહિં ! 'કાદમ્બરી' વાર્તાનાયિક ઉપરથી 'કાદમ્બરી' એ નામ વાર્તાનું પડયું. ને તેથી આગળ વધીને મરાઠીમાં 'કાદમ્બરી' એટલે કોઈ પણ વાર્તા એમ સામાન્ય નામ પડયું તે વિચિત્ર અને હસનીય છે, છતાં લક્ષણાથી બંધ બેસાડાય એમ છે, પણ આ ત્હમારો 'ઉપન્યાસ' તો કાંઈ પણ પાયા વિનાનો શબ્દ !" નારાયણનો

બચાવ–રીસાઈ ને મ્હોં ચઢાવવું. બે મિનિટ આછી પાછા પોતે પ્રફુલ્લ થઈ ગયા, અને ભાષાન્તર તપાસવાનું કામ ચાલ્યું.

આ સહવાસના વખતમાં જ મ્હારી કાવ્યરચનાની રસિક પ્રવૃત્તિની જોડાજોડ ગુજરાતી ભાષાની જોડણી વિશેનો નિબન્ધ (ઈ. સ. ૧૮૮૮ નો પ્રથમ નિબન્ધ) એ શુષ્ક વિષયની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલતી હતી. નારાયણ એ લખાતી વખત ચર્ચામાં બુદ્ધિયુક્ત ભાગ લેતો હતો. એક વાર મ્હને એ કહેઃ " મહાશય! હકાર બોલાય ત્ય્હાં લખવો એમ ત્હમારો આગ્રહ છે તો 'જ્ય્હારે', 'ત્હારે' હેમાં પણ હકાર મૂકવો જોઇએ ?" હુંઃ–"ક્ય્હાં મૂકીશું?" નારાયણઃ " બોલાયછે યકારની પછી તરત, તો તેમ મુકવો. " હુંઃ– "છાપખાનાવાળા હેવાં ટાઇપ ક્ય્હાંથી લાવશે ?" તો કહે–"એતો મહાશય ! બધું થઈ સકશે." કરીને છાપવાની ઝીણવટથી પૂરા વાકેફ નારાયણે 'જય્હાં', ત્ય્હાં', 'ક્ય્હાં' 'જ્ય્હારે', 'ત્હારે', 'ક્ય્હારે', જેવાં સ્વરૂપો મ્હને વળગાડયાં, લોકો ભલે હસે; નારાયણની સ્વેરૂપાકૃતિ જેવી એ રૂપાકૃતિયો કઢંગી ગણશે;–પણ એ રૂપાકૃતિયો આજ સડત્રીસ વર્ષના પરિચયથી મ્હને તો સર્વાંશે ઇષ્ટ જ લાગેછે, અને આકારમાં કાંઇ અણઘડપણું જણાતું નથી. મ્હારા ઉપર જે પંડિતો કોપ કરતા હશે ત્હેમણે અડધો કોપ નારાયણ ઉપર પણ કરવો જોઇયે.

" મહાશય ! મ્હારે ઈંગ્લાંડ જવુંછે; જરૂર હું જવાનો. " હુંઃ–" પણ મિયાં ! પૈસા ક્ય્હાંથી લાવશો ?" "એ તો મળી જસે; કોઇ પણ પરમેશ્વરનો લાલ મળસે. " હું·——" પણ ભાઈ સાહેબ ! ત્હમને અંગ્રેજી લગાર પણ આવડતું નથી તે શું કરશો ?" "હું સીખીસ, પછી જઈસ."–નિશ્ચય થયો પછી ડગે હેમાંનો નારાયણ ન્હોતો. અંગ્રેજી પ્રાઇમરથી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. g o, જી–ઓ, ગો, એટલે જવું;" w–e–n–t ડબલ્યુ–ઇ–એન–ટી, વેન્ટ એટલે 'ગઓ';'–ઇત્યાદિ રૂપો ન્હાના બાળકની પેઠે ડોકાં ધૂણાવીને ગોખતો મ્હોટા વયનો નારાયણ મ્હારાં નયનોસમીપ અસારે જોઉં છું. રાત્રિશાળામાં પ્રૌઢ વયના, મજૂર, ખેડુત, વર્ગના પુરુષોનું ચિત્ર એક અંગ્રેજ -

સમભાવ સાથે પણ કાંઈક કૃપાવૃત્તિ દર્શાવીને સરસ આપ્યુ છે, તેવુ જ ચિત્ર આ પથ્થર લઈને માથુ ફોડનાર નારાયણનુ હુ જોઉછુ "--અંતે નારાયણે આ ફાફા છોડી દીધા 'મહાશય! હુ તો એમને એમ જઈસ વિલાયતમા ભાષા તો આવડી જસે" દૃઢતાનો ત્યાગ નહિં, પણ ઈંગ્લાંડ જવાની ઉતાવળ–એ જ આ કૃતિનુ કારણ હતુ જવાનો નિશ્ચય એ ખરુ મૂળ હતુ

નારાયણનુ એક બીજું ચિત્ર નજર આગળ આવેછે હમે સાઝે સાથે ફરવા જઈયે છિયે હેની સ્વાભાવિક ઉત્સાહની જોસ ભરી વાણીમા ગમે તેવા ઉચ્ચારો કરતો નારાયણ ઝડપથી મ્હારી જોડે ચાલેછે હુ એકાએક ઊભો રહુ છુ —"મહાશય! ચાલતે ચાલતે મ્હને હમે અથડાઓછો–તે છેક ગટરમા હુ જતો રહ્યુ ' વળી એ ખરી જાયછે–ને જરાવાર સીધો ચાલેછે, પાછો મ્હને અથડાઈ અથડાઈ ને ધકેલતો જાયછે, મ્હે હેનુ કારણ અનુભવ પછી સોધી કાઢયુ મ્હને એક બાજુ જ એ ધકેલતો હતો મ્હે હેનાથી ઉલટી બાજુ રહીને ચાલવા માડયુ ફળ સારુ નીવડયુ હુ ગટરમા જતો અટકયો ટૂકી નજરનો (short-sighted) નારાયણ હતો, તેથી આ પરિણામ આવતુ નારાયણને હાવે પ્રસગે લગારે ખોટું નહોતુ લાગતુ ટકી નજરના માણસોનો મ્હને આ પ્રકારનો અનુભવ થયેલો, અને સમતોલતાની ખામીને લીધે આમ સ્ખલનો થાયછે તે જાણેલુ, તેથી મ્હે કારણ પણ નારાયણને સમઝાવ્યુ હેને તે વિશે લક્ષ નહોતુ "મહાશય! હુ તો 'પાગલ' છુ" એટલો હેનો અનેકવાર જેવો ઉત્તર હતો "મહાશય! 'પાગલ' એટલે શુ?" "એટલે ઘેલો!" એ પર ભાષાનો–હિન્દી બંગાળીનો–શબ્દ એ વખતમા ગુજરાતીમા પ્રવિષ્ટ થયો ન્હાનો હવે તો ઠેર ઠેર પાગલ દેખિયે છિયે –ખરે! ભાષાશુદ્ધિની બાબતમા ઢગધડો ના રાખનાર 'પાગલ' ઓછા નથી

નારાયણ આખરે ઇંગ્લાડ ગયો, ત્હા કેટલોક વખત ગાળ્યો, અમેરિકા ગયો, હેના અર્ધનગ્ન વેશને લીધે ન્યુયાર્કમા પોલીસે પકડયો, ખુલાસો થતાં હેને છોડી મૂકયો,—એ દેશમા પણ લાબી મુદત રહ્યો, અને ઈ સ ૧૮૯૪ મા એ પાછો હિન્દુસ્તાન આવ્યો હુ કારવારમા નોકરી ઉપર હતો. 'આવુછુ'

એમ ખબર આપનારો નારાયણનો પત્ર આવ્યો. સ્ટીમર પાછલી રાત્રે અંધારામાં આવતી હતી તેમ આવી. સિપાઈ તેડવા ગયેલો પાછો આવ્યો: "કોઇ હેવો માણસ તો નથી આવ્યો." હુ સ્હવારે ઊઠ્યો. જોઉં છું તો બંગલાના લાંબા વરંડામાં આંટા મારતો કોક દાઢીવાળો માણસ ફરતો હતો. "કોણ? નારાયણ?" "હા." દાઢીથી ઓળખ્યા નહિ—એ અસલ દાઢી રાખતા, પણ મ્હે તો આ રૂપ પ્રથમ જ દીઠેલું.—વડોદરામાં ભગવાં પ્હેરીને નારાયણ ફરતો તે વખતે બૈરાં "મહારાજ, મ્હારે ઘેર જમવા આવો" કરીને હેને ખેંચી જતાં તેત્રાસથી કંટાળીને ભગવાં છોડી દીધાં હતા, તેમ આ દાઢી કાઢી નાંખવાનું પણ કાંઇ કારણ હશે; યાદ નથી.—"સામાન ક્યહાં?"—"જાળી લાવ્યો છું ને." હું સમઝ્યો નહિં. દોરીની જાળી ગૂથેલી કોથળી હતી, માહિં ધોતિયું બેચાર પ્હેરણ, ચોપડીઓ વગેરેનો ખીચડો હતો. આ હેનો સામાન ફકીરને વધારે શુ હોય? સ્ટીમર ઉપર ફર્સ્ટ કલાસના પૅસેંજરમાં સિપાઇયે ખોળ્યો હશે—કોઇ 'મ્હોટો' માણસ હશે એમ ધારીને, તે 'નથી આવ્યા' નીજ ખબર લાવે ને. દાઢીવાળા નારાયણનું સ્વરૂપ સર્વને પછીથી પરિચિત હતું

નારાયણ હમારી જોડે રહ્યો, સવારીમાં ફર્યો યુરોપ અમેરિકાના વિવિધ અનુભવો રમ પડે એમ હેણે કહ્યા. નારાયણના અનુભવ સાથે જ્ઞાન પણ વિશાળતા પામ્યું હતુ. અંગ્રેજી તો ભાગ્યું તૂટ્યું જ આવડતુ.

સવારીમાં મ્હારાં છોકરાં તથા આયાની સાથે નારાયણ † દમણી'માં મુસાફરી કરતો તે વખતે બાલકોને પુષ્કળ રમૂજ આપતો—અનેક આનન્દમય વાતોચીતો કરતો. કારવારથી અંકોલે દરિયા કિનારે કિનારે હમે ગયા. અંકોલે પ્હોચીને નારાયણ મ્હને કહે, "મહારાજ! બહુ સુન્દર પ્રદેશ છે;

---

† 'મનોમુકર'નુ અવલોકન કરતે એક વિદ્વાન્ આ 'દમણી' શબ્દને ગ્રામ્ય ઠરીને હસી કાઢેછે. મ્હેં 'દમણી'=બળદનું સગરામ—એમ ખુલાસો તે સ્થળે આપ્યો જ છે. એ શબ્દ ગુજરાતી નહિં પણ કારવાર બેલગામ વગેરે પ્રદેશમાંનો સ્થાનિક શબ્દ છે. એ ઉપરના ઇશારાથી તથા અવતરણ ચિહ્નથી સહજ જણાય એમ હતું પરંતુ વિદ્વાનોની વાત જુદી છે.

ર્મૉન્ટી કાર્લોનું સ્મરણ થાયછે." એ કોલા જતે 'દમણી'માંથી નારાયણના દક્ષણી જોડાનું એક નંગ પડી ગયું મુકામે ઊતરતી વખત ખબર પડી. બજારમાં જઈને નારાયણ એક નંગ લઈ આવ્યો. (હેના જેવા ફકીરને એમ છુટક નંગ જડે અથવા મળે.) પણ જરાક જોડ મળવામાં ખામી હતી. એકના ઉપર રેશમના દોરાનું ફૂલ ન્હાનું કાળા રંગનું હતું બીજા ઉપર પીળા રંગનું હતું નારાયણને શી વાર? કાળી શાહી વતે પીળા રંગનો કાળો રંગ કરી દીધો! 'મહાશય! ત્હમારે વળી આમ સરખા રંગની ચટ શી'? નારાયણ હસ્યો. કાંઈક જવાબ દીધો. યાદ નથી.

કારવાર જિલ્લામાં બેલીકેરી નામનું ગામડું દરિયાકિનારે છે. બહુ સુન્દર સ્થાને સરકારી બંગલોછે. (કારવાર જિલ્લામાં સર્વ સ્થાન સુન્દર જ છે. સદાશિવગઢ નામની ટેકરી ઉપર હમે પ્રથમ સરકારી બંગલામાં જઈને રહ્યાં ત્ય્હારે વિશાળ હિન્દી મહાસાગરના ઉજ્જ્વળ ફીણના તરંગ, આજૂબાજૂ નાળિયેરીઓની લીલોતરી, એક બાજૂ કાલી નદીનો સમુદ્ર સંગમ, ત્હેમાં ધોળા શઢના શૃંગારવાળી ન્હાની મ્હોટી હોડીઓ. પૂર્વમાં સહ્યાદ્રિની શિખરમાળાઓ, ધુમ્મસમાંથી ડોકિયાં કરતી, સૂર્ય નીકળતાં હાસ કરતી;– આ સર્વ જોઈને તત્ક્ષણ થયું કે જીવનભર અહિં રહિયે.––અસ્તુ, વિષયાન્તરતા થઈ. બેલીકેરીનો બંગલો સુન્દર સ્થળેછે). ત્ય્હાં બંગલાના એક ભાગમાં હાવેલ નામના સિવિલ સર્જનનો મુકામ હતો, સકુટુમ્બ. હું પણ સકુટુમ્બ હતો. નારાયણ જોડે હેમને ઓળખાણ કરાવ્યું. રાત્રે બધાં સાથે જમ્યા પછી નારાયણ પોતાના યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસની વાતો કરવા લાગ્યો. હેનું ભાગુંતૂટું અંગ્રેજી મિસિસ હાવેલ સભ્યતાથી અને માનની સાથે સાંભળી રહેતી હતી. "વન સટ, વન કોટ," ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ બોલતો તે શર્ટ (shirt) ને માટે નારાયણ 'સટ' કહેતો એ વાત હમે જાણિયે, મિસિસ હાવેલ શું જાણે? સમજે નહિં તોપણ ડોકાં હલાવ્યે જાય–(કારવાર તળમાં નારાયણ હમારી જોડે હતો તેટલી વાર એ તો ક્લબમાં ન્હોતો આવતો, પણ ક્લબમાંના ઘણા ખરા મિત્રો હેને વિશે હકીકત જાણીને માનવૃત્તિથી હેને જોતા.)

ઈ. સ. ૧૮૯૫ની સાલમાં નારાયણ અમદાવાદમાં હમારે બંગલે મ્હારા કુટુમ્બ પાસે હતો. મ્હારો પુત્ર નલિન, સાત વર્ષનો, કાંઈક જક કરીને રોતો હતો. નારાયણ પાસે આવ્યો "અરે છોકરા! આમ રોવાય? જો મ્હોં કેવું દેખાયછે!"–કરીને મ્હોં રહામું ચાટલું ધર્યું. નલિન ઉલટો ચીડાયો, બમણો રોવા લાગ્યો, અને હેણે નારાયણને હડશેલી કાઢ્યો. તરત બજારમાં જઈને નારાયણ મીઠાઈ લઈ આવ્યો, અને નલિનને આપી, શાન્ત કર્યો. નલિન પછીથી કહે: "રોઈએ માટે શું ચાટલું બતાવવાનું કે?" નારાયણ આનન્દથી હસ્યો.

મીઠાઈનો શોકીન નારાયણ પોતે બાળકો કરતાં ઓછો ન્હોતો. સિંધમાં હૈદરાબાદ જિલ્લામાં હું હતો તે વખતે નારાયણ હમારી સાથે થોડાક મહિના રહેલો, સવારીમાં ફરેલો. મ્હારાં બે છોકરાં ઊંટ ઉપર બાજૂ ઉપર બેસાય હેવી ડબલ ખુરશીના કાઠડા ઉપર બેઠાં હોય, નારાયણનું ઊંટ હેમની જોડાજોડ ચાલે (મ્હારું ઊંટ તથા મ્હારી પત્નીનું ઊંટ જરાક આગળ હોય) તે વખતે નલિનને અને ઊર્મિલાને નારાયણ ચીઢવે, હસાવે, એમ મુસાફરી ચાલે. આ વખતમાં પ્લેગનું જોર બહુ હતું તેથી બજારની મીઠાઈ લાવવાની મનાઈ કરેલી નારાયણને બહુ સાલી. તંડો આદમ નામના ગામથી હમે ઉપડયાં; નારાયણના મુખ ઉપર એ મનાઈના દીર્ઘ દબાણથી ગ્લાનિ આવેલી મ્હેં દીઠી. મ્હને દયા આવી. "મહાશય! જાઓ મીઠાઈ લઈ આવો." તરત હેનું ઊંટ ફેરવ્યું, તંડો આદમના બજારમાં જઈ મીઠાઈ લઈને પાછો હમને પકડી પાડી પ્રફુલ્લવદને શામિલ થયો. એ વખતનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરું છું, તો એ બાલક જેવા પ્રૌઢ પુરુષ તરફ અપૂર્વ ભાવ ઝરેછે.

ઇ. સ. ૧૮૯૪;–નાતાલના દિવસઃ––સ્થળ; ઉત્તર કાનડા જિલ્લાની છેક દક્ષિણ હદમાં ગેરસપ્પાના જગવિખ્યાત ધોધ; ત્હાં મુસાફરીબંગલામાં મ્હારો મુકામ; મ્હારા બન્ધુ સકુટુમ્બ, નારાયણ એ મંડળ સાથે છે. એ ધોધ લગભગ ૯૦૦ ફુટની ઊંચાઇથી પડેછે; બંગલો એ ઊંચા કિનારા ઉપર છે. મંડળમાંના બીજા કોઇની હિમ્મત ધોધને તળિયે ખડકોના પથરામાં થઈને જવાની ના ચાલી; મ્હારા બન્ધુ કાયમના બ્હીકણ; બીજાં બાળક

અને બન્ધુની પત્ની. નારાયણ અને હુ એ જણા અને એક અંગ્રેજ મિત્ર પોલીસસુપરિટેંડટ, બિડલ, ત્રણ જણા ઊતર્યા. એ જળધોધ ત્હમે દીઠાછે?–ના? ત્હમારી અડધી જિંદગી રદ્દ ! કિનારાની ભેખડની ધાર ઉપર આખો દિવસ રહી ધોધના જળકણમા રચાતાં ઇન્દ્રધનુષ્ય જોતે ધરાઇયેજ નહિં; અને ધોધનુ ગર્જન તો ચાલૂજ, એ ગર્જન વિશે એક અંગ્રેજ મુસાફરે એ સ્થળની visitor's book મા લખ્યુંછે: "Would you have music? Then listen to the Falls; The scale is infinite, and God the organist (ત્હમારે સગીત જોઇયે? તો આ જળધોધનું શ્રવણ કરો; હેનુ સ્વરમંડળ અનન્ત છે, ને પ્રભુ એ મહાવાદ્યનો વગાડનારો છે.) એ અલૌકિક જળધોધ.

તૂટી પડતો જળધોધ મહાન, ગજવતો અવિરત ઉજ્જ્વલ ગાન.
નચવતો અણગણ જળકણ જ્યાંહિં, પરોવી રવિ નિજ અગુલિ ત્યાંહિં
તરતા મૂકે ગૂથી અનેક ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલાં છેક

એ ગર્જન ગીતની નીચે, એ રંગરસીલાં ઇન્દ્રધનુની પરંપરાની નીચે, બિડલ, નારાયણ અને હું ઊભા છિયે. અને,—અને નારાયણ પાણીની ધારની છેક પાસે લપલપાટ કરતો ગયો, પગ લપસ્યો, ધબ નારાયણ પડ્યો! તરત ઊઠ્યો, ધોતિયું પલળેલુ અડધું ઊંકેલીને નીચોવ્યું–તે ભાગ બદલીને વીંટ્યો; ને બીજો છેડો નીચોવ્યો. બિડલ આ કળા જોઈને છક થયો–આ ચિત્ર કેવું! Sublime (ઉન્નત) માંથી Ridiculous (હાસ્યાસ્પદ) માં કેવું પતન!

નારાયણને મ્હારા બન્ધુએ બહુ વાર કહેલું: ત્હમે બહુ લપલપિયા છો. એટલે કહેછે: "મહાશય! ભયનો શંભવ ના હોય ત્ય્હાં લપલપાટ અવસ્ય કરવો જોઇયે."!—અહિં લપસ્યા તે વખત ભયનો 'શંભવ' હતો કે નહિં? નારાયણ જાણે.

ચિત્રપરિવર્તનઃ—સમયઃ આ પછી બે ત્રણ દિવસ; સ્થળઃ હોનાવરથી કારવાર જતે આગબોટની તૂતક. પાત્રો–નારાયણ હેમચન્દ્ર વિશ્વવિહારી,

અને એક મેંગલોરથી ચડેલા રોમન કેથોલિક પાદરી. પ્રેક્ષકમંડળ, હું, મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, વગેરે. સન્ધ્યાકાળની શાન્તિમાં આગબોટ શાન્ત સમુદ્રમાં ખળખળ પાણી કાપતી વગર ડોલ્યે સર્યે જાયછે; નારાયણ પાદરીની પાસે જઈને પૂછેછેઃ Do you know Dutch? (જર્મન માટે Dutch શબ્દ વાપરવો એમ નારાયણ હમને કહેતો હતો.) પાદરી જર્મન જ હતો. બંને જર્મનમાં વાતો કરવા મંડી પડ્યા. પાદરી पुण्यवन्तरु અને पावित्र्यरु * એમ કાનડી રૂપો વચમાં વારંવાર ભેળવતો બોલ્યો જાયછે. નારાયણ જોસભેર અસ્ખલિત બોલ્યે જાયછે. હમે કશું સમઝતા નથી. એટલું લાગેછે કે અંગ્રેજી કરતાં જર્મન ઉપર નારાયણને વધારે પ્રભુત્વ હશે. પછી તો પ્રભુ જાણે. ધર્મ સંબન્ધી તકરારમાં ઊતરેલા આ બે 'પાગલો'નું ચિત્ર અત્યારે રમૂજ ઉત્પન્ન કરેછે.

હવે મુકુર ફેરવીને નીચે મૂકી દઉં. જરા પશ્ચાદ્દર્શનમાં લીન થાઉંઃ "મ્હારા આત્માની આ દુરવસ્થાની વેળાએ હું એક સુખસ્વપ્ન જોઉંછું.— ત્હમારો સ્નેહ, કેવો નિર્મળભાવ ધારણ કરીને મ્હને આલિંગન કરવા આવેછે! મ્હારું સર્વસ્વ ગયુંછે–પરંતુ પામ્યોછું કેવળ ત્હમારી જ પ્રીતિ. એ પ્રીતિને પણ મ્હારે રાખવાની જગા નથી–મ્હારું હૃદય પ્રેમશૂન્ય છે–હું બન્ધુશૂન્ય છું, હું જ સંસારમાં યથાર્થ દરિદ્ર છું. ત્હમારી નિર્મળ પ્રીતિની સાથે વિનિમય કરી સકું હેવું મ્હારા આત્મામાં કાંઈ જ નથી" 'અશ્રુમતી નાટક'ના ભાવ ઝરતા અર્પણમાંનાં આ વચનોના ઉદ્‌ગાર કરનારો ઉદાર નારાયણ! આ હેનું ઉચ્ચતર સ્વરૂપ. બાલકો જોડે બાલકવત્ આનન્દ ખેલ કરતો નારાયણ–આ હેનું નિર્દોષ સ્વરૂપ. પાછલા સમયમાં કેટલાક અનિષ્ટ સંજોગો અને સંબન્ધોને પરિણામે અન્યાયી, દુરાગ્રહી, નિન્દક, નારાયણ; પોતાને માટે નહિં પણ પોતાના ભાઈના સંતાનો માટે ધન ભેગું કરવાના લોભમાં, ચિત્રોનું આલબમ બનાવવા માટે અકુલાડગનાઓની છબીઓ મેળવવા હેવીઓને ગાડીમાં જોડે બેસાડીને લઈ જનારો નારાયણ;†—

* રુ પ્રત્યય કાનડીમાં અકરાન્ત નામને બહુવચન પ્રથમા માટે લગાડાયછે. (નામ તેમ જ વિશેષણને) † આ સર્વ પ્રસંગાદિક માટે 'અનોસુકુર'માં નારાયણ હેમચન્દ્ર-વિશેનો લેખ જુઓ.

આ હેનું પતનસ્વરૂપ, નીચસ્થ સ્વરૂપ;—મ્હારી એડે અકારણ વિરુદ્ધતા કરીને પાછળથી પસ્તાયલો, છતાં પશ્ચાત્તાપ દર્શાવતે અચકાતો, ફરી સન્ધિ કરવાને ઉત્સુક નારાયણ, મ્હારા અક્ષમાશીલ સ્વભાવને લીધે એ હેની મૂઢ ઇચ્છાને પ્રતિધ્વનિ હું ના આપી સક્યો તેથી નિરાશ થયેલો નારાયણ; આ હેનું કરુણ સ્વરુપ: આ વિચિત્ર ચિત્રપટનો મ્હારી સમક્ષ એક પછી એક ચાલી જાયછે.—અને

આરમ્ભમાં જવનિકાની પાછળ અદૃશ્ય રહેલો નારાયણ સંસર્ગમાં આવ્યો, જોડાયો, છૂટયો, પછી લુપ્ત થયો; તે આ જીવનપાર અદૃશ્ય થયેલો નારાયણ બીજી અભેદ્ય જવનિકા પાછળ રહ્યોછે; એ અભેદ્ય જવનિકા ભેદીને આવતો ગંભી અવાજ આ હું શો સાંભળું છું?—"મહાશય! હું તો 'પાગલ'છું. ત્હમને અન્યાય આપ્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.—અહિં હું સુખમાં છું; પણ એક બે બાબતથી ક્ષાન્ત' થઈ ગયોછું; બંગાળીમાંથી ભાષાન્તર કરવા માટે પુસ્તકો, શાહી કલમ વગેરે માગ્યાં, પણ તે કોઇ આપતું નથી.—ને મીઠાઈ પણ મળતી નથી!"

મૌલાબક્ષ

અ દિયરામજી

આ હેનું પતનસ્વરૂપ, નીચસ્થ સ્વરૂપ;—મ્હારી જોડે અકારણ વિરુદ્ધતા કરીને પાછળથી પસ્તાયલો, છતાં પશ્ચાત્તાપ દર્શાવતે અચકાતો, ફરી સન્ધિ કરવાને ઉત્સુક નારાયણ, મ્હારા અક્ષમાશીલ સ્વભાવને લીધે એ હેની મૂક ઇચ્છાને પ્રતિધ્વનિ હું ના આપી સક્યો તેથી નિરાશ થયેલો નારાયણ; આ હેનું કરુણ સ્વરુપ: આ વિચિત્ર ચિત્રપટના મ્હારી સમક્ષ એક પછી એક ચાલી જાયછે.—અને

આરમ્ભમાં જવનિકાની પાછળ અદૃશ્ય રહેલો નારાયણ સંસર્ગમાં આવ્યો, જોડાયો, છૂટયો, પછી લુપ્ત થયો; તે આ જીવનપાર અદૃશ્ય થયેલો નારાયણ બીજી અભેદ્ય જવનિકા પાછળ રહ્યોછે; એ અભેદ્ય જવનિકા ભેદીને આવતો ઝીણો અવાજ આ હું શો સાંભળુંછું?—"મહાશય! હું તો 'પાગલ'છું. ત્હમને અન્યાય આપ્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.—અહિં હું સુખમાં છું; પણ એક બે બાબતથી ક્ષાન્ત' થઈ ગયોછું; બંગાળીમાંથી ભાષાન્તર કરવા માટે પુસ્તકો, શાહી કલમ વગેરે માગ્યાં, પણ તે કોઇ આપતું નથી.—ને મીઠાઈ પણ મળતી નથી!"

[illegible]

[illegible]

(૨૯)

કેટલાક સંગીતાચાર્યો

ઝાકરૂદ્દીન ફત્તેલાલ, મનુરામ, શાન્તારામ, આદિત્યરામ, મૌલાબક્ષ, ખાદમહુસેન, ઘસીટખાન

સંગીતના વિષયમા મ્હારો અધિકાર શો ? ત્હમે પૂછશો. ના પૂછતા હો, તો કહું છું કે પૂછો. કેમકે આ સંસારમાં બહુ વાર થોડી મૂડીએ ઘણો વ્હેપાર ચાલેછે. આ બાબતમાં મ્હારુ પણ સ્થાન હેવું જ છે ત્હેમા મ્હારો દોષ નથી હું કહુંછું છતા લોકો માનતા નથી, કે સંગીતમાં મ્હારે વિશે જે નિપુણતા મનાયછે, તે થોડી મૂડી ઉપર જ સ્થપાઈછે. કાંઈક સુરમાં ગણતર રાગ ગાઈ જાણું, સંગીતશાસ્ત્રનાં કેટલાંક અંગો વિશે બહિરંગ જ્ઞાન ધારું, એકાદ બે ચર્ચાઓ એ શાસ્ત્રના વિશિષ્ટ અંગને લગતા પ્રશ્ન ઉપર કરી,—આ પાયા ઉપર કીર્તિમન્દિર ચણાય ખરુ ? છતાં, "લટનું બોપાળુ" નાટકમા ભોળાભટ્ટને કમાલે અને હરિયાએ માર મારીને કબૂલ કરાવ્યું હતુ કે "મિયા સાહેબ, હુ વૈદ છું, જોષી છું, શાસ્ત્રી છું, ગવંડર છું, હજામ છું, કલેક્ટર છું, મોચી છું, કહો તે છું,"—એમ બળાત્કારે કબૂલ કરાવવુ હોય તો કહુંછું કે હું સંગીતશાસ્ત્રી છું. બાકી મૂલ વાત તો આટલી છેઃ બાલ્યકાળમાં થોડુંક શિક્ષણ સંગીતનું લીધું, પછી થોડોક અભ્યાસ રાખ્યો; બસ. પછી મહેન્દ્ર ગોપાળ બનર્જીના "શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાન્ત" નામના નિબન્ધનું અવલોકન કરવાનું મ્હને સોંપ્યું—એ પ્રશ્નને લગતા નાદશાસ્ત્રાદિકનો ખાસ અભ્યાસ કરીને અવલોકન

લખી બન્નેના વાદની પોકળતા ઊઘાડી પાડી અગ્રેજીમા એ જ પ્રશ્ન ઉપર Modern Review મા ચર્ચા પ્રગટ કરી આ મૂડી બાધીને ઈ સ ૧૯૧૬ ના માર્ચમાં ૨૦ મી થી ૨૪ મી સુધી સગીત પરિષદ્ વડોદરામા ભરાઈ તે વખતે એજ પ્રશ્ન ઉપર નિબન્ધ વાચ્યો રા ભાતખાડે જેવા સગીતશાસ્ત્રી જોડે ખાનગીમાં તે પૂર્વે ચર્ચાઓ કરેલી આ ઉપરાત મ્હારા બાલ્યકાળથી માડીને મ્હારા પિતાને પ્રતાપે સારા સારા સગીત કલાકારો નાં ગાયનવાદન સાભળવાનો લાભ મળ્યો આ મ્હારી અધિકાર સામગ્રી

આમ હમણા છેવટના વાકયમા સૂચવેલા અનુભવો આજના મુકુરમા પ્રગટ કરવાની ઉમેદ છે વડોદરાની સગીતપરિષદમા હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા દેશી રાજ્યોમાથી પ્રખ્યાત ગવૈયા આવેલા ત્હેમાનો એક સર્વોત્તમ મ્હને લાગેલો ત્હેને પ્રથમ લાવુ ઉદેપુરનો પ્રખ્યાત ગવૈયો ઝાકરુદ્દીન ખાન પરિષદ્‌ને પ્રથમ દિવસે રાત્રે રાજમહેલમા સગીતનો મેળાવડો થયો તે પ્રસગે ઝાકરુદ્દીને તથા હેની જોડમા રાખેલા હેના ભત્રીજાએ ગાયુ તે તો આકર્ષક ના લાગ્યુ એક જ રાગમા પુષ્કળ વખત રોકયો ને તે પણ એક જ સ્વરપક્તિમા રમ્યા કરીને કટાળો આપ્યો એથી પણ અધિક કંઠના ઊડાણમાથી હા–હા–હા–હા–એમ અતિમન્દ્ર સ્વરો કરતા પણ વિશેષ અમધુર સ્વરો જાણે પોતે હસતા હોય કે ભસતા હોય એમ કાઢીને સભા સર્વને હસવુ જ આવે એમ કર્યું બાકી પાછીથી આલાપમા તેમ જ એકધ્રુપદ ગાયુ ત્હેમા કેટલાક વિસવાદી સ્વરોની રચનામા ખૂબી ઠીક બતાવી હતી મન્દ્ર સપ્તકના સ્વરો લેવામા પણ પ્રવીણતા દર્શાવી પરતુ aesthetic (રસિકતાની) દૃષ્ટિયે તો ઊનતા લાગી

પણ એ જ ઝાકરુદ્દીનને બે દહાડા પછી સાભળ્યા તે વખતે અદ્‌ભુત રૂપાન્તર જ થઈ ગયેલુ લાગ્યુ પરિષદ્‌નો ચર્ચાત્મિક કાર્યક્રમ પૂરો થયા પછી સગીતના પ્રયોગ થયા, ત્હેમાં ઝાકરુદ્દીને ભૈરવી ધ્રુપદમા અને વડોદરાના ફૈયાઝ હુસેને ખ્યાલમા ગાઈ બતાવી તે ઉત્તમ કલામય હતી, એ સગીતવિધાન હૃદયને આનન્દલોકમાં ઉપાડી જાય હેવુ હતુ પણ એથી

પણ વિશેષ સાંઝે વળી સંગીતપ્રયોગ થયા તે વખતે તો ઝાકરુદ્દીને હદ જ કરી; પોતાના કરતાં પણ ચઢી ગયો. શું ઉન્નત ભૂમિમાં વિચરતું સંગીત હતું! પરભૂમિમાં વસતાં પ્રિયજનોની પાસે એ સંગીત પોતાની પાંખો ઉપર ચઢાવીને મ્હને લઈ જતું લાગ્યું; આ જીવનમાં દૂર વશેલા પ્રિયજનોની સંમુખ પાછો મ્હને સ્થાપ્યો. "હે પ્રભુ! આ કેવી ઉન્નત, મધુર, હૃદયવેદના!"—એમ ઉદ્‌ગાર થયો.

એ પ્રસંગે દ્રાવિડ સંગીત પણ ઉમદા સાંભળ્યું. પંચાપ્પા કેશી નામના મદરાસના સંગીતશાસ્ત્રીએ ગાયું અને વાયોલિન વગાડ્યું તે પણ દિવ્યતાનાં દર્શન કરાવનારું હતું

બધા ગવૈયાઓ કને જુદા જુદા રાગનું સ્વરઅંધારણ કહેવડાવ્યું ત્હેમાં ઝાકરુદ્દીનની સર્વોત્તમતા હેના સ્વરની અતીવ શુદ્ધતાને લીધે સ્થાપિત થતી હતી. સા...રિ...ગ...મ......એમ પ્રત્યેક સ્વર સ્વતન્ત્ર, પરસ્પરમાં સરી ના જતો, કમ્પદોષ વિનાનો, શુદ્ધ ચોખ્ખા નાણાના રણકારવાળો, કંઠમાંથી નીકળતો હતો.

આ તો મ્હારા જીવનકાળના આ છેડાનો અનુભવ. આરમ્ભમાં હવે જાઉં. મ્હારા બાલ્યકાળના ઉસ્તાદોનું દર્શન કરાવું.

કુત્તેહલાલ—અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ગવૈયા તરીકે અનેક વર્ષો, મરણ સુધી, જે જાણીતા હતા, તે પ્રાર્થનાસમાજની પૂર્વે પણ હમારા કુટુમ્બમાં ગવૈયા તરીકે અતિ પરિચિત હતા. સંગીતનું શિક્ષણ સર્વથી પ્રથમ મ્હેં કુત્તેહલાલ કને જ લીધું. પરંતુ સંગીતકલાનાં આદિ બીજ વવાયા છતાં, મ્હને એ શિક્ષણથી ખરો લાભ ના થયો. કારણો અનેક: એક તો, મ્હને ફારસી શીખવવા આવનારા એક ગોહરઅલી નામના સૈયદ કુટુમ્બના મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસલી તરેહની હોવાથી જેમ મ્હને ફારસી ભાષા ઉપર કંટાળો આવ્યો (ફારસીની લિપિપદ્ધતિ પણ એ કંટાળામાં ઉમેરો કરે હેવી—તે વળી જુદું કારણ!) તેમ, આ સંગીત શીખવવાની પદ્ધતિ પણ તદ્દન જૂના રૂઢ પ્રકારની હતી; તે સાથે

એ ઉસ્તાદની પણ પ્રવીણતા મર્યાદિત હતી; ત્રીજું, મ્હારી વિમુખતા; ફત્તેહલાલ તાલીમ આપવા આવે અને નહારા નિશાળિયાને જેમ ભણવાનો કંટાળો આવે તેમ, મ્હને પણ કંટાળો શરૂ થાય. આ ઉપરાંત ફત્તેહલાલ ઘરના કુટુમ્બી જેવા અતિપરિચિત હતા—ન્હાના હતા ત્હારથી—એટલે હેમના વક્કર પણ ઓછા હતા. એ બિચારા કહેતા કે–હમે તો ત્હમારે મન "ઘરકી મુરગી દાલ બરાબર" છિયે (ગવૈયા હિન્દુ કરતાં મુસલમાન વધારે તેથી ફત્તેહલાલને મુસલમાન ગવૈયાઓના સંપર્કને લીધે આ કહેવત પરિચિત થયેલી; બીજૂં કાંઇ નહિં. વાત કરને ઉસ્કેરાઈ ને બોલે, ગુસ્સે થાય, તો એ હિન્દુસ્તાનીમાં ગુસ્સે થતા.) ફત્તેહલાલ કને શીખવા કરતાં હેમને બનાવવા, રમૂજો કરવી, એ વધારે હમારે બધાને પ્રિય હતું. રોજ બજારમાંથી શાક લઈને હમારે ઘેર (પોતાને ઘેર જતા પ્હેલાં) ફત્તેહલાલ આવે, તો કેળા કે હેવુ તો હોય તે હમે લૂંટી ખાઇયે–હમે એટલે છોકરાં. એક વાર મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે ફત્તેહલાલને કહ્યું "ત્હમારે સારાં આંખ્યને ઠંડક આપે હેવાં ચશ્માં જોઇતાં હોય તો બરફનાં ચશ્માં પૂછીને લેજો." એ કહેઃ "હેં? બરફનાં ચશ્માં થાય? ભનુભાઈ (=કૃષ્ણરાવ) કહેઃ "હા, હા! સો વરસ સુધી બરફ રાખ્યો હોય તે પથ્થર જેવો થઈ જાયછે." બિચારાએ માન્યું, તે બજારમાં હીરાની દુકાને બરફનાં ચશ્માં માગ્યાં, તો હેમને હળી કાઢ્યા, ને કહ્યુંઃ કોઇયે ત્હમને બનાવ્યા લાગે છે. તંબૂરો લઈને ગાવાના અધિકારી થયા તે પ્હેલાં ફત્તેહલાલ એક વાર બેસતા વર્ષને દહાડે હમારે ત્હાં સારંગી લઈને ગાઈ, બ્હોણી લઈને બીજા ગૃહસ્થ-ગજાનન (ગજાનંદ?) ફોજદારને ઘેર ગયા. ગલેફમાંથી કાઢવા જાય છે તો સારંગીના ગજને બદલે સાવરણીનું ઠૂંઠું!—મ્હારા એક મ્હોટા બન્ધુ આપારાવે આ તોફાન કર્યું હતું.—બધા ખડખડ હસ્યા અને ફત્તેહલાલે કહ્યુંઃ હું લાખા પટેલની પોળે હવેલીએ થઈને આવ્યોછું. બધાએ જાણ્યું ક્યહાં તોફાન થયેલું તે. બેસતા વર્ષને દહાડે એક વાર સૂરણ ખવડાવ્યું ને ચ્હા આપ્યો ત્હારે ચ્હામાં કવીનીન નાંખીને આપ્યો.—આમ અનેક તરેહની રમતોના

ભોગ બનનારા ફત્તેહલાલ તરફ ઉસ્તાદ તરીકે માન મ્હને શી રીતે ઊપજે ?

છતાં મ્હને પણ તાલીમ આપી અને મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવને પણ થોડા વર્ષ પછી ફત્તેહલાલેજ તાલીમ આપેલી; અને કૃષ્ણરાવ કુશલ ગાયક બન્યા. વિતરતિ ગુરુ પ્રાજ્ઞે વિદ્યાં યથૈવ તથા જડે, છતાં ફળ જુદાં જુદાં થવા માટે ભવભૂતિયે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે, પ્રભવતિ શુચિર્બિમ્બો દ્ગ્રાહે મણિર્ન મૃદાં ચય· એ કારણ અહિં પ્રવૃત્ત થયું હશે ? કાંઈક અંશે ખરું. અને કાઇક એમ પણ હતું કે મુંબાઇમાં હમે કોલેજમાં ભણતા હતા ત્હારે શાન્તારામ ભિકંભટ નામના એક ગૃહસ્થ સંગીતવિધાયકનો હમને નિત્ય પરિચય હતો, ત્હેની કનેથી કૃષ્ણરાવને મ્હારા કરતાં વિશેષ કલાજ્ઞાન મેળવવાના પ્રસંગ થયા હતા. પછીથી કૃષ્ણરાવે આપબળથી કળા વધારે કેળવી તે તો છે જ.

એ શાન્તારામની સંગીતકલા ખરેખરી અદ્‌ભુત હતી. મીંડ, ગમક, ઇત્યાદિ કલાશૃંગારની ખૂબી; તાન, ઊપજમાં, વિવિધતા અને માધુર્યપૂર્તિ; ગાન સાથે સંગીતપરત્વે તેમજ અર્થ પરત્વે (કાંઇક અંશે) રસનિષ્પાદન; ઇત્યાદિ ચારુતા શાન્તારામ કનેજ હમે દીઠી શાન્તારામ પોતાના બાપનાં વખાણ કરતે કહેતા "હેમનો અવાજ આવડો મ્હોટો છે"–કહીને બે હાથ દોઢ ફૂટ દૂર રાખીને અભિનય કરી બતાવતા. ભિકંભટજી હરિકીર્તન કરતા હતા એમ કહેતા. તે તો ભલે પણ ભિકંભટ મ્હારા પિતાને મળવા આવતા ત્હારે એટલું તો કહેતા કે–"હમારા ઘરમાં રોજ ચાર નારળ જોઇયે છિયે, ચાર, શેઠજી !"–વખતે 'નારળ'નો પ્રતાપ મ્હોટા અવાજ બનાવવાનો હશે. અસ્તુ. ગુજરાતની ગરબીઓ શાન્તારામ ગાતા તે વખતે તો ખરેખરી અદ્‌ભુતતા કરી નાંખતા ! "લીધી સંકેલી હરિયે વિચારી પ્રબલ નિર્જ માયા રે" એ પદ ગાતા'તા ત્હારે જુદી જુદી વર્ણશ્રુતિ લઇને ઉપર તાનની રચના હેવી તો કરતા કે સૌન્દર્યની પ્રત્યક્ષ છબી ખડી થતી. મુંબાઇમાં પરિચય થયા પછી, અનેક વર્ષે, મ્હારા પિતાના મરણ પછી; ફુંવાડરામાં

રત્નાગિરિથી રજા ઉપર આવેલો ત્હારે અનુતર મિત્રોને બોલાવીને શાન્તારામ કને ગાયન કરાવ્યું હતું. (પ્લેગને લીધે શાન્તારામ મુંબાઈથી ન્હાશીને વાંદરે હમારી પડોશમાં આવીને રહ્યા હતા.) તે વખતે આ પંક્તિ ઉપર સૌન્દર્યમન્દિર હેમણે અદ્‌ભુત રચ્યું હતું. એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ હતી છતાં વારંવાર મ્હને દેખા દે છે. તાજમહાલની સ્વપ્નસૃષ્ટિ પથ્થરમાં કાયમ રહીછે,—ભલે; આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મ્હારા હૃદયમાં, સંસ્કારબળે, રસવૃત્તિના દૃઢ પાયા ઉપર કાયમ રહીછે.—આ પ્રસંગે એક રમૂજ થઈ હતી. ચ્હા બધાને વ્હેંચાયો. શાન્તારામે ચ્હાનો પ્યાલો હાથમાં લીધો, અને ગાતા હતા તે ગાયા કર્યું— આંગળી બોળી જોઈને, ચ્હા હજી ગરમ છે એમ ખાતરી કરી લઈ ને, પ્યાલો અદ્ધર હાથમાં રાખીને ગાવાનું ચાલુ રાખ્યું; ગાવાની ધૂનમાં હાથનાં મન્દ આંદોલનો કરતા હતા; હમણાં ચ્હા ઢોળાશે, હમણાં ચ્હા ઢોળાશે; હમે ચેતવ્યા; પણ સાંભળે કોણ? તાન ઊપજની કલારચનામાં તલ્લીન ગાયક હતો!

હું તો રત્નાગિરિ નોકરી ઉપર ગયો. મ્હારું કુટુમ્બમંડળ વાંદરે જ રહ્યું. શાન્તારામ રોજ સાંઝે ફરવા જતે હેમની કને આવતા; ગાઈ સંભળાવતા; મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તને સંગીતકલામાં પ્રવેશ કરાવતા; નલિનની ચાલાકી જોઈ લીધી એટલે ગાયકનું દૂષણ કસબચોરીનું—એક વાર પ્રગટ થયું. નલિનને એક અમૂક રાગની ચીજ જોઈતી હતી; શાન્તારામે હા કહી; નોટબુકમાં છે તે હું લખી આપીશ, એમ વચન આપ્યું; "મ્હારા ગળામાં હાર રહેતો હોય, તો ત્હમને શા માટે ના આપું?" એમ કહે જતા; પણ એ નોટબુક કદી બતાવી નહિં!

પાછા ફત્તેહલાલ તરફ વળિયે. આ લેખ સાથે આપેલી હેમની પ્રતિકૃતિ જુઓ. હેમની પાઘડીની આકૃતિ વિલક્ષણ જણાશે. પણ વધારે વિલક્ષણતા તો એ હતી કે હેમની ગંધર્વની નાતમાં દરેક જણ પાઘડી જુદા જુદા ઘાટની બાંધે. ઘાટનું મૂળ સાધારણ ધોરણ તો એકજ; પણ રચના વિસ્તાર આવે; આંમાસામાં બિલાડીની ટોપો બીકળેછે ત્હેનો ઘાટ મૂળ રૂપ, પછી એ ટોપોના જુદા જુદા આકાર હોયછે, તેમ આ પાઘડીઓનું પણ. હેમના સસરા

મનુરામ પ્રાર્થના સમાજમાં હેમના સંગીત વખત સારંગી હમેશાં વગાડતા હતા. સારંગી તો મનુરામની જ!—હેમની પાઘડી વળી જુદી વિકૃતિની, ગંધર્વની નાત જ સાત દસ ઘરની; સૂરતમાં બે ચાર ઘર; ખંભાતમાં થોડાંક, સૂરતમાં ફત્તેહલાલનો કાકો નગીનદાસ (નગીનો કહેતા,—દાસ, રામ, જે હોય તે) હતો ત્હેણે સૂરતમાં એક વાર મ્હારા પિતા અને મિત્રમંડળ આગળ—"શેર બજારે આ શું કર્યું? વાલ્યો દુનિયાંનો દાટ!" એ પદ અજબ કળાથી ગાયું હતું. મનુરામની સારંગી મ્હેં વખાણી, પણ હિમ્મત કરીને એક સૂરતનો ગંધર્વ હતો ત્હેની સારંગી પણ ત્હેવી જ; મનુરામ અને હિમ્મત બે જણાને એક વાર પ્રાર્થનામન્દિરમાં આણેલા; ફત્તેહલાલ પ્રાર્થનામાં સંગીત ગાતા હતા, અને એ બે સારંગીઓ વાગતી હતી તે વખતે આખું ભક્તવૃન્દ ચિત્રવત્ સ્થિર થઈ રહ્યું હજી મ્હને યાદ છે. ગાયનના શબ્દો ગવાય, પછી સારંગીઓ બને તે સ્વરપંક્તિ પુનઃ ઊપાડી લઈને વગાડે તે વખતની સ્વરઘટના અવર્ણ્ય હતી.

ગંધર્વની નાત્યની ખૂબી વ્યક્તિપરત્વે ભિન્ન પાઘડી એ મ્હેં કહી. બીજી વિશિષ્ટતા એ નાત્યની એ હતી કે એક સ્ત્રી જીવતી હોય તો બીજી કરાય નહિં એ રિવાજ. મેઇનકૃત હિન્દુ લૉ (Hindu Law)માં એ વિશે ઊલ્લેખ છે કે અમદાવાદના ગાયકવર્ગની નાત્યમાં અને વડનગરા નાગરોમાં એક પત્નીનો રિવાજ છે.† ફત્તેહલાલને પુત્ર નહોતો છતાં આ નિયમને એઓ દૃઢતાથી વળગી રહ્યા હતા. એક કોઇક રસ્તામાં તજેલા શિશુને દયાભાવથી ઊપાડી લાવીને હેમણે ઉછેરી મ્હોટો કરી પુત્રવત્ રાખેલો. હેનું મ્હારે નામે નામ પાડ્યું હતું: નરસિંગરાવ,—જાણીને જ, કાંઇક ગર્વથી. એ તો હવે ગુજરી ગયો છે.

ફત્તેહલાલ અસલ તબલચી હતા. પાછળથી તંબૂરો લઈને ગાનારા 'ઉસ્તાદ' ની પદવીએ આપબળે ચઢ્યા. તે રૂપાન્તરના આરમ્ભકાળમાં એક

† Hindu Law, Mayne IV, 92 જ્હાં બ્યારોડેલ તથા માંડલિકનાં પ્રમાણસૂચન થયું કર્યાં છે: 2 Bor. 524 (573), અને V. N. Mandlik. 406.

ઠેકાણે નાચનારીની પાછળ કમ્મરે તબલાં બાહુ બાંધીને વગાડતા ઊભેલા મ્હારા વડીલ બન્ધુ આપારાવે પકડ્યા અને ઠપકો દીધો 'કે ઉસ્તાદ થઈ ને હજી આ ધંધો કરોછો? ત્ય્હારથી પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછીથી તો પ્રાર્થના-સમાજના ગવૈયા થયા તે બધો સમય કેવળ ઉસ્તાદ જ રહ્યા. પ્રાર્થનાસમાજના આરમ્ભકાળથી પોતે મરણ પામ્યા ત્ય્હાં સુધી—લગભગ ૩૫ વર્ષ સુધી એ જ પ્રાર્થનાસમાજના ગવૈયા રહ્યા. એ ગુજર્યા પછી હેમની વિધવાએ પ્રાર્થના-સમાજને ૧૦૦) રૂ દાન કર્યું હતું. પ્રાર્થનાસમાજ અને ફત્તેહલાલ એ બે અવિયોજ્ય વસ્તુ અને કલ્પના હતાં. પ્રાર્થનામાળાના સંગીતભાગની રાગની અનુક્રમણિકા મ્હારા પિતાએ તૈયાર કરાવી ત્ય્હારે રાગનાં નામ વગેરેનો નિર્ણય કરવામાં ફત્તેહલાલની મદદ મુખ્ય હતી. પછી કોઈ કોઈ સ્થળે ગપ્પો પણ હેમણે મારી હશે.

પ્રાર્થનાસમાજમાં જોડાયાની પૂર્વે દક્ષણી નાટકમંડળીઓ ગુજરાતમાં આવવા માંડી ત્હેના અનુકરણમાં ફત્તેહલાલે એક નાટકમંડળી કાઢી હતી. પોતે સૂત્રધારને સ્થાને ઊભા રહેતા;-સૂત્રધાર તે સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રસ્તાવના-ના દૃશ્યમાં આવીને લુપ્ત થાયછે અથવા હાલની મિશ્ર સ્વરૂપની ગુજરાતી રંગભૂમિમાં આવે છે ત્હેવા નહિં; પરંતુ અસલની દક્ષણી નાટક મંડળીઓમાં આખા નાટકનો ખેલ ચાલે ત્હેમાં ગ્રીક કોરસના જેવું સ્થાન લેનાર, પદ્ય-પંક્તિયો ગાયકગણ ગાય અને નટ તે ફરી ગદ્યમાં બોલે, ત્હેવા સૂત્રધાર. ફત્તેહલાલનો વાસ, પાડોશી સંબન્ધ, ભવૈયાઓ જોડે હતો. ભવૈયાઓમાંથી ચૂંટી કાઢીને નટવર્ગમાં દાખલ કર્યા હતા.—મહીપતરામભાઈએ ભવૈયાઓની ભવાઈ વખતની અશ્લીલતા કાઢવાનો પ્રયત્ન બહુ કરેલો; પૂર્ણ સાફલ્ય મળેલું નહિં. ફત્તેહલાલે, અજાણતાં જ, એ અશ્લીલતા આમ ભવૈયાઓને નાટકના ચીલામાં નાંખીને પૂર્ણ રીતે, તેટલા વખત પુરતી તો, કાઢી નાંખી. બાળકના હાથમાં હાનિકારક ચીજ કે રમકડું હોય તો તે તદ્દન છીનવી લેવાને બદલે બીજું સારૂ રમકડું આપિયે છિયે તેમ આ પ્રકાર બન્યો હતો. પરંતુ એ રમકડું જલદી જ ભાગી ગયું હતું; કારણો અનેક હતાં. એક કારણ એ હતું કે જોવા આવનારામાં શેઠિયાવર્ગમાંના ફત્તેહલાલના આશ્રયદાતાઓ,

આપણે તો ઘરના જ કની–કરીને, વગર ટિકિટે આવતા હતા. જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ નામના કાયસ્થ ગૃહસ્થ અમદાવાદમાં ડેપ્યુટી કલેકટર હતા તે ફત્તેહલાલને આ કામમાં પૂર્ણ આશ્રય આપતા હતા. હેમણે પોતાની પાસે બેઠેલા એક શેઠિયાને કહ્યું (ફત્તેહલાલે ખાનગીમાં પેલી વગર ટિકિટે આવવા બાબત ફરિયાદ કરેલી તેથી કહ્યું)—"—ભાઈ શેઠ! રામભાઉની નાટક-મંડળી વખતે તો લાલ રંગની ટિકિટો હતી, આ ફત્તેહલાલે લીલા રંગની કાઢી છે, મ્હારી જુવો આ રહી, ત્હમારી કે'વા રંગની છે?"—શેઠ શરમાઈ ગયા 'કાંઈ બ્હાનાં કાઢયાં. ટિકિટ ખરીદ કરી.

બીજું કારણ ભવૈયાની નાટક ભજવવા માટે અયોગ્યતા,' અશિક્ષિત દશાને લીધે, અને શિક્ષણ આપીને તૈયાર કરવાનું ફત્તેહલાલમાં અ (હવે તો ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવીણ નટો–અને સાધારણ નટો પણ–એ ભવૈયા (=તરગાળા) વર્ગમાંથી જ ઘણે ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે.) એ અશિક્ષિત-તાનો એક રમૂજી દાખલો: દક્ષણી નાટકમાં પતિના મરણ વખતે પત્નીના વિલાપમાં "શિવ! શિવ! પ્રાણનાથ!" એમ ઉદ્ગાર સાભળેલો, તેજ વચન આ ભવૈયાનટે પાર્વતી બની પોતાના પુત્ર ગણપતિનું માથું શિવે કાપી નાંખ્યાથી વિલાપ કર્યો ત્હ્યા પણ વાપર્યું: "શિવ! શિવ! પ્રાણનાથ!"

ત્રીજું કારણ: ફત્તેહલાલ કને નાટક વસ્તુનું ભંડોળ કશું નહિં. એકનું એક નાટક ભજવતા હતા: આખ્યાહરણ પોતે પ્રેમાનંદકૃત આખ્યાહરણની કથા ગાતા હતા–બહુ સારી ગાતા હતા; તેટલી સામગ્રી જ હેમનું ધન હતું. તે ઉપરાંત નાટકના રૂપમાં કથાને ફેરવવાની કળા પણ હેમનામાં નહિં.

' ફત્તેહલાલ બાલ્યકાળમાં નગરશેઠને ઘેર પોતાના વડુવા સાથે જતા, વડુવા ભજનો તવનો પૂજા વખતે ગાતા જૈન ભોજકોને સ્થાને. તે વડુવા ગુજર્યા પછી એ સ્થાન નગરશેઠને ઘેર ફત્તેહલાલને (નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ તો 'ભાણિયો' કહીને જ બોલાવતા; તે 'ભાણિયા' ને) મળ્યું. પછી પ્રેમાભાઈ શેઠના ભાણેજો–હઠીસિંગના વંશજો–ને ત્હાં, વગેરે શેઠિયાવર્ગમાં હેમનો પ્રવેશ થયો. એમ કરતે ગવૈયાઓનો સંપર્ક બહુધા નીચ વર્ગમાં રહેતો, તેથી ઉચ્ચ કક્ષામાં ફત્તેહલાલ પરિભ્રમણ કરતા હતા.' બો. સંગ્રહને લીધે

અમલદારોના સંપર્કનો પણ શોક ફ્તેહલાલને બહુ હતો; મ્હારે ઘેર ફલાણા સાહેબ આવ્યા, એમ ગર્વનું કારણુ પ્રાપ્ત કરવાનો મોહ આ વાતમાં પ્રેરક વૃત્તિરૂપ હતો. બીજું કારણુ પોતાની ભવૈયા પાડોશીઓમાં છાપ પાડવી– હેમને ઘેર તો ફલાણા અમલદાર આવેછે. !–ભવૈયાઓ સગીતનું કાંઈક શિક્ષણુ મેળવવાની આશાએ ફ્તેહલાલને ઘેર વગર પગારે સેવા કરતા, ચલમો ભરી આપે, ચ્હા આણી આપે, ઇત્યાદિ પરંતુ એક ભવૈયા પાડોશી સાથે જમીન બાબત ટંટો થયેલો, કોર્ટે ચઢેલા, તેથી આમ છાપ પાડવાનો મોહ હેમને હતો આ મોહને અંગે બે રમૂજી બનાવો નોંધું: સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ હતા તે વખતમાં પ્રાર્થનાસમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપી, બ્રાહ્મસમાજનાં સંગીતો મ્હારા પિતા કને ભાષાન્તરમાં ઊતરાવી, વગેરે કરીને બહુ સહાયતા આપતા હતા. ફ્તેહલાલને ટાગોર સાહેબ પોતાને બંગલે સંગીતશિક્ષક તરીકે બોલાવતા હતા. આ સંબન્ધને જોરે ફ્તેહલાલે ટાગોર સાહેબને પોતાને ઘેર આવવાને નિમંત્રણુ કર્યું. આવ્યા. હમે–મ્હારા પિતા, હું, બન્ધુ કૃષ્ણુરાવ વગેરે, પણુ હતા. ફ્તેહલાલે સારમંડળ (=સ્વરમંડળ) ફારસીમાં જેને કાનૂન કહેછે તે વગાડ્યું. (કાનૂન, સિતાર, એ બે વાદ્ય હતાં; તબલા તો બાતલ કરીશુ). પછી ટાગોર સાહેબને કહ્યું: "સાહેબ! ચ્હા, તૈયાર કરાવ્યોછે. પીશો?"—પ્રથમથી આ વાત થયેલી જ નહિં. ટાગોર સાહેબે ડોકાવડે ના જ કહી બિચારાનો ચ્હા બગડ્યો. હમે પણુ ચ્હા વિનાના રહ્યા!

બીજો બનાવ, વધારે રમૂજી. સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના જજની જગાએ મિ. ખરસેદજી માણેકજી ખરસેદજી હતા. હેમની જોડે પણુ ફ્તેહલાલે પરિચય થોડો ઘણો સાધેલો. એકવાર હેમને પોતાને ઘેર આવવાનું નિમંત્રણુ આપવાને ગયા. સિપાઈ જોડે કહાવ્યું: ફ્તેહલાલ આવ્યાછે. સિપાઈ પાછો આવ્યો: સાહેબ પૂછેછે–"ફ્તેહલાલ સો ક્યા?" જવાબ મોકલ્યો "પ્રાર્થનાસમાજમાં ગવૈયા છે તે." (તો તો ખરસેદજી નામ વગેરેથી ફ્તેહલાલને ઓળખે ખરા). પાછો સિપાઈ સવાલ લાવ્યો: "પ્રાર્થનાસમાજ સો ક્યા!" યોગ્ય ઉત્તર કહાવ્યો. પાછો સિપાઈ સવાલ લાવ્યો: "ક્યા કામ હૈ?" જવાબ

કહાવ્યોઃ "આપકું ઇજન (=નિમંત્રણ) દેનેકું આયે હૈ. " પાછો સવાલ આવ્યોઃ ઇજન સો કયા ?"—ફત્તેહલાલ કંટાળીને ચાલી ગયા !

ફત્તેહલાલની ક્નેથી હું પૂર્ણ કલાલાભ ના પ્રાપ્ત કરી સક્યો હેનાં અનેક કારણો મ્હેં બતાવ્યાં. હેમની જ્ઞાનમર્યાદા એ મુખ્ય કારણ હતું જ. ભૈરવી, ખમાચ, મોરદ, મલ્હાર, જલજયવંતી, બિહાગ એ મુખ્ય રાગ હેમના હતા. બીજા રાગ ઘણામાં પ્રવેશ પૂરો હેમનો નહોતો. કહાનડો ગાવાનું કહિયે તો "कहां नडा ?" કહીને શ્લેષની રમતમાં વાત ઊડાવે. બાકી આવડ તો ખરી; બધાએ કહાનડા નહિં આવડતા હોય; દરબારી કહાનડો અને બાગેસરી (વાગીશ્વરી) કહાનડો આવડતા હતા ખરા. બીજા રાગ પણ આવડતા, ભૈરવ, ટોડી, પીલુ, જંગલો, સારંગ, બિભાસ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. પણ એ રાગ ઉપર પ્રભુત્વ ઓછું. તેમ વળી હેમનું ગાયન સાદું; મીંડ, ગમક, તાનની સૂક્ષ્મકળા, વગેરે નહિં. તાન પણ સાધારણ. અને, મ્હારા બન્ધુ બાબારાવ કહેતા કે, કોઇ પણ રાગ ફત્તેહલાલ ગાય ત્હેમાં તાન લેતી વખતે ખમાચના સૂર ભળી જતા હતા. વળી, મ્હેં ખાસ જોયું હતું કે, ધ્રુપદ, (ચૌતાલ ધ્રુપદ) ગાતાં હેમાં મીંડ, ગમક, આવે, પણ તાન પલટા અસ્થાને જ ગણાય, છતાં ફત્તેહલાલ ધ્રુપદમાં તાનપલટા આણી દૂષિત કરતા, ગાયકવર્ગમાં જે'ને અતાઈ કહે છે, ત્હેવા અતાઈ એ ન્હોતા, તેમ પ્રભુત્વધારી ઉસ્તાદ પણ ન હોતા. એકાદ વાર અનુકૂલ કલારસિક મંડળમાં ફત્તેહલાલે પણ ઉસ્તાદને શોભે હેવી બ્હાર કરેલી મ્હને યાદ છે. મર્દાની, મીઠો, અવાજ એ ગુણ હતો. અને ગાતે મુખમુદ્રા લગીર પણ બગાડતા નહિં. सूर प्रथम साध, तब शुद्ध अंग शुद्ध मुद्रा એ કહાનડાનું ધ્રુપદ મ્હને ફત્તેહલાલ શીખવતા ત્હેમાંની શુદ્ધ મુદ્રા એ હેમનો ગુણ હતો.

મનુરામ

મુખમુદ્રા બગાડવાની કળા જોઇયે તો ફત્તેહલાલના સસરા મનુરામની. આંખો ચૂંચળી કરી નાંખે, ગાલ, કપાળ, દાઢી—આખા મુખને વાંકી ચૂંકી કરચોલીઓ પાડી દે !—અને હેમાંથી સ્વરરચના, ગાનલહરી અદ્દભુત

સુન્દર કાઢે ! સસરા જમાઈને બનાવ નહોતો; ખાનગી કારણ–સસરાને વારસ કોઇ ના મળે–ને જમાઈ બધું લઈ જશે એ ધાસ્તી ! ગાયક તરીકે વિરોધ—"હેને શું આવડે છે ?" એ મનુરામની તિરસ્કારદૃષ્ટિ; અને તે આધાર. ફત્તેહલાલની આવડ થોડી જ, મનુરામ ખરા ગવૈયા (સારંગિયા ઉત્તમ તે તો હું કહી ચૂક્યો છું) ફત્તેહલાલ નિયમિત તાલીમ મ્હને આપતા'તા ત્હેવામાં મનુરામ મ્હને કહે —"હણુમા ત્હમને શી તલીમ આપે છે ?" ['હમણાં'માં વ્યત્યય કરીને 'હણુમા' જ ઉચ્ચાર એ કરતા પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્સવર્થ જેવો વિદ્વાન Phenomenon (ફિનોમિનન નો ઉચ્ચાર 'ફિનોનિમન' કરતો, તો પછી બિચારા અર્ધશિક્ષિત મનુરામને શું હસવું ?) મ્હેં કહ્યું:–શું ચાલે છે તે તો કહે: મ્હારી કને ત્હમે બે જ દહાડા તાલીમ લ્યો તો ખરા ?" ત્તેહલાલની સંમતિથી તેમ કર્યું અને ખરે !–એ તાલીમમાં જ મ્હને મનુરામે અજબ લાભ આપ્યો ! देखी ऐसी चतर सुघर सुन्दर नार એમ શરૂ થતી સોરઠની ઠુમરી મ્હને શીખવી ત્હેમાં સૌન્દર્ય નવું જ આવ્યું. સુરની વિશુદ્ધતા મનુરામમાં ખરેખરી હતી–જે ગાનકલાનો પાયો છે. ફત્તેહલાલ તે મ્હને અર્પી સકયા નહોતા. મનુરામનો આટલો જ સંસ્કાર શાન્તારામના સમાગમે થયેલા લાભ, ઇત્યાદિને પરિણામે અનેક વર્ષો પછી ઈ સ ૧૮૯૮ માં હું સિન્ધથી–હાથ ભાગીને લાંબી રજા ઉપર–અમદાવાદ આવ્યો, ત્ય્હારે મ્હારા એક ત્રણ વર્ષના માંદા પુત્રને "વ્યોમમંડળેથી હમે ઊતર્યાં રે લોલ" એ ગરબી હું ગાઈ સંભળાવતો હતો, તે ફત્તેહલાલે, આવી ચઢીને, સાંભળી, અને કહેવા લાગ્યા: 'નનુભાઈ ! ત્હમારા સુર બહુ જ સરસ, સાચ્ચા, થયા છે." મ્હેં મનમાં કહ્યું: "હેમાં ત્હમને જસ આપવાનો નથી"

સસરા જમાઈને બનાવ નહોતો; છતાં ફત્તેહલાલ ગાય અને જોડે મનુરામ સારંગી વગાડવાને આવે તે 'ઑફિશિયલ' સંબન્ધ સાચવવામાં વાંધો નહોતો. તોપણ, ફત્તેહલાલની ફરિયાદ એક એ હતી કે—હું ગાતો હોઉં, મઝા જામી હોય, ને વચમાં એકદમ મનુરામ સારંગીને ખોળામાં સુવાડીને તુરબો તુન તુન તુન તુન મેળવા મંડી જાય ! કાંઈક અંશે આ ફરિયાદ રસભંગ થવા માટે સાચી હતી. પણ જમાઈના ગાયનમાં વિઘ્ન

નાંખવાના હેતુ કરતાં, મનુરામની સંગીતવિષયમાં તીક્ષ્ણ શ્રવણશુદ્ધિ, જરાક પણ સ્વરદોષ ના ખમાય, ઝીણો સ્વરદોષ પકડી કાઢીને વાદ્ય સુસ્થાપિત કરવાની ચીવટ, એ કારણ વધારે સાચું હતું.

ફત્તેહલાલની આકસ્મિક ગેરહાજરી હોય ત્હારે મનુરામ પ્રાર્થના-સમાજમાં ગાયકનું સ્થાન લેતા હતા. પણ ત્હેમાં બહુ વિજય નહોતો મળતો. આંખ્યો મીંચીને ગાયે જ જાય એ ટેવ હતી. શબ્દો સુશ્રાવ્ય બનાવતા નહોતા. પ્રાર્થનામાળાની પ્રથમ આવૃત્તિનાં ટાઇપ મ્હોટાં હતાં, તે ખપી ગઈ પછી બીજીમાં ટાઇપ કાંઈક ન્હાનાં રાખેલાં, તે મનુરામને ચશ્માં સાથે પણ ઊકલતાં નહોતાં. તેથી પોતે આખી પ્રાર્થનામાળાનો સંગીતભાગ એક લાંબા પાનાંના દેશી કાગળના ચોપડામાં મ્હોટા અક્ષરે બાળબોધ લિપિમાં ઊતારી લીધેલો તે પોતે વાપરતા. અક્ષર સુન્દર લખતા; લહિયાનું કામ હેમણે જુવાનીમાં કરેલું. એ મનુરામ સનાતન મૌનમાં વિલીન થયા!

મૌલાબક્ષ

કવિ આદ્ય વાલ્મીક, વ્યાસ, કાલિદાસ આદિ વિનાશથી,
ગંધર્વ વેદ પ્રચારક નારદ કળા શારદ જ્યાં શમીઃ

× × × ×
× × × ×
× × × ×
× × × ×

મુજ ધન્ય ગુર્જરભૂમિ તું! બડ ભાગ્ય આ તુજ બાળથી!
પુર ધન્ય વીરક્ષેત્ર તું! દીપતું તેજ ત્રિશાળથી!
અંકે લહી આનંદ માને આજ ચિત્રક હંસ આ!!
ગાયન તથા કવિતા તણા શશી સુરજ પણ તારા અહા!!!
તે પૂર્ણ પ્રેમાનંદ - અનુપમ બક્ષમૌલા સાધમા
દિન દિન કળાથી ધવલ ઉજ્જવળ હંસ ઉદયે રો' સદા!!!

('એક ચિત્રદર્શન'—હ. હ. ધ્રુવ.

મૌલાબક્ષને અજ્ઞાત વર્ગમા નહિ મૂકાય હરિ હર્ષદ ધ્રુવે જેને આ પક્તિયોમાં, નામનાં અગોનો–છન્દના નિયમને સાચવવાને–વ્યત્યય કરીને, અમર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અજ્ઞાત તો નાજ કહેવાય મૌલાબક્ષની મૂર્તિ નજર આગળ આણ્યુ તો ફ્ટાંગુ, ચોળિયા, દાઢી, ના વિસ્તારથી ભરેલુ, વિશાળ આખ્યોવાળુ, સિહ જેવુ મુખ પ્રથમ પ્રગટ થાયછે આ લેખ સાથે મૂકેલુ ચિત્ર મૌલાબક્ષની તરુણ અવસ્થાનું હશે એમ લાગેછે, છતા મ્હે ઉત્તરકાળમા દીઠેલી મૂર્તિની છાયા આપેછે ખરુ બનાવટી ચિત્ર મૂકયુ નથી ગાયનની કળાનો રાગી મૌલાબક્ષ–એમ હરિલાલે કીતિ ગાઈછે 'ચિત્રદર્શન' હેમણે રચ્યુ તે સમયમા મૌલાબક્ષની કીર્તિની મ્જા પૂર્ણ રૂપે ચઢેલી હતી હેના અનેક કારણો હતા વડોદરાના રાજદરબારનો આશ્રય, ગુજરાતમા કાઈક વિરલ પ્રચાર પામેલુ વાદ્ય બીન, તે વાદ્ય ઉપર સારુ પ્રભુત્વ (મુખ્યત્વે બીનકાર તરીકેજ મૌલાબક્ષની ખ્યાતિ હતી), આપણા દેશન સગીતને પાશ્ચાત્ય notation સ્વરચિહ્ન પદ્ધતિમા સ્થાપવા નો અપૂર્વ અને આદિ પ્રયાસ મૌલાબક્ષે આરંભેલો તે વિલક્ષણ યોગ,— ઇત્યાદિ કારણો

વડોદરામાંજ પડી રહીને પોતાની કળામા મૌલાબક્ષ નિમગ્ન રહેત તો પ્રસિદ્ધિમા આવ્યા તેટલા આવત નહિ અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમા પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરવાને લીધે ગુજરાતમા એ નામ પરિચિત થઈ ગયુ હતુ ઈ સ ૧૮૭૯ મા કે તે શુમારમા મૌલાબક્ષને મ્હારા પિતાએ અમદાવાદ બોલાવી એકાદ મહિના સુધી પ્હરુણા તરીકે રાખ્યા હતા બીનકાર તરીકેની હેની ખ્યાતિને લીધેજ બોલાવેલા હેતુ બીન પણ ઘણુ ઉત્તમ પ્રકારનુ હતું હેવા વાદ્ય આપણી તરફ બનતા પણ નહિ બીન વગાડતી એ મૂર્તિ અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરુછુ બીનના બે મ્હોટા તુંબડામાનુ એક ખભા ઉપર આવેલુ બીજુ ખાળામા, વચમા મૌલાબક્ષનું માથુ તે ત્રીજુ તુબડુંજ જાણે બીનના ગભીર નાદમાથી મીડ ગમક વેરતા એ મ્લાકાર હેમા તલ્લીન રાગના આલાપ ગમ્ભીર મર્દાની અને મધુર અવાજથી કરીને રાગની રૂપમૂર્તિ ખડી સુરેખ કરતા, મૌલાબક્ષ બેઠેલા દેખુ છુ

મૌલાબક્ષ ગવૈયા તરીકે પ્રથમ વર્ગમા બેસે એમ તો ન્હોતુ હમારા કુત્તેહલાલ તો ગાયકવર્ગને સુલભ ઈર્ષ્યાથી હેને વખોડતા જ હતા એક રાગ મૌલાબક્ષે ગાયો મ્હારા પિતાએ પૂછ્યુ· "આ કિયો રાગ?" ઉત્ત· — "નારાયણી" થયુ આ નામ આપણી તરફ જાણેલુ નહિ કુત્તેહલાલ આ વખત હાજર હતા, તે પાછળથી હસવા લાગતા અને નારાયણી રાગ કહીને રમૂજ કરતા પરતુ મ્હને કેટલાક વર્ષ પછી જણાયુ કે કર્ણાટકમા અને ગુજરાત, ઉત્તરહિન્દુસ્તાનમા રાગના નામમા અને કેટનીક વાર સ્વરૂપમા ભિન્નતા છે વસ્તુત નારાયણી રાગ નામમા હસવાનુ કાઈ નહોતુ અને મૌલાબક્ષે એ નામ જોડી કાઢ્યુ પણ નહોતુ

મૌલાબક્ષની જ્ઞાનમર્યાદા બીજે એક પ્રસગે તો જણાઈ આવી અમદાવાદમા હેમના નિવાસના માસના ગાળામા લગભગ રાજ મૌલાબક્ષનુ ગાયનવાદન હમારે ઘેર થતુ હતું એક દિવસ હમારા મિત્રમડળમાના એક દુર્ગાશકર નામે વકીલ જાતે ગાયનમા પ્રવીણ, મૌલાબક્ષને કહે લલિત રાગ ગાઓ આડા અવળા બીજા રાગ હેણે ગાયા લલિત રાગ ના જ ગાયો એ રાગ હેને આવડતો જ નહોતો—અથવા તો એ નામ હેના મુલકમા જાણેલુ નહિ હોય ગમે તેમ હો, ગાયો નહિ બધા હેની મર્યાદા સનઝી ગયા પછીથી એકાન્તમા મ્હારા એક સગામાના ગૃહસ્થ—ગાનકલામા રસિક અને પ્રવીણ, મૌલાબક્ષને લોકો નકામા હદપાર ફુલાવેછે એમ માનનારા હતા તે—તબુરો લઈ ને બ્હા અને લલિત રાગ ખરા લલિત્યથી હેમણે ગાઈ સભળાવ્યો

['લલિત રાગ' શબ્દોથી કોઇ એમ ના મોની લેશો કે ઓહો હેમા તે શુ? લાવો, હુ ગાઉ કરીને "કરણરાજ તુ ક્યાહ રે ગયો" એમ લલિત છન્દ લલકારવાની ચેનાઈના કરશો 'લલિત એ નામ એક રાગનુ અને એક છન્દનુ એમ અકસ્માત્ જ યોગ આવ્યોછે બાકી રાગ અને છન્દ એ બે વસ્તુઓ મૂળ પાયાથીજ જુદી છે, તે કહેવુ પડશે' મ્હે અનેકવાર એ ભેદ બતાવ્યોછે છતા લાગેછે કે કહેવુ જ પડશે થોડા દિવસ ઉપર જ એક યુવકે વાત કરી કે ગુજરાતના એક

જાણીતા કવિને કોઇક પોતાનુ કાવ્ય મોકલ્યું હેના ઉત્તરમા એ કવિયે લખ્યુ કે "તમે 'રાગ બિહાગ' એમ લખ્યુ છે, ને બિહાગ રાગ શૃ તે હુ જાણતો નથી, એટલે આ કાવ્યમા છન્દના ગુણદોષ શા છે તે હુ બતાવી નહિ સકુ"!–તો ટકામા હુ કહીશ કે છન્દનુ સ્વરૂપ વર્ણશ્રુતિની માત્ર –લઘુતા અને ગુરુતા–એ ઉપર જ ઘડાયછે, અને રાગનુ સ્વરૂપ તો સ્વર–નાદશ્રુતિ–સરિગમ ઇત્યાદિ સજ્ઞાથી જાણિયે છિયે તે સ્વર) ના ઉચ્ચવચપણા (pitch) વડે બધાયછે છન્દ તે કાલમાન (time–measure) ઉપર આધાર રાખેછ ત્હા રાગ તે સ્વમાન (*sound–measure*) ઉપર આધાર રાખેછે આ કારણથી જ કોઇ પણ છદ જુદા જુદા રાગમા ગાઈ સકાય અને છદ તરીકે સ્વરૂપ કાયમ રહે |

વિષયાન્તર માટે ક્ષમા નહિ માગુ ગુજરાતના મ્હોટા મ્હોટા પડિતો હજી આ બાબતમા ભૂલ્ય કરેછે, તેથી વાર વાર ચેતવણીનો નાદધ્વનિ કરવો પડેછે –મૌલાબક્ષ અમદાવાદમા હમારા પ્હેરણા તરીકે રહ્યા તે દરમ્યાન મ્હારા પિતાએ તથા મ્હે કેટનાક આનુષગિક લાભ હેના સમાગમથી લીધા હતા તારવો તિહારો અસ્ત્યાર હૈ એ ભજન મૌલાબક્ષ કારી રાગમા બહુ હ્રુદયસ્પર્શી બનાવીને ગાતા હતા, તે મ્હારા પિતાને બહુ જ ગમી ગયુ, અને હેમણે તે જ નમૂનો લઈને, કેટનાક શબ્દો પણ સમાન રાખીને તારશ ત્હમે પ્રભુ સમર્થ છો એ પ્રાર્થનાસગીત રચ્યુ અને પ્રાર્થના માળામા દાખલ કર્યું બને ગીતની હ્રુદયવેધક શક્તિ સમઝાય તે માટે અહિ ઊતારુછુ

तारवो तिहारो अख्त्यार है
तारो ना तारो तारवो०

भक्तान तार निन तारवनी काम कीना,
बिना भक्ति तारो तो तारवो तिहारो है
तारवो०

તારશા ત્હમે પ્રભુ સમર્થ છો
જેવા છુ હેવા તારવા૦

અવગુણ દોષો અપાર નાથ છે હમારા,
દયા કરી તારો તો તારવા સમર્થ છો. તારવા૦

યોગ્યતા નથી તથાપિ આશા રાખુંછું ત્હમારી,
દીન જાણી પાળો તો પાળવા સમર્થ છો. તારવા૦

મુક્તિપદ માગવાની હામ કેમ ચાલે મ્હારી,
કૃપા કરી આપો તો આપવા સમર્થ છો. તારવા૦

કરુણાનિધાન નામ નાથ છે ત્હમારું માટે
પાપતાપ કાપો તો કાપવા સમર્થ છો. તારવા૦

આ પ્રાર્થનાનું પદ—મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે એક વાર હમારા કુટુંબમંડળમાં હેમના નિસર્ગકલાવિધાનથી ગાયું, તે વખતે મ્હારા પિતાની એક મશિઆઈ બ્હેન એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળતી હતી તે, પદ ગવાઈ રહ્યા પછી બોલી: "મનુભાઈ! મ્હોટાભાઈનું આ પદ સાંભળવાની સાથે આપણે કેવાં દીન બની જઈયે છિયે!"—આ શુભ પરિણામ માટે મનુભાઈની સંગીત-કલાને, મ્હારા પિતાના ભક્તિરસિક કવિત્વને, અને હેની પછાડી રહેલા પ્રેરક બળ–મૌલાબક્ષ–ને યથોચિત યશ પ્હેંચી આપવાનું કામ કઠણ છે.

મૌલાબક્ષે મ્હને એક ખમાયચ રાગનું ભજન આ સમયમાં શીખવેલું યાદ આવેછે.

परमेश्वर एक तु भज रे प्रा...न
परमेश्वर एक तु भज रे.
स नि ध प म ग म म प...स नि स ध नि प
स नि ध प म ग म म प...स नि स)
श्वेत न पीत न रक्त न करो,
सकल सृष्टि रच्यो मो प्रभु हमारो;
एक ब्रह्मको हृदे बीच तुं रख रे ध्या...न
परमेश्वर एक तुं भजरे.

મૌલાબક્ષની સાથે એક હેમનો પાવિત બાલક કાળિયો નામે મુસલમાન છોકરો દસ અગિયાર વરસનો, હતો હેણે મ્હને ત્રિતાલનો એક ન્હાનો મ્હોરો શીખવેલો યાદ આવેછેઃ

तिक् किटि किटि किटि । धिक किटि किटि किटि ।

थ किटि किटि किटि । न किटि किटि किटि ॥

એ બાલકના મુખમા આ મ્હોરો, હેના હાથના તાલપ્રદાન સાથે, બહુ રમૂજ ઉપજાવતો હતો, ખાસ ન નો ઉચ્ચાર કરતે અનુસ્વારનો રણકાર બહુ મીઠો લાગતો હતો

મૌલાબક્ષની સગીતકલાની મર્યાદિતતા હતી જ. અને તે સાથે કેટલાક હસવુ આવે હેવા હેના ગાનવિલાસ હતા હેની નકલ શાન્તારામ ભિકભટ કરતા તે હૂબહૂ! પરતુ જે વખતે મૌલાબક્ષ ખરા સ્વરૂપમા ખીલતા તે વખતે તો આપણને ઉલ્લાસ આપી હૃદય આપણા અદ્ધર ઊડેછે એમ ભાસ થતો હેવો એક પ્રસગ ઈ સ ૧૮૭૮ના ઉનાળામા બન્યો હતો. હમારા સગામા લગ્નપ્રસગે મ્હારા પિતા અને બધુ કુટુમ્બમડળ વડોદરે ગયુ હતુ, પ્રેમાભાઈ શેઠની દુકાન—દુકાન એટલે ન્હાની સરખી હવેલી—મા હમને ઊતારો આપ્યો હતો આ પ્રસગે એક દિવસ ત્રીજા પ્હોર પછી મૌલાબક્ષનુ ગાયન હમારા ઊતારામા થયુ त सविता परब्रह्म प्रभुनु नित्य निरंतर ધ્યાન ધરુ એ સુપ્રસિદ્ધ શૈલીનું પદ મૌલાબક્ષે મૂળ રાગ બદલીને ધન્યાશ્રી (શાન્તારામ કહેતા કે લોકો ધન્યાશ્રી જેને કહે છે તે ખરુ જોતા ભીમપલાસી રાગ છે—તે મતે ભીમપલાસી) રાગમા ગાયુ, અને ખરે કંઠની ગમ્ભીરધ્વનિયુક્ત મીઠાશ, સગીતકલાના ચમત્કાર, એ સર્વ સાજની સામગ્રીની મદદને લીધે નહિ પણ મદદના વાતાવરણમા, અદ્ભુત ઉલ્લાસપ્રદ બન્યા હતા સર્વ શ્રોતાવર્ગ ચિત્રાર્પિત થઈ ગયો હતો એ શ્રોતાવર્ગમા ૮ એક ખૂણામા બેઠો બેઠો

"સુણતો હર્ષ કુતુક મોદે"

કોઇના જોવામા જાણવામા આવુ એમ હતુ નહિ

એક બીજો નવીન જ્ઞાનવાળો મૌલાબક્ષ કનેથી એ સંપર્કમાં થયો તે notation પદ્ધતિ વિશેનો: પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં staff notation જેને કહેછે તે નમૂના ઉપર આપણા સંગીતમાં ઘટતા ફેરફાર સાથે સ્વરસંજ્ઞા-પદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ મૌલાબક્ષે આરમ્ભ્યો હતો; એ વસ્તુના આદિયોજક તરીકે મૌલાબક્ષનું જ નામ નોંધવાનુંછે: એ પદ્ધતિના ગુણદોષ તપાસવાનું આ સ્થળ નથી: મૌલાબક્ષની પછી બીજા આધુનિક સંગીત-શાસ્ત્રીઓએ આમ સંજ્ઞાપદ્ધતિયો સૂચવેલીછે. મ્હને એ પદ્ધતિ મૌલાબક્ષે સમઝાવી ત્ય્હારે સંતોષ મ્હને થયો નહોતો. સામાન્ય રીતે ગીતના નમૂના ઊતારવા માટે એ યોજના ઠીક હતી. પરંતુ આપણા દેશનું સંગીત સ્વરૂપ-ઘટનામાં, કલાવિધાનના પ્રકારોમાં, હેતું તો અસાધારણ છે, સ્થૂલ સંજ્ઞાદિકથી અગ્રાહ્ય, અનિયન્ત્ય, જે ૧૭ કે મીંડ, ગમક, ધડકડી, તાન ઊપજ, ઇત્યાદિને સંજ્ઞાપદ્ધતિમાં સ્થાપવાનું કામ અશક્ય જેવું જ મ્હને હજી પણ લાગેછે.

આ મૌલાબક્ષ. હેનો સમાગમ થયા પછી લગભગ ચાળીસ વર્ષે એ કલાકાર જોડેનો સંબન્ધ, હેના મરણ પછી લાંબી મુદ્દતે, સત્કારવાનો પ્રસંગ મ્હારે એક આવ્યો હતો. વડોદરા સરકારની મદદથી મૌલાબક્ષે સંગીત શાળા કાઢેલી તે હેની પાછળ હેના પુત્ર મુર્તુઝાખાનના ઉપરિપણા નીચે ચાલતી હતી. જમાનો બદલાયો વડોદરામાં એક રશિયન બેંડમાસ્તર સરકારી બેંડનો અધ્યક્ષ આવ્યો; ફ્રેદિસિસ હેનું નામ,–flute (વાંસળી) બહુ જ ઉત્તમ કલાવિધાનથી એ વગાડતો હતો. વડોદરામાં સંગીતપરિષદ્ ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં મળી તે પ્રસંગે મ્હેં હેની વાદકતાના પ્રયોગ જોયા હતા, અને હું મુગ્ધ થયો હતો. આપણી સંગીતપદ્ધતિનું ગ્રહણ કરી લેવાની ચાલાકી હેનામાં સરસ હતી.–કાલક્રમે મૌલાબક્ષવાળી શાળા ઉપર આ વિદેશી કલાકારનું લક્ષ ગયું. એ શાળા કેવળ જૂની પદ્ધતિથી અને અસંસ્કારી રીતે ચલાવાયછે, મુર્તુઝાખાન એ શાળાના ઉપરિપણા માટે લાયક નથી, વગેરે પુકાર આ કલાકારે તન્ત્રાધિકારી મંડળ આગળ આણ્યો. દીવાન રા. મનુભાઈ નંદશંકરે (હવે 'સર' થયાછે તે સર મનુભાઈએ)

મ્હને તથા સગીતશાસ્ત્રવિશારદ રા †ઓંકારનાથને સુર્તુંઝાખાનની પરીક્ષ લેવાને વડોદરે બોલાવ્યા હમને બન્નેને સરકારી 'અતિથિસત્કારગૃહ'મા ઊતારો આપ્યો હતો જુદા જુદા ખડમા થોડીક વાર પછી સુર્તુંઝાખાન મ્હને મળવા આવ્યો, હેના પિતાના વખતનો જુનો સ મન્ધ કહિ જાણે ક્યહાંથી હેણે સોધી કાઢયો હશે ત્હેનું સ્મરણ આપીને હેણે મ્હને હેના પેટ ઉપર પગ મૂકાય નહિ એમ સહાયતા માગી મ્હે કશુ વચન આપ્યુ નહિ, અપાય પણ શી રીતે? ગુણદોષના ધોરણ ઉપર જ નિર્ણય બાંધવાનો હતો

થોડાક કલાક પછી અતિથિગૃહમા જ પરીક્ષા માટે બેઠક થઈ દીવાન મનુભાઈ ઓંકારનાથ, હુ, અને ફ્રેદિલિસ—એટલા જણા સાભળવાને બેઠા બે તબૂરા, બે સારગીઓ, મૃદગ, તબલા, અને હાર્મોનિયમની સાજ સામગ્રી હતી હાર્મોનિયમ મ્હે કાઢી નખાવ્યુ, એ સગીતની વિશુદ્ધિને બગાડનારી બનાછે ઓંકારનાથને અને ફ્રેદિલિસને પણ મ્હારી એ વાત ગમી બે તબૂરાની મદદમા ફ્રેદિલિસને દૂષણ લાગ્યુ, મ્હને કાનમા ફરિયાદ રૂપે કહ્યુ હુ કશુ બોલ્યો નહિ તબૂરાના નાદધ્વનિથી સગીતપોષક વાતાવરણ ઊભુ કરવામા અણુમાત્ર દૂષણ મ્હને લાગ્યુ નહિ, દૂષણ હુ જાણતો પણ નથી—(અનબત વગર સાજ સામગ્રીએ ગાવાનુ સામર્થ્ય પાશ્ચાત્ય કલાકારોએ સારૂં ખીલવેલુ છે ત્હેની ના નહિ) સુર્તુંઝાખાને ગાવાનું શરૂ કર્યું મ્હારી ખાતરી થઈ કે શાસ્ત્રીય ગાનકલા આ ગવૈયાને લબ્ધ થઈ છે, અને હેના પેટ ઉપર પગ મૂકવાની ખટપટ કાંઈક ઈર્ષ્યામૂલક હતી અથવા એ વાળા પોતાને હસ્તગત કરી લેવાના ગૌરવલોભથી ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ સભવ છે ફ્રેદિલિસ મ્હને ધીમે રહીને કહે 'જુઓ, પાછળ બેઠેલો

† ઓંકારનાથને બદલે હુ ઓંકારલાલ નામ ખોટુ જાણતો હતો. તે નામ મ્હે કહ્યુ એટલે હેમણે સુધાર્યું, મ્હારૂ નામ ઓંકારનાથ છે' મનુભાઈ કહે "હુ પણ ઓંકારનાથ જ જાણતુ' એટલે ધીમે રહીને ઓંકારનાથ બોલ્યા 'મ્હારા ઉપર આપના પત્રોમા ઓંકારલાલ'જ આવતુ હતુ

એ ભરૂચના વતની છે, 'ગાધવ મહાવિદ્યાલય મા હતા પછી લાહોર તરફ જઈ રહ્યા જાતે બ્રાહ્મણ છે હેમને હુ હિન્દુસ્તાની જાણતો હતો ભરૂચી નીકળ્યા આખુ નામ ઓંકારલાલ ગૌરીશંકર ઠક્કર

પેલો બીજો હેની જોડે ગાયછે." મ્હેં કહ્યું: "એ તો રિવાજ છે." બોલ્‌
કાઢવી એ જ હેતુ હતો. બાકી મુર્તુઝાખાનનો અવાજ પહાડી સરસ હેવો
હતો, અને તાન ઊપજની શક્તિ આપબળની અને આપકળની હેવી તો
સુસિદ્ધ હતી, કે હેવી મદદને દોષરૂપ ગણવા જેવું કાંઇ પણ નહોતું મુર્તુ-
ઝાખાનની ગાવાની શૈલી મ્હને તો સારી લાગી; તાનની સમતોલતા, મીંડ,
ગમક, ઇત્યાદિ રસમય લાગ્યાં. ફ્રેદિલિસ વળી મ્હને કહે: "જુઓ, બેસુરો
થયો!" મ્હેં સભ્યતાથી ડોકું હલાવ્યું કેવળ છિદ્રાન્વેષણ હતું. (જો કે,
ફ્રેદિલિસના ગયા પછી ઓંકારનાથે મ્હને સ્વતન્ત્ર રીતે કહ્યું ખરું કે કોક
વાર બેસુરો થાયછે. મ્હને એ ટીકા માત્ર પોતાનું ચઢિયાતાપણું જણાવવા
માટેની લાગી.)

મનુભાઈ મ્હને કહેઃ કાંઇ પ્રશ્ન પૂછવા છે?" મ્હેં ઓંકારનાથ તરફ
ઇશારત કરી. હેમણે કહ્યું: "લલિત રાગ મ ઉપર જોર રાખીને ગાઈ
બતાવો." ગાયો. મ ઉપર આવતાં ઘમાં હેનું મિશ્રણ થતું હતું એમ ભૂલ્ય
ઓંકારનાથે બતાવી. "notation તમે કરોછો?" ઓંકારનાથે પૂછ્યું.
મુર્તુઝાખાને ગલ્લાંતલ્લાં કર્યાં. એમ ગભરાવાની જરૂર નહોતી. મ્હારે મતે
તો આપણા સંગીતને notation ગોઠે એમ જ નથી. પણ મૌલાબક્ષે
શરુ કર્યું, અને બધે, 'સંગીત મહા વિદ્યાલય' વગેરેએ 'ફૅશન' પોત
પોતાની રીતે નકામી ઊપાડી; એમ છે. પછી ઓંકારનાથે એક તાન ગાયું,
હેના સ્વરાનુક્રમ ઊપજાવવાનું કહ્યું. મુર્તુઝાખાને તે બરોબર ઊપજાવ્યા.
કહિં કહિં ક્ષતિયો થઈ; પણ એકંદર ઠીક હતું. આ કળા વિષમ છે અને
ભલભલા હેમાં ભૂલ્ય પકડી ના સકે, પકડે તો ઘણીવાર ખોટી પણ પડે.
ઓંકારનાથે એક ચીજ ગાઈને પૂછ્યું: "આ કિયો રાગ?" મુર્તુઝાખાને
ઊડાવનારો જવાબ દીધો "હમારી કર્ણાટકી પદ્ધતિ છે; હેમાં ને તમારા-
માં રાગનાં નામ જુદાં પણ હોયછે." (મુદ્દે વાત ખોટી નહોતી). મ્હેં પ્રશ્ન
પૂછ્યોઃ "સોરઠ અને દેશ એ બે રાગમાં શો ભેદ છે તે ગાઈને તથા સ્વર.
વગેરેમાં ભેદનું બીજ શું છે તે કહીને બતાવો." હેણે બંને રાગ ગાઈ
બતાવ્યા. બરોબર ઊતર્યો. 'સોરઠ રાગમાં બંને ગાન્ધાર વિશેષ રીતે લાગેછે'

એમ કાંઇક ખુલાસો કર્યો. અત્યારે મ્હને યાદ નથી. મ્હારી ડાયરીમાં હેની પૂર્ણ નોંધ નથી.

રાત્રે ભોજન પછી મનુભાઈને બંગલે ઓંકારનાથે ગાયું. તે સંબન્ધની મ્હારી નોંધ ડાયરીમા આમ છે: "કળા સારી છે, કસરત સારી છે. પણ તાનની પદ્ધતિ તદ્દન જૂના ઉસ્તાદો જેવી, grace વિનાની balance વિનાની છે બાકી અવાજ ઉપર કાંઇક પ્રભુત્વ છે; જોકે અવાજમાં જોર નથી, અને નાકમા ગાયછે (મ્હારે મન એ મ્હોટી ખામી છે; અવાજ ઉપર ખરુ પ્રભુત્વ ના હોય તે જ માણસ અનુનાસિકત્વનો આશ્રય લે.) ખાદમહુસેન, ઝાકરૂદ્દીન વગેરે ખગ ઉસ્તાદોના અવાજ કદી પણ નાકમાંથી નીકળ્યા નથી"

પરીક્ષાનુ પરિણામ ઓંકારનાથ તથા હુ પોતપોતાનો રિપોર્ટ સ્વતન્ત્ર મોકલી દઈને જણાવીશું એમ ઠરાવ્યું. તેજ રાત્રે હું વાંદરે જવાને ઊપડયો. સ્ટેશન ઉપર જને ફ્રેદિલિસ મ્હારી જોડે મોટરમાં ચઢી બેઠો અને મ્હારુ વલણ જાણવાનો બહુ એ પ્રયાસ હેણે કર્યો; મ્હેં કહ્યું: "હજી રિપોર્ટ હમારે જઈને લખી મોકલવાનો છે." એ મનમાં બહુ ચીઢાયો. મ્હેં રિપોર્ટ અનુકૂલ લખી મોકલ્યો. ઓંકારનાથે પણ તેમજ કર્યું હશે. આખર નિર્ણય શો થયો તે હું સ્પષ્ટતાથી જાણતો નથી. પણ, મુતંઝાખાનને પેનસન આપી, શાળા ફ્રેદિલિસની શાળા જોડે ભેળવી દેવી, નવી પદ્ધતિથી ચલાવવી, એમ કાંઇક યોજના થઈ હતી. (હમને બંનેને પરીક્ષક તરીકેની ફી પાછળથી મળી ગઈ). ફ્રેદિલિસે નવીન બેંડ ઊભું કર્યું છે. તે ખરેખરુ અપૂર્વ, મોહક, અને વૈવિધ્યથી ભરેલી યોજનાવાળું છે; હેમા શક નહિં.—મ્હેં સાહિત્યપરિષદ્ વખત અમદાવાદમાં, ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ત્હાં ગાર્ડનપાર્ટીમાં સાંભળ્યું હતું.—મૌલાબક્ષના પુત્રનું મર્દન કરીને આ રસિક કલામન્દિર ચણાયું હશે, તો પણ બહુ ખેદનું કારણ નથી.

આદિત્યરામજી

આદિત્યરામજીની ખ્યાતિ સંગીતશાસ્ત્રી તરીકેની મ્હારા પિતાએ સાંભળીને હેમને નિમન્ત્રણ મોકલ્યું હતું. કેઈ સાલમાં એ હમારે ઘેર આવ્યા

તે યાદ નથી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૭૫ અને ૧૮૮૦ની સમયમાં એ વાત હશે. આદિત્યરામ સંગીતમાં કુશળ હતા; અને વિશેષતઃ મૃદંગના વાદ્યવિશે પ્રવીણતા હેમની ગણાતી હતી. હેમની ગાનકલા સંબન્ધે એક કથા કહેવાતી હતી; હિન્દુસ્તાની ગવૈયાઓની સમક્ષ આદિત્યરામે ગાનકલાના પ્રયોગ એકવાર કર્યા; બધા ઉસ્તાદોએ ગમ્ભીર મુખ રાખીને સાંભળ્યા કર્યું; ગાનકલામાં કશી ખોડ્ય કઢાઈ નહિં, સૂરમાં, તાલમાં, તાનમાં ઊપજમાં, ખામી કાંઈ નીકળી નહિં. એટલે ઉસ્તાદમાંનો એક બોલ્યોઃ "ઠીક હૈ; ગાના હૈ તો બહુત અચ્છા; લેકિન,—કુછ આરતીકી બો આતી હૈ." વલ્લભપંથનાં મન્દિરોમાં ગાનકલાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સારી સચવાયછે; પરંતુ હેમાં અમુક પ્રકારની શૈલી હિન્દુસ્તાનની કલાથી ભિન્ન હોયછે, તે ભિન્નતાને મન્દિરની આરતીના ધૂમાડાની વાસની છાયા વિશે આમ ઉલ્લેખ કરીને ખાંસાહેબોએ ઉપહાસ કર્યો હતો.

અસ્તુ. આદિત્યરામ હમારા અતિથિ થયા. સાથે હેમનું શિષ્યમંડળ હતુંઃ એક ધનજી નામનો નેત્રાન્ધ નાગર ગૃહસ્થ હેમાં હતો; મૂળજી નામનો બીજો શિષ્ય—પાછળથી સ્વતન્ત્ર ગવૈયા તરીકે જે મૂળજીભાઈ પ્રખ્યાતિમાં આવ્યા હતા તે,—અને બીજું એ ત્રણ જણનું મંડળ હતું. ધનજી સારું શાન્ત પ્રકૃતિથી ગાતા હતા. આદિત્યરામની જોડમાં મૂળજી ગાતા હતા; પણ હેમાં નકામાં તાનમાં થોડાં ઘુસાડીને, પોતાની વ્યક્તિતા આગળ પાડવા જતા હતા, તેથી હમને કંટાળો આવતો હતો. એ જ મૂળજી મ્હારા પુત્રના લગ્ન વખત ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં હમારે ઘેર આવેલા અને ગાયેલું તે વખતે અજબ સુધારો, તદ્દન ફેરફાર, હેની ગાનકલામાં થયેલો દીઠો.

આદિત્યરામની પ્રભાવ સ્થાપનારી મૂર્તિ ભૂલાય એમ નથી. હેમનું અભિમાનરહિત આત્મગૌરવ પણ અપૂર્વ હતું. હેમનો પ્રાચીન રીતિનો પહેરવેશ, સાદાઈ, સર્વ નજર આગળ આવેછે. જામનગરી પાઘડી, વળવાળી ઘડના, મહાદેવની જટાનાં ગૂંછળાની પેઠે ચોંટાઈ ચઢયે જતી (જટાની પેઠે અણીવાળી રોચ નહિં, પણ ઉપર પણ મ્હોળા સપાટીવાળી), એક બાજૂએ ઢળી જતી,—એ સ્વરૂપ જોઈને મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તે leaning tower

નામ આપેલું (આદિત્યરામની પાઘડી તો હેણે ના દીઠેલી; બીજી જામનગરી લીંબડીના ગણેશજી દુબળને માથે દીઠેલી તે વખતે એ નામ આપેલું); હેવો leaning tower માથા ઉપર રાખનારી આદિત્યરામજીની મૂર્તિ અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરુંછું.—ગાનકલામાં સાદાપણું, પણ શાન્ત સમતોલતા, એ હેમનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. તાલશાસ્ત્રમાં પૂરી નિપુણતા હેમની હતી; અને હેમની કનેથી મ્હને તાલને સંબન્ધે એક નવીન જ્ઞાન, અને સાચું જ્ઞાન, મળ્યું તે કદી ભૂલાશે નહિં. લય શબ્દ સંગીતશાસ્ત્ર અને કલાને અંગે લોકો, અર્થ સમઝીને નાસમઝીને ગમે તેમ, વાપરતા હતા, વાપરેછે. એ શબ્દનું ખરું સ્વરૂપ હમને આદિત્યરામે વિવેચન અને પ્રયોગ સાથે સમઝાવ્યું. ત્રિતાલની માત્રા ૮, દીપચંદીની માત્રા ૧૪; આ બંનેનો સમન્વય પ્રયોગથી કરી બતાવ્યો; એક શિષ્ય ત્રિતાલના તાલ, માત્રાની સંખ્યા ગણતો જઈને, આપતો હતો; બીજો તે જ આરમ્ભક્ષણથી દીપચંદીના તાલ, માત્રાસંખ્યા ગણતો જઈને, આપતો હતો; ત્રિતાલનાં ૭ આવર્તનો અને દીપચંદીનાં ૪ આવર્તનો પૂરાં થવાની સાથે બને તાલઘટનાનો સમાગમ:સંપૂર્ણ થયો. (૮×૭=૫૬; ૧૪×૪=૫૬ એમ ૫૬ માત્રની પૂર્ણતાએ એકતા થઈ). આમ એક પ્રકારના તાલનો લય, વિલીનતા, બીજા પ્રકારના તાલમાં, થઈ; માટે હેનું નામ લય. આ ઉપરથી પછી, ગાનનો લય, ગાનની લેહ, વગેરે વગેરે શબ્દો સાચાજૂઠા રૂઢ થયા. આ નવું જ્ઞાન મ્હારા મનમાં સ્થપાઇ ગયું છે; હજી હું એ છોડીશ નહિં; દુરાગ્રહ કહો તો ભલે.

ખાદમહુસેન

આ ગવૈયાને મ્હારા પિતાએ ઈ. સ. ૧૮૭૮–૮૦ માં વડોદરેથી અમદાવાદ બોલાવ્યો હતો. ગવૈયા તરીકેની હેની કીર્તિ તે સમયમાં બહુ પ્રસરી હતી. અને ખરે એની ગાનકલા અદ્ભુત હતી: પહાડી અવાજ, અસાધારણ માધુર્યથી ભરપૂર, રાગના આલાપ, તાન, ઇત્યાદિમાં ગમ્ભીરતા વગેરે આ શા શા ગુણો સંભારું?—હમારા લાખા પટેલની પોળના મકાનની દીવાનખાનાની મેડીમાં ગાયન શરૂ થયું. મિત્રમંડળ અણુતર

હાજર હતુ, બધા સંગીતની કદર જાણનારા આશરે ૩૦–૪૦ જણા હતા યમનથી શરુ કર્યું, અનેક રાગ ગાયા પ્રત્યેકનો પ્રથમ આલાપ કરે—એ આલાપથી રાગનું સ્વરૂપ વાતાવરણમા હેતુ તો ભરી દે કે સર્વત્ર એ રાગનુ જ દર્શન થાય, પછી એ રાગનુ ધ્રુપદ ગાય ત્હેમા પણ ગમક, મીંડની લલિત ગૂથણી,—ધ્રુપદમા તાનઘટનાની અદ્ભુત સમતોલના સ્થાપે, પછી તેજ રાગનો ખ્યાલ ટપ્પો કવચિત્ તે રાગની ઠુમરી, એમ ગાયા કર્યું બોલવામા હેવો મીઠો ! "હા હુઝુર ! આપકી જો ખુશી હોગી સો સુનાઉંગા ! સબ રાગ સુનાઉંગા ' કરીને ' ઉસ્તાદોના મયડાગ્થી મુક્ત, અભિમાન વિનાનો આ ગવૈયો પ્રથમ જ દીઠો આ ગાનની મોહની મ્હે જુદી જ રીતે અનુભવી દીવાનખાનામા બેઠે બેઠે થોડા રાગ મ્હે સાભળ્યા પછી જોડેના ખડમા જઈને ખાટનામા પડયે પડયે હુ સાભળતો સૂતો, એ શ્રવણની ખુબી જુદી જ ! ' દુરથી ગીત ધ્વનિ " † નામના લેખમા મ્હે પરોક્ષ શ્રવણના સૌન્દર્યનુ તત્ત્વ દર્શાવ્યુ—છે તે હુ અનુભવવા લાગ્યો ગાનાર અદૃશ્ય, સર્વ વિક્ષેપનો લોપ, માત્ર મધુર સ્વરસયોગનુ પ્રત્યક્ષવત્ દર્શન—એ આનન્દસાન્દ્ર લય બધાયો કહાનડા રાગનો આલાપ શરૂ થયો ત્હારે તો હુ એ રાગની પાંખો ઉપર ચઢીને, ખાટલામાથી જાણે ઊડીને, આનન્દલોકની ચાંદનીમા તરતો હોઉં એમ થયુ હુ ન્હાનપણમા જુદા જુદા રાગને જુદા જુદા ફૂલના સુગન્ધ જોડે સરખાવવાની તરગલીના કરતો હતો, એ લીલામા કહાનડો રાગ તે હારસિંગાર (મરાઠીમા પારિજાત કુસુમ) જોડે એકરૂપ હુ માનતો આ પ્રસગે એ અસાધારણ કાંઈક મધુર, કાંઈક કડક, કાંઈક તેજસ્વી, સુગન્ધના ફૂલનો જ આસ્વાદ હું કરતો હોઉં એમ લાગ્યુ

પણ—બસ હવે બહુ કવિત્વકલ્પનાઓ નહિ પ્રગટ કરૂ,

ઘસીટખાન

આ કલાકાર સિતારના બજવૈયા તરીકે જ મશહુર હતો મ્હારા એક બન્ધુ આપારાવ સિતારના રસિક અભ્યાસી હતા લાખા પટેલની

† "મનોમુકુર" ગ્રંથ ૧ લો; પૃષ્ઠ ૨૫૦–૨૭૧ જુવો ખાસ પૃષ્ઠ–૨૬૨, ૨૬૮

પોળવાળા મકાનની અગાશી ઉપરની રાવટીમાં શાન્ત રજનીમાં આપારાવ સિતાર વગાડતા હતા, એ ચાર મિત્રોની સ્હામે; ત્હારે શાન્ત સુખભોગ મ્હને બાળકને થતો. મ્હારા એક શાળાના સહાધ્યાયીએ એક વાર વાત કરેલી કે અમુક માણભટ વ્યાસ રાત્રે પોળ બ્હાર કથા કહેતા હતા; હેવામાં આપ્પારાવનો સિતાર રાવટીમાં બેશીને વગાડેલો સંભળાયો; વ્યાસ તો મંત્ર-મુગ્ધ બની ગયો.–અસ્તુ વક્તવ્ય એ છે કે તે સમયમાં વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયના જીવનલાલજી મહારાજ મુંબાઈવાળાના સિતારની બહુ જ ખ્યાતિ હતી હેમની કલામાં મીંડની ખુબી ખાસ વખણાતી. એ જીવણલાલજી મહારાજનો સિતાર આપારાવે તથા વડીલ બન્ધુ બાબારાવે સાંભળીને વખાણ જે કરેલા તેથી હું પોતાને કમનસીબ માનતો કે–અરે રે, એ જીવણલાલજીનો સિતાર મ્હેં ના સાંભળ્યો. કોઈવાર સંભળાવીશુ એમ મ્હને આશ્વાસન બન્ધુઓએ આપેલું. પણ તે સુખપ્રસંગ જ ના આવ્યો. પરંતુ એ અણભોગવ્યા સુખનું સાટું આ ઘસીટખાનનો સિતાર સાંભળીને વળી ગયું.

ઈ. સ. ૧૮૭૯ ના ઉનાળામાં વડોદરામાં મૌલાબક્ષનું ગાયન સાંભળ્યું તે જ પ્રસંગે બીજે કોઇક દિવસે રાત્રિના શાન્ત સમયમાં હમારા ઉતારાના મકાનની જ ન્હાની સરખી અગાશીમાં ઘસીટખાનને આણ્યા. શ્રોતાઓનું મંડળ ગણતર હતું–૧૫, ૨૦ જણ હઈશું. રાત્રિ અંધારી હતી. આકાશમાં તારા ચમકતા હતા. ઘસીટખાને સિતાર શરૂ કર્યો. શો અદ્દભુત નાદરંગ! આ સિતારનો નાદ સાંભળવાને આકાશમાં તારા આશ્ચર્યમૂઢ જ ઊભા હતા એમ લાગે તો નવાઈ નહિં. અને એ સમયે સિતારમાંથી ઉત્પન્ન થતા સૂર મ્હને અદ્ધર તરતી સૌન્દર્યમૂર્તિઓ જેવા ખરે, લાગ્યા હતા.

> અંતરિક્ષ તરી ચમકતા મધુર વાદ્યસૂર એહ
> ગગના ગણ રમતા તારકસમ દિવ્ય ધરંતા દેહ,
> વિલસતા મુજ નયન તણુ સમીપ
> નિરખિયા એ ઊજળા અર્ધદીપ."§

§ 'હૃદયવીણા'–અર્પણ કાવ્ય.

મ્હારા મન્તુ, કૃષ્ણરાવના અલૌકિક ગાનને સંબન્ધે કાઢેલા ઉદ્‌ગારમાં 'ગાન' તે બદલે 'વાદ્ય' શબ્દ મૂકીશુ તો મ્હારી એ સમયની હૃદયવૃત્તિ બરોબર બિમ્બિત થશે. ઘસીટખાનના સતારસ્વર વિશે થયેલું મ્હારુ સ્વપ્નદર્શન મ્હારા મનમાં સંસ્કારરૂપે રહીને સોળ સત્તર વર્ષે 'હૃદયવીણા'ના આ ઉદ્‌ગારમાં પુનર્જન્મ પામ્યું હશે એમ લાગેછે.

સંગીતના સ્વરોનું આ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષવત્‌ દર્શન કેવળ એક વ્યક્તિની તરંગવૃત્તિનું ફળ નથી; અનેક કવિજનની રુચિર કલ્પનામાં હેનો ઉદ્‌ભવ છે. જુવો :

> "કે હું રહી લગ્કતી વનવૃક્ષડાળે,
> બેશી તળે નિરતવાદિતને નિહાળે."

એમ 'પૃથુરાજરાસા'ના આરમ્ભના ભાગમાં ભીમરાવે પણ નારદની વીણાને પોતાના મૂક થયેલા સ્વરોને ઊંચે ઊડતા જોતી કલ્પીછે.

Effie Leigh ની "Golden Memories" નામની વાર્તામાં સંગીતદેવીની મૂર્તિરૂપ બનેલી સ્ત્રીને વિશે વચન છે કે:

I represented Music, seated on a throne, with a small lyre in my hand. I gazed upwards, *as if my Soul were wandering after the echoing sound.*

અહિં કલ્પના કાંઈક ભિન્ન વલણની છે; છતાં બીજ સમાન છે.

આ મુખ્ય મુખ્ય સંગીતાચાર્યોનું દર્શન કર્યું. આ શિવાયના ઘણા કલાકારોના પરિચયનું વિસ્તારથી વર્ણન કરાય એમ નથી. ટૂંકી નામનોંધ કરવાથી હેમાંના કેટલાકને અન્યાય પણ થાય. છતાં નિર્દેશ કરવો પ્રાપ્ત થાયછે. સૂરતમાં ઈ. સ. ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમાં ધર્મની પરિષદ્‌માં એક બંગાળી યુવક, નામે પ્રબોધકુમાર દત્ત આરમ્ભમાં ભજન ગાયું તે આત્માને ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તરાવે હેવુ હતું તે મ્હારા મનમાં નિરંતર રમ્યા કરેછે. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં દાર્જીલિંગમાં બ્રાહ્મણધર્મની કન્યાશાળાની યુવતીઓએ 'એસરાજ' નામના (દિલરુબાને મળતા) વાદ્ય સાથે સંગીતકલા દર્શાવી હતી તે પ્રસંગના

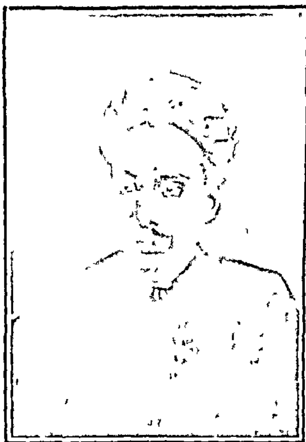
માધુર્યનો આસ્વાદ પણ ભૂલાતો નથી. ઈ. સ. ૧૮૮૭–૮૮ ના શુમારમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે શોલાપુરમાં હેમના બન્ધુને ઘેર શાન્ત સન્ધ્યા સમયે–ટેનિસ કોર્ટમાં–અદ્દ્ભુત માધુર્ય રેલાવતું ગાન કરેલું ચિરંજીવ લાગેછે. અને તેથી જ ૧૯૨૦ માં અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદ્ને પ્રસંગે શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને બંગલે ગાર્ડનપાર્ટીમાં એ જ રવીન્દ્રનાથનું ગાન શુષ્કવત્ થઈ ગયેલું જોઈને પૂર્વના સૌન્દર્યની કીંમત શતગુણ થાયછે. રા. ગણેશ ગોપાળ બર્વેએ થોડાંક વર્ષ ઉપર મ્હારે ચાંદરાને નિવાસસ્થાને આવીને ગણતર મિત્રમંડળની વચ્ચે દિલરુબા ઉપર જે પરમ કલાવિધાન અને માધુર્યવર્ષણ કરતી કરામત કરી હતી તે પણ ચિરંજીવિની જ ગણુંછું. તે જ પ્રમાણે ગયા જૂન માસના અંતભાગમાં અમદાવાદમાં મહાવિદ્યાલયના સંગીતશિક્ષક રા. શંકરરાવ બાપટે "વાગોલીન" વાદ્યમાંથી મધુરા મધુરા સ્વરોનાં અમૃતબિન્દુ ઝરાવીને જાદુ કર્યો હતો અને અદ્દ્ભુત કલાવિધાન પ્રગટ કર્યું હતું, તે પણ સૌન્દર્યમન્દિરના સુવર્ણગવાક્ષમાંથી અનન્તતાનાં દર્શન કરાવનારું બની મ્હને વશ કરી નાંખનારું હતું.

આમ આ બધા માધુર્યરસના પ્રસંગોને વિશે 'ચિરંજીવ' જેવું વિશેષણ લગાડવાની સાથે જ હૃદયમાં ઊંડા બીજો ધમકાર થાયછે, અને ઉદ્દ્ગાર થાયછે કે

> વિરમતાં ગાન વિરમી સહુ જાય,
> મધુરતા એ નવ સાચી રખાય;
> મધુરતા અનુપમ કેરો સાર
> વિનશ્વર કેમ કર્યો કરતાર?

છતાં વળી મનોરથની ફાળ ઊંચી ભરાયછે, મનમાં થાયછે કેઃ

> તરંગ વિધવિધ મન વિશે ઊછળી ઊપને આશઃ—
> ગાનમધુરતા રાખું સનાતન, પામે ન કદી વિનાશ,
>
> વાસ કરી અનન્તતાને દ્વાર
> મધુર સંગીત વસો ચિરકાળ.

હાજી મહમ્મદ

(૩૦)

સ્વ. હાજી મહમ્મદ

ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મી તારીખે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ-માં નવા સ્થપાયલા ગુજરાતી મંડળનું 'મંગલ ભાષણ' હું કરતો હતો, તે વખતે મ્હને ખબર ન્હોતી કે હેને આગલે જ દિવસે એક વિરલ સાહિત્ય-સેવક અલ્લાહના દરબારમાં ચાલી ગયો હતો. તા. ૨૩ મીની સાંઝે મ્હારી પુત્રીએ કહ્યું કે હાજી મહમ્મદ ગુજરી ગયાની ખબર મુંબાઈમાં કોક કનેથી મ્હારા જમાઈ સાંભળી આવ્યા. આ પછી પાંચ છ દિવસે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સના મ્યૂઝિયમના ક્યુરેટર રા. ચૂનીલાલ ઘોડી સાંટાક્રુઝ સ્ટેશનની બ્હાર મ્હને મળ્યા, હેમણે આ શોકભરી વાતને સાચી કહીઃ હાજી મહમ્મદ જોડે મ્હારો પરિચય માત્ર છ વર્ષનો જ હતો; પરંતુ આ આઘાત મ્હને હેવો લાગ્યો કે જાણે લાંબા સમયનો મિત્ર મ્હેં ગુમાવ્યો હોય. મ્હેં અન્ય સ્થળે કહ્યુંછે કે—જીવનનું માપ વર્ષો વડે નથી થતું, પ્રસંગોની તીવ્રતા, બળ, ઇત્યાદીથી થાયછે. છ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં હાજી મહમ્મદ સાથે એટલા સતત, નિકટ, પરિચય-પ્રસંગો આવેલા કે હેમની જોડે લગભગ તેર ચૌદ વર્ષના કાલમાનથી જ મપાયલા અનુભવવાળી કરતાં દશગુણ મ્હારું ઓળખાણ અને સ્વભાવપરીક્ષા હતાં. તદસ્તુ.

આ આઘાતની સાથે જ મ્હારા મનોગગનમાં અનેકાનેક સ્મરણતારક-ગણ તરવરી રહ્યા. એ તારકોનાં પ્રતિબિમ્બ પાડવાનો પ્રયાસ આજ કરુંછું.

સમય—ઈ. સ. ૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખની સાંઝ; સ્થળ—ખેતવાડી મેઇન રોડના ટ્રામ સ્ટેશનથી ચૂનાભઠ્ઠી રોડ તરફ જનારી ગલી. પ્રસંગ આ હતો: દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા મોહનલાલ કરમચંદ

ગાંધી તથા ત્હેમના પત્ની સૌ. કસ્તુરબાના સત્કારાર્થ મેળાવડો. ત્હાં હું, નલિનકાન્ત, તથા પુત્રી લવંગિકા ટ્રામમાંથી ઊતરીને ગલીમાં જતાં હતાં. એ જ ટ્રામમાંથી ઊતરેલા ઊંચા, ફૂલંગો ભરતા, તરુણ ખોજા ગૃહસ્થે આવીને હમને પકડી પાડ્યા નલિનકાન્તે ઓળખાણ કરાવ્યું: આ હાજી મહમ્મદ અલારખ્યા શિવજી—આ ક્ષણે બીજ રોપાયું. કાલક્રમે સ્નેહના અંકુર ફૂટી મનોહર વૃક્ષ પ્રગટ થયું.

ઓમાર ખય્યામની ફ્રિડ્ઝ જેરાલ્ડ કૃત રુબાયાતનો અનુપમ સંગ્રહ, વિવિધ પ્રસિદ્ધિયોનો, સચિત્ર, હાજી મહમ્મદને ઘેર છે એમ બહુ વખતથી સાંભળેલું. જઈને જોવાના મનોરથ કરેલા, નલિનકાન્ત જ ત્હાં લઈ જવાનો હતો. પછી એ દોઢ માસ પછી છેતરની માંદગી ભોગવી બે માસની અંદર જીવનનો પ્રયાણનો દરવાજો વટાવીને ચાલ્યો ગયો. તેથી વાત અટકી પડી. આમ ઓળખાણ કરાવી ઊડી જનારા વિરલા આત્માને વિજયભૂત કરનારા કાવ્ય–'સ્મરણસંહિતા'–ની પ્રસિદ્ધિમાં હાજી મહમ્મદ ભવિષ્યમાં સહાયભૂત થયા, એ સ્નેહલોકનાં સૂક્ષ્મ બળોનું અણગોઠવ્યું જ પરિણામ હતું. કેટલાક માસ પછી સ્નેહીવર્ગ સાથે હું એ સંગ્રહ જોઈ આવ્યો. મ્હારી પત્નીથી હાજી મહમ્મદના મકાનના સખત દાદરા ચઢવા અસાધ્ય હતા; તેથી એ સંગ્રહનો મુખ્ય મુખ્ય ભાગ હાજી મહમ્મદ બીજે પ્રસંગે મ્હારે ઘેર, વાંદરામાં, લાવીને બતાવી ગયા. કાલક્રમે સ્નેહના તન્તુના તાણાવાણા વણાયા. 'સ્મરણસંહિતા'નું કાવ્ય મ્હારે ઘેર હાજી મહમ્મદ આવીને સાંભળી ગયા. ગમ્યું. છપાવવા માટે ચિત્રોની યોજના, પુસ્તકના બાહ્ય સ્વરૂપની ઘટના, ઇત્યાદિ કરવાનું હાજી મહમ્મદે પોતાની ઇચ્છાથી માથે લીધું, ને પાર ઊતાર્યું. આ માટે કેટકેટલી દુકાનોએ, કેટકેટલા કલાકારો પાસે, એ અને હું જતા હતા, તે ગણાવવા જતાં કંટાળો આવે—સાંભળનારને. આ સર્વ હમારી મુલાકાતો અને સહકારિતાના યોગે હાજી મહમ્મદ જોડે જે હૃદયની નિકટતાથી પરસ્પર વાતો થતી તે મિત્રતાના મન્દિરના અમૂલ્ય સુવર્ણલેપનું કાર્ય જ કરતી હતી. ટ્રામમાં, વિક્ટોરિયામાં, હીંડતા, મ્હોટા રસ્તામાં, ગલીગૂંચીમાં, નાટકમાં, સિનેમામાં,—સર્વ સંયોગોમાં હાજી મહમ્મદે મ્હને

પોતાની જોડે ફેરવ્યાના અનેક પ્રસંગો મનોનયન આગળ ઉપસ્થિત થાયછે, મ્હારે આ પરિચય; વિસ્તારમાં તેમ જ ઊંડાણમાં, અમેય થતો લાગેછે.

હાજી મહમ્મદની સ્વભાવઘટનામાં હાસ્યરસને સ્થાન હતું?—આ પ્રશ્ન શા માટે પૂછ્યું? મ્હારો અનુભવ પ્રમાણ આપવાને બસ નથી? પણ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે. હાજી મહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથમાં એક શાણા લેખકે લખ્યુંછે કે હાજી મહમ્મદના મ્હોટા મનમાં મીઠી મજાક—મજાકભરી નિન્દા—જેવી ન્હાની વાત કદી જ આવી સકતી નહિં. મીઠી મજાક અને પરનિન્દા સમર્થ શક્તિવાળા અને બુદ્ધિશાળી પુરુષોને "મ્હોટા બાળક" બનાવેછે એમ એ શાણા લેખકે સૂત્ર સ્થાપ્યું હતું; શા પ્રયોજનથી તે તો તે જાણે અને પ્રભુ જાણે. હું તો "મ્હોટા બાળક" ગણાવામાં ધન્યતા જ માનીશ. હાજી મહમ્મદ પણ "મ્હોટા બાળક" હતા હેનો અનુભવ મ્હને અનેક વાર થયોછે. હેણે કોની મીઠી મજાક કરી નથી? હેના "વીસમી સદી"માં અનેક હાસ્યરસના લેખોને સ્થાન મળ્યાંછે, ત્હેના ઉત્પત્તિ ઇતિહાસથી મ્હને વાકેફ કરીને હાજી મહમ્મદે પોતે હેવા "મ્હોટા બાળક" હોવાની ધન્ય પદવી પ્રાપ્ત કરી જ હતી એમ મ્હેં જાણ્યું હતુ કિયા પ્રસંગો વર્ણવું? એક જ બસ થશે "વીસમી સદી"ના એક લેખમાં એલિફંટાની ગુફા જોવાને એક મહામંડળ ગયેલું ત્હેની આપવીતી રસ ઊપજે હેવી વર્ણવાઈ હતી. એ બનાવનો પડદા પાછળનો ઇતિહાસ હાજી મહમ્મદે મ્હારે ઘેર એક વાર સવિસ્તર કહેલો હેમાં હેમની મીઠી મજાકનો સ્વભાવ ઊભરાઈ જતો હતો. એલિફંટા જવા માટે શી શી સહાયતા કરી, પાછા આવતે આગબોટને હોડી સાંધીને મંડળને મુંબાઈ લાવવામાં શા પ્રસંગો ઉત્પન્ન થયા, આગબોટમાં આવનાર ગૃહસ્થે, અજાણમાં જ, એ મંડળના નેતાને કે'વી વાણીથી વધાવી લીધા, ઇત્યાદિ કયા રસિક રીતે અને રસ લઈ ને હાજી મહમ્મદે મ્હારા કુટુમ્બમંડળ આગળ કહી; તે જેણે સાંભળી હોય તે તો હાજી મહમદની હાસ્યરસની વૃત્તિ માટે શંકા આણે જ નહિં.

હાજી મહમ્મદનો વિસ્તીર્ણ મિત્રવર્ગ હોવાને લીધે વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિયોનો મ્હને અનુભવ થયો હતો. હેમના માળામાં હેમની નીચેના ખંડમાં

જ એક મિત્ર—જાતે ખોજા—તરૂણ વયના રહેતા હતા. હેમની સાથે અસલ ન્હધારમાં હાજી મહમ્મદને સંબન્ધ હતો, કડવા અનુભવ થઈને હેમનાથી છૂટા પડયા હતા, છતાં મિત્રતા, હાજી મહમ્મદની સુજનતાને લીધે જ, ચાલૂ હતી. હેમની એ ઑફિસ રૂમમાં અનેક વાર ઉત્તમ ચ્હા પીવા હમે બેઠેલા, તે વખતે એ ગૃહસ્થના જાપાન વગેરે દેશોની મુસાફરીના અનુભવોનાં વર્ણનો ની રસિકતા હજી મન ઉપર ચ્હોટી રહીછે. 'મસ્તફકીર'ની સંજ્ઞાથી લેખો લખનાર આ ગૃહસ્થની ઑફિસમાં હતા. ત્હેમનો પરિચય હાજી મહમ્મદે પોતાના ઉપરના નિવાસના ખંડમાં મ્હને કરાવ્યો તે ભૂલાય એમ નથી. 'વીસમી સદી' ના આરમ્ભકાળમાં બિલાડાના સંવનનની કથા બહુ જ રસમય રીતિમાં પ્રગટ થયેલી મ્હેં વાંચી ત્હારથી એ ભાઈની રમૂજી લેખક તરીકે શક્તિ માટે મ્હને ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેથી "મસ્તફકીર"—ને બોલાવ્યા, ઓળખાણ કરાવ્યું; મ્હારા મિત્ર સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના નિકટના સગા એ તો નીકળ્યા. 'મસ્તફકીર'ની એક ખાસિયત જણાઈ: લેખ લખવાની શક્તિ પોતાનામાં નથી એમ હેમણે કબૂલ કર્યું: લેખનો વિષય લેખરૂપે જ બોલી જાય, બોલે તેમ તેમ બીજો માણસ લેખ ઊતારી લે, તો જ હેમની શક્તિ ખીલે; એ વિલક્ષણ શક્તિઅશક્તિ હેમની હેમણે જણાવી; અને પોતે ધારેલા ઘણા લેખોનાં ખોખાં,—ખોખાં શું, 'સમગ્ર લેખ જ,— મ્હારી સમક્ષ બોલી જઈને આનન્દ મ્હને આપ્યો. હેરાજીની મજાકનાં ગીતો,—"ફોગત તંતો કરો, મધેરા ફોગત તંતો કરો," એમ શરૂ થતું ગીત, 'જાફરભાઈની જાન'નું ગીત જે'માં ઘોડે ચડેલા 'જાફરભાઈ પતાક લઈને પરા,' ઇત્યાદિ રમૂજભરી પંક્તિયોવાળું ગીત, વગેરે અનેક રમૂજ ગીતો 'મસ્તફકીર' ના મુખમાં જે શોભા પામતાં જોયાંછે તે અન્યના મુખમાં અલભ્ય છે. હેમાંના એક ગીતની નકલ એ ભાઈ કનેથી હજી મ્હારે લ્હેણી છે, કોઇ દિવસ વચન,સાંભરશે તો, પાળશે ખરા.

આ અનુભવ પછી હું કેમ કહીશ કે હાજી મહમ્મદ મીઠી મજાકના સેવક, "મ્હોટા બાળક", ન્હોતા?

રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિની સાથે મ્હારે એક પ્રસંગે ગેરસમઝ

થયેલી, "ગુર્જર સભા"મા એક વાર કોઇકનુ ભાષણ હતુ, સ્વ ગોકુળદાસ કહાનદાસ પારેખ પ્રમુખસ્થાને હતા, ભાષણ શરૂ થતા પ્હેલા હુ પ્રેક્ષક મડળમા બેઠો હતો, ત્હાથી ગોકુળકાકાએ મ્હને પુન પુન આગ્રહ કરીને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો રા ન્હાનાલાલ પ્રેક્ષક મડળમા હાજર હતા, હેમને આ વાત ના ગમી (પાછળથી મ્હે એ બાબતનો ખુલાસો રા ન્હાના લાલને કર્યો તે વખતે હેમણે એ અરુચિ સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવી હતી હાજી મહમ્મદને વેર જ.–પણ હુ આગળ દોડી જાઉં છુ–) એ ભાષણ પછી બધા શ્રોતાજનો ટોળે મળીને વાતે વળગ્યા ન્હાનાલાલને મ્હે શોધ્યા, મિત્રમડળ થી વીટાઈ ગયેલા ન્હાનાલાલ અદૃશ્ય હતા હુ ચાલ્યો ગયો આ પછી બીજે કે ત્રીજે દહાડે એક મિત્રે મ્હને પૂછ્યુ "ન્હાનાલાલને ત્હમે મળ્યા?", મ્હે કહ્યુ. દીઠા ' આ વાત ન્હાનાલાલને કાને પ્હોચી વૈમનસ્ય થયુ મ્હને ખબર પડી હાજી મહમ્મદે વાત જાણી –જાણ્યામા મ્હારી જ કને થી જાણી થોડા દિવસ પછી હાજી મહમ્મદે પોતાને ઘેર હમને બન્નેને–ન્હાના લાલને તથા મ્હને–બોલાવ્યા સાથે જમાડયા, કાઇ જ બન્યુ નથી એમ વાતો થઇ આ વખતે પેલી ગોકુળકાકાની વાત મ્હે ખુલાસારૂપે કહી, હુ નિરુપાય હતો તે કહ્યુ તો કે " I did not like that on Gokuldas' part ' ગોકળદાસના સતત આગ્રહને ધુત્કારી કાઢવો એ મ્હને ઠીક લાગ્યુ નહોતુ આ મ્હારો બચાવ આ વાતને આટલુ બધુ મહત્ત્વ શા માટે આપ્યુ હશે? પ્રભુ જાણે

પેલી બીજી બાબત—'ન્હાનાલાલને મળ્યા? ઉત્તર – 'દીઠા', એ બાબત–વિશે મ્હે ખુલાસો કર્યો ત્હમને બહુ શોધ્યા પણ મિત્રમડળમા ત્હમે ઘેરાઈ ગયા હતા એટલે મ્હે પ્રયત્ન છોડી દીધો આ વાત કાઇક મનમા ઊંડી ઉતારીને બીજા એક અન્ય ગૃહસ્થ સાથેના પ્રસગ વિશે રા ન્હાનાલાલે પોતાનુ એક વર્તનસૂત્ર કહી સભળાવ્યુ ' I believe in reciprocity (પરસ્પર સમાનવર્તનને હુ સત્કારુ છુ) હુ પ્રગટ બોલ્યો કે નહિં તે યાદ નથી, પણ મ્હારા અતરમા વાક્યનો ધ્વનિ થયો reciprocity શી રીતે સધાય? આરમ્ભ બેમાથી કોણે કરવો

બન્નેએ કસુંબા પીધા. હાજી મહમ્મદની પ્રબળ ઇચ્છાને બળે જ આ સિદ્ધિ થઈ.

સૂરતમાં પાંચમી સાહિત્યપરિષદ્‌નો પ્રસંગ;–'વસન્ત'ને એ સંયોગમાં મ્હારી છબી જોઇતી હતી. તાજી છબી એક પણ નહોતી. મુંબાઈમાં મરાઠી સાહિત્યસંમેલન, જાણ્યામાં માધવબાગમાં મેડા ઉપર ભરાયું હતુ. હું અને મ્હારો જમાઈ, પ્રિયંવદ મ્હેતા, અને હાજી મહમ્મદ ત્હાં ગયા પ્રમુખની પુરાણી બુવા જેવી કથાથી હમે કંટાળ્યા હતા. અંદર અંદર વાતો હમે ગૂચપૂચ કરતા હતા, આ છબીની વાત નીકળી તત્કાળ સિદ્ધિસાધક હાજી મહમ્મદ ઊઠ્યો; ઊધડકી ઊઠિયો વેગે હાજી તહિં. "ચાલો, હમણાં જ તારાપુર ફોટોગ્રાફરને ત્યાં." હમે ત્રણે ઊપડ્યા. તારાપુર હાજી મહમ્મદનો પૂર્ણ સ્નેહી હતો. બીજાં કામ ઝટ આટોપાવી દઈને મ્હારો ઘાટ ઘડવાનું શરૂ કરાવ્યું. હાજી મહમ્મદે અનેક સૂક્ષ્મરસિક કલાસાધક સૂચનાઓ તારાપુરને આપી, અને છબી પડી.—જોઈ. પછી યાદ આવ્યું, હજામત વધેલી હતી!—ભલે, એ પણ સ્વાભાવિક દર્શન સારું જ ગણ્યું.

છબી છપાઈ તૈયાર થઈ ગયા પછી ઘણે દહાડે હાજી મહમ્મદ મ્હારે ઘેર એક વાર આવેલા ત્યહારે એક વિધાન હેમણે કર્યું : આ છબી ત્હમારી સર્વ છબીઓમાં ઉત્તમ છે; અને Pose કેવો છે? "હવે કિયા સાક્ષરને ઊપાડું અને હેનો ઘાટ ઘડું ? એમ વિચાર ત્હમે કરતા લાગોછો!" આમ મીઠી મશ્કરી એ "મ્હોટા બાળકે" કરી —સૂરતમાં સાહિત્યપરિષદ્‌ની બેઠક ભરાઈ હતી. ભાષણો વગેરે ચાલતું હતું, તે વખતે ટપાલ આવી ત્હેમાં 'હિન્દી પંચ'માં મ્હારા ચિત્ર સાથે એક રમૂજી ટુચકો આવ્યો હતો તે હાજી મહમ્મદે મોકલેલો મળ્યો. આસપાસ બેઠેલા મિત્રોને મ્હેં એ બતાવ્યો. "મ્હોટા બાળક" હાજી મહમ્મદની 'મીઠી મશ્કરી'નો આ વળી વધૂ નમૂનો.

હાજી મહમ્મદને ફોટોગ્રાફ પાછળ બહુ જ ઘેલાઇ હતી. પોતાના પુત્ર કને મ્હારી છબી હેના મકાનની સાંકડી અગાશીમાં પ્હરાણે મ્હને બેસાડીને લેવડાવી તેટલાથી ના ધરાતાં, એ પુત્રને બધી ફોટોગ્રાફની સામગ્રી લઇને વાંદરે મ્હારે ઘેર મોકલ્યો; કુટુમ્બના અનેક જણની છબીઓ બંગલા નીચેની

જગામાં પાડી. પછી ઘરની અંદર મ્હારી ઊઠવા બેસવાના રૂમમાં, ચોપડીઓનાં shelves આસપાસ રહેલાં, હું આરામ ખુરશી ઉપર ઘરનાં કપડાં—ધોતિયું, સાદો કોટ,—પ્હેરીને બેઠેલો, હેવી છબી લીધી. અને એ ખરેખરી ઉત્તમ નીવડી. મ્હારી કને એક જ પ્રત છે. તે પણ કોઇક કનેથી પાછી આવશે ત્હારે.

હાજી મહમ્મદના સંયોગથી અનેક વ્યક્તિયો સાથે મ્હારે ઓળખાણ થયાની વાત હું કહી ગયોછું. કેટલાં નામ ગણાવું? વિદ્યાવિજયજી, ઇન્દ્રવિજયજી, અને વિજયજ્ઞાનસૂરિ એ જૈન સાધુઓને અગ્રસ્થાને મૂકું? હેમાંના પ્રથમ બે જણા હાજી મહમ્મદને ઘેર પ્રથમ મળ્યા; પછી ગોડીજીના અપાસરામાં ત્રણેની મુલાકાત હાજી મહમ્મદ જોડે હું ગયો ત્હારે થઈ. ત્હાં એક તરુણ, તેજસ્વી, સાધુનો સમાગમ થયો; નામ–મુનિ ન્યાયવિજય. હેમની જોડે ગુજરાતી શબ્દોની અમુક વ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા થતાં એક ઉત્સર્ગ વિશે એ હઠ પકડી રહ્યા; બીજી વાર મ્હેં એ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિનાં જથાબંધ ઉદાહરણો ટાંકી બતાવ્યાં. ઉત્તર મળ્યો નહિં. "અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક" નામનો હેમનો રચેલો ગ્રન્થ મ્હને ભેટ મળ્યો; પદ્યમાં છે; વિષય જ્ઞાનનો છતાં કાવ્યમાં પ્રસાદગુણ, વાણીમાં માધુર્ય, વગેરે સુન્દર લક્ષણો હેમાં પ્રત્યક્ષ થાયછે. વાત આડી ગઈ.—આ ત્રણે સાધુઓને યોગે ઇંગ્લાંડની રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના તંત્રી અને ઇંડિયા ઑફિસના લાયબ્રેરિયન, ડૉ. ટૉમસ જોડે પરિચય થયો, જે પરિચય કાયમના સંબન્ધમાં પરિણામ પામ્યો છે. આ પરંપરાનાશ. એ હાજી મહમ્મદને ખાતે જમે કરુંછું.

અમલમાં આણતા, કોઇ રીતે માઠું લગાડતા નહિં. એક ચિત્રમાં સૂતેલી ઉર્વશીના વસ્ત્રસંસ્થાનાદિકમાં કાંઈક બહુ ઊઘાડાપણું આવેલું મ્હેં દંકાવ્યું. હેમણે તરત અમલ કર્યો.

ચિત્રકાર ધુરંધરને ઘેર "સ્મરણસંહિતા" માટે પૂંઠા ઉપરની છાપનું રેખાચિત્ર કરાવવા હાજી મહમ્મદ મ્હને લઈ ગયેલા; તે પ્રસંગ પછી ધુરંધરનું ઓળખાણ થયું. ગોરક્ષકર ચિત્રકારે તો "સ્મરણ સંહિતા" ની અંદર મૂકેલાં ચિત્રોમાના કેટલાક કરી આપેલા; તે પ્રસંગે મ્હારા કાવ્યના અંતર્ગત ભાવ સમઝાવીને ફેરફાર કરાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. ધુરધરને ઘેર અનેક વાર હાજી મહમ્મદ જોડે જવુ પડતુ,—કલાકારને સુલભ કાર્યની શિથિલતાને લીધે તે પ્રસગે પડોશમા શ્રીમાન્ પુરષોત્તમના નિવાસમાં મ્હને હાજી મહમ્મદ લઈ ગયા, ઓળખાણ કરાવ્યું, હેમની ચિત્રકલાના નમૂના બતાવડાવ્યા.

ખરી ચિત્રકલાના ઉપર પ્રભુત્વ અદ્ભુત જેનું હતુ હેવો ચિત્રકાર મૂલર નામનો કોણે નથી જાણ્યો? મુંબાઈના કલાપ્રદર્શનમાં હેણે ચાંદ મેળવેલું રામ સીતા વનવાસનુ સમર્થ ચિત્ર હમેશ મ્હારા મનોનયન સમક્ષ તરેછે. એ કલાનાથનુ ઓળખાણ પણ હાજી મહમ્મદે કરાવ્યું. ફ્રીઅર રોડ ઉપર એક મકાનના બે માળ ઉપર ન્હાની ઓરડીમાં હેનો નિવાસ હતો, અત્યન્ત સાદા જીવનના ચિહ્ન નજરે પડતાં હતાં, માત્ર ચિત્રકલાના નમૂના ચારે બાજૂ આકર્ષણ કરતા હતા. એ દીન નિવાસસ્થાનમાં હાજી મહમ્મદ મ્હને લઈ ગયો. અડધા કલાક ઉપરાંત ઉચ્ચ આનન્દમાં ગાળ્યો.

હાજી મહમ્મદને પ્રતાપે મુબાઈની રંગભૂમિના કેટલાક ઉત્તમ નટની કલાનુ દર્શન મ્હને થયેલું. હેમા "કાંકરો કિતૂરી" ના નાટકમાં 'માસ્તર' મોહન અને મિસ ગૌહરની અદ્ભુત સંગીતકલા અને પ્રતિભાયુક્ત અભિનયકલાથી હું મુગ્ધ થયો હતો. અર્ધશિક્ષિત તરગાળાગણમાના નટોને ધિક્કારી કાઢનારાએ આ ખરી કલાનું દર્શન કરેલું જ ના હોવુ જોઇયે

એક દીન સ્વભાવના, દીનદેખાવના, હિન્દી ભાષાના સાહિત્યસેવકને નહિં ભૂલું. "પ્રેમીજી" તખલ્લુસથી એ પરિચિત છે. "વીસમી સદી" માં

"દેશદર્શન" "નામનો લેખ હિન્દીના ભાષાન્તરરૂપે આવતો હતો (જાણ્યામાં હવે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયેલો છે), તે લેખને અંગે "પ્રેમીજી"ને હેના મૂળ લેખકે બહુ હેરાન કરેલા વગેરે કરુણ વર્ણન હાજી મહમ્મદને ઘેર ત્હેમણે કરેલું, કોર્ટમાં ઘસડવાની ધમકીઓ વગેરેને પરિણામે બનારસ વગેરે સ્થળે અથડાવુ પડેલુ ઇત્યાદિ વીગતો અહિ અસ્થાને છે એ "પ્રેમીજી"નો ઉલ્લેખ હમણા થોડી વાર પછી પ્રસંગવશાત્ આવશે આ શિવાય અનેક મૂર્તિયોના સમાગમ હાજી મહમ્મદના મધ્યસ્થપણાથી થયેલા ગણતે તાગ નહિ આવે કોઇ મૂર્તિ મ્હને મુરબ્બી દાવો કરનાર જેવા પ્રશ્નો પૂછે: "હાલમા આપની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ શી ચાલે છે?" હુ ઉપરછલ્લા ઉત્તર વાળી દેતો કોઇ વળી કાંઈ બીજી જ રમુજ આપે એ બધુ ચિત્રદર્શન ચાલ્યુ ગયુ —એક ગૃહસ્થને નહિ ભૂલું હાજી મહમ્મદની પત્નીના બન્ધુને રા કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ઘેર હાજી મહમ્મદ લાવ્યા હતા, હેણે પોતે ઈરાનનો પ્રવાસ કરેલો, ત્હેં કેવુ મોજીલુ જીવન ગાળેલું, ઇત્યાદિ અત્યન્ત રસ પડે હેવા વર્ણનો કરીને પોતાની જીવનકથાનો ભાગ સંભળાવેલો તે નવી જ દુનિયાનુ દર્શન કરાવનારો હતો

હાજી મહમ્મદે "વીસમી સદી" માસિકનુ સાહસ વિષમ સંજોગો સ્હામે યુદ્ધ કરીને માથે લીધું હતુ, તે વિષમતાઓ તો ભૂલાઈ જશે, એ સાહસનો ગુણપક્ષ જ કાયમ રહેશે એ માસિકને અમેરિકન માસિકોના નમૂના ઉપર ચલાવતા હતા હેમા એક પ્રશ્નાવલી મ્હોટા પુરુષોની પાસે ઉત્તર લખાવવા માટે કાઢી હતી 'ત્હમારુ પ્રિય પુસ્તક કિયું?' "ત્હમારુ પ્રિય કુસુમ કિયુ?'—ઇત્યાદિ પ્રશ્નો હતા મ્હને આ યોજના ગમી ન્હોતી વારુ આ માસિક માટે અથાગ શ્રમ હાજી મહમ્મદ કરતા હતા ત્હેને અંગે પ્રખ્યાત પુરુષોને પકડવા, હેમના ફોટોગ્રાફ લેવા, હેમને પ્રશ્નો પૂછવા, ઇત્યાદિ પ્રકારો હાજી મહમ્મદ ઉલ્લાસથી પ્રયોગમા આણતા આ પ્રયોગમાં સર જગદીશચન્દ્ર બોસને હાથ કરવા માટે શી શી મુસીબતો નડી એ મહાપુરુષનુ જાહેર પ્રજાથી રક્ષણ કરનારા ચોકીદારો—મુબાઈના પ્રસિદ્ધ પુરુષો સ્વનિર્માણથી બનેલા આડીદારો—કેવા રીતે નડ્યા, સર્વ વિઘ્ન ટાળીને

પોતે કેવો વિજય મેળવ્યો,—એ કથા હાજી મહમ્મદે મ્હને રસમય રીતે કહેલી.

આ પ્રયોગમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને હાથ કરવાનો મનોરથ હાજી મહમ્મદને થયો એ કથા રમણીય છે. કહું ? અમદાવાદની સાહિત્યપરિષદ ઈ. સ ૧૯૨૦ માં પૂર્ણ થઈ તે પછી રવીન્દ્રનાથ મુંબાઈ આવ્યા, કોલાબામાં એસ આર બમનજીના ઘરમા ઊતર્યા. જોડે હેમનો નિયત સહચારી મિત્ર મિ એંડ્રયૂઝ હતો. અમદાવાદ જતે રવીન્દ્રનાથ સર લલ્લુભાઈ શાહના ઘરમા એક દિવસ હતા, તે વખતે, મિ. એંડ્રયૂઝ જોડે ઓળખાણ મ્હારુ રવીન્દ્રનાથે કરાવ્યું હતુ હમારા બેના પાટલા સાથે મંડાયા હતા. મ્હારો રવીન્દ્રનાથ જોડે હેમના પિતા, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, તથા બન્ધુ સત્યેન્દ્રનાથ એ બેની દ્વારા મ્હારા પિતાના વખતથી નિકટ પરિચય હતો. આ બધી વાત હાજીમહમ્મદથી અજાણી નહોતી. મ્હને હાજીમહમ્મદે આ દુર્ગ જીતવામાં સહકારી બનાવ્યો. એક દિવસ હમે બંને રવીન્દ્રનાથને ઊતારે ગયા. બમનજી અને એંડ્રયૂઝ બંને બ્હાર ગયા હતા; શિકાર સુલભ હતો. હમે ઘરમાં દાખલ થયા. રવીન્દ્રનાથ ખાનગી ખંડમાંથી—હમને ચાલી જેવા ભાગમાંથી જતા જોઈને—આવ્યા—પસાર થતે અનાયાસ નજરોનજર મળી જવાથી હેમણે ઇશારત સાથે કહેલું:-એમો આવુંસું. હમે અગ્રભાગમાં જઈને બેઠા. રવીન્દ્રનાથને હાજી મહમ્મદનું ઓળખાણ કરાવ્યું. બહુ સારી રીતે વાતો કરી. પછી હાજી મહમ્મદે બ્રહ્માસ્ત્ર પોતાનું છોડયું : આપનો "ફોટો લેવડાવવાની મ્હારી પ્રબળ ઇચ્છા છે." ("વીસમી સદી" માટેજ; તે કહ્યું.) અસ્ત્ર સફળ થયું. "આવતી કાલે નવ વાગે આવજો"—ફોટોગ્રાફરને લઈને આવવાનું હતું. (એક જણે તો હેમને એક ખૂણાખોચરિયા મકાનમાં વિષમ દાદરા ચઢાવીને ફોટો લીધો હતો. આ તો ઘેર બેઠે બધો વિધિ થવાનો હતો.) હાજી મહમ્મદે પેલી 'પ્રશ્નાવલી' ("Confessions") બતાવી; મ્હેં હાજી મહમ્મદને એ વાત માટે દબાણ કરવાની ના કહી. રવીન્દ્રનાથે મ્હારા અભિપ્રાયને અનુમોદન—કદર સાથે—આપ્યું. હમે વદાય લીધી. મિ. એંડ્રયૂઝ આવી પ્હોચ્યા. હાજી મહમ્મદને મ્હેં ઓળખાવ્યા.

હાજી મહમ્મદે સાધનકલામાં ખામીનું પગલું ભર્યું. એકદમ જ એંડ્રૂઝને કહ્યું. "I want your photo." ઉત્તર કાંઈક અપ્રસન્નતાથી આવ્યો; "No, Thanks." મ્હને લાગ્યું કે પોતાની ચાંપી નહોતી તે વખતમાં રવીન્દ્રનાથને હમે પકડ્યા તે હેને રૂચ્યું નહિં.—થયું. વિષમતાનું બીજ વવાયું હમે દેવારે ફોટોગ્રાફરના Studio માં ગયા. આવતી કાલ્ય માટે સર્વ યુદ્ધસામગ્રીનો બન્દોબસ્ત કર્યો. આ તા૦ ૧૪મી એપ્રિલ ૧૯૨૦ની વાત.

બીજે દિવસે સવારે સાત વાગે વાંદરેથી ઊપડીને હું મુંબાઇ ગયો. કોટમાં દેવારે ફોટોગ્રાફરના Studio માં ગયો. એ સર્વ સાધન સાથે તૈયાર હતો. હાજી મહમ્મદની વાટ્ય જોઈ આવ્યા. વિકટોરિયામાં કેમેરા વગેરે સામગ્રી ભરીને હમે બધા ઊપડ્યા. કોલાબા સ્ટેશન પાસે હાજી મહમ્મદે હમને થોભાવ્યા. અમુક ટ્રેનમાં 'પ્રેમીજી' (ઉપર નામ વગેરે કહેલું છે તે) આવ્યા. હેમને રવીન્દ્રનાથનાં દર્શનની ઇચ્છા હોવાથી હાજી મહમ્મદે આ સરગમ્મા ભેગા રાખવાની યુક્તિ સાધી હતી. મ્હને આ ખેલ ના ગમ્યો. બમનજીને ઘેર બધો વરઘોડો ગયો. બીજા બધાને નીચે રાખીને હાજી મહમ્મદ તથા હું ઉપર ગયા.—"કવિ માંદા છે! જરાક તાવનો અણસારો છે" હું બેઠો. એંડ્રૂઝ તથા બમનજીએ આ ખેલ રચ્યો દા. માસીના આવ્યા, જોઈ ને ગયા. હાજી મહમ્મદને તો બમનજીએ પ્રથમ પગથે જ દંડા કરી દીધા : મ્હેં હમારું આ appointment (મળવા માટેનું યોજન) નથી કર્યું"—એમ! એ ચોકીદાર મારફત જ કામ કરાય! નહિં તો આમ કચવાવે. "કાલે આવજો" એમ કાંઈક કહ્યું. પણ હાજી મહમ્મદ સમજી ગયા; કટાળ્યા. નીચે હમે બંને ઊતર્યા, દેવારેને વીલે મ્હોંએ પાછો મોકલ્યો હાજી મહમ્મદ, હું અને પ્રેમીજી કોલાબા સ્ટેશનથી માઢાનવની ટ્રેનમાં ઊપડ્યા. પ્રેમીજી બિચારા નિરાશ થયા; રવિનાં દર્શન શ્યામ ઘનમંડળના આવરણને લીધે ના થયાં! "રાજા ઔર પ્રજા" એ નામનું પુસ્તક હિન્દીમાં રવીન્દ્રનાથના બંગાળી ગ્રંથનું ભાષાન્તર પોતે કરેલું 'પ્રેમીજી' લાવ્યા હતા; એ મહાપુરુષને ભેટ હું આપીશ, એ પ્રસન્ન થશે, હું ધન્ય થઈશ.—હેવા હેવા પ્રેમીજીના હૃદયના છાના ઉલ્લાસ હૃદયમાં જ

ગયા !—એ પુસ્તક ટ્રેનમાં 'મેમીજી'એ મ્હને ભેટ આપ્યું ! હેમાં શો સંતોષ! પણ વારુ.–હમે પોતપોતાને ઘેર ગયા. विनाचक्रप्रसादेन ૪. વાળું બોધવચન આ પ્રસગે અનુસર્યા નહિં તેથી હાજી મહમ્મદે વિજય ના મેળવ્યો.

હાજી મહમ્મદના સ્મરણચિહ્ન તરીકે હેની એક પણ છબી મ્હારી કને નથી. એક ઉત્તમ પ્રકારની અમેરિકન hot water bag (શેક કરવા માટેની ગરમ પાણી ભરવાની રબ્બરની કોથળી), વગર પ્રયોજને વગર માગ્યે, કેવળ પોતાના હૃદયના ઉછાળાથી, હાજી મહમ્મદે મ્હને ભેટ આપેલી સંઘરી રાખી છે વાપરિયે પણ છિયે.—છબી નથી ત્હેમા શુ ?

નથી તો શુ ઊણુ ? મુજ હૃદયમા હેની છબિ જે
છપાઈ મ્હોટી તે સ્થિર રહી કહિં જાય ન ભીંજે.
કદી કાળે પેલી જડ છબિ વિતારો પડી જશે,
અને આ તો મ્હારે હૃદય જડી તે ત્હાંજ જડી તે

મ્હારા મનોગગનમાં રમી રહેલા આ સર્વ સ્મરણતારકગણ પ્રથમ આઘાત સમયે તગવરી રહ્યા, ને ભ્રમણ કરી રહ્યા, ત્હાં અલૌકિક ઉષા આવી જ ઝગમગતી, અને એ અમર આત્માનું દર્શન થયું !

ગૌ. ઊર્મિલા

[પૃ. ૨૦૭

નલિનકાન્ત

[૧૦ ૨૯૭

(૩૧)

સ્વ. નલિનકાન્ત તથા સ્વ. સૌ. ઊર્મિલા

હાજી મહમ્મદ જોડે પ્રથમ ઓળખાણ મ્હારા પુત્ર નલિને કરાવ્યું હતું એ વાત છેલ્લા મુકુરદર્શનમાં જોઈ હતી. તેથી આમ એ પ્રિય પુત્રનું સહજ રીતે મુકુરમાં બિમ્બ પડેછે કે શું? નલિન મ્હને હાજી મહંમદનો અમૂલ્ય ગ્રંથ-સંગ્રહ—ઉમર ખય્યામની રુબાયાતનો—જોવાને લઈ જવાનો હતો, એ સંજોગ ના જ બન્યો, એ પણ કહી ગયોછું. હાજી મહમ્મદ જોડે હેને ઓળખાણ મ્હારી અગાઉ થયેલું તે પ્રસંગ પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિના યોગથી-જ બન્યો હતો; "નૂર જહાન"ની વાર્તા નલિનકાન્તે જોગેન્દ્રસિંહના અંગ્રેજી ઉપરથી કરી હતી તે પ્રસિદ્ધ કરતા પ્હેલાં હાજી મહમ્મદની "મહેરુન્નિસા" જોઈ જવાની જરૂર હતી, અને તે પ્રયોજને એ બે વચ્ચે મેળાપ કે પત્ર-વ્યવહાર થયાનું યાદ આવેછે. છેવટે, "સ્મરણ સંહિતા"નો વિષયભૂત નલિન એ મ્હારા કાવ્યની પ્રસિદ્ધિને અંગે હાજી મહમ્મદનો સહકાર;—એ પણ આજના મુકુરદર્શનનું પ્રેરક બળ થાયછે.

હરિકીર્તન કરવાનો આરમ્ભ મ્હેં ૧૮૯૧ માં કર્યો, તે પછી થોડી મુદતે બીજું કીર્તન કર્યું. તે પછી અનેક વર્ષે સાન્ટાક્રુઝમાં કહાનજી શેઠને બંગલે કીર્તન કર્યું તે વખતે મ્હારી જોડમાં સંગીતસહાયક થયેલાં મ્હારાં બંને સંતાન—નલિન અને ઊર્મિલા—પ્રત્યેક કીર્તનમાં એ સ્થાન લીધે ગયાં. હેમના અવસાન પછી કેટલીક મુદતે મ્હારા કીર્તનની માગણી મિત્રો કરતા ત્યારે મ્હને બળ કહિંથી પણ મળતું નહિં; હજી પણ મળતું નથી. મ્હારો ડાબો ને જમણો બંને હાથ ભાગી ગયાછે. છતાં હેમને હાજર

માનીને જ હરિકીર્તન કરુંછુ અને—વાચકને હ્રદયનું રહસ્ય ક ?—એ હાજરી કોઇ વાર પ્રેરકબળ બનેછે તો કોઇ વાર ક્ષોભકબળ પણ બનેછે તદસ્તુ

શિશુ નવિનને જોઉંછુ શોલાપુર જિલ્લાના માળશિરસ તાલુકામાં હુ સકુટુમ્બ સવારીમાં ફરતી વખતે હેનુ મુખ જોઈને મ્હે મ્હારા બંધુને પત્રમાં લખ્યુ હેના મુખસૌન્દર્ય વિશે એ નજીવી વાતછે પરંતુ એ શિશુ અવસ્થામા ભવિષ્યનુ ક્ષતિકર બીજ વવાયું સતારા જિલ્લા અને માળશિરસ તાલુકાની સમાન સીમા ઉપર—સતારાની હદમા આવેલુ—શિંગણાપુરના મહાદેવનુ સ્થળ જોવાને હમે ગયા રમણીય લઘુ પર્વતમાળમાં સ્થાન સુન્દર તળાવની સમીપ રમણીય હતુ ત્હાં કોઇક અદૃષ્ટ રોગબીજ એ શિશુ શરીરમા પેઠુ —લાખી માદગી પ્રગટ થઈ પછી પાછો સુધારો થઈ ગયો પરંતુ મ્હને લાગેછે કે છેવટ સુધી કેટલીક શરીરપીડા ગૂઢ રહી ત્હેનું બીજ એ વખતનુ જ —આ તો વિષયાન્તરતા થઈ એ શિશુ નબળો પડ્યા પછી રીખતો રીખતો હેની દાદ્દી પૂણાબે વડી મ્હોટી બ્હેન ઊર્મિલાના ઉપર સુવેલા મ મડા જમીન ઉપરથી પકડી પકડીને ફૂંકીને ચીઢવેછે અને ખુશ થાયછે —આ જૂનું ચિત્ર ત્રણ દમકા ઉપરનુ જૂનુ ચિત્ર સહુથી પ્રથમ પ્રગટ થાયછે અને કરુણ રસ ઢંકાઈ જઈને આર્દ્રહાસ્યરસ દેખા દેછે

કાગ્વાગમા ઈ સ ૧૮૯૨ મા હુ ગયો ચાર વરસ રહ્યો એ ગાળામા આરમ્ભના સમયમા ચાર પાચ વર્ષનો નવિન ભણવામા પોતાની માતાને શ્રમ આપતો જોઉંછુ અક્ષર લખે તે પણ અણઘડ માતાને નિરાશા થાયછે, આ છોકરાને કદી પણ લખતા આવડશે ? મ્હોટો થયો ત્હા સુધીમા એ જ છોકરાના અક્ષર સુન્દર બની ગયા ઉચ્ચાર ? ક વર્ગને બદલે ચ વર્ગ ચૌન તુમચુ જાલી દિયા ? હમ તુમચુ જાની દિયા ? એમ હિન્દુસ્તાનીમા લડતો, ચાર વર્ષનો બાળક, ઓટલા ઉપર વાંકો વાંકો થઈને બોલેછે—એ ચિત્ર નજર આગળ આવતા રમૂજ ઊપજેછે —ભાઈ બ્હેનની જોડી બાલ્યકાળથી અવિયોજ્ય હતી બ્હેને લગ્ન કરી લીધુ તે જાણતા ભાઈની પ્રથમ માગણી એક એટલી કે હમારી પાસેથી દૂર એ ના જાય આ ભગિનીસ્નેહની

તીવનાનો છેવટનો પ્રસગ ચિત્રપટ ઉપર આવેછે સત્તાવીસ વર્ષની ઉમરે એ ભગિની પ્રભુના દરબારમા ગઈ, વાંદરાનો સમુદ્ર હેનુ સનાતન શોકગાન ગાતો હતો, રાત્રિનો આરમ્ભ તારાજડિત આકાશમા તિમિર અને તેજના મિશ્રણથી ઝણુઝણુકાર કરતો લાગતો હતો, શોકમૌન ભયા મિત્ર-આપ્ત-જન આગલા ખડમા બેસી રહ્યા હતા "મ્હને એક વાર હેનુ મુખ જોવા દ્યો!'—નલિનની માગણી થઈ હેને તેમનુ દર્શન કરાવ્યુ મરણમા પણ દિવ્ય કાન્તિથી દીપિત શાન્ત સૂતેલીને જોઈ હાથ જોડી પ્રાર્થના કરીને નલિન પાછો આગલા ખડમા આવી મેજ પાસે બેઠો "નલિન! અંજાળિયાને ચિઠ્ઠી લખીને ખબર કરજ '—મ્હારી આ આજ્ઞા પાળતા, લખતા લખતા કાગળ ઉપર પેનસિલ અટકી પડી, અને નલિન મૂર્છાનશ થયો, માથુ મેજ ઉપર ઢળી ગયુ ! શો પસ્તાવો! હજી પસ્તાઉંછુ મ્હારા વજ્રહ્રદયને શુ કહુ? મ્હે જાતે જ શા માટે લખવાનુ ના સ્વીકાર્યું?

ચિત્રપટ ખસેડી દઉં—પાછો બાલ્યકાળમા જાઉં કારવારથી પદરેક માઈલ દૂર બેલીકેરીના સરકારી બગલો સમુદ્રના તરગ ગણતો ઊભો છે, ત્હ્યા એક બે મહિનામા હમારી સ્થિતિ હતી હું અને પુત્રપુત્રી સહિત પત્ની વર્ષાઋતુનો આરમ્ભ એકાએક ગાજવીજ સાથે એક વર્ષાઘાત પડયો—સર્વે આનન્દ આનન્દ પસર્યો નલિનના હૃદયનો આનન્દ શરીરમાથી ફૂટી નીકળ્યો અને હર્ષનર્તનમા પ્રગટ થયો એમ નાચતા દોડવા માટે હમે હેને વાર્યો (શા માટે? યાદ નથી મૂર્ખતા જ) આજ્ઞા માની નલિનનુ નૃત્ય બન્ધ થયુ? છેક નહિ. રૂપાન્તર પામ્યુ ધીમે ધીમે પણ લા...બી લા...બી ફલંગોથી વરડામા ચાલવાની ક્રિયામા હર્ષના ભાવના ઊભરો વહ્યો આ ચિત્ર હજી આનન્દ આપેછે

બીજુ એક ચિત્ર ઈ સ ૧૯૦૨ મા ઉનાળામા ડીથળમા દરિયા કિનારાનો એક બંગલો; મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ બે ચાર દિવસ રહેવાને હમારે ત્હ્યાં આવેલા તે ગાવાને બેઠા નલિન ચૌદ વર્ષની ઉમરનો જોડે હાર્મોનિયમ વગાડવા બેઠો. મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) ફકગાનમા પરા પ્રવીણ તાન પલટા લેવા લાગ્યા; નલિનની કસોટી લેવા માટે, હેને ભૂલાવવા માટે

બહુ તાન પલટા લીધા, પણ એ લગારે ચૂક્યો નહિ આ વખતની હેની છબી લઈ લેવા જેવી હતી હાર્મોનિયમ ઉપર આંગળીઓ રમત રમતી જાય, નલિનની નજર મનુભાઈના મ્હો તરફ સ્થિર, અને વગાડતી વખતે મ્હો પ્હોળુ કરીને ડોકુ વાંકુ રાખેલુ–હેવો આ છોકરો ચીતરી લેવા જેવો હતો

સગીત શિક્ષણ ન્હાનપણમા થોડુક મેળવેલ પછી આપબળ, મિત્રો કનેથી પૂછી પૂછી શીખી લેવાની કળા અને સતત અભ્યાસ એ સાધનો વડે નલિન હાર્મોનિયમ અને વાયોલીન વગાડતા શીખ્યો, કઠગાનમા પણ અકુશલ નહોતો શાન્તારામ નામના મિત્ર કનેથી એક રાગની ચીજ, માગણી કર્યા કરી છતા, કસમચોરી કરનારા એ ગૃહસ્થ કનેથી નલિનને ના જ મળી એ વાત પૂર્વના મુકુર દર્શનમા આવી ગઈ છે.† સગીત સાથે હાસ્યરસના મિશ્રણનુ એક ચિત્ર હુ રત્નાગિરિમા નોકરીને લીધે રહેતો હતો, કુટુમ્બ વાંદરામા રહેતુ હતુ (લઢાઈ થવાથી નહિ, છોકરાને મુંબાઈમા શિક્ષણ આપવાને માટે) વખતો વખત 'ફિરકોળ' રજા લઈને હુ વાંદરે આવતો હેવા એક પ્રસગે ઊર્મિલાએ કે સુશિલાએ કહ્યુ "નલિનનો વાયોલીન ઉપરનો એક ખેલ જોયો છે?"—નલિને થોડીક આનાકાની પછી વાયોલીન હાથમા લીધુ, એક ઝડપ ભરેલી ગીતપક્તિ વગાડતો ગયો અને તોફાની નૃત્યમા પગ ઊછાળતો ગયો અને હૉલમા ફરી વળ્યો—પછી થાક્યો આ આનન્દવર્ષી સ્વભાવના બળનુ જ પરિણામ હતુ હેનુ 'હાર્ટ' કેટલુ રોગાવિષ્ટ હતુ તે કોઈને તે વખતે જાણવામા નહોતુ જે રોગે હેનો અત આણ્યો

કાંઈ ને કાંઈ શરીરની વ્યાધિગ્રસ્ત દશા છતા, નિસર્ગલબ્ધ આનન્દી સ્વભાવની પ્રબલતા—એ નલિનનુ ખાસ લક્ષણ હતુ હેના એ લક્ષણના અનેક નમૂનામાથી થોડાકનુ જ દર્શન કરીશુ એ આનન્દી સ્વભાવનુ એક રૂપ હાસ્યરસની વૃત્તિ છે તે નલિનમા સ્વભાવસિદ્ધ હતી એ હેની રમૂજમાથી કોઈ પણ માણસ મુક્ત નહોતું રહેતુ, ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમા જોવા આવેલા ભોળા ગામડિયાને ઈલેક્ટ્રિક લાઇટની ચાપ (switch) બીજા

† પાછળ પૃષ્ઠ ૨૬૨ જુવો

મિત્ર કને ગુપ્ત રીતે દબાવડાવીને પ્રત્યક્ષ દર્શનમા ફૂક મારીને એ દીવો હોલવી બતાવીને આશ્ચર્યમૂઢ કરવો એ બહુ મ્હોટી રમૂજ નહોતી એ કૉલેજમા લેક્ચર ચાલતે ખાનગી રમૂજ સહાધ્યાયી જોડે થતા બંને ખૂબ હસ્યા અને પ્રોફેસરે બંનેને તે દિવસે કાઢી મૂક્યા તેથી ખિન્ન ના થતા ઘેર આવીને રમૂજ રૂપે જ કથા કહી, એ બનાવમા પણ વિશેષ ચમત્કાર નહોતો, પરતુ કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષને જોતા વાત, કોઈ પણ બનાવ બનેલો જાણવાની સાથે, હેમના રમૂજી અશનુ દર્શન હેને તત્કાળ થતુ એક વાર ટ્રામમાં પાચ સાત ગામડિયા—ગુજરાત તરફના—ચઢ્યા, ટ્રામ બે ફાટામાથી એક ફાટા તરફ ચાલી, ગામડિયાઓને બીજી બાજૂથી જવુ હતુ તેથી કડક્ટરને કહેવા લાગ્યાઃ "હવે આંમથી જ હાકોને, બે દોઢિયા વધારે આલીશુ" એ ટોળામાથી એકની ટ્રામ ટિકિટ હાથમાથી ઊડી ગઈ એટલે આખુ ટોળુ હુડુડુડુ કરીને ઊભુ થયુ ને ઊતરી પડ્યુ,—આ બનાવો નજરે જોઈને ઘેર આવીને રમૂજ સાથે નલિને કહેલા ઘરમા મ્હારી પણ હસવા જેવી રીતિયોની નકલો કરતે ચૂક્યો નથી પોતાની માને તો રમૂજનો વિષય અનેક વાર બનાવેલી માથેરાનમા ઘોડા ઉપર બધા ફરવા ગયા, હેના ઘોડાને ઘેર પાછા આવતે ઊધરસ આવી એટલે નલિન બોલો 'ઘોડા ! ત્હને ઉધરસ થઈ છે? કાંઈ નહિ, ઘેર જઈને ત્હને ગળપટો બાધીશુ અને મોતીવાળાની ગોળી ખવડાવીશુ'—પોતાની મા જરાજરામા આ વિધિ હેના ઉપર ચલાવતી હતી, તે વાતને લક્ષ્ય કરીને આ વચન કહેલુ ચાટલામા મ્હોં જોઈને પોતે નાટક ૪૦-૫૦ તરેહના વિકૃત મ્હોં કરેલા અને પછી મુખના સ્નાયુ થાકી ગયેલા, અને પાનબો એટલે એ જાડી મુન્દરાબાઈ નામની યુવતીની નકલ કરતે બે હાથ કૂણીમાથી વિસ્તારીને, ગાલ ફૂલાવીને, હેના જાડપણની નકલ કરી, વગેરે અનેક રમૂજો હેના આનન્દના ઝરણ રસથી—શુદ્ધ ઝરણ રસથી—દબાયના હૃદયને પ્રફુલ્લ રાખતુ હતુ નીલગિરિમા એકવાર ખરેઘાટ જજ અને હેમના પત્ની, તથા બે નવુ ગણુતર મિત્રોને ચ્હા પીવાને હમે બોલાવ્યા, તે વખતે કોઈ ખેલ કરનારો આવ્યો છે એમ નામ દીધા વગર મિત્રોને સૂચના આપી; પછી પડદા પાછળથી નલિન નીકળ્યો પારસી હેની વૃદ્ધ માતા અને ત્રીજુ એક પાત્ર હેમની વચ્ચેના સવાદની, [

પોતે જ બનીને, નકલ અસન્ત રમૂજ ભરેલી, તાદ્દશતાથી અંકિત કરી, વળી અગ્રેજ ડોસી, બગાળી બાબૂ, વગેરે એ ત્રણ જણની The Charge of the Light Brigade બોલી બતાવવાની હાસ્યરસભરી નકલો કરી વગેરે ન્હાનુ સરખુ પ્રોગ્રામ ભજવીને સધા મડળને હસાવી માર્યા –વધારે ઉદાહરણોથી લબાણુ કરવુ અનિષ્ટ છે પણ હેનો રમૂજી સ્વભાવ વિષમ દુખમા પણ કેવો સ્ફુરી નીકળતો તે દર્શાવનારુ એક ચિત્ર પ્રગટ થાય છે સધિવાતની વિષમ અસહ્ય, પીડાથી હેની છેવટની માદગીમા નલિન પીડાતો હતો તે વખતે પણ એક નવી નસ આવી તે અસાધારણ પુષ્ટ શરીરની દીવી, નામ નર્મદાબાઈ સાભળ્યુ એટલે નલિન હમને કહે 'નર્મદાના પૂલનુ ભૂગળુ !", આજ ખાવાનુ વધારે ખાસ વધારે, રધાવજો '

આમ છતા, બાલ્યકાળમા, કોઇ ધૃષ્ટ મશ્કરી કરે તો નલિન સહન કરતો નહિ ઈ સ ૧૮૯૬–૭મા હૈદરાબાદ (સિંધ)મા હમે હતા, સરહદ ઉપર ન્હાની લઢાઈ થવાનો સભવ હતો તે વખતે એક લશ્કરી અમલદાર, કૅપ્ટન સ્નો નામનાની સાથે હુ મુલ્કી ખાતા તરફથી મદદગાર તરીકે transport માટે ગધેડા ખરીદ કરાવવાને ગયો –હસવાનુ હામા નથી, એ તરફના ગધેડામાથી ઉમદા નગની કીમતો ૨૦૦) રૂ ૨૫૦) રૂ ૩૦૦) રૂ સુધી થતી હતી અસ્તુ, આ પ્રસગે નલિન મ્હારી સાથે (આઠ વરસની ઉમરનો નલિન) જિન્નામા ફરવાને એકવો આવ્યો હતો કૅપ્ટન સ્નોના બટલરે નલિનને એક મુકામે ચીઢવવાને કે રમૂજ માટે કહ્યુ "બાબા ! બીડી પીએગા ?" "ચૂપ રહો ! હમ તુમ્હારા સાલકો બોલ દેગા !" કહીને નલિને બાળક છતા મ્હોટી ઉમરનાનુ ગૌરવ ધારણ કર્યું – એ મુદ્દતમા હૈદરાબાદમા એક મુસલમાન દરજી હમારે ઘેર સીવવાને બેસાડયો હતો તે કહે 'બાબા ! અકલ બડી કે ભેસ ?" તરત નલિન બોલ્યો "ચૂપ ! તુમ્હારેમે હમ જ્યાદે પઢા હૈ"

આ લક્ષણરેખામા ગૂઢ અંશો શા હશે ? અમુક પ્રકારના લોકો તરફ અતઃકરણની વિમુખતા, એ બીજું હશે હુ જાણુ છુ, અમદાવાદમા એક ધૃષ્ટ, દુષ્ટ, પુરુષ હતો, સારાં સારા ઘરમા પ્રવેશ પામેલો એ હતો એ

બાળક નલિનને વાટે ને ઘાટે સલામ કરે, બોલાવે, પણ નલિન હેનો ગૌરવયુક્ત અનાદર જ કરતો હેના દુર્ગુણથી નલિન અજાણ્યો હતો છતા હેનું ઊંડૂ હૃદય જ એ દુષ્ટ તરફ અણગમો કરાવતુ હતુ નલિનના અતર્ગૂઢ આત્મિક સૌન્દર્યનું દર્શન એક મિત્રે મ્હને કરાવેલું પ્રત્યક્ષ ન્રુણુ એ મિત્રને નલિનનો પરિચય અલ્પ જ થયેલો, હુ તો એ મિત્રને ઓળખતો પણ ન્હોતો, નલિનના અવસાન પછી આશ્વાસનપત્ર લખતા એ મિત્રે લખ્યુ હતું કે "He had inherited not only the best traits within you, but he had more valuable additions in his intellectual calibre and moral stamina—things for which credit was due to his own soul rather than to any heredity "

જરાક અણઘડ વાણીમા, છતા શુદ્ધ ભાવથી, ગુણદર્શન આ વચનોમા કહેલુ છે

નલિનની સત્ય અને શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિનુ બીજ પણ હેના આ સ્વભાવમા જણાયછે એક પ્રસગ મ્હને ભૂલ્યમાથી બચાવનારો પ્રસગ આશરે પદર વર્ષ ઉપર મુબાઈના નાગરમડળના વાર્ષિક સમારમ્ભમા પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની માગણી કરવાને રા હિમ્મતલાલ ગણેશજી અજારિયાના નેતૃત્વ સાથે કાઠિયાવાડી નાગર ગૃહસ્થો ચાર પાચ જણા બ્નુ બગને મળવા આ વા મ્હેં હેમની ઇચ્છા પ્રબળ માનીને હા પાડી વીગતોની ચર્ચા કરતે કરતે મ્હારા હાથમા મૂકેલા છાપેલા કાગળિયામાથી પ્રોગ્રામની પ્રત ઉપર આરમ્ભમા "હાટકેશ્વરની સ્તુતિ" એ શબ્દો તરફ નલિને મ્હારુ ધ્યાન ખેચ્યુ મ્હે તરત જ ક્ષમા માગી લીધી અને મ મતિ પાછી લઈ લેવાની છૂટ માગી કારણ દર્શાવવાનો આગ્રહ એ ભાઈઓનો થવાથી ખરુ કારણ કહ્યુ મ્હારા ધર્મ સબન્ધી મતને ક્ષોભ આપવો પડે એમ આ વિષયથી થશે તે કારણ બતાવ્યુ રા અંજારિયા કહે હાટકેશ્વરની સ્તુતિ' એ વસ્તુ પ્રોગ્રામમાથી બાતલ કરિયે મ્હે જોરથી ના કહી 'મ્હારા વ્યક્તિગત વિચારને ખાતર મડળ સમસ્તના ઉપર એ ભાર મૂકુ જ નહિ " આ બનાવ

પછી મ ડળમાના કેટલાક ભાઇયો તરફથી મ્હને અનેક અપવાદનો સઞ્પાવ મળેલો, એ વાત અહિં અપ્રસ્તુત છે નલિન વિશેની વાત જ મુખ્ય છે

નલિનકાન્તની મતદઢતાનુ એક બીજુ ઉદાહરણ: ઈ સ ૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરમા નેશનલ કૉંગ્રેસને પ્રસગે નલિન કેટલાક મ્હારા સ્નેહીઓની સાથે મદરાસ ગયેલો તે વખતે ગ. ગિરજાશકર ત્રિવેદીની જોડે કેટલાક સ્થળ જોવાને એ ગયો એક મહાદેવના દેવાલયમા એ ગયા પૂજારીએ બધુ ફરીને બતાવ્યુ છેવટે આરતીની થાળ હેણે ધરી ત્હેમા ગિરજાશકરે પાવલી કે કાંઇક નાખ્યુ તરત નલિને હેમને અડાવ્યા "તમે હાવા ચુસ્ત પ્રાથના સમાજી થઈને આ શુ ક્યુ?" ગિરજાશકરે ફાંફા મારીને બચાવ કર્યો "એ તો હેણે બધુ ફરીને બતાવ્યુ તે માટે 'બક્ષીસ' આપી" નલિન કહે "'બક્ષીસ આપવી'તી તો એમને એમ પછીથી આપવી'તી, પણ આરતીમા શા માટે મૂક્યું'!"–ગિરજાશકરે ભૂલ કબૂલ કરી

આ મદરાસની નલિનની મુસાફરીની સાથે એક કરુણ પ્રસગ તરી આવેછે હેણે મ્હને ત્હાંથી લખેલો એક પત્ર જોઉછુ, હેમા હેના હૃદયની ગૂઢ વ્યથા મિત્રવત્ પુરે લખી જણાવીછે આ સૂક્ષ્મ, પવિત્ર, રહસ્ય પ્રગટ કરુ? કરીશ જ, એ નમળ હૃદયનુ ખરુ પ્રતિબિમ્બ પાડવા માટે એ કર્તવ્ય રૂપ ગણુ છુ આ માટે ઇ સ ૧૯૧૩ મા પાછા જવુ પડશે એ વરના ઉનાળામા હમે દાર્જિલિંગ ગયા હતા ત્હા એક પ્રતિષ્ઠિત બગાળી કુટુમ્બ સાથે હમારો સહુનો પરિચય બધાયો હેમા એક તરુણ કન્યા તરફ નલિનનુ હૃદય આકર્ષાયુ, વાંદરે આવીને મ્હને પોતાનુ હૃદયરહસ્ય કહ્યુ —એક ચિઠ્ઠીમા લખી જણાવ્યુ હમે કેટલાક મિત્રો મારફત માગુ મોકલ્યુ, ઉત્તર સભ્ય નકારનો આવ્યો, નલિન નિરાશ થયો ક્રમક્રમે વાત વિસારે પડી પણ દોઢ વર્ષે આ મદરાસની મુસાફરીમા એ કન્યાના માતાપિતા તથા એ કન્યા નલિનને મળ્યા, બ્રહ્મસમાજ મળ્યા હેને બોલાવ્યો. સભ્યતાના વ્યવહારથી મળવા ગયો હૃદયનો ગૂઢ વ્રણ તાજો થયો પત્ર મ્હને લાબો લખ્યો; આ બનાવ કરુણ વાણીમા હેણે હૃદય ઊંવાડીને વર્ણવ્યો –કશો ઉપાય નહોતો મદરાસથી પાછા આવતે ટ્રેનમા મિત્રો ચાર પાચ હતા હેમા એક દાક્તર હતો કોઇતે

આ હૃદયરહસ્યની ખબર નહોતી ટ્રેનમા રસ્તામા એક વખતે નવિન મૂર્છા વશ થયો ઉપચાર કર્યાથી સ્વસ્થ થયો અહિ આવ્યા પછી એ દાક્તરે મ્હને કહ્યુ ? નવિનને minor epilepsy નો વિકાર છે તે તમે જાણોછો ?—મ્હે હા કહી બાહ્ય કાયિક વિકાર એ હશે, હૃદયનુ ઊંડુ રહસ્ય હુ જ જાણતો હતો કોઇને કહેવાય એમ નહોતુ

ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ રમણભાઈનુ 'રાઈનો પર્વત' નાટક ભજવવાનુ ધાર્યું મ્હારી તથા નવિનની અમુક બાબતમા મદદ હેમણે માગી મ્હે સરલ નાટકોચિત ઢબની સૂત્રધારની પ્રસ્તાવના રચી આપી નવિન દરેક rehearsal (અભ્યાસ પ્રયોગ) મા મદદ કરવાને જવા લાગ્યો એ પ્રસગમા rheumatic fever (સધિવાત જ્વર) ના જન્તુઓએ અલક્ષ્ય પ્રવેશ કર્યો નાટક ભજવાતુ જોવાનો વારો આવ્યો જ નહિ, એ જન્તુઓએ જીવલેણ વ્યાધિથી નલિનને ઘેર્યો એ અઠ્ઠાવિયાની અસહ્ય માદગી ભોગવીને હેણે દેહત્યાગ કર્યો આ માદગીમા સનિપાત અવસ્થામા હેને પોતી હેના હૃદયમા મતાયલી કન્યાના દર્શન થયા સાવધ અવસ્થામા પોતાની માતાને નવિને પૂછ્યુ "સુશીલા ! અહિ નવિની આવી હતી ખરુ ? મ્હારી સારવાર કરતી હતી માતાએ જુઠ્ઠી હા કહી

ઘણી વાર વિચાર આવેછે તે વખત, નવિનના અવસાન પછી તરત વિચાર આવ્યો હતો, કે હેનું heart (હાર્ટ) વિકારથી વધેલુ હતુ અને તેથી સધિવાતે pericarditis ઉત્પન્ન કરી હેનો અત આણ્યો તે ખરુ તથાપિ એ કાયિક વિકારને આઘાત મળ્યો આ ભગ્નાશતાને લીધે અને. ખરે, મહાશ્વેતાના પ્રેમાઘાતથી પુંડરીકનુ અવસાન થયુ, હેવોજ આ પ્રકાર કાંઇક હતો

એક ચિત્ર પ્રગટ થાયછે તા૦ ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ જીવનચિત્ર વિવેચનના દસ દિવસ પૂર્વે —કરુણાશકર માસ્તર હેમના શિષ્યમિત્રમડળ સાથે મળવા આવ્યા (૧૪મીએ એ મડળ સાતેક વાગ્યે આવેલું, હુ મુબાઈ જતો હતો, પાછો હુ ૧૧ વાગ્યા પ્હેલા નહિ આવી સકુ કહેલુ તો કહે હમે બનશે તો રોકાઈશુ, ખરે, તે રોકાયા જ હતા, ચાર કલાક સુધી, અને ઘરમા

આવ્યા પછી નલિન માંદો છતા—આરમ્ભની માદગીમા—તણાઈને બ્હાર આવીને કરુણાશંકર જોડે વાતોમા ભાગ લેવાને આવીને ખાટલામા પડયો હતો—આ બીજીવાર ખાસ નલિનમાટે આવ્યા) નલિન વધારે માંદો હતો, છતા તેમને હેણે અંદર બોલાવ્યા, એ આવ્યા, હેમની સાથે નલિને સુરેખ વાતો કરી લવવા કરવાનુ તે વખત જતુ રહ્યુ હતુ આ પ્રસગની નોંધ જ ઊતારુ "લનગીએ નલિનના ખાટલા પાસે બેશીને મન્દસ્વરે "પ્રેમસિન્ધુ! પ્રેમનો પ્રસાદ સર્વને" એ ભજન ગાયુ નલિન પણ ગાવામા ઝીણે સ્વરે શામિલ થયો આખુ ભજન ગાયુ. What a sweet and sacred sight it was! Oh! Lord!'

ખરે દેહ કરતા આત્મા વધારે બલવાન્ છે વ્યાધિની પીડા દૂર સરી ગઈ, તત્કાળતો દબાઈ ગઈ

એક તીવ્ર સવેદન મ્હને નિરન્તર દમ્યા કરેછે નલિન પદરેક વરસની ઉમરનો હતો, ભગવાનદાસ માધવદાસના ઘરમા, મુંબાઈમા હમે રહેણા હતા નલિનને કાંઈક મન્દ જોઈને મ્હે કારણ પૂછ્યુ, "કોણ જાણે!" એ ભાવ દર્શાવનારી હાથની ચર્યા કરી, મુખચર્યા પણ વિચિત્ર કરી, મ્હે હેની સૂક્ષ્મ લાગણી જોડે સમભાવ ના સાધ્યો, બેપરવાપણા માટે મ્હે સખત ઠપકો દીધો. થોડી વારે શાન્ત હમે બને થયા, દીનતાથી નલિન મ્હારી કને આવ્યો ' નનુભાઈ! માફ કરો!" મ્હે હેને વત્સલભાવે આશ્લેષમા લીધો આ નજીવી વાત હશે પણ આ પછી અનેકવાર વાંદરામા કાયમ મ્હારુ કુટુમ્બ સ્થપાયુ તે ગાળામા નલિનને મ્હે નિરર્થક કૂર ઠપકા દીધેલા યાદ આવેછે, અનેકવાર પરસ્પર ગેરસમજ થયેલી અને હેના મનને ઉદ્વેગ કરાવેલો યાદ આવેછે,—મ્હારે મ્હને જે પશ્ચાત્તાપ હવે થાયછે, તે શી રીતે પ્રગટ કરુ? હૃદયના લોહીના અશ્રુમા લેખણી બોળીને લખુ તોપણ ખરુ પ્રતિબિમ્બ નહિ પડે. મ્હને ખાતરી છે કે એ મ્હને ક્ષમા આપી ચૂકયોછે, "અન્યના ઉર વાચતા ક્ષમાધર્મ સધાયછે" (Tout comprendre c'est tout pardonner,) એ જે'નુ જીવનસૂત્ર હતુ તે હવે મ્હારુ ઉર વાચીજ સકેછે એમ માનુંછુ માટે આ શ્રદ્ધા છતા હુ મ્હારી જાતને ક્ષમા આપી સકતો નથી

આ અપ્રિય દર્શન લુપ્ત થાઓ ! શાશ્વત સંબન્ધ તો હમારો વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠાનો જ હતો. એટલુંજ નહિં મિત્રવત્ પુત્ર મ્હારો નિત્યસહચારી હતો. દાર્જીલિંગ મ્હારા કરતાં એ અઠવાડિયાં અગાઉ એ ગયો હતો. હું, સુશીલા અને લવંગિકા ત્હાં પ્હોચ્યાં. હિમાલયના બરફની શૃઙ્ગશોભા મ્હને દર્શાવવાને નલિન અતિશય ઉત્સુક હતો. એ શોભા પ્રગટ થતાં ઉલ્લાસથી મ્હને દર્શાવી. હમે સાથે એ સૌન્દર્યનું પાન કર્યું. આ પ્રસંગોનું અન્યસ્થળે મ્હેં અનુલક્ષણ કર્યું જ છે;§ અને જ્ઞાનગિરિનાં શૃગને ભક્તિ-કિરણો રંગતાં એ આત્મિક સૌન્દર્યદર્શન પણ ત્હાં કર્યું છે.

એ નિત્યસહચાર લૌકિક તેમ જ હૃદયવર્તી પણ હતો. લૌકિક સહચાર જોનારો મ્હારો પ્રિયમિત્ર શ્રીધર ભાણ્ડારકર મુંબાઈ પ્રાર્થનામન્દિરમાં નલિન વિનાનો મ્હને જોઈને બોલ્યો: "“You are alone". આ ત્રણ જ શબ્દો કેટલા ઊંડા, સૂક્ષ્મ, સ્નેહભર્યા સમભાવના શબ્દો ! મ્હેં કહ્યું: "હા, હું એકલો !"—ખરે, મુંબાઈમાં તે સમયમાં જ્હાં જ્હાં હું ફરતો ત્હાં ત્હાં સહચારીની ઊનતા, મ્હારી હૃદયશૂન્યતા, મ્હને વીજળીના આઘાતો વારંવાર આપતી. "હા, હું એકલો હવે છું!"—જીવનવનમાં પણ એકલો છું ? ના, ઈશ્વરે એ એકલાપણામાં ભાગ લેનારું એક હૃદય સાચવી રાખ્યું છે. અને—"પદપદે પ્રત્યક્ષ તું" એમ કહેનારો હું એકલો નથી.

ઊર્મિલા

હું એકલો એ ભાન મ્હને તીવ્ર શા માટે હતું ?

નલિનનું અવસાન હેની પ્રિયભગિનીના અવસાન પછી સવા વર્ષમાં જ આવેલું તે કારણનો મ્હારી એકલદશાના સંવેદનમાં કાંઈક અંશ ખરો. આ પ્રસંગે મ્હને બર્કનું એક વચન યાદ આવે છે:

"They who ought to have succeeded me have gone before me; they who should have been to me as posterity are in the place of ancestors."†

§ "સ્મરણ સંહિતા", ખંડ ૧ લો, શ્લો. ૨૫-૨૬-૨૭.

† Burkes' "Letters to a noble Lord."
(Chambers Encyclopœdia of English Literature Vol. II p. 549.)

આ પુત્રીનું પુનર્દર્શન કરું

"નનુભાઈ! મ્હને બેટી કહો", ત્રણ વર્ષથી પણ ન્હાની, શૈશવની મુગ્ધ દશામાં, તેજસ્વી નારંગી રંગના સાન્ધ્ય વ્યોમમાં બાલશુક્રતારાની પેઠે, વિહરતી પુત્રીનું આરમ્ભમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાયછે આ ચિત્રમાં રંગ પૂરવાની જરૂર નથી હૃદયમાં એ ચિત્ર પ્રગટ થતાં વાત હૃદય જ રંગ પૂરી દેછે હેની પ્રતિબિમ્બમુદ્રા છાપવી અશક્ય છે

આ કરતાં પૂર્વે અતિશૈશવ કાળનું ચિત્ર આવેછે મુંબાઈમાં રાત્રે ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશન ઉપર, અમદાવાદ જવાની મેલટ્રેન સાધવાને હમે જઈએ છિયે, વિકટોરિયામાં મ્હારી સાથે બેઠેલી હેની માતાના ઉછંગમાં એ બાલકી સૂતી છે સૂતી સૂતી ઊંચે ઝાડના ડાળી પાંદડાની પાર રહેલા વ્યોમદીપમાં, રૂપેરી તારાગણ તરફ, વાણીનો ઉચ્ચાર આવડતો નહોતો એટલે મૂક ભાવે અંગુલીનિર્દેશ કરીને હમારું ધ્યાન તે તરફ દોરેછે હેનો ધ્વનિ શો હશે?

એ તારાગણમાંની હું એક તારાકણી આ માનવલોકમાં ઊતરી આવીછું એ મ્હારી સખીઓનું સૌન્દર્ય જુવો"—આ હેની આત્મકથા હશે?

વાચાશક્તિ પ્રગટ થયેલું વય આવ્યું મુંબાઈથી શોલાપુર અને શોલાપુરથી મુંબાઈ અનેકવાર પ્રયાણ હમારી સાથે બાળક ઊર્મિલાએ કર્યાં, તે સમયે આગગાડીના વેગગતિથી લોખંડના પાટા ઉપર નૃત્ય કરતા પયડાનો નાદધ્વનિ સાભળીને હેનું અનુકરણ એ બાળકીએ અપૂર્વ જ કર્યું ઉદરનિર્વાહ માટે દૃષ્ટિ રાખનારા, ધાટ ઉપર રેલ્વે બંધાતી વખતે મજૂરી કામે જનારા, ધાટીઓ પોતાના જીવનવ્યવહારને અનુરૂપ અનુકરણ કરેછે ક્યા સાઠી? પોટા સાઠી, ખડાળાચ્યા ઘાટા સાઠી—એ અનુકરણથી ભિન્ન જ ઊર્મિલાનું અનુકરણ "ક્રુક ક્રુકપ્રક્ષ્ટા, ભપી ભપી ભાડા" હામાં અર્થ કશો નહિ, માત્ર નાદધ્વનિનું રૂપાન્તર, પૂર્વાર્ધમાં ગાડીના પયડાનો ધ્વનિ, ઉત્તરાર્ધમાં એન્જિનના ફૂત્કારાનો ધ્વનિ આ નાદધ્વનિના રૂપમાં ક્રુ જેવા ઉચ્ચારવિષમ સંયુક્તાક્ષર કરતાં પણ વધારે વિષમ 'ક્ષ્ટા' એ સંયુક્તાક્ષર ઉપરથી એક સ્મરણ પ્રગટ થાયછે બાલ્યકાળથી જ એ બાલિકાના શબ્દોચ્ચારની શુદ્ધિયે સ્વ માધવદાસ રઘુનાથદાસનું ધ્યાન ખેંચેલું હેમને ઘેર હમે અનેકવાર ઊતરતા હેમના દૌહિત્ર બાલકો વિલક્ષણ ગડબડિયા,

સ્ખલન યુક્ત,† ઉચ્ચાર કરતા તે મનમાં હોઈને માધવદાસ બોલતા "આ, જુવો ઊર્મિલા કેવા સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરેછે!" માત્ર એક અપવાદ હતો: મ્હારો ભત્રીજો, સત્યેન્દ્ર, ઊર્મિલાને માથામાં ટપલી મારતો એટલે કહેતી; "ન્યાપા ફૂટી?" એટલે "માથું ફૂટશે." 'માથું' શબ્દનો 'ન્યાપું' એ શા વાગ્વ્યારને નિયમે વિકાર થયો હશે તે હજી મ્હને જડયું નથી. કેશવલાલભાઈ ધ્રુવને પૂછવું પડશે. સત્યેન્દ્ર (હાલ એ પણ પરભૂમિમાં પ્રવેશ કરી ગયોછે, તે) ઊર્મિલા મ્હોટી થયા પછી પણ "ન્યાપા ફૂટી!" એમ કહીને હેને મૃદુ ભાવે ચીડવતો તે મધુર દર્શન કદી લુપ્ત નહિં થાય.

એક બીજું ન્હાનું ચિત્રઃ ઊર્મિલા પાંચ વર્ષની બાળકી હતી તે વખતે મ્હારી બદલી કારવાર—કાનડા જિલ્લામાં—થઈ તે માટે આગબોટમાં મુંબાઈથી ઊપડીને હું સકુટુમ્બ કારવાર જતો હતો. શૂન્ય, વેરાન, સમુદ્રમાં આગબોટ જતી હતી; ડાબી બાજૂ કોંકણપટ્ટીનો કિનારો છેક અદૃશ્ય નહિં, છેક સ્પષ્ટ નહિં, એમ સરકતો જતો હતો. જમણી બાજૂ કેટલાક ખરેખરી એકલદશા ભોગવતા ખડકો હમારી પાછળ ચાલ્યા જતા હતા. સમય સન્ધ્યાકાળનો; આગબોટ સમુદ્રમાં સરી જતી હોય તે વખતે આ સન્ધ્યા સમય હમેશાં સુનસુનકારભર્યો લાગેછે. આ સમયે પેલા ખડકો તરફ નિર્દેશ કરીને બાલક ઊર્મિલા પૂછેછેઃ "નનુભાઈ! આ ખડકોને અહિં એકલા કેમ ગમતુ હશે?" *—હમે માનવસંઘમાંથી છૂટાં પડેલાં હતાં તે સ્થિતિની છાયા આ વિચારમાં આડકતરી હશે. પરંતુ હેનું ઊંડું બીજ તો માનવજાતિના સમાજજીવી સ્વભાવમાં વિશેષ છે.

આ હૃદયસ્વભાવના તત્ત્વદર્શનનો વિષય; હવે માનસશાસ્ત્ર.

---

† નહિં ઢ, નહિં ષ, હેવા મિશ્ર અધવચલા ઉચ્ચાર માટે ષ/ઢ એમ પ્રતિબિમ્બ હું આ સ્થલે યોજુછું. વાણીનું અસામર્થ્ય જાણીતું છે, તેમ વાણીના રૂપબિમ્બનું અસામર્થ્ય પણ છે, એ આજ અનુભવ થાયછે. મુંબાઈગરાના સંપર્કથી દૂષિત સંસ્કાર સેનારા તાલવ્ય અને દંત્ય શ' એ બેનું મિશ્રણ પણ હેવું જ કરેછે.

* "સ્નેહીઓનાં સહજીવન" નામના મ્હારા લેખમાં આ બાલક વિચારનો ઉલ્લેખ નામનિર્દેશ વિના મ્હેં કર્યોછે. 'વસન્ત', માઘ સં. ૧૯૭૦, પૃ. ૧૫ મું જુવો.

(Psychology) ને અથવા અતિલૌકિક શાસ્ત્ર (Metaphysics) ને સામગ્રી પૂરી પાડનારા બાલવિચારોમાંથી એક નમૂનો 'મુકુર'માં આવેછેઃ સમય, ઈ. સ. ૧૮૮૬, સ્થળ હૈદરાબાદ (સિંધ); ઊર્મિલા હવે ૯–૧૦ વર્ષની થઈછે એક વાર કાંઇ પણ પ્રસંગ વિના જ એ પૂછવા લાગીઃ "નનુભાઈ! આપણે બધાં જાનવરોનાં કે કશાનાં નામ કહિયે છિયે, તે મૂળમાં તો ગપ્પો જ મારેલી કની?" હું સમજ્યો નહિં; ખુલાસો પૂછ્યો. ઉત્તર આપ્યો. "ગાય હોય; ત્હેને 'ગાય' એમ નામ પાડ્યું તે પ્રથમ તો ગપ મારીને જ કની?" હું હવે સમજ્યો. મિલ્ટને Paradise Lost માં ચિત્ર આપ્યુંછે આદમની આગળ થઈને બધાં પ્રાણી ચાલ્યાં જાયછે અને પ્રત્યેકને એ જાતિવાચક નામ આપેછે. ભાષાની ઉત્પત્તિ માનવસંકેતમાં છે કે કેમ–એ કૂટ પ્રશ્નના આ ખુલાસા છે. બાલક ઊર્મિલાએ પણ ભાષાનું નિદાનદર્શન આદિસંકેતમાં, યદૃચ્છાકલ્પનમાં, કર્યું. અલબત, એ દર્શન કાંઇ શાસ્ત્રીય પરીક્ષણશક્તિના વ્યાપારથી નહોતું જ; કેવળ ઇશ્વિરી પ્રેરણારૂપ હતું.

કાલક્રમે ઊર્મિલા મ્હોટી થઈ. કેટલાક હ્રદયના આઘાતોને પરિણામે હેની હ્રદયદશા બદલાઈ. મુંબાઈના "સેવાસદન 'માં આદ્યવિધાયિકાઓમાં સ્થાન લીધું. કેટલીક ગેરસમજણોને પરિણામે ત્ય્હાંથી મુક્ત થઈને વાંદરામાં સેવાસદન સ્થાપ્યું; ચલાવ્યું;—એ સર્વ વ્યાપૃતિને અંગે કાંઇ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી. ચિત્રકળામાં નૈસર્ગિક શક્તિને બળે સુન્દર વિજય મેળવ્યો. હેના હાથનાં ત્રણ ચિત્રો મ્હારા સ્થળના એક ખંડમાં નિત્યસ્મારકરૂપે ટંગાયાંછે. બીજી કળાઓ–ગૂંથણ કામ ઇત્યાદિ—માં પણ હેની ઉચ્ચ કારીગરીના નમૂના સ્મારકરૂપે રાખ્યાછે.† મુંબાઇના સેવાસદનમાં એક આંધળી છોકરીને લેસ ગૂંથતાં શીખવવા માટે ઊર્મિલાએ પોતે પોતાની આંખ્યો બંધ કરીને ગૂંથી; પછી છોકરીના હાથ ઝાલીને શીખવ્યું. સ્વકીય કલ્પનાનો વ્યાપાર આમ થયો. સંગીતનું શિક્ષણ બાલ્યકાળમાં આરમ્ભાયલું, પણ પાછળથી પોતાના જ પ્રયાસથી કેળવેલું હતું. સતાર શીખવનાર એક

† આ કારણથી જ હમણાં થયેલા "ભગિનીસમાજ"ના પ્રદર્શનમાં Not For Sale 'વેચવાના નથી' એ સંજ્ઞાના હાલા માં એ નમૂના મૂક્યા હતા.

ગુરુ આવતા હતા, શ્રીકૃષ્ણ નામના, તે ગમે તેમ શીખવતા તે ઉપરાંત ઊર્મિલાએ પોતાની બુદ્ધિથી ગતોનાં પ્રતિબિમ્બ કાગળ ઉપર નવીન પ્રકારથી જ યોજ્યાં હતાં;—એ જોઈને મ્હારા મિત્ર મેરવાન કારભારી (હાઇ કોર્ટ પ્લીડર)—સંગીતકળામાં નિપુણ છે ત્હેમણે એ યોજનાની અપૂર્વતા વખાણી હતી.

"ઉષાનન્દિની" ("Heifer of the Dawn" નામના Bain ના પુસ્તકનું ભાષાન્તર), 'કમલિની' (Mrs. Satyanathan ની 'કમલા' નામની વાર્તાનું ભાષાન્તર) એ બે ઊર્મિલાની મુખ્ય કૃતિયો ગુજરાતી વાચક વર્ગની સમક્ષ મૂકાઈ છે. એમાંની એકે પ્રસિદ્ધ થયેલી જોવાને એ રહી નહિં. હેના અવસાન પછી બે માસના અંતરે "ઉષાનન્દિની" પ્રગટ થઈ; "કમલિની" એક વર્ષને અંતરે.

એ ભગિનીને અનુપમ સ્નેહથી ચ્હાનારો બન્ધુ નલિન પણ બે સાહિત્ય કૃતિયો પ્રસિદ્ધ મૂકી ગયોછેઃ 'નૂરજહાન' (સરદાર જોગેન્દ્રસિંહની અંગ્રેજી વાર્તાનું) અને 'ઇન્દુકલા' (બેઇનના "The Digit of the Moon" નું) ભાષાન્તર. 'નૂરજહાન' તો હેના જીવનકાળમાં પ્રગટ થઈ; પણ 'ઇન્દુકલા' હેના અવસાન પછી.

બંનેની અપ્રસિદ્ધ કૃતિયો, ગદ્ય તેમ જ પદ્ય, હજી પડી રહીછે. હેમાં ગુણયુક્ત હશે તે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનો મનોરથ ક્યહારે સફળ થશે તે હું જાણતો નથી.

બંને સંતાનોના અવસાન પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનો વખત મ્હારે આવ્યો. 'કમલિની' માં "ત્રિકાલ સ્વપ્ન" એ કાવ્યદ્વારા હૃદયના તાજા ઉદ્‌ગાર કાઢયા. આમ મ્હારાં પૂર્વજનું સ્થાન લેનારાં અનુજોની ઉત્તરક્રિયા અનેકવિધ મ્હેં કરી.

ફરી મનમાં થાયછેઃ હું એકલો છું? ઉત્તર પૂર્વવત્. અહિં એક વાર્તાનું સ્મરણ થાયછે. એ ક્યહાં હતી?—હા, જડી વિવર્તલીલામાં "જ્ઞાનબાળે"† આપીછે, તે જ અહિં આપું: (વક્તા એક અપ્રખ્યાત પાત્ર છે.)

† 'વસન્ત સં. ૧૯૭૫ ફાલ્ગુન પૃષ્ઠ ૯૭–૯૮.

"દક્ષિણના એકાન્ત પ્રદેશમાં શાન્તનીરા સરિતા વ્હેછે; ત્હાં મ્હારી દૃષ્ટિ અત્યારે ફરેછે; નદીના પાત્રમાં એક ન્હાનો બેટ જોઉંછું; બેટમાં ઉંચ પ્રચંડ બાવળનાં ઝાડની વિશાળ ઘટામાં એક બે ધળિયા તંબૂ જોઉંછું. તંબૂની બ્હાર એક બાઈ અને હેની દાસી બેઠાંછે; સમય બપોરનો છે. બેટમાં સર્વત્ર ગમ્ભીર શાન્તિ છે. જુઓ, સાભળોઃ

બાઈઃ—" સકીના ! આ ઝાડની ઘટામાં કેટલા બધા હોલા લાગલગટ કુ કૂ...કૂ ? કુ કૂ......કૂ !" કરી ગમગિનીના સૂર ખેંચતા લાગેછે !"

દાસીઃ બાઈ સાહેબ ! એ તો એક બુઢ્ઢી માની વાત છે. જાણોછો ! એક બુઢ્ઢીના બે જવાન છોકરા એક પછી એક ગુજરી ગયાં; એક છોકરો અને એક છોકરી. પછી એ જંગલમાં છોકરાંને ખોળતી, પુકારતી ફરવા લાગી. 'લેકા તૂં ! લેકી તૂ !' ખુદાને હેના ઉપર રહેમ આવી તેથી એકદમ હેને હોલી બનાવી દીવી; ત્હારથી દુનિયામાં બધાં હોલાં આમ બોલેછે, 'લેકા તૂ ! લેકી તૂં !"

આટલું બોલી એ વકતા એકાએક સ્વપ્નદર્શન લુપ્ત થઈ ચમકયો હોય તેમ જાગૃત થઈ બોલ્યોઃ—

"ભાઈ ! શું એ દૂર, દૂરતમ, ગયેલું સ્વપ્ન ! ત્હાર પછી લગભગ ત્રણ દાયકા ગયા, અને પ્રભુએ મ્હારાં પ્રિય લેક લેકીને બોલાવી લીધા. આ બે અંકોડા શું વિચ્છિન્ન ગણશો ? પેલો દૂરતમ અંકોડો તે આ છેવટના અંકોડા જોડે આગામિ સૂચનના સંબન્ધથી જોડાયલો ન્હોતો ? કોણ કહી સકશે ?"

આટલું જ કહી 'લેકા તૂ!' 'લેકી તૂ!' એમ કરુણધ્વનિ કરતો કરતો એ અર્ધ ઉન્મત્તની પેઠે ચાલ્યો ગયો. પેલી બાઈ તે હેની પત્ની હતી. ક્યા આત્મકથા હતી."

હું પણ લેકા તૂં! લેકી તૂં! એ ઉદ્ગાર કરતો જીવનના જીર્ણારણ્યમાં ભટકુંછું.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯	૧	તેથી	થતુ તેથી
૯	૩	જાઇ	ઇજા
૯	૧	સુધા	સુધારા
૪	છેલ્લેથી ૫ મી	વાક્ય	વાક્ય
૮	૪	જાણુ છુ. કે	જાણું છું કે
૧૦	૧૦	કિસ્ટમસ	ક્રિસ્ટમસ
૧૪	૧૦	ત્હમને	(એ શબ્દ છેકી નાંખવો)
૧૭	૧૭	મનસુખરા	મનસુખરામ
૨૧	૭	રપૂજત	રજપૂત
,,	છેલ્લેથી ૬ ઠ્ઠી	મંડળી	મંડળ
૨૭	૧૮	પરિષદ્	પરિષદ્
૧૫૭	૧૩	લ ણુ	લક્ષણુ
૧૬૧	૧૩	ફૂલણુજી	ફૂલણુજી
૧૬૫	૧૩	કુલાવટ	ફુલાવટ
૧૭૧	છેલ્લેથી ૩ જી	પગટાવીને	પ્રગટાવીને
૨૦૩	૧૨	દાસે	દીમે
૨૦૫	૭	મનચા	મનમાં
૨૨૧	૧૪	ક્ષ્ય	લક્ષ્ય
૨૪૨	છેલ્લેથી ૪ થી	વીકાર્ય	સ્વીકાર્ય
૨૫૭	૨	ઝાકરદીન	ઝાકરુદીન

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫૮	૩	સંગીત પરિષદ્	સગીતપરિષદ્
,,	૯	પરિષદમાં	પરિષદ્‌માં
,,	,,	હિન્દુસ્તાન	હિન્દુસ્તાન
,,	૧૦	સર્વોતમ	સર્વોત્તમ
૨૬૫	૧૦	અ	અસામર્થ્ય
૨૬૭	૫	જલ	જય
૨૬૮	૧૧	તોદ	ફેરોદ
૨૭૧	૧૯	લલિત	લાલિત્ય
૨૭૪	૫	ન ની નીચે ૦ ચિહ્‌ન મૂકવું	
૨૭૫	૧૧	'છે' અને 'કે' વચ્ચે '૧૭' છે તે કાઢી નાંખો	
૨૭૬	૪	જુનો	જૂનો
૨૭૯	૧૦	ભિન્નતાને	ભિન્નતાનો
,,	૧૮	તાનમાં	તાનનાં
૨૮૧	૬	સમનોલના	સમનોલતા
,,	૧૨	ખુબી	ખૂબી
૨૮૨	૮	,,	,,
,,	છેલ્લેથી ૩ જી	ગણુ	દ્વિગણુ
૨૮૩	૧૪	મૂર્તિ	મૂર્ત
,,	છેલ્લેથી બીજી	બ્રાહ્મણ	બ્રાહ્મ
૨૮૫	૧૩	ઇત્સાદી	ઇત્સાદિ
૨૮૮	૧	તરૂણુ	તરુણુ
૨૯૧	૧	મ્હારી	એ શબ્દ છેકી નાંખવો
,,	૩	હેવી છબી	હેની મ્હારી છબી
૩૦૦	૧૪	સુશિલા	સુશીલા
૩૦૧	૭	હેમના	હેમાંના
૩૦૩	૧૩	કહેલું	કરેલું.
૩૦૫	૩	કહ્યું ?	કહ્યું :